

“Sasthra mukthavali ”-19

SATHA DUSHANI

(Vol-II.)

(16th to 30th vadas)

(A work on Vedanta Philosophy)

BY

SRI VEDANTA CHARYA,

Kavi tharkikasimha and Sarvatantra swatantra,

With

CHANDAMARUTHAM

(A Commentary on Satha dushani)

OF

SRI MAHACHARYA

Edited by

P. B. ANANTHACHARIAR, Sanskrit Pandit.

Printed at the
SRI SUDARSANA PRESS.

Conjeeveram.

1904.

Price Rs 3.

(Registered according to Act XXV of 1867.)
(All rights reserved by P. B. Anantha chariar,
Proprietor of Sri Sudarsana Press.)

शतदूषणी ।

(द्वितीयभागः- षोडशादित्रिंशत्स्कन्धान्तः ।)

कवितार्किकसिंहेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण

श्रीवेदान्ताचार्येणविरचिता,

श्रीमहाचार्यापरनामधेय श्रीरामानुजाचार्यविरचितया

चण्डमारुताख्यया व्याख्ययासह,

श्रीकाशी प्रतिवादिभयंकरानन्ताचार्येण

परिशोधिता

Sa IV
VEDIMAH

श्रीसुदर्शनमुद्राक्षरशालायाम्

अमुद्रित

॥ कांची ॥

१९०४

अस्यपुनर्मुद्रणादिषिष्ये मुद्राशालाधिपस्यैवाधिकारः ।

इदानीं मेतन्मूल्यम्, रूप्याणि ३ - ० - ०

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शास्त्रमुक्तावली ।

श्रीमद्वेदान्ताचार्यविरचिता

शतदूषणी ।

अथ षोडशो वादः ।

पिश्व व्यावर्तमानत्वा निर्वर्तयितु मिच्छत ।

निर्वर्तयाम कुमतीन् कथासप्रामसीमत ॥

यथा - घटादयो उपरमार्था , व्यावर्तमानत्वात् ; यदुक्तसाधन
तदुक्तसाध्य, यथा - रज्ज्वाद्यनिष्ठान सर्प भूदळना म्बुधारादि, यत्तन्न
तद्व्यावर्तते, यथा - सर्पाद्यनिष्ठानभृता रज्जु । यद्वा - सर्पादिष्ठा-
न ब्रह्म । यदि व्यावर्तमानस्यापि सत्त्वं, तदा सत्यमिव्यार्थवि
भागामात्रप्रसंग इति तर्कानुग्रहः । इति ।

श्री ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

दृष्टान्तान्तरमाह (यद्वेति) यद्वेत्यनन्तर यथेत्यनुपंगः । अधिष्ठान
त्व अधिपरणत्वं । (यदीति) व्यावर्तमानत्वस्य मिथ्यात्वाप्रयोजनत्वे
प्रयोजकान्तराभावा ऋद्धुक्तिरूप्यमपि सत्यं स्यादित्यर्थः । आदिपठेन
कालो गृह्यते । ननु ब्रह्मणि युष्मदर्थान्पत्य मिथ्यैव , नहि मिथ्या-

तत्र किमिदं व्यावर्तमानत्वं ? किं यत्कुतश्चिदन्यत्वं, अथ यत्र कुत्रचिदेशादावसत्त्वं, यद्वा प्रवृत्तसत्त्वं, उक्तं प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं, किन्ना कदाचि त्कचिदेव प्रकाशमानत्वं, अन्यद्वा किञ्चित् ।

नाद्यः, युष्मदर्थं दान्येन ब्रह्मण्येना नैकान्त्यात् । युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयो विषयविषयेणो स्तम प्रकाशव द्विरुद्ध-स्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ति र्भवता भाष्यारम्भे भाषिता । यदि ब्रह्मण स्तदन्यत्वं मिथ्या - तर्हि परमार्थत स्तयो रैक्य-प्रसक्तिः, यथा घटस्य स्वरूपा दान्यत्वे मिथ्याभूते तदैक्यम् । ततश्च मिथ्याभूतप्रपञ्चैक्या ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वम् - सत्यब्रह्मतादा-त्म्या तस्यापि सत्यत्वं वा - स्यात् । किञ्च ब्रह्मनिष्ठ मन्यत्वं मि-थ्याभूतमिति वदता किंप्रपञ्चनिष्ठ मन्यत्वं सत्यं . मभिमतं? तर्हि तैनेवान्यत्वेन परमार्थतो ब्रह्मणोऽन्येना नैकान्तिकत्व सद्द्वितीयत्वापसिद्धा-न्ताः । यदि तन्मिथ्या : तथाविद्यान्यत्वंस्य ब्रह्मण्यपि त्वयैवा-भ्युपगमा इस्तर मनैकान्त्यम् ।

नद्वितीयः, तस्यमिथ्यात्वंप्र त्यप्रयोजकत्वात् । नहि शुक्ति रजतदे र्देशान्तरादा वभावा न्मिथ्याव, अपि तर्हि प्रतिपन्नदेशादा वभावात् । अन्यथा येनाप्याकारेणा सत्त्वात् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वं स्यात् ।

भूतधूमस्य हृदङ्गतिमात्रेण धूमस्य चद्विव्यभिचारः, इति शंका मनूय परिहरति (यदीति) (तदैक्यमिति) परमार्थत इत्यनुषंगः । उक्त-वाधकभया न्मिथ्यात्वपरिग्रहमनूय दृषयति (यदीति) तर्हि शु-क्तिरजतादे मिथ्यात्व त्रस्यादि त्यत्राह (नहीति) (अन्यथेति) यथाकथञ्चि दसत्त्वमात्रेण स्वरूपस्यैव मिथ्यात्व इत्यर्थः । नन्वेकस्यैव सत्त्वात्सत्त्वे विरुद्धे कथं सुपपद्यते, इतिचेन्न, कालभेदेन विरोध परिहारात् ।

नहि ब्रह्मा सद्रूपेणया सदसद्विलक्षणरूपेणया सादितिभवन्तो प्यभ्युपग-
च्छन्ति । अथ यत्रदेशे कालेया तदभाय स्तत्रैत्र मित्थ्यात्व साध्यम्
तदासिद्धसाधन । नहि वय काचित्कस्य कादाचित्कस्यच सर्वत्र सर्वदा
सत्त्वं ब्रह्म । तथा स त्यापणस्थरजतस्य सर्वदेशशृत्तिक्रिया विरोधे न
शुक्तिरूप्यादेरपि सत्यत्वापातात् । कार्यकारणभावत्रिलोपप्रसगाच्च ।

नतृतीय, दृष्टातस्य साधन विक्रूयात् । नद्यव्यस्त सर्पादिक वाधद-
शायामपि प्रथस्तमिति कश्चिद्वदति,

यदाह नवीनः, सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपंवा, नाद्य, अ-
सत्त्वकालेपि पदार्थसद्भावप्रसगात्, अनित्यधर्मस्याश्रयादृते ऽनवस्था-
नात्, सधर्मत्वे - असत्त्व व्याघाताच्च । न द्वितीयः, एकस्य सद्-
सदात्मकत्व विरोधात् । ननु कालभेदेना विरुद्धमिति चेन्न, धर्मस्य
कालभेदेन हेतुसमाजा द्वयत्ययः, ननु स्वरूपस्य, तथासति स्वरूप
भेदापत्तेः । न शभावः कालभेदेन भावो भवति । इत् पूर्व मसदि त्यस्त-
तो ऽवध्यनुपपत्तेश्च, तस्य निस्स्वभावस्या वच्छेदककालासम्बन्धात् ।
तस्माच्च किञ्चित्काल मसत् तत्सर्वदाऽसदेव, यत्स तत्सर्वदा सदेव,
नतृभयात्मक किञ्चिदस्तीति ।

अत्र - ब्रह्मः, सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ स्वरूपमेववा, यथेच्छसि
त्पास्तु, पक्षद्वयेपि न कश्चिद्दोषः, तत्कालासत्त्वहि तत्कालीनाभाव
प्रतियोगित्व, अभावप्रतियोगिनोरेव भिन्नकालता, न सत्त्वासत्त्व
योः, अन्यथा विद्यमानत्वाऽविद्यमानत्वयो रेव विकल्पद्रूपणयोः प्र-
वृत्तौ क स्ते निस्तारः । यद्वा - कालान्तरीय सत्त्वस्याभावः -
कालान्तरीय सदन्वत्त्व वा असत्त्व । किञ्च निस्स्वभावस्य कालास-
म्बन्धादिति वदन् य किञ्चित्काल मसत् तत्सर्वदा असदेवेति वदन्तु
कथ नलज्जते । कदाचि त्कस्य सर्वदा सत्त्वे दोष माह (का-
र्यकारणेति) ननु विद्यमानस्या र्थस्य नव्यवहारनियम इत्यत आह
(कश्चिदिति) यस्य कस्याचि यदाह्मणचि ह्यत्राहारास्स्यादेवेतिभाव ।

बाधविनाशयो विविक्ततयैव व्युत्पत्तेः । प्रतिपन्नस्य नेति निषेधो बाधः । विनाशस्तु लब्धसत्ताकस्य स्वरूप प्रच्युतिः । दण्डादिना निहतेषु सत्येषु हि सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धिः । तत एव चेदं प्रध्वस प्रतियोगित्वं देशकालसत्यत्वेन व्याप्त मुपलब्धमिति विपरीतसाधकत्वम् ।

नापि चतुर्थः, असिद्धेः । नहि स्वदेशादौ घटादयो न सन्तीति बाध्यन्ते । नेदं रजतमिति वाप्यघट इत्यादि स्वारासिक बाधादर्शनात् । ननु - सर्वानुवृत्तस्य सतएव सर्ववस्तु देश (शि) त्वेनावभासा तत्रैव चास्ति पट इति पटादिविधौ तद्विरोधि घटादे निवृत्ति दर्शना निमध्यात्वं स्यादिति चेत् ; मैवं - सतोत्र पटादिस्वरूपस्य देशत्वाभावात् , अननुवृत्तेश्च । घटोस्तिपटोस्तीत्यादि प्रतीतौ सत्त्वं

ननु बाधव्यवहारएव ध्वंसव्यवहार इत्यत आह । (बाधेति) (निषेधइति) नवेति शेषः । (ततएवेति) सत्येष्वेव सर्पादिषु प्रध्वस्तबुद्धे रित्यर्थः । किमुपाधिपदेन देशकालरूपाधिकरणं विवक्षित मुताभ्यस्ताधिष्ठानमिति विकल्प्याय आह (नहीति) द्वितीय आह (नेदमिति) पञ्चम्या “ नचतुर्थ ” इत्यनेनान्वयः । द्वितीयकल्पमेवोपोद्धलयति (नन्विति) सदेव सर्पाधिष्ठानतया भासते ; नच तद्भानासिद्धिः - सन्घट स्तनूपट इति सर्वत्रानुवृत्तेः । तत्रैव सति सन्पटइति पटादिविदशायाम् सन्नयं पटएव ननु घटइति निषेधदर्शना ज्ञेनुसिद्धे मिथ्यात्वं स्यादित्यर्थः । (मैवमिति) देशत्व मत्रा धिष्ठानत्वं । मिथ्यात्वसिद्धेः प्राक् घटादिस्वरूपातिरिक्त सतो ऽ सिद्धत्वादिति भावः । (अननुवृत्तेश्चेति) घटादिस्वरूपत्वादेवेति भावः । ननु [ब्रह्मस्वरूपं सत्ता , सा यदादिस्वरूपा द्वित्रा नुवृत्ता भासते , अतो] ब्रह्मरूपं सदेवाधिष्ठानमित्यत्राह (घटोस्तीति) आश्रयत्वं - अधिष्ठानत्वम् । स्वतन्त्रस्य ब्रह्मणः परतन्त्रभावरूपात्वात्सम्भवा न्न सत्ताया अधिष्ठानत्वसम्भवात् इति भावः ।

घटादिधर्मत्वेनैव प्रतीयते, नतु घटादीना माश्रयत्वेन, घटश्चेत्ततः पटश्चलति घटोमहान् पटोमहा नित्यादिषु क्रियागुणादिवत् । अतोनुवृत्तत्रा तस्यो देशत्व मित्यपि निरस्तं । ब्रह्मतु सर्वानुवृत्तं सदपि न-घटोस्तिपटोस्तात्यादिर्धाविषयः ।

नपश्यमः, अप्रयोजकत्वात्, यत्रकुत्रचि [क्वचि] त्प्रमितत्वमात्रेणैव सम्भवसिद्धेः । कालान्तरादौ प्रकाशानुत्पत्ते स्तत्सामग्र्यभावप्रयुक्तत्वात् । नचा प्रकाशमानत्वेन विरुद्धत्वा त्प्रमितत्वमेवात्र नास्तांति वक्तुं युक्तं, देशकालादिभेदेन विरोधपरिहारात् । अन्यथा विपरिवर्तस्यापि दुर्गत्वात् । यदिच यथाकथंचि द-प्रकाशना [मानत्वा] म्निध्यात्वं, तदा ब्रह्मणोपि तत्प्रसंगः, तस्या ध्यामोक्षा दविद्यावशेना प्रकाशमानत्वस्य भवद्विरव स्वीकारात् । अन्यथा कथ मप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वा दित्यस्य भवदु-चीतभावरूपाज्ञानानुमानहेतो रत्र सिद्धिः ।

ननु त्वन्मतेपि ब्रह्मणः सत्त्वरूपेणा नुवृत्त्यभावेपि स्वरूपेणैवा नुवर्तमानत्वा तदेवाधिष्ठानस्या दित्यत्राह (ब्रह्मत्विति) अनुवृत्तिमात्रा न्नाधिष्ठानत्वं, अपि त्वद्ब्रह्मस्यमानगोचरप्रतीतिविषयतयेति भावः । ननु कालान्तरादौ प्रकाशमानत्वाभाव श्रुक्तिरूप्यत्र तस-द्वैलक्षण्यप्रयुक्तएवेत्यत्राह (कालान्तरादाविति) (नचेति) प्र-काशमानत्वविशेषत्वा त्प्रमितत्वस्य विरोधइति भावः । (विपरि-वर्तस्येति) कदाचिप्रमितत्वेन तद्विरुद्ध मप्रकाशमानत्वमेव नस्या-दित्यर्थः । (यथाकथंचिदिति) देशकालविशेषा प्रकाशमात्रादित्यर्थः । (अत्रेति) ब्रह्मणीत्यर्थः । प्रमाणज्ञानस्या प्रकाशितार्थप्रकाशक-त्वादिति हेतुसिद्धि र्ब्रह्मविषये कथमिति वाच्यार्थः । माभूदत्र हेतु सिद्धिः, घटादिगोचर प्रमाणज्ञाने हेतुसिद्धिमात्रेण-

कथंच ब्रह्माज्ञानसावनं तिरोधानवाचोयुक्तेश्च ? तिरोहितस्वरूपस्यापि तस्य सर्वदा कथंचि त्प्रकाशमानत्वमप्यस्तीतिचेत्; त [द्व] दृष्टादे स्प्यस्तीति नकश्चिद्वेदः । स्वकालावच्छिन्नस्य तत्प्रकाशस्य कालान्तरे प्यनपायात् । घटादिप्रकाशस्य कादाचित्कत्वा दस्ति भेदइति चेन्न ; “ नित्यो नित्याना ” मित्यादिशास्त्रसिद्ध नित्येश्वरबुद्धि विषयत्वेन घटादेरपि नित्यं प्रकाशमानत्वात् , भ्रान्तबुद्धिविषयतया शुक्तिरजतादेश्च । वयन्तु तथा नजानीम इति चेन्न ; अस्माभि रपि तथागीकारात् । [इशास्त्रेण तथा ज्ञायमानत्वात् ।] अस्माकं नित्यं घटादिप्रकाशो नास्तीति विवक्षितमितिचेत्; तुल्यम् । न हास्मदर्शननिष्ठो ब्रह्मप्रकाशो नित्यइति त्वयापि स्वीकृतम् । नित्यस्तु ब्रह्मप्रकाशो नास्मत्प्रतिसम्बन्धिकः ॥ किंच - किं प्रकाशस्य

भावरूपाज्ञान सिद्धे रित्यत्राह (कथञ्चेति) (सर्वदाकथंचिदिति) देशविशेषेवा कालविशेषेवा कथंचिदापि प्रकाशमानत्वाभावो हेतुरिति-भावः । (तद्घटादेरपीति) तथाच स्वरूपासिद्धिरितिभावः । घटस्य कादाचित्कत्वा त्कथमविद्यमानकाले प्रकाश इत्यत्राह (स्वकालावच्छिन्नस्येति) स्वकाले विद्यमानता विषयस्येत्यर्थः । (शुक्तिरजतादेश्चेति) “ नित्यंप्रकाशमानत्वा ” दित्यनुपंगः । तथाच दृष्टान्त स्ताधन विकल इतिभावः । सर्वदा ईश्वरबुद्धि विषयत्वमस्माभि नैष्यत् एव, ईश्वरस्या नित्यत्वा दित्यभिप्रेत्याह (वयंचित्ति) (अस्माभिरपीति) अस्माभिरपिवा तथागीकारादित्यर्थः । तथाच कदाचिदेव प्रकाशमानत्वहेतो स्सन्दिग्धासिद्धि रित्युक्तमभवति । (अस्माकमिति) अस्मदीय नित्यप्रकाशाभावो हेतुरितिभावः । (विवक्षितमिति) “ वयन्त्वि ” त्यत्र वयस्य इतिशेषः । (तुल्यमिति) तथाच ब्रह्मण्यनैकान्त्यमितिभावः ।

नित्यत्वं वस्तुसत्यत्वं व्यनस्यापकं मुताप्राधित्वात् ' आद्ये नि
 र्दोषत्वादिमात्रेणैव प्रामाण्यसिद्धौ तन्नित्यस्य प्रामाण्यप्रत्यनगता ।
 दोषे सतिच प्रकाशानुवृत्तेर [प्रयोजकत्वं ।] किञ्चित्करत्वं ।
 द्वितीयेतु कादाचित्कस्यापि घटादिप्रकाशस्य तदस्तीति घटादिस
 त्वात् मन्मानेनापि स्वीकार्यम् । ततश्च ॥ * ॥ व्यावृत्तिरनु
 वृत्तिर्नाममिथ्यात्वादि साधिका । नत्राग्रे जगतोऽङ्गक्ष्णो
 व्यस्ति यौक्तिक ॥ * ॥ अयमत्र विभाग ॥ * ॥ बाध इत्युक्त्यादिधीरत्र
 व्यावृत्तिर्भ्रमसशय । मिथ्यात्वं रजताद्यर्थस्वरूपाभावात्तदने ॥ * ॥

नापिपष्ट, तस्य बाधपर्यायस्य तत्फलभूतभ्रान्तिरेप्यत्र नि
 वृत्तिलक्षणस्याऽनुपलम्भादिनिरस्तत्वात् । इतरस्य प्रयोजकत्वात् ।
 व्यतिरेकासिद्धिश्च ननुधा द्रष्टव्या । यन्नमिथ्यातन्नन्यावर्तते इतिह्यव्यति
 रेकः । ब्रह्मतु नमिथ्या, सर्गतो न्यावर्तते, सर्गान्यत्वात्, सर्ग
 त्र स्वयमवर्तमानत्वाच्च ।

एतन्नुवृत्त्यनुमानेपि द्रष्टव्यम् ।

एतेन व्यावर्तमानत्र विकल्पदृषण-वायेन ' भिन्नत्वात् ' 'का-
 चित्कत्वात् ' ' बाध्यत्वात्, ' जटत्वात् ' इत्यादिप्रसक्तमिथ्यात्वे हेतु

'व्यावृत्ति' रित्यादिश्लोके व्यावृत्तेरिति प्रयोजकत्वं बाधमि-
 थ्यात्वयोस्तादृचसाधकभावश्च प्रतीयते, कथमेतदुपपत्तिः ? त्रयाणां भेदा
 नुपलम्भादित्यत्राह (अयमत्र विभागइति) (नापिपष्टइति) सहि बाध नि-
 यतधर्मोवा बाधफलवा वाच्य, अन्यस्य मिथ्यात्वप्रत्ययप्रयोजक
 त्वात् । बाधनियतधर्मो नदृश्यते, तत्फलमपिहि भ्रमनिवृत्तिर्व्यव-
 हारनिवृत्तिश्च, नच तयोरनुपलम्भ इत्यर्थः । बाधपर्याय - बाधतु-
 ल्य, बाधनियत इतियावत् । (एवमिति) व्यतिरेकासिद्धिरि-
 त्यर्थः । यन्नस्य ज्ञतदनुवर्तते इत्यसिद्धमेव, सुश्लिष्टं बहुतन्तु स्या-
 रोपिताया भेदस्या रज्जौ व्यभिचारात् । (एतेनेति) भिन्नत्वं ब्रह्मणि
 व्यभिचारि, काचित्कत्वादाचित्कत्वे त्रिरद्व बाध्यत्वमसिद्ध, जटत्व

जाळ समूले-मूळितगिति तेपूदासि भाष्यकारे । तर्कश्च [मन्द]
दृष्ट , वा [ध्या] ध्याभादिभिरेव सत्यमित्यार्य विभागसिद्धेरिति ।

इति कर्तितार्किक सिद्धस्य सर्वतन्त्र स्वतन्त्रस्य श्रीमद्वेङ्कटनाथस्य
वेदाताचार्यस्य टिपिपु शतदूषण्या व्यापत्तमानत्तनुमानभगवाद् षोडश ।

दृश्यत्वानुमाने दृग्व्यतिरिक्त [रेक] न दृषदूषणे निरस्तम् । अदिपदेन प-
रिच्छन्नत्व गृह्यते ।

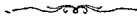
एतेनैव निरस्त , यदाहनवीनः - जडत्वं - ज्ञानान्यत्व, अन्तः
करणातिरिक्तोदमिति व्यवहारगोचरान्यत्ववा । परिच्छिन्नत्व च देशतः
कालतोवस्तुतश्च, देशपरिच्छेदश्च स्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभावप्रतियोगित्व ।
काठपरिच्छेदश्च स्वसप्रतियोगित्वम् , वस्तुपरिच्छेदश्च स्वसमान
सत्ताकभेदवत्त्व , मिति न ब्रह्मणि व्यभिचारइति ।

नच - स्वसमानसत्ताकत्व विवक्षया व्यभिचारोद्धारः , यथा
कृपचि त्साभ्यविवक्षायां ब्रह्मगतान्यत्वस्यापि ब्रह्मणा समानसत्ताक-
त्वात् । अस्तिहि सत्तापदवोच्यत्वेन साम्य ब्रह्मान्यत्वसत्तयोः । स
त्ताविभाजकोपाधिना साम्यविवक्षाया मसिद्धिः , नहि मिथ्यात्व,सि-
द्धेः प्राक् व्यावहारिकादि भेदसिद्धिः । ज्ञानान्यत्व यदि ज्ञानपद
मुत्पत्त्यर्थान्यायं , तर्हि ब्रह्मणि व्यभिचारः । यदि तद्वक्ष्यार्थान्यत्वं ।
तर्हि तत्पदलक्ष्य व्यवहारान्यत्वात् ब्रह्मण स्तण्य टोपः । यदि तत्पद
लक्ष्य चायदन्यात्वं , तर्हि स्वदूषासिद्धिः ; ज्ञानपदेन विषयलक्षणा
सम्भवात् ।

एतेन द्वितीयोपि करणः प्रत्युक्तः , व्यवहारेपि मुख्यामुत्पत्ति-
वत्त्वे दृशतदूषणसाम्पत्त । स्वाधिकरणवृत्त्यन्ताभाव प्रतियोगि
त्वमपि ब्रह्मण्यनैकान्तिक । नच ब्रह्म निरधिकरण , तथा स-

सिद्धेः । ब्रह्मैव हि घटाद्यभाव इत्यभिधत्से, तच्च निरधिकरणमिति ब्रूये ।
 नचैवमपि ब्रह्मण स्सवंत्र विद्यमानतया स्वाधिकरण वृत्त्यभाय प्रतियोगि
 त्वासिद्धिः, घटवति घटाभावो नास्तीति प्रतीत्यनुसारेण प्रतियोगिन
 स्तदन्यस्य वा तदधिकरण वृत्त्यभावस्या सिद्धेः । ध्वंसप्रतियोगित्व
 मपि ब्रह्मणि व्यभिचारि, घटाभावो ध्वस्तइति प्रतीतिः । स्वकालावृत्ति
 ध्वंसप्रतियोगित्वविशक्षाया मसिद्धिः , ब्रह्मणएव घटादिध्वंसत्वांगी
 कारात् ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्ये पादसेवा-
 समधिगत परावरतत्वयाधाभ्येन तदेकदेवतेन
 तच्चरण परिचरणपरायणेन तत्प्रसादलब्ध
 महाचार्या परनाम्ध्येन रामानुज-
 दासेन विरचितायां शतद्रूपणी
 व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
 व्यावर्तमानत्वानुमान भंगः
 षोडश स्कन्धः ॥

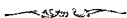
श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमा-तमहादेशिकाय नमः ।

॥ शतदूषणी ॥

॥ सप्तदशवाद्ः ॥

विभ्राणभामनि सदा महतीं विभूति
 देहेन तन्मय निदर्शित भूषणास्त्रम् ।
 आलिंगित कमलया मम चित्तप्रते
 रालम्बन भवतु दैवत मद्विर्ताय ॥

यत्तु - आत्मरक्षातिरादिभि राजित ग्राह्यलक्षणायोगान् य तर्क
 भिक्षित्वा दृग्दृश्ययो स्मभ्यमानुपपत्तिरिति नामान्तरेण पठित ।
 तदपि सम्बन्ध्या वाचितप्रत्यक्षसिद्ध्यादेव निरस्तम् ।

आहुश्च - उक्तन्तु सौमतेर्प्राह्यलक्षणाभात्र लक्षणम् ।

अन्ये दृग्दृश्यसम्बन्धाभात्र माहु निरासि तत् ॥ इति ।

चाकृलश्रीनिवासाय गुरवे शुभे नमः ।

यत्रभावेन निविद्य कार्यसिद्धि क्षणाद्भवेत् ॥

(विभ्राणमिति) महती विभूति मात्मनि सदा विभ्राण, तन्मय
 निदर्शित भूषणास्त्र - देहेन सदा विभ्राणम् । “ आलिंगित कमल-
 या-” शत्रापि सदैत्यनुषज्यते । (तन्मयेति) विभूतिमयत्वेन अस्त्रभूष-
 णाध्याय प्रतिपादित भूषणास्त्रम् । ‘जातिरप्रमाणिना’ मित्येकवद्भा-
 वः । ‘सदैत्यनेन सत्यत्व फलितम् । “ चित्तवृत्तेरालम्बन ” मित्यनेन

ननु - कोसौ सम्बन्धः ? न तावत्संयोगः, दृशे रद्रव्यत्वात् ।
 द्रव्यत्वाभ्युपगमेपि गुणादिभिस्सह तत्सम्बन्धस्य संयोगत्वायोगात् ।
 नापि समवायः, आत्मधर्मस्य ज्ञानस्या र्थे तदयोगात् । नचार्था
 नामेव ज्ञाने समवायः, तेषां बाध्यत्वात् ; अतद्धर्मतयैव प्रतीय
 मानत्वात् । नच रूप-सयोरित्थै कार्थसमवायः, उभयाध्रयैकार्या
 नुपलम्भादिनिस्तत्वात् । नाप्येकान्तःकरणसंक्रमः, निर्विकाराया
 श्विते स्संक्रमाख्यपरिणामायोगात् । निरुत्पक्षे तु दृश्यसम्बन्धस्य मि-
 थ्यावात्रदयम्भावान् । नत्र (चा) र्थस्याप्यन्तःकरणे संक्रमः, व-
 हिरैवोपलभ्यमानत्वात् । अन्तःकरणस्य विषयस [स्व] रूपवृत्ति-
 योगो विषयसंक्रान्तिरिति व्यपदिश्यते इति चेत् ; - विषयविधर्मिण्या
 वृत्ते विषयमारूप्यस्या नुपलम्भ निस्तत्वात् । गौरिति ज्ञानं गौरित्यर्थ
 इत्यर्थं साख्यं प्रत्यक्षमिदमिति चे न ; तयोः पृथगर्थत्वात् ।
 गोत्वविशिष्टमर्थं म्प्रकाशय ज्ञानं गौरितिज्ञानमिति व्यपदिश्यते ।
 गोत्वविशिष्टार्थस्तु गौरि न्यर्थइति । अन्यथा गौरिति शब्दइत्यत्रापि
 शब्दस्या र्थसाख्यप्रसंगात् । तथाचे दमर्थसाख्यवादिनो वे-
 ताञ्जस्य वैख्यायैव जायते । विषयोपरागापरनामक सम्भन्नवृत्ति
 मदन्तःकरणभेदाप्रहजनितातात्रिकधर्मयोगाभिमानएवो पलब्धिनामा-

स्तयस्य दृशत्वसम्भवसूचनेन वादार्थस्सूचितः । प्रत्यक्षस्याबाधित
 स्य मस्तिद्धमि त्याशयेन शंकेते (ननु कोलाधिति) (द्रव्यत्वेति) नच
 तत्र संयुक्तजनवायादि स्सम्बन्धः, अननुगमात् । चक्षुस्तम्प्रयोग
 दशायां स्वर्गत्रापि व्यचहारप्रसंगाच्च । (आत्मधर्मस्येत्यादि) (तेषां
 बाध्यत्वादिति) घटादीनां ज्ञानव्यवहित देशवर्तित्वेन ज्ञानवृत्तित्वा
 सम्भवादि-पर्यं । (अनुपलम्भादीति) आदिशब्देन प्रमाणान्तरस्याप्य-
 भाव उक्तः । (निर्विकाराया इति) (नत्विति) तुशब्दो निर्विकार
 त्व प्रपुन्रज्ञानुपपत्ते रभावं द्योतयति । (विषयविधर्मिण्या इति) वि

चित्रं तत्प्रतिषेधस्वरूपद्वयमिति । चित्ररूपं तु नानारूपं [मितिस्थ] मेकमिति न विरोध इति निर्गहन्ति । एव चित्ररसादिष्वपि । नानारूपसमुदायएव । नचात्रारम्भ स्समुदायो वा , अनभ्युपगमात् । नच चित्रत्व मिथ्या , अस्मन्मतप्रसगात् । निराकारमपि - ज्ञान वासनानैचित्र्या देकाकार मनैकाकारमिव भातीति चेत् ; तत्रापि मिथ्याभूतस्याकारस्य सत्यज्ञानेन तादात्म्य मनुपपन्न मिति ज्ञानाकारस्य चाद्यत्र मेष्टव्यम् । तत्रापि ज्ञानस्याय माकाश्याम इत्यातरस्त्वमितिचेन्न , एतावदात्मरथाते रस्माभिरपीष्यमाणत्वात् ।

मतेनाह (चित्ररूप त्विति) तथाच नैकस्य रूपस्य नीलत्वादिष्वैचि-
 द्यमिति भावः । व्याप्यवृत्तित्वनियमाभाव मतेनाह (नाना-
 रूपेति) भिन्नावच्छेदेन एकाधिकरणे नीलादीनां वृत्तित्वसम्भवात्
 समुदायभावइति भावः । ननु विजातीयरूपैश्चित्ररूपाख्यरूपा-
 न्तरव दत्राप्यर्थभेदज्ञानैकत्वाभ्या ज्ञानभेदार्थैकत्वाभ्यावा चित्राद्वैत
 मिति किञ्चिदारभ्यतां , तस्समुदायएववा चित्राद्वैत मस्त्वित्यत्राह
 (नचात्रेति) भेदाभेदारब्ध. कश्चिद्धर्मो ऽ नभ्युपगतएव , भे-
 दाभेदयो रवच्छेदकभेदे नैकत्र वृत्त्यभावादेकाधिकरण सम्बन्ध-
 प्रयुक्त स्समुदायभावो प्यनभ्युपगत इति भावः ।
 (अस्मन्मतेति) अथांना भेदस्य दृश्यत्वादि नवस्तुनोदृशि तादात्म्यत् ,
 सत्यमित्थ्याभूतयो स्तदयोगात् , अत स्तत्रा द्दयासिकएव सम्बन्धो
 वाच्य इति सर्वत्रापि तथैवस्यादित्यर्थ ।

ज्ञानस्वरूप आत्मैवार्थाकारेण खयायते, अत स्सर्वोप्यान्तर इनि
 नज्ञानानुपपत्तिरिति योगाचारमतेन शकते (निराकारमपेति)
 (एतावदिति) ज्ञानभेद एवार्थम्य नैष्यते ज्ञानेऽद्दयासास्त्वित्यप्यत प्वे
 त्यर्थ । तथाचाह्याताधीन एव ज्ञानार्थयोस्सम्बन्ध इति मदिष्ट-
 सिद्धिरितिभाव ।

नच स्वज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वमेव ग्राह्यं, अ याकारस्यायत्र सम
 र्पयितुं मयाक्यं यात् । मृगमदवासनासन्नेपिहि द्रव्यसकमेव ।
 अननैव यायेन “ यस्मिन्नेवहिसन्तान ” इत्यादिकमपि निरस्तम् ।
 काशासरत्तादिषु पाकजगुणा तरा रम्भे । कथञ्च विनश्यतार्थेनानु
 त्पन्ने ज्ञाने स्वाकारसमर्पणम् ? नचाकार स्थिर इत्येव्यते, येना का
 रित्यतातेपि परस्मिन् वर्तेत । तत्तस्वरूपमिध्याकारयोगएव तस
 क्रमइत्युच्यते इतिचेन्न, मिध्याकारेणसह सत्यस्य सम्बन्धयोगात् ।
 एव नात्मनस्य स्वाकारसमर्पकतायोगात्तद्वेतुप्रमात्रेण ग्राह्यं विपति
 प्रभृतीनामपि ग्राह्यप्रसंगः । नच ज्ञानस्वरूपमेवार्थस्य तत्सम्बन्धः ।
 सम्बन्धसम्प्राप्त्यलक्षणं निरुद्धधर्माभ्यासप्रसंगात्, विप्रयतिशेषे
 यामकाभावाच्च । नहि तत्कश्चित्प्रत्यज्ञानमस्वरूपम् । नहिनाल क

॥ २ ॥ भिन्नकालं यथा ग्राह्यं मितिचेद्ब्रह्मता विदुः । हेतुत्वमेव यु
 क्तिहा ज्ञाना नाकारार्पणक्षमम् ॥ २ ॥ इति सौत्रान्तिप्रसंगेन भाशय-
 निगारोति (नचति) क्षणिकवादिभिः स्वपक्षेपूर्वज्ञानक्षणे कथं फ-
 लोत्पत्त्यभ्यस्यमणो न्यत्र फलजनकत्वेति प्रसंगात्, इत्यतद्वोपपरि-
 हराय “ यस्मिन्नेवहिसन्तान आहिताकर्मवासना । फलतत्रैव च-
 ध्नातिराशासेरुत्ततायथा ” इत्युक्तम्, तत्प्रसंगान्तिराकराति-
 (अननैवेत्यादि) (कथञ्चेति) विनश्यतार्थेन समर्पणवक्तव्यम्,
 अथमप्यक्षणिकत्वात् । तथात्वानुपन्न एव ज्ञानसमर्पणवक्तव्यम् ।
 तच्च न सम्भवति भाशयामावादित्यर्थः । तन्नायं पिण्डे चह्ये रौप्य
 समर्पकत्वदर्शनात्तस्य ज्ञाने स्वाकारसमर्पकत्वपरेणोक्तम्, तत्र-
 च समानशालीनएव समर्पणदर्शनादनुत्पन्ने ज्ञाने समर्पणं न सम्भव-
 तीतिभावः । ननु - अर्थाकारस्य ज्ञाने वर्तनमेव समर्पणं विरक्षितं,
 तच्चार्थे नष्टेपि सम्भवतीत्यत्राह (नचाकार इति) (सम्बन्धयो-
 गादिति) सत्यसम्बन्धयोगादित्यर्थः । मिध्याभूतसम्बन्धस्याभ्युप

चि-प्रत्यर्नालं । नच हेतुत्वमात्रमेव नियामकं, इन्द्रियादेरपि विषय-
त्व प्रसंगात्; अतीतादे रविषयत्वप्रसंगाच्च । अदृष्टादिवशात्कर्म-
काङ्क विषय इतिचेन्न; -नित्यतया कारकशून्यस्येश्वरज्ञानस्य निर्वि-
षयत्वप्रसंगात्, अस्मदादिज्ञानस्याप्यतीतानागते रसत्वादकारकै रस-
म्बन्धप्रसंगात्, भ्रान्तिविषयस्यासत्या दकारकत्वेन भ्रान्ति नित्यनिर्विषयत्व
प्रसंगाच्च । मुक्तस्य च विधूत पुण्यपापस्या ज्ञानमिच्छतोऽदृष्टादे
निशामनास्या सम्भवात् । नचा र्थगतप्राकटय जननमेवा
र्थ सम्बन्धइति युक्तम्: ज्ञानातिरिक्तस्यार्थप्रकाशस्य अनुपलम्भादिभावात्,
तज्जननचे ज्ञानस्यार्थसम्बन्धातर मन्तरेणासामर्घ्यान्, अन्यथा न्यत्रापि

गमे स्वाकारसमर्पकत्वरूप ग्राह्यत्वं तस्यमिध्याभूताकारस्य नास्ति,
अतस्तस्याग्रहा दनुमानं चाह्यार्थस्य नस्यात्, अतो न स्वाकारसम-
र्पकत्व ग्राह्यत्वमितिभावः । ननु-कर्मकारकेणैव ज्ञानसम्बन्धः, इन्द्रि-
यादिच न कर्मकारकमिति नाति प्रसंगः, अतीतादिकन्तु कर्मैव,
धर्तातंज्ञानमित्यादिव्यवहारादिति तस्य विषयत्वमिति शक्ते-
(अदृष्टा इति) अदृष्टशब्देन पुण्यमुच्यते । आदिशब्देन दुरदृष्टमुच्यते ।
(नित्यहयेत्यादि) द्वितीयाच्च तत्र ज्ञानजन्यव्यवहारफलयोगिता-
भिप्रायेति भावः । अन्यज्ञानएवायं नियमः,-कर्मकारकमेव विषय
इति, ईश्वरज्ञानस्पतु सर्वमेव विषय इती श्वरज्ञानस्य सर्वं स्तन्व-
न्ध इत्यत्राह (अस्मदादीति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिज्ञानस्य ज-
न्यत्वे कर्मकारकेणैव सम्बन्धनियमा दकर्मकारकेण रजतादिना संव-
न्धाभावा द्विर्विषयत्वापत्तिः, अकर्मकारकेणापि सम्बन्धे नार्थेश्वर
ज्ञानव त्रित्यत्वं स्यात्, ज्ञानस्वरूपस्य [स्वरूपज्ञानस्य] उपलभ्य-
मानत्वेन तत्र जन्यत्वस्यैव निवृत्ते वांच्यत्वादित्यर्थः ।

तदारम्भप्रसगात्, अतातादिपुनिराधारप्राकन्यननना योगाच्च । नच विषय
 विषयिभावाद्योय मपर स्सम्बन्ध, तस्यापि निवामकातराभावे सार्वात्रिकव
 प्रसगाच्च । तस्यापि द्रव्यादिषट्कान्तर्भावे सामान्यादिभि स्सत् तस्ये
 दनस्या सम्प्रप्रसगात् । वहिभावे रभावादिप्रसगात् । भूषणकारव्यति
 रिक्ताना मपामद्वा तापाताच्च । एव प्रकारा तरापि दूषण मत्रिनाभूतम् ।
 सर्वत्रा प्यतानानागतयो र्त्तमानज्ञानसम्बन्धस्य दानर्हत्वात् । न
 हि निरापर स्सम्बन्ध स्सम्भवति । अन्यत्रा भविष्यदुपस्थादिभि
 रिदानामपि न यदिपोषणप्रसगात् । यश्चास्ता विषयविषयिभावात् तद्दृश्य
 या स्सम्बन्ध इष्यन्, किं ताभ्या मसम्बद्ध ? उत सम्बद्ध ?
 उतभिरामा ? आहास्ति दनुभयात्मा अ या त्माकारा वा ? पूर्वत्र तयो
 स्सम्बन्धो नस्यात् । तदसम्बन्धस्यापि तसम्बन्धत्वे सर्वस्यापि स
 म्बन्धस्य सर्वसम्बन्धत्वप्रसगात् । उत्तरत्रापि सम्बन्धातरेण न
 वा ' आद्यऽनवस्था । द्वितीयेवसम्बन्धत्वम् । नहि सम्बन्धरहित
 मपि सम्बन्धमिति समर्हित । एततो मिळितोय सम्बन्ध इतिचेत्
 सम्बन्धिनारेण एततो मेळनस्य लघुत्वात् । नागातरेणच मेळनमत्र
 नस्ता युक्ति स्यात् । सत्रविनएव स्वसत्रनामकत्वे व्याप्रातस्य

विषयतापदार्थान्तरमिति मत माशक्ते (नच विषयेति)
 (अभावत्वादिप्रसगादिति) आदिशब्देन प्रागभावाद्यन्तर्भाव प्रयुक्ताना
 दिवाद्यो दोषा विवक्षिता । पदार्थसप्तकातिरिक्त स्तर्हि स्यादित्यत्राह
 (भूषणेति) एवमित्युक्तदूषण विशदयति (सर्वधेत्यादिना) (अन्य
 धति) जलाभावपि जलसम्बन्धसम्भवादिति भावः । " उभया-
 र्त्ना- ' सम्बन्धात्सम्बन्धात्मेत्यर्थः । (अन्यात्मेति) सम्बन्धादिचतु
 षोऽष्टिविलक्षण इत्यर्थः (तयोरिति) विषयविषयिभावो विषयवि-
 पयिणो सलम्बन्धा न स्यादित्यर्थः । (मिळितइति) सम्बन्ध इत्यर्थः ।
 (व्याघातस्यति) सम्बन्धसन्धित्यलक्षणघिरद्धधनाध्यासस्स्यादित्यर्थः ।

पूर्वोक्तत्वाच्च । उभयानुभयादिपक्षास्तु व्याघातादिनिस्ताएव । अनु-
 भयपक्षे चास्मादिष्टा निर्वचनीया [यतावादः] पातः स्यात् ।
 किञ्च विषयविषयिभावाख्यसंबन्धो द्विष्ट एकनिष्टेवा ? नायः, अ-
 न्योन्यास्मिन्नन्योन्यत्वाभावेन द्वयोरपि तस्यासिद्धेः । सिद्धौत्रा द्वयो-
 रपि विषयत्वविषयित्वयोः प्रसंगात् । अतएव नद्वितीयः, संबन्ध-
 रूपताव्याघाताच्च । यन्नात्मनासौ संबन्धः काचिद्वर्तते किं तेनैवा-
 त्मना न्यत्रापि, उतततोन्वेन ? आद्ये द्वयोरपि विषयत्वादिप्रसंगः ।
 द्वितीये कथं मेकस्य द्वयात्मकता ? द्वयो [तयो] रप्यात्मनो द्वि-
 ष्टत्वाभावात् । संबन्धरूपतात्यागे तदात्मनेपि संबन्धस्य तत्त्वं न स्यात् ।
 एव मन्यान्यपि संबन्धसामान्याधिकल्पदूषणा न्यत्रा नुसन्धेयानि ।

(अनुभवेति) सर्वस्यापि सतो विषयविषयिभावसम्बन्धाभ्यां
 सम्बन्धासम्बन्धान्यतरत्वात् तद्वैलक्षण्ये सदैवलक्षण्यसिद्धे रनिर्वचनी-
 यत्वासिद्धि रित्यर्थः । यद्वा-सम्बन्धासम्बन्धवैलक्षण्यवत् सदसद्वै-
 लक्षण्यस्यापि व्याघाताभावात् तदपि सिद्धचेदित्यर्थः । (अतएवेति)
 यत्रैकस्मिन् वर्तते तत्र विषयत्वविषयित्वयोरपि प्रसगादित्यर्थः । (ये-
 न्नात्मनेति) विषयविषयिणो र्यस्त्वसम्बन्धः, स विषयविषयिणो मंड्ये
 अन्यतरस्मिन् न्येनात्मना विषयत्वात्मना विषयित्वात्मनावा वर्त-
 ते, ततोन्वस्मिन्नपि तेनैवात्मना वर्तते - उतान्यात्मनेति विक-
 ल्पार्थः । (कथमेकस्येति) विषये विषयित्वात्मना विषयिणिच
 विषयत्वात्मना ज्ञानार्थसम्बन्धस्य घृत्त्यभावो विषयत्व विष-
 यित्वयो र्भेदादेव वाच्यः, तथाच ज्ञानार्थ सम्बन्धस्य
 तादृशोभयतात्मकत्वासंभवा द्विषयेपि विषयत्वात्मना विषयिण्याप वि-
 षयित्वात्मना घृत्ति रसंभवतीत्यर्थः । (द्वयोरपीति) [(तयोरपीति)]
 विषयत्वस्य विषयित्वस्य वैकिकमात्रवृत्तित्वेन संबन्धलक्षणाभावात्,
 तदभिन्नस्यापि दृग्दृश्योस्संबन्धस्य संबन्धत्वं न स्यादित्यर्थः । (संबन्धसा-
 मान्येति) समानानां भाव स्तामान्यं, संयोगसमवायसाधारणधर्माः, सप-
 धिभेदतदुभयाभिजत्वैकत्वानि ।

ननु - किं सम्बन्धातर गवेषणेन, स्वतएव किञ्चिज्ज्ञान कस्य चिदेवेति नियत स्वभाव मुपलम्भसिद्धिमितिचेन्न, - नियामक्रमन्तरेण नियमे तिप्रसगात् । कस्यचिदिति सम्बन्धविभक्ते मिध्या विषयत्व प्रसगाच्च । तन्निरूप्यत्वभागतया स्वसामप्रया जन्यतइतिचेन्न, - ईश्वरज्ञानस्य तद्भावेन निर्विषयत्वप्रसंगात् । सामप्रयाहि स्वरूप मु पा दयितु शक्य, नतु [त्र] सम्बन्धनिरूप्यतापादन, सर्वाकारै स्सर्गनि- रूपणापादन प्रसगात् । सम्बन्धरहितयोरपि भावाभायोरिव विषय विषयिणो निरूप्य निरूपकभाव इतिचेन्न, सम्बन्धरहितयोर्भावाभा वयोरपि तात्विकस्य निरूपणस्या स्माभि रभ्युपगमात् । तथापि दो- षादि सामग्री वैचित्र्यादेरा सम्बन्धविषयानिरूप्यत्व शक्तिरजतादिज्ञानो- त्यक्तो दृष्टमिति सर्वत्रापि तथाभ्युपगम्यत इतिचेत् ; - आगतोसिपन्थान । विषयमित्यादादेवहि तत्र विषयसवधाभावात्, तथात्रापि स्वाकर्तव्य- मिति । अतएकस्यैव सविदात्मनोऽनाद्यविद्यादोषत्रेभवा दविचारित रमणीयसवधे तदाकारावभासोऽभ्युपगन्तव्य इति ।

एतदुक्तंभवति, किमय द्रष्टव्यसम्बन्धः सम्बन्धिभ्यां भिन्न उ- त्तन ? द्वितीये सम्बन्धत्वमेव हीयेत, आद्ये किमनाश्रितो न्यतराश्रित उ- भयाश्रितोवा- आद्यद्वितीययो रसम्बन्धत्वं । अन्ये, किमय नाना-उत्तैक- । आद्ये नसम्बन्धता । अन्ये अर्तातानागतयो रसम्बन्धाभाव प्रसंग- । एषां दूषणाना मुक्तमायत्वात् सामान्येनोक्तिः । (मित्याविषयावप्रसगा- दिति) ज्ञानस्वरूपस्य सम्बन्धिरूपतया संबन्धत्वानुपपत्तेरितिभाषः । साम- ग्रयेय नियामिके त्याशकते (तन्निरूप्येति) (ईश्वरज्ञानस्येति) सामप्रया स्तत्तदर्थनिरूप्यत्वप्रयोजकत्वे प्रयोजकाभावा दीश्वरज्ञान निर्विषयस्यादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (सामप्रयादीति) नहि सम्ब- न्धाधीनस्य तन्निरूप्यत्वस्य तद्भावस्यापादने सामयोसमर्था, अपि- तु कार्यस्वरूपस्य उत्पादन इत्यर्थः । रजतादि भ्रमस्या सद्विषयत्ववा- द्दि स्वमतावष्टम्भन शकते (तथापीति) (असम्बन्धेति) असता- सम्बन्धाभावादिनिभावात् । (अविनास्ति रमणीयसम्बन्धइति) "सर्ता"

अत्रोन्यते-

किं दृग्दृश्ययो रसंबंधानुपपत्त्या तदुपपादनार्थं दृश्यमित्थ्यात्व कल्पनमित्यर्थापत्ति विवक्षा? यद्वा- विकल्पासहत्वेन संबंधामात्रं सिद्धं कृत्वा तेनैव संबन्धिनो प्यभाव साधनं? उत दृश्यसत्यत्वे तस्य संवेदन संबन्धाभावात् प्रसंग इति प्रपंचमिथ्यात्वं साधकानुमाने श्रुत्याद्यनुग्राहक तर्कविश्रक्षा? इति ।

नाद्यः, अन्यत्रैवोपपत्तेः, परिदृश्यमानार्थस्यानुपपत्तौ प्रस-
ज्यमानाया मुपपादककल्पनं ह्यर्थापत्तिः । नच दृग्दृश्य संबन्धस्योप-
पादकं दृश्यमित्थ्यात्वं, अपितु तत्प्रतिक्षेपकमेव । अत उपपादक-
कल्पनापदेशेना नुपपत्तिकल्पनमेवेत्याद्यातं । मिथ्याभूत संबन्धस्योप-
पादकमेवेति चेन्न ; - तथाविधस्य तस्यादर्शनेन तदुपपादकान्वेषणा
योगात् ।

नापि द्वितीयः; सम्बन्धाभावेपि मेरुमन्दरयो दशशविषाणयो
दशाखाचन्द्रममो रिव च सम्यन्धित्वाभिमतयो रसत्या विधातात् ।
अन्यथा दृश्यत्र दृशोपि तस्या एवमिथ्यात्वं कि न्न कल्प्यते ।
दृग्धीनासिद्धे दृश्यस्य दृग्भाव इव तासम्बन्धाभावेच मिथ्यात्वं सि-
द्ध्यति, दृशेस्तु स्वसंवेदनसिद्धतया दृश्यसम्बन्धाभावे नासत्यत्व
मितिचे न्न; यथा दृशो दृशिकर्मत्वाभावेपि स्वसंवेदनेन सिद्धि स्त
द्वद्विधस्यापीतिवदतः कः प्रतीकारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधइति
चेत् ; तुल्यं । संवेदनेपि स्वव्यवहारे स्वगोचर संबन्धैरपेक्ष्यमाण
विश्रक्षायां नत्राद्य इतिचेत् ; घटादावपि तथास्तु । संबन्धिद्विपत्यं

तिशेषः । (दृग् भावइति) दृष्टांततयोक्तं । (तरसं-
बन्धाभावइति) असम्बन्धभ्य दृशा सिद्धा धतिप्रसंगादितिभावः ।

घटादे प्रतीयत इतिचेत्, किमत । स्वव्यवहारे ऽन्यसापेक्षत्र
 भितिचेन्न ; - सप्रित्तम्बन्धस्य त्रयैत्र प्रतिक्षिप्तत्वेन तदर्थान व्यवहार
 त्वायोगात्, ततश्च परिशेषात् घटादे रन्ध्रनिरपेक्षव्यवहारनासिद्धे
 स्तावन्मात्र रूप स्वसवेदन फलितमेव । घटादिस्वरूपत्र तस्य स्व
 सवेदनमपि नोपलभ्यत इतिचेत् ? सप्रिदोया किं स्वत स्वयप्रका
 शत्व मुपलभ्यते ? । अनुभूतिव्याद्यनुमानादिभि रसाध्यतइतिचेन्न, -
 घटव्याद्यनुमानेरपि विश्वस्वप्रकाशत्वसाधनप्रसंगस्या प्यत्रेद्यत्र नि
 राकरणे स्थापनात् ॥ किंच अनुमाननिपयवागीकारे कथं निपय
 निपयिभासत्रय निघटयमि ? तद्विघटनेया कथं स्वप्रकाशत्वमेव
 साधयसि ? अतो दृग्दृश्ययो स्तन्नानुपपत्त्या दृश्यमित्यात्रे दृ-
 शेऽपि मिथ्यात्वप्रसंगो दुर्गार ॥ स्वतस्सिद्धतया तस्यत्रे विश्व
 स्यापि ततएव सत्यत्व मदर्जनीय, अत्रिशेषात् ॥ ननु भव
 तोपि सप्रिद स्वयप्रकाशत्व घटादे र्दृग्धीनासिद्धिन्व च्चाभमत,
 अत कथं प्रतिवन्द्यप्रकार ? इत्य - अस्माभि र्स्वप्रकाशत्व
 स्व सप्रिदन्तरवेद्यताभ्युपगमात् । यदि त्रयापि तत्रेऽप्यते, तत स्त-
 त्रैत्र निपयनिपयिभास रिसिद्ध । यदि तत्रापि निपयमित्यात्र,
 तत स्वयप्रकाशत्वमेव नस्यात् । धर्मरूपत्वा त्तदापि माभूदिति
 चेन्न ; - तत्पारिभागे स्वसवेदनेन सप्रित्तत्वस्थापनानुपपत्ते ।
 धर्मता मपहाय सप्रित्तरूपतया तदेव तिष्ठतीतिचेत्, तर्हि स्व

(घटादिस्वरूपघटिति) व्यतिरेकदृष्टान्त । (भवति) स्वप्रकाशत्वस्य सं
 घिदन्तरवेद्यते दोषस्योक्तत्वात्, प्रमाणाभावेऽपि स्वप्रकाशत्वांगीकारे
 विश्वम्वापि स्वप्रकाशत्व स्यादित्यर्थ । “ यदि त्रयापि तत्रेऽप्यते ”

रूपमेव स्वप्रकाशप्रसाधकसन्निदन्तरत्रिपय इत्यायातम् । तथास
ति त्रिपयभूताया स्सन्निदोपि त्वदुक्तानुपपत्त्यैव घटादित्रिभिध्यात्र
मवर्जनीयम् । तन्मिध्यात्वेषु तद्विपया सन्नि दन्या स्वभवेदनगुप्ता
तिष्ठतीतिचेन्न ; - तत्सन्नेदने प्युक्तदोषानातिरह्यनात् । अत स्स-
न्निदन्तरकर्मनागन्धरहित सन्नि तत्रयप्रकाशान्वे विश्वस्यापि तथात्वेन
सय त्रप्रमगो दुर्गार । सन्निदोपि यथाकथञ्चित् दृश्यत्वाम्युपगमेपि
तन्मिध्यान्वप्रसंगेन दृश्यमिध्यात्प्रकल्पन मशक्य [शक्य स्यात्)
मिति ॥ किञ्च - यदि परिदृश्यमान स्सम्बन्धोऽनुपपन्न स्तदा सम्ब-
न्धान्तरमेव दृष्टनापेन कल्प्यताम् । न पुन स्सम्प्रतिपन्न स्वारसि
कत्राधरहित दृश्यत्राधो युक्त । सम्बन्धान्तरमपि कल्प्यमान मनुप-
पन्नमित्र भातीतिचेत् , किंदृश्यमिध्यात्र कल्प्यमान मुपपन्नमित्र भा-
ति ? यत्ते स्ववचनव्याघातादिक मापादयति । अनुपपन्नमपि ग य
भावा दप्रकल्प्यत इति चेत् ? सम्बन्धसय त्रम प्यनुपपन्न मपि किं
नाप्रकल्प्यते ? अनुपपन्नत्वमेव सय त्रभावात् इति चेत् , मिध्यान्वेनुप-
पन्ने तदभावात्प्रवर्जनीयत्वात् । यथा सम्यग्रजतस्य मिध्या-
रूपत्वा नुपपत्तो सत्यत्र । अत स्सम्बन्धोपि तथाभूत

इत्यनूदितेषु दोषान्तरमाह (सन्निदोपीति) (यथाकथञ्चित्) स्व
प्रकाशत्वादि विशिष्टरूपेण दृश्यत्वाम्युपगम इत्यर्थः । (अनुपपन्नमिव भा-
तीति) तथा सम्बन्धान्तरस्य कल्पयितुमशक्यत्वा त्सम्बन्धाभावेन-
मिध्यात्वमेव कल्प्यत इत्यर्थः (स्ववचनेति) विश्वमिध्यात्वत्र-
हि मिध्यात्वस्यापि मिध्यात्वावश्यकत्वात् सत्प्रत्यक्षसत्त्वसिद्धे विश्वमिध्यात्व
स्वव्याघात मायहतीत्यर्थः । भाट्टिशब्देन प्रत्यक्षादि विरोध उच्यते ।
(अनुपपन्नत्वमेवेति) तथाच सत्प्रत्यक्षस्याभावा त्सम्बन्धस्य मिध्यात्व
पर्यवस्यतीत्याभिप्रायः । (मिध्यात्वइति) " दृश्यस्ये " विशेषः । (न
तइति) यतोदृश्यस्य सत्प्रत्यक्ष मवर्जनीय मत इत्यर्थः । यदा - यतो-

कश्चिदिति नित्यमुपलम्भानुरोधेन तत्सत्यत्वस्थापने दृश्यस्या
प्युपलब्ध सत्यत्वात्प्रोपपत्तेः, मिथ्यात्वस्यच स्वयमेवानुपपन्नत्वात्
भ्युपगमा दस्माक मनायासेने ष्टसिद्धिप्रसगात् । अनुपपन्नत्वाभिमत पर
पक्षाणामपि प्रतिषेधायोगाच्च । यद्यदाचि परिग्रहइति तु स्यात् ।
तथाच कृत वैदिकत्व कचुकवहन वृधाप्रयासेन ।

नच तृतीय, असत्यत्वपक्षेऽपि सन्धानुपपत्तिप्रसंगेन प्रति
तर्कपराहतत्वात् । असत्यत्वेऽपि शुक्तिरजतादि प्वारोपितसम्पन्नेन व्य
वहार प्रतीयतइतिचेत्, सत्यत्वेऽप्यनुभूते स्तद्विषयज्ञानान्तरस्था रोपित
सम्पन्नेन व्यवहारइति तुल्यम् । अत स्तद्व्यवहारस्य निरूपणस
हत्वाभिमतस्या रोपितत्व मिथ्यता । किन्ततो दृश्यमिथ्यात्वकल्पन
प्रयासेन । किञ्च प्रसंगस्य निपर्यये पर्यन्तानम व्यगम् । अत्रच दृश्य
स्य सत्यत्वे सन्धानुपपत्ति प्रसंगइत्यस्य निपर्यय उपपद्यतेचाय सम
न्वइत्येव रूपसस्यात् । तथाच सन्धोपपत्त्या दृश्यमिथ्यात्व कल्पन

मिथ्यात्वेऽनुपपत्ते तदभावोऽवर्जनीयः, अत स्सम्बन्धोऽपि मिथ्यात्वानु-
पपत्तेः सत्य स्त्वादित्यर्थः । ननु सत्यरजतस्य सत्यत्वं न मिथ्या
रजतत्वानुपपत्त्या, किन्त्वन्वयतएवेत्याशङ्क्य निराकरोति (नित्यमि-
त्यादिना) सत्यरजतस्य नित्यमुपलम्भात् सत्यत्वं, मिथ्यारजतस्य
तदभावात् सत्यत्वमिति व्यग्रस्थापने विश्वस्यापि नित्यमुपलम्भानु-
सारिण सत्यत्वप्रसंगा चोक्तव्यवस्था सम्भवतीत्यर्थः । उक्तदूषण-
निष्कृष्य प्रदर्शय द्रुपसहरति (मिथ्यात्वस्त्वचेति) अनुपपन्नस्याभाव
सिद्धौ मिथ्यात्वस्या नुपपन्नत्वा विशेषेण स्वेच्छा [स्वरुचि] मा
त्रा न्मिथ्यात्वपक्षपरिग्रह इत्यगतिरस्य शङ्का निराकरोति (प्रधारुची-
ति) (तथाचेति) रून्या परिग्रहे प्रमाणस्यानपेक्षणा इति
भावः । (असत्यत्वेपीति) मिथ्याभूतसम्बन्धस्यच नानुपपत्तिः, उक्तानुप-
पत्तीनां तन्निराससामर्थ्याभावादितिभाष्य । (सत्यत्वेपीति) यथा

मिति स्यात् । ततश्च सम्बन्धिपरिव्यागेन सम्बन्धस्वीकार प्रसंग ।
 नह्यस्ति सम्भय स्सम्बन्धिनमन्तरेण सम्बन्धस्येति । अनुपपन्न [विशेष-
 पेण] वेपेणोपपन्न विपर्यय इति तत्स्वीकारइतिचेत्; प्रसंगतद्विपर्यय-
 यो रविशेष प्रसंगात् । तथाच प्रसंगविपर्ययासिद्धिः । अन्ययेत्प्र-
 संग इति स्यात् । उपलभ्यतेचाय सम्बन्धइत्येव विपर्यये न दोषइतिचेत् ;
 तर्हि दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भगप्रसंगइति [प्रति] तर्क स्यात् ।
 अहो ! सम्बन्धिसत्यत्वे सम्बन्धोपलम्भ भगइति कुत्रेय व्याप्ति गृह्यते ।
 तथा प्यारोपितसम्बन्धो दृश्य सत्यत्वे न स्यादिति प्रसंग इतिचेत् ? तर्ह्य-
 चारोपितोयं सम्बन्धइत्यास्थोयतां । अनारोपितस्तु विकल्पासहजा-
 न्नसिद्धयतीतिचेत् ; तथा प्येकरारोपितत्वे तदनुबन्धिनोन्यस्याप्यारो-
 पितमिति वृथानिबन्ध । तथाहि सति सम्बन्धिनो ब्रह्मणोपि
 विलयप्रसंगात् । अनारोपितयोरेवा रापित सम्बन्धस्य परकीयस्वकीयत्व
 भ्रमादे दृष्टत्वाच्च ।

मिथ्याभूतस्या रोपितसम्बन्धेन व्यवहारा दृश्यते, एव सत्यस्या प्यारो-
 पित सम्बन्धेन व्यवहारो दृश्यत इत्यर्थः । (प्रसंगतद्विपर्ययो रिति)
 अनुपपन्नत्ववेपेणोपपत्तिमत्त्वं हि अनुपपत्तिविशिष्ट रूपेणोपपन्नत्व वा-
 अनुपपत्ति रूपोपपत्तिमत्त्व वा? उभयथा प्यनुपपन्नत्वस्यैव पर्यवसाना
 दित्यर्थः । (तथाचेत्यादि) प्रसंग तद्विपर्ययो रविशेषे प्रसंगस्या-
 सिद्धतया तद्विपर्ययो प्यसिद्धत्वात्, तथाच विपर्यये पर्यवसाना
 सम्भवः, विपर्ययासिद्धौ तु तदभिन्नस्य प्रसङ्गनीयस्यपि सिद्ध-
 तथा इष्टप्रसंगत्वादित्यर्थः । (तथाप्येकस्येति) दृश्यसत्यत्वे-
 आरोपितसम्बन्धो न स्यादिति प्रसंगो ह्येकस्य मिथ्यात्वे तदनुबन्धि-
 नो न्यस्यापि मिथ्यात्वमिति नियमावलम्बनेन धाच्यः, सचाप्रयोजक-
 इत्यर्थः । (सम्बन्धिनइति) आरोपितत्वाभिमतसम्बन्धं प्रति सम्बन्धिन इत्य-
 र्थः । (स्वकीयत्व भ्रमादाविति) आदिशब्देन दूरस्थजनस्यारो

एतेन दृश्यसत्यत्वे सम्बन्धरूपपद्येतेति विवक्षापि निरस्ता, इष्टप्रसगात् । विषयविषयिभावस्य भ्रान्तिविशेषेण सर्वादिसम्मतत्वात् । अतएव विषयार्थपर्यवसानञ्च ।

यत्प्रतीतानागतादिभिस्सह सम्बन्धो न सम्भवतीति । तत्र पृष्ठान्तर्गतं वर्तमानार्थात् न सम्भवतीति । स्वरूपस्य विद्यमानत्वादिति चेन्न, विद्यमानयोरैव शशत्रिषाणयो रसम्बन्धदर्शनात् । तथापि क्वचिद्दर्शना दभ्युपगम्यत इतिचेत्, अत्रापि तथा भ्युपगम्यता । सयोगादिलक्षणं सम्बन्धोऽतीतादिभिर्न दृष्टइतिचेत्, अयं तु दृष्टत्वादगीत्रियता । दृष्टेरेपि निराधास्त्वेन प्रतिक्षिप्यत इतिचेन्न, वर्तमानयोरित्वा तीतादेरेपि

भ्रमादिकं मुच्यते । (एतेनेति) सत्ययोरप्यारोपित सम्बन्धदर्शनेनेत्यर्थः । प्रशिथिलमूलाद्यमुक्त्वा इष्टप्रसगात्त्वमाह (इष्टेति) तदुपपादयति (विषयति) (भ्रान्तीति) भ्रान्तिस्थले ऽथ स [त्य]त्त्वे प्यथाधात्सम्बन्धरूपपद्यो वाच्यः, किमुता भ्रान्तिस्थले इत्यर्थः । (सर्ववादीति) ततश्चोपपन्नत्वं भेष्टव्यमिति भवति । (विद्यमानयोरिति) विद्यमानत्वस्य प्रयोजकत्वेन विवक्षायां मिदं दूषणम् । (तथापीति) प्रयोजकत्वाभावेपर्यवश्यम् । (अतीतादेरेपीति) विषयविषयिभावोहि विषयत्वविषयित्वञ्च, तत्र विषयत्वे ज्ञाननिरूपकम्, आश्रयोविषय । विषयित्वेविषयो निरूपक, आश्रयो ज्ञान । यत्रपि स्वयं उभयोरपि निरूपकत्वं माश्रयत्वञ्च, तथापि प्रमाणवलाद्वा न्यतरस्याश्रयत्वमन्यतरस्य निरूपकत्वञ्चेत्येते । स्वस्वामिभावादाद्यप्ययमेव [न्याय] नियमः । ततश्च निरूपकभावेपि भाविज्ञाननिरूपितविषयत्वमतीति विषये तत्राले सम्भवत्येत्यर्थः । पट्टा - अण्डपर्यन्तं कश्चिद्विषयविषयिणो स्वम्बन्धोस्तु, स्वोभयनिरूप्य, उभयाश्रितश्च । नहि युगपद्भयान्श्रितत्वाभावे सम्बन्धत्वदानि, अप्रयोजकत्वात् । तथाच तत्तदाश्रयत्राले तन्मूलात्सम्बन्धाद्वातीतवर्तमानयो रसम्बन्धानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्रानिर्वाणस्यापि निरूपकत्वं उपपादयति

स्वकालवृत्तिन्वेनाधारत्वोपपत्ते । यथाचाभिन्नदेशयोरपि भिन्नदेशयोरपि मूर्तयोः संयोग इष्यते, तथा भिन्नकालयोरपि प्रतिनियतसामग्रीसामर्थ्याद्वा नित्यज्ञाने नित्यन्तत्प्रवणस्वभावत्वाद्वा विषयविषयिभावइति किंनोपपद्यते । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां विशेषइतिचेन्न, - तद्विशेषमात्रस्या किञ्चित्करत्वात्, अन्यथातिप्रसगात् . तथा अव्यवहितत्वलक्षणसम्बन्धस्तत्र न सम्भवतीतिचेन्न, सम्बन्धमात्रस्याव्यवहितत्वलक्षणाभावात् । गोमानित्यादौ तदर्शनाभावात् । तल्लक्षणस्यात्रा निश्चयमाणात्वात् । ननु “ ज्ञानमपिहि द्रव्यमेव, सम्बन्धश्च संयोगलक्षण ” इतिभाष्ये व [प्यत्रच] कथमितिचेन्न, सम्भवीद्विषयस्य

(यथाचेति) यद्वा-भिन्नकालयोरपि सम्बन्धाश्रयत्वमुपपादयति (यथाचेति) यथैकदेशस्थयो घंटाकाशयोरिव भिन्नदेशयोरपि घटयोः संयोग इष्यते, तथा ऽ भिन्नकालयोरिव भिन्नकालयोरपि सम्बन्ध इष्यतामित्यर्थः । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पार्थः । भिन्नदेशत्वे अव्यवधानाद् घटयोः संयोग उपपद्यते, भिन्नकालयोः स्वभिन्नकालवदव्यवधानाभावात् न सम्बन्धसम्भव इति वैषम्यं शङ्कते (व्यवधानेति) (अन्यथेति) यत्किञ्चिद्विशेषमात्रात् सम्बन्धासम्भवे भिन्नदेशत्वरूपविशेषाद् घटयोरपि सम्बन्धो न स्यादित्यर्थः । (तथापीति) अव्यवहितत्वं, लक्षण-नियामक, यस्य स, अव्यवहितत्वप्रयोज्यसम्बन्ध इत्यर्थः । (तल्लक्षणस्येति) अव्यवहितत्वप्रयोज्यस्य संयोगसम्बन्धस्य सर्वत्र-ज्ञानार्थयो विषयविषयिभावरूपत्वेना निष्पमाणात्वात्, क्वचिदेवाहितयेष्यत इत्यर्थः । एवंच नातीतादिविषयत्वानुपपत्तिरिति भावः । नन्विदमनुपपन्न, भाष्ये सामान्येन ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रस्य संयोगरूपता प्रतीतेरिति शङ्कते (नन्विति) (सम्भवद्विषयस्येति) अन्यथा रूपादिना सम्बन्धाभावप्रसगादिति भावः । ननु कौयज्ञानार्थयोः सम्बन्ध इति प्रश्ने सर्वव्यक्तिसग्राहक धर्मपुरस्कारेणोत्तरवक्तव्यम्, ५

तस्य संयुक्ताश्रितत्वादेरप्युपलक्षणपरत्वात् । सर्वत्र संग्रहकथमिति-
चेत् ? तत्तत्त्वभावविशेषादेव ।

यथा गविष्टे साक्षाद्याश्रय इति, इदञ्च तथोत्तरं न सम्भवतीति शं-
कते (सर्वत्रेति) माभूदेकेन धर्मेण सर्वसंग्रहः, किञ्चिच्छिन्नं, जिज्ञा-
सानिवृत्तिं श्रुत्तरस्य प्रयोजनं सामान्येनेत्पन्नसर्वविषयजिज्ञासानिवृ-
त्तिश्च सर्वव्यक्त्युपस्थापनेन भवति, सर्वोपस्थापनञ्च व्यक्तीनामान-
न्त्या तत्तद्व्यक्तिप्रतिनियतशब्देन न सम्भवतीति सर्वव्यक्तिसंग्राह
वैकधर्मपुरस्कारेण वा - तत्तत्कतिपयव्यक्ति संग्राहका नैकधर्मपुर-
स्कारेणया कर्तव्यमिति क्वचित्संयोगः क्वचित्संयुक्ता [श्रित] श्रयत्व-
मि-युक्तौ जिज्ञासानिवृत्तौ कथं नोत्तरमित्यभिप्रायेणोत्तरमाह (तत्-
दिति) संयोगत्वादिस्वभावविशेषादेव संग्रह इत्यर्थः । यद्वा - संयोग
संयुक्ताश्रयत्वादेः प्रत्यक्षस्थले सम्भवेपि परोक्षे तदसम्भवात् तद्वि-
षयस्य कथं संग्रह इति शंकते (सर्वत्रेति) तत्र प्रतियोगिस्वरूपमेव
विषयत्वमिति परिहरति (तत्तदिति) स्वरूपस्य सम्बन्धत्वेन संग्रह
इति शेषः ।

यद्वाह नवीनः - यदि सम्बन्धिस्वरूपमेव सम्बन्धस्तदा घट-
ज्ञाने विश्वमेव प्रकाशेत, अविशेषात् । नच प्रतीयमानघटस्वरूपमेव
सम्बन्धः, प्रतीयमानत्वस्यैवा निरूपणात् । नच घटस्वरूपसंबन्धः
पटज्ञाने पटस्याविषयत्वप्रसंगात् । नच घटज्ञाने घटस्वरूपसंबन्धः,
घटज्ञानत्वस्यैव सम्बन्धं विना दुर्निरूपत्वादिति ।

तदुक्तं, भाद्व्यासिकेनेवा ताविकेनेवा यज्ञानं घट-
ज्ञानत्वे नोभयसिद्धं तत्स्वरूपस्य घटस्वरूपस्य च सम्बन्धात्वात् ।
तच्चस्वरूपद्वयं तदेव रूपद्वयमिति सम्बन्ध इति नातिप्रसंगः ।
नच पटज्ञाने पटस्याविषयत्वप्रसंगः, तदुभय स्वरूपस्यापि-
सदुभयस्वरूपमिति सम्बन्धात्वात् । ध्वमन्यत्रापि ।

तेषां मनुवृत्तादि व्यपदेशः कथमिति चेत् ; न ।
 अधाराधेयभावादिन द्रुपपत्तेः । तथापि - त्रिविक्तव्यवहारे ऽ
 भिव्याप्त माकारान्तर मन्तरेण कथमिति चेन्न; व्यवहारानुगुण्या
 पदनरूपत्वस्य प्रतीतिसिद्धत्वात् । अन्यथा भवतामप्यवेद्यत्वे स
 व्यपरोक्षव्यवहारानुगुण्यादिकथनं म [स] बद्धप्रलापणं स्यात् ।
 एतेन - भविष्यद्द्रुष्ट्यादिना सस्यादिपोषणं प्रसंगोऽपि प्रयुक्तः, सम्ब-
 न्धभाव विशेषाणां प्रतिनियतसामर्थ्यात् । .

घटमात्रानुगतस्य घटत्वस्या घटव्यवच्छेदकत्वदर्शना दिव क-
 थं ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रानुगतस्य तद्व्यवच्छेदकत्वमिति शकते
 (तेषामिति) तद्व्यवच्छेदकत्वे तदवृत्तित्वमेव हि प्रयोजकम् .
 ननु तदितरयावद्व्यक्तवृत्तित्वं, तथास्य त्याधाराधेय भावस्य सम्ब-
 न्धमात्रानुगतस्य सम्बन्धाव्यावर्तकत्वं प्रसंगात् । नोऽघटत्वस्या-
 घटव्यावर्तकत्वाभावप्रसंगश्चेतिपरिहरति (नेति) त्रिविक्तः-अन्यू-
 नानतिप्रसक्तः । अभिव्याप्तः - अनूनाति प्रसक्तः । (व्यवहा-
 रेति) ज्ञानेस तयोर्धो व्यवहारानुगुण्येन भवति. तदागुण्यस्य तत्र तत्र स
 भावितज्ञानार्थं सम्बन्धादि त्थौपपत्तिकप्रतीतिसिद्धत्वादित्यर्थः ।
 (अन्यथेति) एतदन्गीकारे संविद्धि अवश्यत्वेस त्परोक्षव्यवहा-
 रानुगुण्यकथनं विषये ज्ञानविषयत्वापादित व्यवहारानुगुण्य कथ-
 नं चानुपपन्ने स्यादित्यर्थः । वेद्यत्वेन अपरोक्षव्यवहारानुगुण्यं दृ-
 श्यस्येप्यते, वेद्यत्वञ्च वृत्तिसम्बन्धएव । (एतेनेति) अव्यवधान
 लक्षण सम्बन्धस्य द्वन्द्वदेवांगीकारात् । अन्यथा न्यस्यांगीकार-
 श्चेत्यर्थः । तदेवविवृणोति (सम्बन्धेति) कस्यचित्संयोगेन सं-
 चिन्वित्वस्यभावस्तस्याभावे परस्मिन्नसंयोगित्वापादनं समर्थः, वि-
 पयत्वेन सम्बन्धित्वस्वभावे विषयाभावेपि विषयिणि विषयित्वापाद-
 नं समर्थः । नन्विदमेव सागर्थवच्चिन्व क्तिसिन्धानमित्यपाद

सामग्रीवेचित्र्यादेव च वर्तमान तत्प्रतिनियत विषयश्चोपपत्ते । तत्रापि कोसोसम्बन्ध इति सौहार्देन पृच्छाम इति चेत् ? वयमपि परमसौहार्देन प्रतिभूम । कोसाप्रति किं सज्ञाविशेष पृच्छयते, उतस्वल्पविशेष , यद्वा लक्षणम्, उतप्रकारान्तर, अथवा सयोगादिषु कुत्रान्तर्भाव इति, उ तान्य कश्चित् । आद्ये तम-तरेणापि सामान्यतएव व्यग्रहार निष्पत्ते कि न्तद्विचारकेशेन । विषय विषयिभाव इत्येवम विशेषनाम निर्दिश्यता । सके स्यतायाथारुचि नामान्तर । द्वितीयेपि सएवस नत्रस अन्यथा याघाता दिप्रमगात् । तृतीयेपि लक्षणम-तरेणापी कुक्षीरादि स्मरणम्यत्र स्फुटप्रतीति सिद्ध द्रुपहृतरम् । अतिपीडयान्तु व्यवहारा [विशेषा] नुगुण्यापादन ।

(सामग्रीति) सयोगस्य ह्युभय मपृधक्सिद्धाश्रयतया सामग्री । अथ एकाश्रयाभावेपि सयोगासम्भवः । विषयित्वेहि ज्ञान मेवाश्रय , विषयस्तु निरूपक एवेति विषयाभावापि ज्ञानविषयितासम्भव । “ वर्तमानतत्प्रतिनियतविषयत्वे ” इति निर्देश ‘ अस्मिन्नर्थे तात्पर्यमिति वत् । एवञ्च सामर्थ्यस्य वर्तमानमात्रविषयत्वोपपत्ते रित्यर्थ । एव सयोगादे विषयसम्बन्धवस्थान प्रौढोक्ति , परोक्षे सयोगादे रसम्भवेन तत्रान्यस्यैव वक्तव्यतया अवैकल्यात् तस्यैव सर्वत्र विषयसम्बन्धत्वोपपत्ते , चन्द्रज्ञानदशाया मान्तराद्विक कृत्स्नसूक्ष्मवस्तु ग्रहप्रसगात् , रूपग्रहदशाया स्पर्शादेरपि ग्रहणापत्या करणव्यवस्थाभावाप्रसगात् , शक्तिग्रहणाप्यभावेन प्रत्यक्षभ्रमोच्छेदप्रसगात् ; व्यासगायभावाप्रसगात् , स्वप्ने बाह्यार्थप्रत्यक्षप्रसगात् , सर्वेषामपि ब्रह्मापरोक्षप्रसगात् , सप्त रपीन्द्रिये स्तद्ब्रह्मणप्रसगाच्च । एष सिद्धान्त्याशय पूर्वपक्षी स्वयमेवावधार्यं, यद्यपि भगान् य कचनार्थ प्रसाप्य परमोदतन कर्तुं समर्थं, अथापि सुहृद्भावेन पृष्टवन्त मा प्रति तत्त्वमेव वक्तव्य भित्त्यभिप्रायेण पृच्छति (तथापि कोसा-यिति) प्रकारान्तर लक्ष्यातिरिक्त स्तद्दम । अन्य - निरुक्तस चर्वादिवादिभूत कश्चन पदार्थ । (व्यवहारानुगुण्यापादनमिति) ज्ञानगन्तव्यवहारजनकवयाप्यतेत्यर्थ ।

अतएव चतुर्थेऽपि दत्त मुत्तरम् । पंचमेतु नकुत्रचिदि-
तिवा वचिदन्तर्भावदर्शने तत्रैवेतिवा वक्तव्यम् । बहिर्भावेऽपि ना-
भावत्वप्रसंगः ; स्वेच्छापरिसंख्यातद्वित्रादिवहिर्भावे ऽ न्येषा मभा-
वत्वप्रसंगात् । अन्यस्तु व्यवहारंगतया प्रतीयमानत्वे स्वयमेवावग-
म्यताम् । अनेगत्वेतु किंतन्निरूपणेनेति ॥

यत्तु 'सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्था, अन्यथा तत्स-
म्बन्धत्वपरित्याग' इति । तदपि किं सम्बन्धमात्रापद्व्यर्थं मुच्यते?
ज्ञानार्थनिरूपित सम्बन्धविशेषापद्व्यर्थेति वा ? आद्ये स्वव्याघातः, दृश्य
द्रूपण वाच्यत्राचकादिसम्बन्धप्रतिक्षेपे त्वद्रुक्तद्रूपणस्यैवा किञ्चित्करत्व
प्रसंगात् । तदभ्युपगमेचास्माकं प्रतिक्षेपातिद्वेः । स्वपरप्रतिक्षेप

ननु योग्यतादि वस्तुस्वरूपानुबन्धिनी, अतो ज्ञानस्य नि-
त्यत्वा योग्यतापि नित्यैवेति ज्ञानस्य घटसम्बन्धो नित्य स्स्यादिति
चेन्न ; - सदकार्यन्तरसमवधाने यादृशविषयितारूपातिशयविल-
म्बा त्कार्येविलम्बः सा योग्यतेतीह विवक्षितत्वात् । (दत्तमुत्तरमिति)
“ प्रतीतिसिद्धं दुरपद्वचतर ” मित्यननेत्यर्थः । (छचिदन्तर्भावदर्शन
इति) प्रौढोक्तिः । (दृश्यद्रूपणेति) मिथ्याभूतसम्बन्धांगीकारेऽपि
नद्रूपमिथ्यात्वमिति भावः । “ तदभ्युपगमे ” - अकिञ्चित्करत्वा-
भ्युपगम । यद्यपीदं सम्बन्धद्रूपणं स्वसम्बन्धस्यापि प्रतिक्षेपा प्रति-
क्षेपकं, तथापि स्वपरनिर्वाहक समाधिना परमपि प्रतिक्षेपतीति
नाकिञ्चित्करत्वमिति शंकायामाह (स्वपरेति)

अयं भावः - स्वनिर्वाहकात् परनिर्वाहकारवयो न विरोधः, स्व
परप्रतिक्षेपकत्वेतु मिथो विरुद्धे, स्वप्रतिक्षेपे न स्वयं दृश्यं प्रतिक्षेप्यं
शक्नोति, यदि दृश्यं प्रतिक्षेपति - तदा स्वयं सर्वाचीनं द्रूपण-
मेवेति न स्वप्रतिक्षेपसम्भवः । ननु - भवता सम्बन्धमात्रप्रतिक्षेप
मुपजीव्यहि स्वप्रतिक्षेप उक्तः, अत्र स्वपरप्रतिक्षेपकत्वं त्वयैवाभि-

सामर्थ्यस्याप्यन्यत्र प्रतिक्रियात् । द्वितीये त्वनगांगीकारः, सम्बन्ध-
रूपस्य नोपि विशिष्टव्यवहारो सम्बन्धान्तरमपेक्षितमिन्व्यनगस्यैवस्वी-
कृतत्वात् । यु उ, क्तोगत्यागोत्रा, अगस्यापि स्वपरपरित्राणस्य प-
रित्यागात् । अन्यसम्बन्धस्य चागत्रे द्रूपद्वयस्य सम्बन्धादावपि
प्रसंगात् । सम्बन्धांतराभावे सम्बन्धत्वहानि रित्यपि ततएव दत्तो
त्तर । अन्यथा स्वपरनिर्वाहकमात्रभगे स्वयम्प्रकाशस्यापि निरास
प्रसंगात् । स्वव्यवहारस्य नैरेपेक्ष्य मन्यत्रा दृष्ट तत्रहि स्वीक्रियते,
तद्द्रव्यापि स्वप्रतिमम्बन्धि व्यवहारे सम्बन्धांतर नैरेपेक्ष्यमिति स-
माप्ति स्तम एव ।

हितमिति चेन्न ; [सम्बन्धमात्राभावोक्तौ] सम्बन्धान्तराणां मन-
वस्थाभि रत्राभावोक्तौ द्रूपणसम्बन्धस्याप्यन्तर्भावेन प्रतिज्ञाद्देश्यैः
परस्परव्याघातस्य विवाक्षतत्वात् ।

(द्वितीयेतिविति) ज्ञानार्थसम्बन्धस्यैव निराकरणात् सम्बन्धा-
न्तराणां मनवस्थाभि रत्रा स्वपरनिर्वाहकत्व स्वीकारावश्यकभावात् अ-
नङ्गांगीकारादिदोषोद्भावनं । (अनङ्गांगीकारइति) विशिष्टव्यवहारानं-
गस्य तद्गतया स्वीकार इत्यर्थः । (सम्बन्धस्येति) विशिष्टव्यव-
हारविरयस्य सम्बन्धस्य सत्त्वेपि व्यवहारविषयभूतं यदि सम्बन्ध-
स्यापि सम्बन्धान्तरं स्वीक्रियते तदानगस्वीकार इत्यर्थः । (युतेति)
वादादौ च चार्थः, सम्बन्धपरिग्रहे सम्बन्धान्तरानवस्थेत्येतद्द्रूपयि-
त्वा - 'अन्यथा तत्सम्बन्धपरिग्रह' इत्येतद्द्रूपयति (सम्बन्धान्तरा-
भावेति) (अन्येति) सम्बन्धान्तराभावेन दृश्यसम्बन्ध-
हानिर्पदीत्यर्थः ।

यद्यप्यत्र प्रागेव " द्रूपद्वयस्य सम्बन्धादावपि प्रसंगात् " इति
द्रूपणमुक्तं, तथापि द्रूपणान्तराभि रज्ञानार्थं " मन्यथे " त्यादि
ग्रन्थः । यद्वा - ज्ञानार्थसम्बन्धमात्रापद्वये सम्बन्धान्तरप्रतिबन्धा नि-
रस्ते सम्बन्धान्तराद्वयपक्ष प्रसङ्गपित्तमप्यगत्या कश्चित् स्वी-
कृतत्वादिति पुनस्तं पक्षमुत्थाप्य द्रूपयति (अन्यथा स्व-
परिति) (तद्द्रव्यापि) यथा दृश्ये दृश्यस्य इति

यत्तु-सम्बन्धस्य स्वतोमेष्टने सम्बन्धिनोरेव स्वतो मेष्टन प्रसंगइति । तदपि दृश्यमाने सम्बन्धे नात्रतरति, कल्प्यमानेतु वयमपि तथा भ्युपगच्छाम इति क्वानिष्टप्रसंगः । इदं मप्यसूत्रयत्-
 “ समवाया भ्युपगमाच्च साम्या दनवस्थितेः ” इति । नच तत्र मेष्टनमेव नास्तीति प्रसंगो दोषः, तदभावेपि विशिष्ट व्यवहार जननस्वभावतयैव तत्तत्स्वरूप सिद्धेः । नच स्वयमेव संबन्धात्मकं स्वसम्बन्धात्मकं चेति स्वरूपभेद मंगीकुर्मः, येन व्याघातादि प्रसंगस्यात् । अतो यत्रवस्तुनो विशिष्टव्यवहारजननस्वभावं दृष्टं, तत्र तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहार जनकत्वमात्रेण संबन्धइति व्यपदिश्यते, यत्रतु सम्बन्धएव स्फुट स्तत्र तदभ्युपगमेन तदुपरि संबन्धांतर नैरपेक्ष्य मंगीक्रियतइति सर्वत्र विशिष्ट व्यवहारे निरूढमाणे स्ववचन विरोधादि नरकपात मनुमस्य किं विश्वमिध्यात्व वृथाप्रहेण ? ।

तत्तद्वृत्तसम्बन्धित्वव्यवहार स्तसम्बन्धेन क्रियते, तथा तस्मिन् सम्बन्धे दृक्सम्बन्धइति प्रतिसम्बन्धित्वव्यवहारोपि स्वैनेव क्रियत इत्यर्थः । (इदमपीति) सम्बन्धस्य कल्प्यमानत्वं स्वरूपातिरिक्त सम्बन्धाकल्पन मसूत्रयदित्यर्थः । (नच तत्रेति) स्वरूपातिरिक्तसंबन्धाभावरथेण मेष्टनाभाव प्रसंगदोषो नास्तीत्यर्थः । (तदभावेपीति) स्वरूपातिरिक्तमेष्टनाभावेपीत्यर्थः । (विशिष्टेति) सम्बन्धादि विशिष्टव्यवहारजनकोभवति, अत्रच तत्तत्स्वरूपमेव विशिष्टव्यवहारजनकतया दृष्टमिति तत्तत्स्वरूपमेव सम्बन्धइत्यर्थः । नन्वेकस्य सम्बन्धत्वसम्बन्धित्वांगीकारे स्वरूपभेद प्रसंगा दृचापात इत्यत्राह (नचस्वर्यामिति) सम्बन्धस्सम्बन्धीचेत्येतावता न स्वरूपभेदः, तस्य तत्रा प्रयोजकत्वादितिभावः । (विशिष्टव्यवहारजनकत्व मात्रेणेति) एतावन्मात्रं सम्बन्धइति व्यपदेश निमित्तम्, नतुसम्बन्धिभिन्नत्वेसति विशिष्टव्यवहार जनकत्व प्रपञ्चं, गुणत्वा दितिभावः । (सम्बन्धपदेति) सम्बन्धिभिन्नसम्बन्धइत्यर्थः । (स्ववचनेति)

यन्तु - विषयविषयिभावो द्विष्ट एकनिष्ठोवेति । तत्रविषयत्व
विषयित्वं चैकैकनिष्ठ मितरेतर प्रतियोगिकमिति निष्कर्षः । ता-
भ्यामेवच विषयविषयिणो निशिष्टव्यवहारसिद्धे । तदुभयसमाहाराद्विषय
विषयिभावाख्यसम्बन्ध इत्युच्यते ।

सम्बन्धदूषणस्य दूषणासंस्पर्शित्वेन सम्बन्धस्य स्थिरीकरणं त्वव-
चन विरोध इत्यर्थः । स्वरूपस्यैव सम्बन्धत्वमतेनैवं व्याख्यातम् ।

यद्वा - (तदभावपीति) मेळनाभावेपि तत्तत्स्वरूपस्यैव विशि-
ष्टव्यवहार प्रयोजकत्वेन सिद्धे न कश्चिद्दोषः, नहि सम्बन्धएव विशिष्ट
व्यवहार प्रयोजकः, किन्तुप्रतियोगि निरूप्यम्, तच्च क्वचित्स्वरूपमेवे-
ति यथाप्रमाण माधाराद्वा वर्गीक्रियते, विशिष्टव्यवहारश्च न सम्बन्ध
व्यवहारः, किन्तु-सप्रकारकव्यवहारः, अतस्सम्बन्धाभावेपि विशि-
ष्टव्यवहारस्य स्वरूपादेव सिद्धे न कश्चिद्दोषइत्यर्थः । एवं स्व-
रूपस्य सम्बन्धत्वांगीकारादेव नव्याघात प्रसंग इत्याह (नचस्व-
यमेवेति) तद्गान्धारादौ सम्बन्धव्यपदेशः कथमित्यत्राह (अतइति) तर्हि
स्वरूपातिरेकेण संयोगविषयतेवा किमर्थं वर्गीक्रियेते, तदंगीकारे-
षा तयोरपि सम्बन्धान्तरं कथं चेष्यत इत्यत्राह (यत्रत्विति) विष-
यतायाः स्वरूपातिरिक्तत्वं दृश्यत्वानुमानभंगे समर्थितं । (नैरपेक्ष्यमि-
ति) स्वपर निर्वाहकत्वादिति भावः ।

एकैकनिष्ठत्वे कथं ताभ्यां - विशिष्टव्यवहारः, सम्बन्धस्यैव
विशिष्टव्यवहार प्रयोजकत्वात्, अनयोश्च एकैकगतत्वेन सम्बन्ध-
त्वासिद्धेरित्यत्राह (ताभ्या मिति) संयोगातिरिक्तस्त्वोपि सम्बन्ध
एकनिरूप्य एवेति न सम्बन्धत्वदानिः, संयोगव त्सम्बन्धप्रतीत्य-
विशेषात् । एकैकस्य सम्बन्धत्वे - मिश्रितयोः सम्बन्धात्वेन व्यपदेशः
कथं मित्यत्राह (तदुभयेति) सम्बन्धसमाहारत्वात् सम्बन्धव्यपदेश
इत्यर्थः । एवं विषयतायाः संबन्धत्वमतेन व्याख्यातम् ।

यद्वा - पूर्ववदेवाकांक्षाया माह (ताभ्यामिति) सम्बन्धत्वा-
भावेपि ताभ्यां विशिष्टव्यवहार उपपद्यत इत्यर्थः । तर्हि सम्बन्ध-
व्यपदेशः कथमित्यत्राह (तदुभयेति) समुदायस्य उभयनिरूप्यत्वा

अन्य येना मनाऽसौ काचिद्वर्तत इत्यादिकमपि दत्तोत्तर, यानि चान्यानि सम्बन्धसामान्यदूषणानि तान्यपि दूष्यदूषणादिसम्बन्ध सत्या सत्यो रसत्यात्वात्कानीनि न ततोपि दृग्दृश्यसम्बन्धभग ।

तदेत त्सरे योगाचारोक्तप्राख्यलक्षणायोगनिरासे फलिष्यतीति मन्वा त्रोदास्ते । इहा प्यसूचयत् 'अनुभूति सद्दिषययोश्च विषय विषयिभा वेन भेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्' इत्यादिना सदनुभूतिभेदभाष्येण ॥

इति श्रीशारिताकिकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्यतन्त्रम्य
श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु
शतदूषण्या दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्ति-
परिहारनाद सप्तदश ।

तथा व्यपदेशइत्यर्थः । (अतएवेति) अन्यत्र वृत्तेरेवा नंगीकारेण तत्र वृत्तिविशेषचिन्ताया अनवकाशा इत्यर्थ ॥

इति श्रीवापुल्लुल्लतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवा
समधिगत परावरतत्वपाधात्म्येन तदेकदेवतेन
तच्चरण परिचरणपरापणेन तत्प्रसादलब्ध
महाचार्या परनामधेयेन रामानुज
दासेन विरचितायां शतदूषणां
व्याख्यायां अष्टमारुताख्यायां
दृग्दृश्यसम्बन्धानुपपत्तिपरिहार भंगः
सप्तदश स्तकन्धः ॥

यदुच्यते- नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वगतानाद्यधिया मनुभवतीति । कथं
मिदमुपपद्यते ? बन्धुन स्या नाद्यधियातत्कार्यानुभवाभक्त्या भोक्षस्य च
सन्नित्यतिरूपत्वात् ।

॥ * ॥ निगमुक्तस्य वन्धश्चेन्नित्यमुक्तिर्न सम्भवेत् ।

वन्धस्यापिचनित्यत्वाद्बन्धाभावेवमुक्तता ॥ * ॥

ननु - यस्मिन्नेव ज्ञानमस्यैव , तच्च सर्वज्ञेनानुभूयते, सचनित्य
मुक्त इति कोविशेष इति चेन्न; परज्ञानादिदर्शनस्य बन्धरूपत्वानभ्युप

भारवता दीपेन , ज्ञानविरोधि प्राचीनक्रमेण ज्ञानजं मह्यतिरिक्त-
विषयभावप्यङ्गं पूर्वाभ्यस्तं तमः , नाज्ञयामि ” इति भगवतानुमु-
ह्यतत्वात् । “ ब्रह्मसर्वानुभूरि ” ति श्रुति प्रत्यभिज्ञापकेन सर्वानुभू-
रित्यनेन परमते ब्रह्मप्रज्ञानुपपत्तिर्वादाय स्पृश्यते ।

(तन्नित्यतिरूपत्वादिति) ततश्च ब्रह्मणो विनाशप्रसंगादिति
भावः । दूषणान्तरमाह (नित्यमुक्तस्येति) “ नित्यमुक्तस्ये ” ति
प्रसंगधर्मि निर्देशः । प्रसज्यन्त्या निष्टत्वद्योतनाय नित्यमुक्तत्वनिर्देशः ।
“ बन्धश्चे ” द्वि त्थापादकम् । अयंच नित्यमुक्तत्वरूपविशिष्टे विशे-
षणासम्भवे हेतुः । चिञ्ज्यासम्भवे हेतु माह (बन्धस्यापिचेति)
अविद्यानुभवः खलु बन्धः , सच नित्यं ब्रह्मैवेति भावः । नित्य-
मुक्तस्य ब्रह्मणो बन्धोस्ति नवेति विकल्प्य प्रथमं शिरो दूषितम् ,
द्वितीयं शिरो दूषयति (बन्धाभावइति) (अज्ञानमस्येवेति)
“ अज्ञानजं तमः ” “ ज्ञानेनतु तदज्ञान ” मित्यादिविषयः क-
श्चिदस्तात्पर्यः । स्वमतइय सिद्धान्ते प्यज्ञानानुभवो बन्ध इत्यभि-
मानः । सत्य मविद्यानुभवो बन्धः , सच ब्रह्मस्वत्पमेव , तथा-
पि ब्रह्मविषयकाज्ञानाय परगतत्वा तदाश्रयस्यैवाय मज्ञानानुभवो ब-
न्धः , नब्रह्मण इति ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्व मुपपद्यन्त्येति शकते

गमात् । ब्रह्माज्ञानमेव परगत ब्रह्मणा नुभूयत इति चेन्न, - तथापि पर-
गतत्वादेव तस्य बन्धरूपत्वप्रसङ्गाभावात् । तर्ह्यस्माकमप्यहंकारापर-
पर्यायात् करणगतमज्ञान भवतु, तच्च सपिदधीनामिद्विधा तदात्मक-
ब्रह्मणानुभूयत इति कोदोष इति चेन्न, सुषुप्तिमरण मूर्च्छाद्यहंकारविलय-
दशाया मज्ञानानुभवमग प्रसंगात् । नहि तदानीं निराश्रयाज्ञानस्थितिस-
म्भय, निरधिष्ठानभ्रमानुज्ञान प्रसंगात् । ब्रह्माश्रयत्वे तु स्वगताज्ञाना-
नुभवावश्यम्भावात् । भवत्वज्ञानानुभव, स तु मिथ्याभूतानुभवत-
इति न नित्यमुक्तत्वापरोधइति चेन्न, मिथ्याभूतस्यैव तस्य बन्धतयोप

(ब्रह्माज्ञानमेवेति) ब्रह्मणः परस्या चेतनत्वाद्दज्ञानस्य तद्गतत्वे च-
न्धकृत्य प्रोपपद्यत इति परिहरति (तथापीति) ननु - अस्त्वन्तःकरण-
गत मज्ञान, नचैव मन्तःकरणस्यापि जडत्वाद्बन्धाभावप्रसंगः,
अहमित्यन्तःकरणानिन्नेन ब्रह्मणा स्वगततया ब्रह्मणानुभवात् ; त-
स्मादन्तःकरणावच्छिन्ने बन्धः, तदनवच्छिन्ने तु नित्यमुक्ततेति शकते
(तर्ह्यस्माकमिति) नन्वन्तःकरणस्याभावेपि न निरधिष्ठान भ्रमप्रसं-
गः, ब्रह्मणएवाधिष्ठानत्वात्, इत्यत्राह (ब्रह्माश्रयत्वेति) ब्रह्मा-
नस्य निराश्रयास्थानायोगात्, सुषुप्त्याद्यवस्थासु ब्रह्मणएवाश्रयत्वाव-
श्यम्भावात्, स्वगताज्ञानानुभवात् ब्रह्मणो बन्धप्रसंगो दुर्धार इत्यर्थः ।

अज्ञानस्य स्वाश्रय प्रति स्वविषयतिरोधानं हि प्रयोजन, नचै-
तत्प्रयोजनं मन्तःकरणाश्रयत्वे सिद्ध्यति, तस्य जडत्वेन ब्रह्मस्व-
रूप प्रकाशाप्रसंगात्, नचा विद्या न्तःकरणावच्छिन्नस्य जीवस्य
ब्रह्मस्वरूपप्रकाशतिरोधानं स्वाश्रयैऽप्याध्यात्वात्करोतीति वाच्यं-
तर्हि सुहृद्दर्शनादिना शरीरे सुखोत्पत्तिप्रसंगात् ; स्वाश्रयैऽप्याध्या-
सस्य शरीरे सत्त्वात् । किञ्चाज्ञानस्या न्तःकरणाश्रयत्वे बन्धमोक्षयो-
रपि तद्गतत्वप्रसंगः । तस्माद्ब्रह्माश्रयत्वमेव वाच्यमिति भावः ।

अथैश नुभवस्तत्वे प्यविद्याया मिथ्यात्वात्ताच्चिद्वन्धाभावात् -
श्लिष्यमुपतत्याविरोधइति शकते (भवत्वज्ञानानुभवइति) (मिथ्या-
भूतइति) मिथ्याभूतविषय इत्यर्थः । (मिथ्याभूतमित्येति) मिथ्याभूत

पादनात् । अन्यथा तन्निवृत्त्यर्थं शस्त्रारम्भानुपपत्तिं प्रसगात् ।
ततश्च तथाविधनिवृत्तिरूपे मोक्षे नित्ये कथं तत्प्रतियोगिन
स्तस्य सम्भवं ? ततश्च नित्यं ब्रह्म प्यविद्यानिमुखे स्वयमेव वि
खीयमाना सा कथं महकारादीन्वपन्यानि प्रमूता? कथंवा तेषु ब्रह्मणो दृष्टि
पात् इति न ब्रह्मानुभवराम्भवं ।

सएव प्रथमोहेतुं ब्रह्माश्रयाज्ञानानुपपत्तिं कथनेन व्याख्यात
प्रायः, तृतीयश्च साक्षित्वशोभने प्रदर्शित एवेति कृत्वा मध्यम
हेतुं त्रित्रये “ स्वानुभव स्वरूपत्वा ” दित्वादिना ।

• अनुभूति स्वरूपमपि ब्रह्म स्वानुभवैकतानमिति दृश्युपगम्यते ।
तेस्य स्वरूपातिरिक्त्वा विद्यानुभव किं स्वत उताम्यत ? नाद्य ,
स्वानुभवरक्तान्तरं यात्रात्, अनिमोक्षं प्रसगाच्च । मोक्षेनास्वा
भापिकरूपं याघातप्रसगात् । किञ्च — यत्र शुक्तिरजतादी
विषयगित्वात्, तत्र विषयिणोपि सिद्ध्यत्वात्प्रत्यम्भानात् निवर्तक

स्यैव तस्य जीवे बन्धतयोरपादनात्, पारमार्थिकबन्धाभावस्य जी-
वे प्यविशेषात्, जीवब्रह्मणो रसावद्यत्वं निरवद्यत्वं श्रुतिविरोधात् ।
नन्वविद्याया उपाधित्वेन प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् जीवस्य शो-
काद्यनथहेतुत्वं, न ब्रह्मगीति न ब्रह्मणो निरवद्यत्वेनित्यमुक्तत्ववि-
रोध इति चेन्न, तस्यान्वयं निरस्तत्वात् । (तथाचिरेति) मिथ्याभूता
विद्यानुभवात्मकं बन्धप्रतियोगिकं निवृत्तीत्यर्थः । यद्यपि - अविद्या
नुभवो ब्रह्मरूपत्वत्रितयः, तथापि - अविद्यानिवृत्त्या विशिष्टरूपेण
तदनुभवनिवृत्तिरिति भावः । (सएवइति) “ नित्यमुक्तत्वप्रकाश
चैतन्यैक स्वरूपस्ये ” इति भाष्ये नित्यमुक्तपदेन विवक्षित
इति भावः । (तृतीयश्चेति) चैतन्यैक स्वरूपपदेन विव-
क्षितः । मध्यमः- स्वरूपशक्त्यः । (अनिमोक्षेति) कल्पिताविद्यायाः

ज्ञानेन मयिपयवृत्तिरूपप्रवापइति त्व मत । तत्रैव यदि म्ध्याभू
 ताविद्यानुभव [स्वभावता] स्वभावतो ब्रह्मण तदा तस्यापि म्ध्या
 त्नेन बाधकज्ञानेन निवृत्तिरेव स्यात् ॥ नापि द्वितीय, अविद्यत्र
 ह्यातिरिक्तस्या न्यस्या नम्युपगमात् । अभ्युपगमेन तत्सत्यमि
 ध्याविक्रमेण सद्धितीयज्ञानमभयो रन्यतरप्रसगात् । माभूदविद्या
 ब्रह्मरूपानिर्दिक्तमन्यत्र, अविद्यन्तु ब्रह्मरूप तिरोधत्ते, तन्निव
 नोय मयिज्ञानभव इति चेत्, प्रकृतायास्य ब्रह्मण स्तिगोत्राने त
 त्स्वरूपनाशप्रसगादे रन्यत्र प्रपचनत् । किञ्च तिरोहिते ब्रह्मणि
 तस्या विद्यानुभव, अनगृताया चात्रद्याया लब्धरूपया तथा तिरोधान
 मि यन्वा-यागयग । अनुभवनिर्गमेदा तिरोधानमिति चेत्, तयाम-
 ति तदज्ञान काचादित्र त्प्रसक्तया म्ध्या तिस्फुरोनाति सविदर्शन
 सत्ताक रामोनेन स्वतस्सिद्धतया सापेक्षज्ञानप्राप्य न स्यात् । तेन
 च तदुपात्त प्रपचोपि तथाविशेषेति सत्यस्यात् ।

आहश्च .

“ काचादिरौत्तरस्फुरे दोषो वानामगोचर ।

ब्रह्मनाह्वयानुभवेति निवृत्त्ययोगादिति भावः । (निवृत्तिरेवस्य, इति)
 यद्यप्यविद्यानुभव रूपमपि ब्रह्म नवृत्तिः, तथापि वृत्तित्व निवृत्ता-
 यप्रयोजनम् । किञ्च तन्मते तादात्म्यातिरिक्त विविधविषयिभावानगो
 वारात्, अविद्यानिवृत्तौ च तत्तादात्म्यस्य चावश्य निवृत्ते, तस्य तादा
 त्म्यस्य स्वाभाविकत्वे तन्निवृत्तौ तत्स्वभावब्रह्मणोपि निवृत्तिः प्रस-
 व्यतेति भवति । (अनप्रस्थयोरिति) अविद्यानुभवेणैव मि-
 त्तव्यात्वेना नुभवाधोनसत्तात्वे सति अनुभवान्तरानुपगमेन ब्रह्मण्य-
 तदनुभवस्यात्, तदनुभवे प्लुपाद्वचन्तरांगोचरं तत्राप्येवप्रसगा दन्य-
 स्थे वये । (विरापत्तइति) ततश्च स्वय प्रकाशे प्यद्वयान् उप-
 पद्यत इति भावः । अनुभवनिरोक्षमेवा विद्याया ब्रह्मतिरोधानमिति
 गान्धो-याधय इति शरते (अनुभवेति) ‘ वानामगोचर ’ इत्युक्त

ज्ञानत्राध्यत्र हानिस्त्या तस्याः प्रपञ्चस्य सयता ॥ ” इति ।

अस्तु तर्ह्यत्रियानुभवादीनां तिरोधानं, अनुभवास्तु निरपेक्षं
इति नान्यो याश्रयणाभक्तिश्च न, अनिमोक्षप्रसगादे रक्तं यात् । किञ्च
अतिरोहितं स्वल्पस्यैव तात्रैव न भुवन्तु मुचितं यात् । ननु भव-
तामपि ब्रह्मस्वरूपस्यानुभवेकतानं, तदेव च सर्वज्ञमित्यभ्युपगतमिति
कोविशेष इति चेन्न अस्माकं ब्रह्मस्वरूपस्य स्तानुभवेकतानत्रैपि गुण-
भूतेन ज्ञानेन सन्निपद्यस्वभावेन स्वेतस्समस्तानिपर्याकरणात् । एतेन

भेदोपमाह (ज्ञानेति) (अनुभवइति) अविद्यानुभवइत्यर्थं ।
(अनिमोक्षइति) अनुभूयमानता विद्याया अविद्यानुभवहेतुत्वे पूर्व-
त्सत्यत्वप्रसंगः, अनुभूयमानाया हेतुत्वेऽनुभवस्यानादिचा दोनमोक्षप्रसंग-
इत्यर्थः । अनुभूयमानाविद्यया अनुभवान्तरप्रति हेतुः, सोऽप्यनु-
भवोऽनुभवान्तरविषयाविद्येति चेन्न, - अविद्यानुभवात्मकं ब्रह्मस्वरूप-
पे भदाभावात् । (क्रिचेति) अविद्यानुभवस्य तिरोधाननिरपेक्षत्वे तिरो-
धानमेव न कल्प्यं गौरवात् इत्यर्थः ।

नन्वविद्यातिरोधानानुभवानां मनादित्वा न्नान्योन्याश्रय इति
शेन्न, अविद्यानुभवस्या नादित्वेऽविद्याधीनत्वात्तिद्धे । अवि-
द्यातादात्म्यमेवाविद्याविषयाय, तज्ज्ञानाद्य प्वविद्याधीनं मविद्याया
बन्धवदिति चेन्न, - परोक्षज्ञानादिस्वाधारणस्य तादात्म्यातिरिक्त-
स्यैव विषयविषयिभाषस्य चाच्छ्रयत्वात्, तस्य परोक्षज्ञानइव विष-
यनिरपेक्षस्या नादे स्मवाभाविज्ञत्वेना निमोक्षप्रसगात् ' नच- उपपि
जन्यत्वं यावदाश्रयभाविद्य रूपौ पाधिज्ञत्व स्त्रभाविद्यत्व रद्वितमिद्
विषयत्व, तथाचा नादित्वेपि निवर्तनसन्निधाने निवर्ततइति वाच्यं ।
तत्त्वज्ञानस्या विद्यानिवर्तनत्वे प्येतदनिवर्तकत्वात् । अविद्यानिवृ-
त्त्यापि न ताद्विषयत्वनिवृत्तिः, तस्या नादे रविद्याधीनत्वात् ।

सिद्धान्तेऽपि प्रत्यक्षेण स्वसंज्ञत्वं सर्वानुभवरूपत्वमेवेति भ्रान्त्या
शक्यते (ननु भवतामिति) ननु भवतामपि ज्ञानस्य सर्वाविषयत्व

मुक्तोपि व्याप्यात् । बद्धस्यनु सर्वविषयाकरण स्वभावमपि
ज्ञान मौषाधिकान् सकोचत्रिकामा भवतीति नविरोच । उपाध्य
श्च प्रमाहानादिरूपेणोपरिस्थिता कर्मादय इति ना नवस्थादयो दोषा ।

अतो यदि न ह्यानुभवमि उच्यते, तदा स्वरूपमात्र प्रकाशस्वभावा
दा मस्वरूपा दतिरिक्त तद्धर्मभूत ज्ञान मभ्युपगम उच्यते त्वनया बाह्यानु
भवव्यसामिति ।

त्यनाम स्तर्हि बाह्यानुभव , नतत्र तस्त्राह्य निचि दनुभूयत इति
चेन्न, त्रिकूपामहत्वात् । किमत्र बाह्यतया प्रतीयमानाना मनुभूति
स्वरूप मभिमत , उत स्वरूपातिरिक्ताना मस्त्व, अथ वस्ना म
स्त्वा वा बह्याना म्हेत्व , उत बाह्यानुभवस्यैवा वस्त्वमिति । नाथ ,
अमायातिवादस्य त्वयैव रूपणात्, तदभ्युपगमस्य चायत्र
दत्तोत्तरणात् । नद्वितीय , प्रपचापहृन्निर्भूतान् । अस्तु
त्वपि तदुद्देश्यस्य दुरपहृत्तया बाह्यप्रकाशानश्यम्भावात् । नतृताय ,

स्वाभाव्यात् , बन्धावस्थायामपि सर्वज्ञे ५ सत्सारएव स्यादिति -
शशायामाह (बद्धस्यत्विति) सर्वविषयीकरण योग्यतायाएव स्वा
भाविकत्व मिति भाव । " कर्मादय " इत्यादिशब्देना त्रिधादे ग्रह ।
(नानवस्थादपइति) अविद्यया कर्म, ततो वासना, ततो रुचि,
तत प्रकृतिसम्बन्ध , ततश्चावेद्ये त्यात्माश्रया न्यान्याश्रयचक्रा द-
य । यद्य प्यविद्या प्रकृतिसम्बन्धान्तरमूला, तथा प्यनवस्थादिदोषा न
भवन्ति , प्रमाहानादित्वागीजारादिति भाव । बाह्यप्रस्तवनुभवाभावा
रूपो विशिष्टाभावो बाह्यत्ववस्तुत्वतद्विषयत्वरूप विशेषणाभावं रनु
भवत्तु विशेष्याभावेनच भवतीति क्रमेण ता त्वित्त्वप्यति (त्रिम
चेति) (त्वयैव रूपणा द्विति) तथाचा पस्तिद्धान्तइति भाव ।
आरम व्यातिवादस्य त्वपित्वाच्च नैव मित्याह (तदभ्युपगमस्यचेति)
(भवस्तुत्वेपिति) सत्यस्वाभावेपि मिष्यात्वमेव त्वयाभ्युपगत, नतु-

सर्वलौकिकपरीक्षकं हृदयविसंवादात्, सर्वसंरम्बं विख्यप्रसंगाच्च ।
नचतुर्थः, मान्यमिकवादावतारात् । अस्तु बाह्यानुभवस्यैवा वस्तुत्वमिति चे-
न्नः तस्यैव विशोधितस्य त्वयाब्रह्मत्वाम्बुपगमात् । तदतिरिक्तस्य तु त्वद-
भिमत्तस्य कुतश्चिदप्यसिद्धेः । सिद्धावपि तस्यैव बाह्यानुभवाभावे तद्व्यति-
रिक्तानामपि बाह्यानुभवभेदानामसम्भवे पुनरनुल्लेखपक्षपरिशेषात् ।

अतो बाह्याल्लेखस्ते हातुमुपादातुंवा न शक्य[तइति] मिति दुरन्तमिति ।

इति श्रीकावितार्किकसिद्धस्य सर्वतन्त्रस्यतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ता-
चार्यस्य कृतिषु शतदूषणां बाह्यप्रकाशानुपपत्तित्रादोऽष्टादशः ।

सुच्छद्वयं, तथाच तत्प्रकाश आवश्यक इति भावः । (सर्वसंरम्भेति)
स्वपरसिद्धान्तस्थापनदूषणादिप्रवृत्तिरपि न स्यात्, स्वपराव्यस्फुर-
णात् । किं बहुना प्रवृत्तिमात्रं न स्यात्, तस्या स्तद्विषयस्फुरणसाध्य-
त्वा दित्यर्थः । (माध्यमिकेति) प्रकाशस्वरूपसत्यत्वं तन्मता द्विशे-
षः, तदव्यस्तुत्वे सोपि न स्यादित्यर्थः । ननु प्रकाशमात्रं चावस्तु,
अपितु बाह्यप्रकाशः, एवंच ब्रह्मरूपप्रकाशस्य सत्यत्वा द्विशेष इति
शंकेते (अस्तिवति) (तस्यैवेति) " परागर्थप्रमेयेष्वि " त्यादिकूट-
स्थ चचनादिति भावः । विषयोपरागभेदनिवृत्तिरशोधितत्वं । (तदति-
रिक्तस्येति) बाह्यप्रकाशातिरिक्त प्रकाशो ज्ञानात्मक एव प्रमाणासि-
द्धः, नतु त्वद्विद्विज्ञानमात्ररूप इत्यर्थः । अस्तुवाऽतिरिक्तोपि सत्यः
कश्चित्प्रकाशः, तथापि तस्य पूर्वोक्तस्य तत्त्ववैवाधिक्यत्वं विकल्पा-
योगाद्बाह्यानुभवा योगः, तदभावेच प्रतिभाधीनसत्ताका न बाह्या-
नुभवलक्षणभेदाः, तदभावेचानुल्लेखपक्षः परिशिष्यते, सच दूषित-
एवेत्याह (सिद्धावपीति) " दुरन्तं " - व्यवसनमिति शेषः ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमर्पित-
परावरतत्वयाध्यात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनाम्ध्येन रामानुजदासेन विरचितायां
शतदूषणां व्याख्यायां, चण्डमारुताख्यायां बाह्यप्रकाशानुपपत्तिः

अष्टादश स्स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

एकोनविंश वादः ।

अनन्यचेतना पुमा मज्ञान मनु वते ।

निष्प्रज्ञानगन्वाय निन्य सर्वादि नम ॥

अहकाराणि व्यग्रत्व दूषयद्भिर्भाष्यकारै रज्ञानाश्रयत्वं गपि सं-
विदो निरस्त “ नच सविदाश्रयत्व मज्ञानस्य ” इत्यादिना । अवि-
द्याश्रय विकल्पेचोक्त “ नापि ब्रह्मा श्रित्य, तस्य स्वप्रकाशज्ञानरूपत्वे-
ना विद्याविरोधिवात् ” इत्यादिना । प्रदेशान्तरेषुच सर्वज्ञाननिर्दो-
षवादिश्रुतिशक्तै विरोधो दर्शितः । तत्सर्वं संकल्प्य व्याकुर्मः ।

मंगळ माचर न्वादार्थं समृद्धाति (अनन्यचेतसामिति) अन्य-
स्मि श्वेतो येषां ते - अन्यचेतसः । “ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहा ”
विति बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातविधानल्लिगात् व्यधिक-
रणपदोप्ययं बहुव्रीहिः कण्ठेकाळादिव त्साधुः । नविद्यते ऽन्यो-
विषयो यस्येतिवा । भगवदेकान्तार्थय इति भावः । अज्ञानश-
ब्देन ब्रह्म न जाना [ती] मी त्यादिप्रतीतिविषयो विवक्षितः । “ अ-
नन्यचेतसा मज्ञान ” मित्यनेना ज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वप्रतीतेः, अतो
यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं न्तज्ज्ञातयैष भवितुं महतीति वक्ष्यमाणयुक्ति
स्सूच्यते । अहमज्ञइति धर्मिग्राहकमानयाधश्च । स्वाश्रिताना म-
प्यज्ञाननिरासकस्य उत्पत्संकल्पस्य यथं स्वस्मि ब्रह्मानसहिष्णुत्वमिति
भा.र. । अज्ञानाय - अज्ञानलेशः । प्रज्ञानान् मितराज्ञानं च

यद्यसौ परमात्मा त्वदुक्तप्रकारेण संविन्मात्रस्वरूपः, यदिवा यथाश्रुति
सर्वज्ञः, नोभयथापि तस्या ज्ञानाश्रयत्वं सम्भवति । तथाहि- न ताव
द्वटादिवत् ज्ञातृत्वात्यन्ताभावलक्षणं मज्ञानं मिह विवक्षितं, तस्य त्वद-
भिमते ब्रह्मण्यपि घटादांवेव यावत्स्वरूपभावेतया स्वरूपे सति नि-

नास्तीत्यर्थः । अत्र निरवद्यत्वादि श्रुतिविरोधो विवक्षितः । यद्वा-
अज्ञानं च तद्गन्धश्च - अज्ञानगन्धौ । अत्र स्वतएवा ज्ञाननिरसनस्य
विवक्षितत्वात् स्वप्रकाशत्वविरोधो ब्रह्माविषयाज्ञानस्य सूच्यते ।
गन्धशब्दः कार्यपरः, कार्यस्य हेतुसूचकत्वात् । सच संसारएव ।
अज्ञानकार्यसंसाररहिते कथं मज्ञानम् । अन्यथा ब्रह्मणएव संसा-
रित्वप्रसंगादिति भावः । (यदीति) मात्रया संविदाश्रयत्वं व्यावर्त्यते ।

अत्र स्वप्रकाशत्वात् ज्ञानानाश्रयत्वात् तदुक्तरीत्या सर्वविषय
स्वरूप सार्वज्ञ्याच्चा ज्ञानाश्रयत्वासम्भवाऽभिप्रेतः । ननु- संविन्मात्ररूप-
त्वे कथं मज्ञानाश्रयत्वासम्भवः, अज्ञानं हि ज्ञानविरोधि, अत स्तं-
विदनाश्रयत्वं तद्विरोध्यज्ञानाश्रयत्वोपपादकं मेवे त्याशक्यं यादृशं -
ज्ञानाभावात्मकं ब्रह्मणि सम्भवति, न तत्त्वया सिद्धाधिपिपितम्,
तद्वि त्वया ज्ञाननिवर्त्यत्वेना भिमतम् । नचात्यन्ताभावादिकं ज्ञाननि-
वर्त्यं, प्रागभावध्वंसौतु तत्र जन्यप्रतिपोग्गनगीकारादपि न सिद्धा-
धिपिपितौ, ज्ञाननिवर्त्यस्याज्ञानस्य भावरूपत्वोक्तेरापि नाभावरू-
पाज्ञानं सिद्धाधिपिपितम्, यच्च भावरूपाज्ञानं ब्रह्मणि सिद्धाधिपिपितं
तत्तु न सम्भवत्येवेत्यभिप्रायेणाह (तथाहीत्यादि) ज्ञानाभावलक्षण-
मित्युक्ते ज्ञानान्तराविरुद्धो ज्ञानविशेषाभावो गृह्यतेति 'ज्ञातृत्वात्य-
न्ताभावलक्षण' मित्युक्तम् । " त्वदभिमते ब्रह्मणि " - संविदना-
श्रयं । (यावत्स्वरूपभावेतयेति) व्यावहारिकं ज्ञानान्वाभावांगीकारोप
तस्य न साक्षा ज्ञाननिवर्त्यं मिति भावः ।

वर्तयितुं मशक्यत्वात् । नापि ज्ञानप्रागभावप्रधंसौ । ब्रह्मणि धर्म-
भूतस्य ज्ञानस्य कदाचि [कस्यचि] द प्यनभ्युपगमात् । नापि
ज्ञानान्योन्याभावः, ज्ञानान्तरानभ्युपगमात् ; स्वप्रतियोगिक भेदायोगा-
च्च । वृत्तिज्ञाना दध्यस्तज्ञानाद्वा भेदस्य सन्धत्वेन [नित्यत्वेन] तस्या-
पि निवर्त्यतया भिन्नताज्ञानव्यायोगात् । भावरूपाज्ञानत्वाभ्युपगमादेव
च नाभावान्तरमपि ।

अतो यत्तदज्ञानं ज्ञाननिवर्त्यं मभिमतं, तज्ज्ञातर्येव भावितुं मह-
ति, ज्ञानस्य स्याश्रय एवा ज्ञाननिवर्तकत्वव्याप्तेः । नहि देवदत्तगतेन
ज्ञानेन यज्ञदत्तगतं मज्ञानं निवर्तते ।

ननु -- ईश्वरादिगतेन ज्ञानेन कथं तदनुग्रहविषयजीवगताज्ञान-
निवृत्तिं स्तयेति चेन्न; - तत्र शक्तिविशेषोपवृद्धित्वेन तदुपपत्तेः ।
नहि प्रकाशाकारतामात्रेण तत्र परगताज्ञानं निवर्तकत्वं, तथासति
नित्यं तन्निवृत्तिप्रसंगात् ।

(नापीति) द्विवचनतया परिणतं विवक्षितं पदमनुषज्यते । (कस्य-
चिदिति) नित्यव दनित्यस्या प्यनभ्युपगमादित्यर्थः । (नापीति)
विवक्षितं इत्यनुपगमः । उत्पादविनाशशीलं तुरीयं संसर्गाभावांगीका-
रेण न तस्याप्यत्राभिमतत्वमित्याह (भावरूपेति) यद्वा- व्यावहारि-
कात्यन्ताभावस्या वैयथा निरासो बोद्धव्यः । एवकारणाय सर्वत्र हे-
तु रिति सूच्यते । अत्रापि पूर्ववत् दनुपगमः । यत एव मभावरूप-
मज्ञानं च विवक्षार्हं मतो भावरूपाज्ञानमेव विवक्षितं पर्यवस्यतीत्या-
ह (अतइति) " तदि " ति भावरूपत्व विवक्षितम् । ततः किमि-
त्यत्राह (तदिति) यथा सिद्धान्ते ईश्वरयोगिगतेन ज्ञानेन तदनुग्र-
हविषय जीवगताज्ञानं त्वदभिमतं निवर्तते, तद्वन्ममापि जीवगतेन वा-
न्तःकरणगतेनवा ज्ञानेन ब्रह्मगताज्ञानं ममदभिमतं निवर्तता मिति शं-
कते (नन्विति) (नेति) "शक्तिविशेषः " तदीय संकल्परूपता । (प्र-
काशाकारतामात्रेणेति) समानविषयकं ज्ञानं येनेत्यर्थः । (तथास-
त्वेति) ईश्वरस्य नित्यसधंशवादिभिः । व्यधिकरणज्ञानस्या ज्ञाना-

अतो जीवगतेना न्तःकरणगतेनश्च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरिति प्रयुक्तम् ।

ततश्च यत् ज्ञाननिवर्त्यं मज्ञानं, न तत् ज्ञानतृत्वप्रसक्तिशून्ये ब्रह्मणि गवितुं मर्हति । तदेतद्भावरूपाज्ञानदूषणे प्रसंगाभिप्रायेण प्रायुक्तं “विवादाध्यासितं मज्ञानं न ज्ञानमात्रब्रह्माश्रयं अज्ञानत्वात् ; शुक्तिकाद्यज्ञानवत् ; ज्ञानाश्रयं हितत् ” इति ,

निवर्तकत्वमुपपादितं मुपसंहरति (अतइति) यद्वा - प्रतिबन्दिमुखेन जीवादिगतज्ञानस्य निवर्तकत्वशंका परिहृता, इदानीम् “जीवगतज्ञानस्यैव निवर्तकत्वमस्तु, नचैव मतिप्रसंगः, विशेष्यविशिष्टभावस्यैवा विशेषणभावस्य वा नियामकत्वात् ” इति या शंकासापि निरस्तेत्याह (अतइति) समानाधिकरणं ज्ञानस्यैवा ज्ञाननिवर्तकत्वादिभावः । नच विशेषणविशेष्यभावां नियामकः, देवदत्तज्ञानेन देवदत्ताज्ञाना निवृत्तिप्रसंगात् । नच तत्रा भेदएव नियामकः, तथासति तदतिरिक्तविशेषणविशेष्यभावादे नियामकत्वं कल्पनायोगात् । ननु-तत्रापि विशिष्टविशेष्यभावएव नियामकः, अज्ञानस्य विशेष्यब्रह्मस्वरूपं गतत्वा दितिचेन्न- देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्तगताज्ञान निवृत्तिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् । एतेन “विवादाद्ध्यासितं” मित्यादिना भाष्योक्तस्तर्कापि समर्थतइत्याह (तदेतदिति) (प्रसंगाभिप्रायेणिति) तदभिमतस्य ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणाज्ञानत्वस्य हेतो रसिद्धे रनुमाना संभवादितिभावः । परोक्तं भावरूपाज्ञानं ज्ञानमात्रब्रह्मस्वरूपंचाभ्युपगम्य तर्कः प्रयुज्यते । (विवादाद्ध्यासितमिति) ब्रह्माश्रयब्रह्मेति विवादविषय इत्यर्थः । यदज्ञानं तन्न ब्रह्माश्रयमिति व्याप्तेः शुक्तिकाद्यज्ञाने दर्शनेन ब्रह्मविषयज्ञानं न ब्रह्माश्रयं, तथात्वे ऽ ज्ञानत्वस्यैवा सिद्धिप्रसंगात् । नच व्याप्यसिद्धिः, अज्ञानस्य ज्ञानाश्रयव्याप्तेः, ब्रह्मणश्च ज्ञातृत्वाभावेन शुक्त्याद्यज्ञानानां तदूतत्वात्सम्भवात् । एतदभिप्रायेणोक्तम् (ज्ञानमात्रेति) (ज्ञानाश्रयं हि तदिति) नच - ज्ञानाश्रयं यनियमो ऽप्यसिद्ध इति वाच्यम्, = १११ =

नियतकत्वप्रसंगेन समनाधिकरणज्ञानत्वेनैव निघर्तकाद्ये वाच्ये ज्ञान-
नियत्यंतया ऽभिमतज्ञानस्य ज्ञानाश्रयत्वाद्यभवात् ।

ननु विपर्ययापर्यवसानात् कथं मयं तर्क इति चेत्, अत्राहुः -
द्विषिध स्तर्कः, साधका दूषकश्च । तत्राद्यस्य विपर्ययापर्यवसाना-
पेक्षा, तद्विना तस्य साध्यासाधकत्वात् । इतरस्य तु न तदपेक्षा,
पराभ्युपगममात्र मादाया निष्टप्रसञ्जनन दूषणत्वसम्भवादिति ।

ननु- शुक्तसाद्यज्ञानमपि शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यगतमेव, नतु
देवदत्ताद्याश्रयम् । नचैवं व्यधिकरणतया देवदत्ताश्रयज्ञाना त्रिवृ-
त्स्यनुपपत्तिः, विषयचैतन्यस्या ज्ञानाश्रयस्य वृत्तिप्रदन्तःकरणावच्छे-
देन प्रमातृचैतन्याभिन्नत्वात् तत्र क्षणमात्र मज्ञानस्य ज्ञानसमानाधिकरण-
त्वात् । अतः कथं “ ज्ञानाश्रय इति तदि ” स्युच्युत इति चेत् ?

अत्र केचित्, शुक्त्यज्ञानं न शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्यं, भदं जा-
नामीति च्छामीतिषत् भहनजानामीति ज्ञातृस्थत्वानुभवात् । इत्याहुः ।

अत्र नवानः-घटाद्यज्ञानं घटादिचैतन्यनिष्ठमेव, अन्यथा तत्र विक्षे-
पायोगात् ।

नचैवम् तस्य सादयसम्बन्धा दद मिदं [न] जानामीति प्र-
तीतिः कथमिति वाच्यं, अवस्थावस्थावतो रभेदात् - मूलाज्ञानस्या
वस्थावतो हकारसमानाधिकरणत्वात् तदयस्यं ज्ञानमपि तदनुस्वततया
भातीति केचित् । अन्ये तज्ज्ञानानुभवे तदधिष्ठानचैतन्य प्रमातृचैत-
न्ययो वांस्तथाभेदस्य प्रयोजक इत्याहुः । अपरे तु - शुक्ति मद्
[न] जानामीत्यनुभवो मूलाज्ञानविषयः, शुक्त्यादे रपि तद्विषया-
भिन्नतया तद्विषयत्वानुभवात् । रजताशुपादान मज्ञानन्तु कार्यानु-
पपानगम्यं, कार्यच रजताद्यध्यासः, ज्ञानेनाज्ञान निवृत्त मित्यनुभ-
वोया, इत्याहु रिति ।

तत्र- अन्तः करणाश्रितस्यैवा ज्ञानस्य मृत्स्यासह निगतरस्य
तदुपादानत्वसम्भवात्, विषयगत विशेषार्थ विषयगतत्वस्या नाव-

शकत्वात् । किञ्च - प्रतीतिबला द्वाद्यावारकाज्ञानस्या इमर्थं नि
 ष्टवेपि घटोपादानमूलाज्ञानस्यैव तत्र वाल्मीकादि विक्षेपहेतुत्वस-
 म्भवात् । किञ्च-शुक्त्याद्यज्ञानाना मनादित्वांगीकारेण वस्थात्वा सं
 भवात्, तेन कथमहं (न) जानामिति प्रतीत्युपपादानम् । यच्चान्तः
 करणावच्छिन्नचैतन्यस्या ज्ञानाश्रय विषयचैतन्यस्यच वास्तवा भेदा
 त्प्रतीत्युपपादनम्, तदपि न, तथासति घटादौ वृत्तिनिर्गमन कल्पन
 वयत्पर्यापत्तेः । तत्रा प्यन्तःकरणावच्छिन्न विषयावच्छिन्न चैतन्ययो
 वास्तवा भेदस्य सत्यात् । व्यवहित स्वर्गोऽपि भासतेति चेत् ? तर्हि-
 देवदत्तोपाज्ञानं यज्ञदत्तस्य कुतो न भासते । तं प्रत्यावारकाज्ञानंत-
 स्य भासतइति चेत् ? तदिन्द्रियसन्निकृष्ट स्तस्य भासतइति नासन्नि-
 कृष्ट घटभानप्रसंगः । यच्च - मूलाज्ञानमेव घटं न जानामिति प्र-
 तीतिविषयइति । तत्र विषयगताज्ञानमेव न सिद्धचेत्, रजताद्य-
 द्वाद्यासस्यमूलाज्ञानादेवोपपत्तेः । नच ज्ञानेना ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभव-
 बला त्तसिद्धिः, एतावन्तं कालं घटं ना ज्ञासिपं - इदानीम् घटज्ञानेन
 मयिघटाज्ञानं नष्टमि त्यनुभवेना ज्ञान निवृत्त्यनुभवस्या हं जानामिति प्रती-
 ता ज्ञानविषयत्वावगमात्, विषयाज्ञानस्या प्रत्यक्षात्वे तन्निवृत्तेः प्र-
 त्यक्षत्वायोगाच्च । किञ्च - किंमूलाज्ञानस्य विषयावच्छिन्न चैतन्या
 वारकावम् - उतन ? भाद्ये तत एव विक्षेपस्योपपत्तौ विषयगताज्ञाना
 न्तरे मानाभावः । द्वितीयतु तद्विषयत्वानुभव विरोधः । अज्ञान
 विषयाभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवे घटज्ञानदशायामपि घटस्याज्ञान-
 विषयत्वानुभवप्रसंगः । ननु-घटातुभवः प्रतिबन्धकस्तत्रेति चेन्न:-
 इदं तेन सामान्यरूपेण ज्ञाने विशेषाकारेण ज्ञानदशाया मिदं न जाना
 मी त्यननुभवप्रसंगात्, अत स्तत्तत्कारकज्ञानं तत्तत्कारावच्छिन्नावा
 रकाज्ञानानुभव प्रतिबन्धकं वाच्यन् । मूलाज्ञानंच नावच्छिन्न चैत-
 न्यावरणमिति न तदनुभवप्रतिबन्धः ।

यत् - शुक्त्याद्यज्ञानस्या इमर्थंचैतन्य माभय, शुक्त्यावच्छिन्न-
 चैतन्यं विषयः, रजतादिकंचा ज्ञानचैतन्यविधत्तौ नत्यज्ञानविधत्त
 इति मतम्; यच्च शुक्त्याद्यज्ञानं शुक्त्याद्यवच्छिन्नचैतन्यनिष्ठ महं-

“ब्रह्म ना ज्ञानास्पद, ज्ञातृत्वविरहात्, घटयत् ” इति च ।

ननु - कल्पित ज्ञातृत्व ब्रह्मणोप्य [स्ति, तेनास्या] स्तीति तस्या ज्ञानाश्रयत्वोपपत्तिरिति चेन्न, अहकारोपहितनेपेणैव तस्य ज्ञातृत्वकल्पनाभ्युपगमात्, सुषुप्तिमत्तणादि प्वहकारप्रळयेपि सन्निदात्मन एवा ज्ञानाश्रयत्वाभ्युपगमाच्च । ततश्च शुक्तिकाज्ञानं ब्रह्माज्ञानं मय्यहं मर्थनिष्ठमिति वा कल्पय, त्यत्रा सर्वत्र ब्रह्माज्ञानं । उभयथापि नत्वा मुपद्रवाम ।

यश्च वस्तुतो ज्ञातृत्व परिगृह्या ज्ञानमपि ब्रह्मणि स्थापयेत्, सोपि नित्यसर्वज्ञत्वानुपपत्त्या निरसिष्यते ।

कारावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठत्वं, शुक्त्याद्यवच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वात् तत्राभ्यास उपपद्यते, अहंकारावच्छिन्न चैतन्यनिष्ठत्वाद्दहं जानामीति प्रतीतिश्चोपपद्यते इति मतम्, तत्र मतद्वयेपि ज्ञानाश्रयत्वमस्येवेति न दोषः ।

(ब्रह्मनाज्ञानेति) ब्रह्म यद्यज्ञानास्पदं स्यात् - ज्ञातृत्वादिस्ति तर्कोऽत्र विवक्षितः । किं नहं जानामीति प्रतीयमानं यज्ज्ञातृत्वं तदेव ब्रह्मणस्ततया विवक्षितं, उतान्यत्, तद्वितीयः, अनभ्युपगमादित्यभिप्रेत्याद्यं दूषयति (अहंकारेति) अतः करणावच्छिन्न एव ज्ञातृत्वाद्ध्यासात्तत्र चिन्मात्राश्रयं ज्ञानमित्यर्थः । ननु चैतन्यस्यैव जावेश्वररूपेण विभक्तत्वात् ज्ञातृत्वसामानाधिकरण्यात् महानस्यास्तीति चेत्तर्हि देवदत्तगतज्ञानेन यज्ञदत्ताज्ञानप्रियुक्तिरस्यात् । ननु देवदत्तस्य यज्ञदत्तापेक्षया न्तकरणभेदेन भिन्नत्वात्तत्र सामानाश्रयत्वम्, अतः जीवस्य चैतन्यापेक्षया भेदस्याप्रतीतिरसामानाश्रयत्वमेवेति चेन्न, - जीवे चैतन्यभेदस्यैव प्रतीयमानत्वात् । अहं न ज्ञानं - किन्तु ज्ञानाश्रय इत्येवमिदं प्रतीयते । तर्हि ज्ञातृत्वाश्रयेऽहंकारोपहित एवाज्ञानमस्मित्यत्राह (सुषुप्तीति) उपसहृरति (ततश्चेति) “ सर्वत्र ” - जीवे ब्रह्मणि च । यथा जीवे त्यगति तथा ब्रह्म-

स्वप्रकाशत्वाच्च । ब्रह्मप्रकाशार्थं हि ब्रह्माज्ञान मभिमत, ब्रह्मच
 नित्यस्वप्रकाशरूप, तत स्तेजसीय तिमिर कथ तत्र तत्स्यात् ?
 तत्रै त्वस्मिन्नज्ञान सहेत, कस्तस्य निवर्तक ? ब्रह्मविषयं वृत्तिज्ञान
 निवर्तकमिति चेत् ? अनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्प्रसंग इति त्वदुक्त
 किंनस्मरसि ? प्रस्मरता । तथापि विशेषाभावा न तस्यापि निवर्तकत्व ।
 * निवर्तकानुपपत्तौचा स्य विस्तरौ ग्राह्य ।

अपि त्यजेत्यर्थः । (तेजसीवेति) तेजसि सतीत्यर्थः । दीपेन प्र-
 काशमाने ऽ पवरके यथा तमो न सम्भवति, तथा स्वरूपेण भास-
 मानेपि चैतन्ये ऽ ज्ञानं न सम्भवतीति यावत् । ननु स्वरूपज्ञान-
 स्या धिष्ठानज्ञानतया ज्ञानाद्ब्रह्मासहेतुत्वा न्न तस्य तद्विरोधित्व मित्य-
 चाद् (तच्चेदिति) (कस्तस्येति) ज्ञानान्तरानगीकारादिति भावः ।
 वृत्तिरेव निवर्तिकेति शकते (ब्रह्मेति) यद्वा - चैतन्यमेवा ज्ञान-
 निवृत्तिप्रतिबन्धकावरणे अखण्डाकारापरोक्षवृत्त्या निवृत्ते तादृशाप-
 रोक्षवृत्तिप्रतिबन्धितमेव चैनन्यात्मना निवर्तक मिति शकते (ब्रह्म
 विषयमिति) घटादे रनुभाव्यत्वहि वृत्तिविषयत्ववा वृत्तिप्रतिबन्धित
 चैतन्यप्रकाशत्ववा स्यात्, ब्रह्मण्यपि तत्सत्त्वे घटादिषु दननुभूतित्वं
 दुर्वारमेवे त्यर्थः । नन्यनुभाव्यत्व मनुभवविषयत्वमेव, तद्वटादेरेव न
 ब्रह्मण इतिचेत्? अनुभवविषयत्वं ह्यनुभवभिन्नत्वेस त्यनुभवप्रकाश-
 त्वं, ततश्च तेनाननुभवत्वसाधने साद्ब्रह्माविशेषः । ननु नोक्तरूपं वि-
 षयत्वं, इच्छादे रप्रकाशतया तद्विषये ऽ भावात्; किन्तु ज्ञानेच्छा
 साधारण मन्यदेव क्रिधि द्विषयत्व, तच्च भेदव्याप्त मित्यननुभव-
 त्वसाधकमिति चेन्न; - स्वप्रकाशत्वव्यावृत्त तादृशविषयत्वकल्पना-
 यां मानाभावात् । (प्रस्मरवेति) संस्मरवेत्यापि विवक्षितम् ।
 प्रस्मरत्वा त्वदुक्त सस्मृत्यवा स्यातिरिक्तानुभवप्रकाशत्वमेवा नुभाव्यत्व
 मिति वा कल्पयेत्यर्थः । (विशेषाभावादिति) प्रकाशयैलक्षण्यस्या
 परोक्षयैलक्षण्यैलक्षण्यस्य वा भावादित्यर्थः ।

ननु - भवतोपि जीवस्वरूपं स्वप्रकाशं, तदेवचा ज्ञानाश्रयतया ऽभिमत मितिचेत् ! सत्यं, तथापि न तत्र विरोधः । नहि स्वप्रकाशांशप्रत्यनोक मप्रका [शाश] शं प्रत्यगात्मनो ब्रूमः, अपितु तस्यैव देहेन्द्रियादिविधर्मिणः स्वप्रकाशत्व नियतत्वाद्दुत्तमत्वादि धर्म विशिष्ट रूपा ज्ञानं । तच्च तदात्मगतेन विशिष्टनिपयेण ज्ञानेन निवर्तते । यथाच शबरमंत्रवर्धितस्य राजकुमारस्य शररतया

अत्र प्रतिबन्धनिवृत्तिलक्षणविशेषाभावो विवक्षितः । नच ज्ञाने सति प्रतिबन्धा दज्ञानानिवृत्ति र्दृष्टा, तच्चोपपादितं जिज्ञासानुपपत्तौ । किञ्चेदानीं माश्रयासम्भवा दज्ञानं निराचिकीर्षितं, ततश्चाज्ञाने सिद्धे तदनिवृत्तये तन्निवृत्तिप्रतिबन्धकरूपनं, तस्मिंश्च कल्प्ते ब्रह्मण स्तदाश्रयत्वोपपत्त्याऽज्ञानसिद्धि र् इत्यन्योन्याश्रयः । अपिच व्यवहारायोग्यतां ह्यावरणं, मृकादिभिर्ज्ञापमाने घटे व्यवहारायोग्यतायामप्यज्ञाननिवृत्ते रानुभाविकत्वा द्वावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वं सम्भवति । किञ्च - अधिष्ठानतत्त्वसाक्षात्कारे विद्यमाने कुतो ऽविद्या? कुतश्च तदधीनावरणं? कुतस्तरा मावरणस्या ज्ञाननिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वकल्पनम् ? ।

ननु किं स्वप्रकाशस्या ज्ञानाश्रयत्वमेव विरुद्धं, किंवा स्वविषयप्रकाशाश्रयत्व? नाद्यः, घटादिज्ञानस्या ज्ञानान्तरसामानाधिकरण्यव ज्ञानात्मवादे ऽन्याज्ञानाश्रयत्वाविरोधात्, द्वितीयेच विषयत्वमेव विरुद्धमिति यस्तस्य, नाश्रयत्वमितिचेन्न, - विषयत्वस्याप्यविरुद्धत्वात्, एकविषयकज्ञानाज्ञानयो र्भिन्नाश्रययो र्दर्शनात् । तस्माद्यो यप्रकाशवान् तस्य तदज्ञानाश्रयत्व विरुद्धं, तथाच प्रकाशवतो ब्रह्मण स्तदज्ञानाश्रयत्व विरुद्धमिति तद्विषयप्रकाश स्तद्विषयाज्ञाननिवर्तकइति विवक्षितत्वात् । (अज्ञानाश्रयतयेति) ज्ञानविरोध्याश्रयतयेत्यर्थः । त्वदभिमताज्ञानाश्रयतयेतिवा । (नहीति) स्वरूपमात्रस्यैव स्वप्रकाशवर्गीकारा तस्या ज्ञानविषयत्वानङ्गीकाराच्चै ति भावः ।

एतेन -

यदाह नवीनः, भासमाने प्यात्म न्यज्ञानं सर्वे रेवो पगन्तव्यम्, अन्यथा शरीराद्यभेदध्रमानुपपत्तेः । किञ्च घटादौ प्रमेयमिति ज्ञानेन घटत्वादि वैशिष्ट्यप्रतीताद्य प्यात्मनि तदज्ञानं दृश्यते, अन्यथा तत्संशयाद्ययोगात् । नचान्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्प्रकारकज्ञानमेवा ज्ञानविरोधीति याच्यं, अनभ्यासदशापन्नजलादिज्ञाने सत्यापि तत्संशयानुरोधेन तत्राज्ञानस्य स्वीकर्तव्यत्वात् । तर्हि सत्तानिश्चयरूपज्ञानमज्ञानविरोधीति चेत्? तर्हि ज्ञानमात्रस्य सत्तानिश्चयरूपत्वाभावेन स्वरूपज्ञानमपि पूर्वं सत्तानिश्चयरूपं न भवतीति न तस्या ज्ञानाश्रयत्वं विरुद्धमिति ,

तन्निरस्तं । देहेन्द्रियादि वैलक्षण्यस्या ज्ञानात् । “ विशिष्टविषयेण ज्ञानेन निवर्तत ” इत्यनेनात्मज्ञाने विशिष्टविषयत्वाभावादेवा ज्ञानानिवर्तकत्वं, नत्वनवधारणत्वात्, - एककोटिकज्ञानमात्रस्यैवावधारणत्वा दित्यभिप्रेतम् । यथाचैककोटिकज्ञानस्यावधारणत्वासम्भयस्तथोक्तं जिज्ञात्मानुपपत्तौ ।

किञ्च - ब्रह्मन्वरूपस्यावधारणत्वे भावणकल्पनं ध्यर्थम्, अधिष्ठानतत्तवनिश्चयादेवाद्ब्रह्माससम्भवात् । नन्वावरणाधीनमेव तदिति चेन्न; - भावणस्यास्तिप्रकाशत इति व्यवहारयोग्यत्वाभावरूपतया ऽवधारणस्यैवावधारणत्वाधीनत्वात् । नन्वनवधारणत्वमेवावधारणमिति चेत्? एवमपि स्वरूपमवधारणात्मकं मुक्तानवधारणात्मकम्? नद्वितीयः, कदाप्यनिवृत्तिप्रसंगात् । अविद्याधीनत्वानुपपत्तेश्च । नन्विदानीमनवधारणमेव वृत्त्यापादितावधारणताकंसद्विद्यां निवर्तयतीति चेत्; तर्हि तादृशावधारणत्वदशायामेव ज्ञानस्याज्ञानविरोधितया तदभावदशायामविरोधादेवाद्ब्रह्माससम्भवात् किमज्ञानाधीनावधारणकल्पनया । आद्ये तु - अज्ञानतत्कार्यासम्भय एव, अवधारणस्याज्ञानविरोधित्वात् । नन्वनवधारणस्यैव एव नवधारणत्व

कल्पित प्रतिबन्धकमिति चेन्न, - इदानीं मवधारणरूपकारणाभावात्
दविद्यानिवृत्तिरूपकार्याभावप्रतिपादनस्योपक्रान्तत्वात् ।

किञ्च - सशयनिवृत्तपनुगूलरूपत्वमवधारणत्वमवधारणत्वमिति त्वयैवोक्तं, तथाच सशयविरोधिस्वरूपे
कथं सशयाविरोधिस्वरूपत्वम् । स्यादप्येतत्, यदि पारमा
थिवसशयप्रतिविरोधित्वं व्यावहारिकसशयमत्यविरोधित्वमिति
प्येत, नच तथेप्यते ।

किञ्च - यदि स्वरूपमवधारण, तर्हि प्रकाशस्यावृत्ततया जग
दाध्यप्रसंगः । आनन्दशब्देन अवधारणत्वमिति चेन्न, अज्ञाभा
वात् । नच प्रकाशानन्दयोर्भेदोपात्तत्सम्भव इति वाच्यम्, भेद-
स्याप्यवधारणत्वमवधारणेऽप्यनवधारणत्वमयुक्तं जगदान्यस्य दुर्वार-
त्वात् । आनन्दत्वेऽनवधारणत्वमिति चेन्न, - तस्य स्वरूपभेदोक्तदोषा
नपायात् । भेदे तस्य जडत्वेनावधारणानुपपत्तेः । ननु - आनन्दत्व-
कौटिकसशयाविरोधिस्वरूपत्वमवधारणत्वमिति चेत्, विमि-
दमानन्दस्वरूपस्यावधारणोत्तमानन्दत्वविशिष्टस्य? नाथ, प्रका
शस्याप्यवधारणप्रसंगात् । नचेष्टापत्तिस्तथासति प्रकाशावरणे-
जगदान्यप्रसंगात् । नद्वितीय, विशिष्टानवधारणत्वे जडेऽप्यव-
रणप्रसंगात् ।

यदप्युक्तं - साक्षिणोऽप्यज्ञानविषयीभूतात्माशेः परोक्षत्वात् तत्र ज्ञा-
नविरोधइति । तदपि न, अज्ञानविषयेऽप्यपरोक्षस्य त्वयैवागीकारा
त् । नजानामीति प्रतीतिप्रत्यक्षाभावविषयत्वमाशङ्क्य चन्द्रं नजानामीति प्रतीतिश्चन्द्र-
प्रत्यक्षाभावविषयत्वात्सम्भवेन भावरूपाज्ञानविषयत्वमेव चकव्यमित्यु
क्तत्वात् । परोक्षज्ञानेनाप्यज्ञाननिवृत्ते रचर्जनीयत्वस्योपपादितत्वा
त् । परोक्षज्ञानस्याप्यज्ञानानुभवप्रतिबन्धकत्वागीकारेणाज्ञानानुभ
वात्सम्भवात् । आपरोक्षस्य स्वरूपतया तस्मिन् भासमाने परोक्ष

द्ध्यासा सम्भवाच्च । किञ्च - सत्यज्ञानादिपदाना मपर्यायत्वाय सत्यत्वादिधर्माणा माद्ध्यासिकानामिव “ यत्साक्षादपरोक्षा द्रष्टे ” त्यादा वपर्यायत्वाया परोक्ष्यस्या प्याध्यासिकस्य सत्त्वा त्कथं पारोक्ष्य-स्या ध्यस्तस्य सम्भवः । नन्दानन्दांशे परोक्षत्वं चैतन्यांशएवा प-रोक्षत्वमिति नविरोध इतिचेन्न; अंशभेदासिद्धेः । काल्पनिकभेदा च-चस्थायाश्च निरुकरणात् । “ यत्साक्षादपरोक्षा द्रष्टे ” त्यत्र सा-मान्यनापरोक्ष्योक्तेश्च । मर्युता “परोक्षाद्रष्टे ” ति समभिव्याहारबलात् ब्रह्मांश एवा ज्ञानविषयत्वाभिमत अपरोक्ष्यावगमाच्च । ननु-ज्ञानत्वानन्द-त्वापरोक्षत्वादिकं घृत्तिगतमेव न चैतन्यगत मित्युक्तं, अतः कथं पारोक्ष्यासम्भव इति चेन्न; - कारणत्वव द्वेषाम प्याध्यासिकानां स्वरू-पएव सम्भवात् ।

किञ्च - यदि ज्ञानत्वादिकं घृत्तिगतमेव, तर्हि ज्ञानादिपदमवृत्ति निमित्तीभूत ज्ञानत्वादिगुम्बन्धितया घृत्तेरेव ज्ञानादिपदार्थत्वात् ब्रह्मस्व-रूप ज्ञान मपरोक्षं च न स्यात् । ज्ञानादिपदैर्लक्षणया ब्रह्मस्वरूपोप-स्थिते ब्रह्मज्ञान मानन्द मपरोक्षंचेति चेत् ; तर्हि गंगापदलक्ष्यं तीरम-पि गंगा स्यात् ।

किञ्च - घटादिज्ञानस्या परोक्षत्व मपरोक्षार्थं विषयत्वं, अर्थेचा परोक्ष्यं, ब्रह्माणि स्वतः, - घटादौ तत्तादात्म्यमिति हि त्वयोच्यते; तत् श्चापरोक्ष स्वभाव ब्रह्मगोचर प्रकाशरूपतया अपरोक्षत्वस्या व-र्जनीयत्वा न्न तत्र पारोक्ष्यं ।

किञ्च पारोक्ष्ये स्वत्यपि स्वरूप मपरोक्ष्येवे त्यज्ञाननिवृत्ति रन्ति चार्या । नच पारोक्ष्यं प्रतिबन्धकमिति, अपरोक्षज्ञानलक्षण कारणा भावेन कार्याभावस्यो पपादयितुं सुपक्रान्तत्वात् ।

यच्चोक्त मविद्याया मनुष्येति रलंकारइति ज्ञायमाने प्यज्ञानम-विदुद्धमिति, तत्र ना विद्यात्वादेव तदनुपपत्ते रलंकारता, अपितु

ऽऽत्मान मभिमन्यमानस्य प्रकाशमानएव सात्मनि क्षत्रियत्वा-
ज्ञानं, तद्योपदेशादिजन्यराजत्वशनेन निवर्तते, तद्व दन्नापीति स्वय
मेव परिभाषय ।

निःशुक्तवाभ्युपगमाच्च । न ह्यज्ञानाश्रयत्र मनन्तर्भाव्य कश्चिद्वन्धो

मिथ्यात्वात्, ततश्चाहमप्रवृत्तिप्रतीति कथं ज्ञानाभाव विषयत्वासंभवः,
तस्य मिथ्यात्वादेवा ज्ञानस्य द्विरोधस्या लंकारत्वात् ; किं निमित्तंच
मिथ्यात्वा नुपपत्त्या तदुपपादना ज्ञानकल्पनं ? कुतश्चा नुपपत्त्या
अज्ञानस्या न्त-करणाश्रयत्व निरासः ? किं बहुना - एवंस्तति कृतं
परस्परव्याहत स्वमतलामंजस्य प्रत्याशया श्रमैकफल कुनकं चिन्ता
व्यवसनेन ।

किंच - अनुपपत्ते मिथ्यालंकारत्वं, सत्यालंकारत्वन्तु नेति कट्टं
त्वया पण्डितमानिना ? प्रातिभासिकव्यावहारिकयो दृष्ट मिति चेत् ?
तर्हि प्रातिभासिका ध्यासार्थं मज्ञानकल्पन मावरणकल्पनं च व्यर्थ-
स्यात् । भविष्यायाश्च व्यावहारिकत्वा दनुपपत्ति रलंकारो न स्यात् ।
ब्रह्मणि परमार्थस्य नुपपत्ते रावश्यकतया ऽनुपपत्ते रलंकारत्वं दृष्टमि-
तिचेत् ? त्वत्कुमति कल्पित कुतर्कापादितानुपपत्त्याभासानां प्रपंचइव
ब्रह्मण्यपि प्रवृत्तेः । संभवतिहि तत्रापि अभेदाद्वितीयत्वादीनां स्वरूप
तदतिरेकयो भेदव दनुपपत्तिः । किंच प्रमाणस्य वेदान्तस्य मिथ्या-
त्वेन तत्प्रमेयस्य ब्रह्मण स्सुतरा मनुपपत्ति रेवेति ।

(नित्यमुक्तवाभ्युपगमाच्चेति) ननु - ब्रह्मणो ऽज्ञानाश्रयत्वोपि न
नित्यमुक्तत्व विरोधः, तत्कार्यसंसाररूपबन्धस्य जीवनिष्ठत्वा दित्यत्रा
ह (नहीति) अज्ञानं हि स्वाश्रयएव भ्रान्त्यादिहेतु दृष्टः, ततश्च त-
स्यापि तं प्रति हेयत्वात् सोपि बन्धशब्दार्थएवेति ब्रह्मणोऽज्ञानाश्रयत्वेन
तत्कार्यभ्रान्त्यादिनाच नित्यमुक्तत्वं विशुद्धमित्यर्थः । अज्ञत्वं यथा पा-
पाणकल्प मुक्तिवादिमते मुक्त्या नविद्विद्यते, एवं नित्यमुक्तत्वेनापी-

नाम, नच बन्धाभावा दन्या मुक्तिः । येच मुक्तिदशायां पापाणादिषु
दृञ्च निच्छन्ति, न तेषु तदानीं संसारबीजभूतमज्ञानमनुमन्यन्ते ।

त्याशङ्क्याह (येचेति) यद्यपि ते ज्ञानाभावलक्षणाज्ञानं तदानी-
मंगीकुर्वन्ति, तथापि संसारबीजभूततया स्वाभ्युपगतमिध्याज्ञानल-
क्षणमज्ञानं नेच्छन्ति, तन्मतेचाज्ञानस्यैव बन्धनिदानत्वात्तदाश्रयत्वे
सति कथं तत्कार्यभ्रन्त्याद्यभावः ? तत्सद्भावेच कथं नित्यमुक्तत्वं ? ।

न न्वज्ञानस्य चैतन्यमात्राभित्वेपि जीवस्य तत्कार्यभ्रान्त्याद्याश्र-
यत्वेपि नतयोस्त्वामानाधिकरण्याभावः, चैतन्यस्य जीवेश्वररूपेण वि-
भक्तत्वात्, नादि जीवेश्वरविभागानाक्रान्तं किञ्चिदिदानीं चैतन्यमस्ति -

नन्वेवं जीवेशविभागा नाक्रान्तचिन्मात्राभावे कथंचिन्मात्राश्रय
मज्ञानमित्युच्यत इतिचेत्; सत्यं, जीवेशविभागानाक्रान्तचैतन्यमिदा-
नीं त्रास्त्येव, तथाप्यज्ञानं भेदमनपेक्ष्यैव चैतन्येन सम्बध्यते, नच
दैवगत्या तत्रस्थितिमात्रेण भेदस्तदाश्रयत्वाद्गौ प्रयोजकः, अतिप्रसंगा-
त्, अतश्चैतन्यमानाश्रयत्वमज्ञानस्योच्यते -

ननु तर्हि ब्रह्मणोपि जीवस्य दज्ञानाश्रयात्वात्तत्रापि तत्कार्यभ्रा-
न्त्यादिकं स्यादितिचेन्न, अज्ञानं हि यंप्रति याक्यार्थं ब्रह्मस्वरूपमावृ-
णोति, तत्रैव भ्रमं जनयति, ननु - धर्मिद्वये, सत्येवं व्यवस्थापु-
ज्यते, नैकधर्मिणीतिचेन्न; - दर्पणस्य दर्शनोपाधिना चैतन्यस्यैव जीवेश-
विभागापादनात्, नचैवं ब्रह्मप्रत्याघरणं तत्र भ्रान्त्यादि हेतुश्च
स्यादित्याच्यम्, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वात् । दृश्यते हि
दर्पणाद्युपाधिभिः प्रतिबिम्बेण मालिन्याद्यद्वास्तवः । ततश्च नित्यमु-
क्तस्य श्रुतिविचस्थानीयब्रह्मस्येतिचेत् ;

अत्र केचित्, उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वं किं तत्र स्वधर्मप्रतिभासकत्वं ? स्वकार्यप्रतिभासकत्वं वा ? - स्वकार्यनिष्ठ धर्मप्रतिभासकत्वं वा ? प्रतिबिम्बप्रति स्वविषयाच्छादकत्वं वा ? नाद्यः, मालिन्यादेर्दर्पणनिष्ठत्ववदविद्यास्वरूपस्या विद्यावच्छिन्नस्या विद्याप्रतिबिम्बितत्वस्य कर्तृत्वादेर्वा बन्धस्या ज्ञानधर्मत्वाभावात् । अविद्यास्तमयोमोक्षइतिमते ऽविद्याया बन्धकत्वमेव - नतुबन्धत्वम् । नद्वितीयः, विच्छेदादेरुपाधिकार्यस्य बिम्बेप्रतिबिम्बेच दर्शनात् । संसारस्यानादित्वेनोपाद्ध्यकार्यत्वाच्च । नतृतीय चतुर्थी, दर्पणघटादा वदृष्टेः । तस्माद्ध्यवस्था नुपपन्नैवेति वदन्ति ।

अत्र नवीनः । अविद्याया जीवेश भेदेऽस्ति त्वद्भिमत मायाया इव पुरुषभेदेन एकस्या प्यज्ञानस्या चारकत्वानाचारकत्वे अविरुद्धे, कार्यदर्शनस्य च श्रुतिप्रमाणस्य चोभयत्रापि तुल्यत्वात् । तस्य स्वभावसर्वज्ञत्वात् न मायाघरणमित्यपि तुल्यम् । उपाधेः प्रतिबिम्बपक्षपातित्वश्च दर्पणाद्युपाधिना स्वनिष्ठमालिन्यस्य स्वनिष्ठपरिमाणविशेषस्य च नियमतः प्रतिबिम्बएव भासनात् । भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्यमेव । ततश्च तद्ददावृतस्वरू [परूपा] पा ज्ञत्वादिकमपि जीवेष भवति । ततश्चाज्ञत्वप्रयुक्त कर्तृत्वादिकमपि तत्रैव युज्यत इति । अधवा-दर्पणाद्युपाधेः राभिमुख्यमालिन्यादेः प्रतिबिम्बएवा धायकत्वनियमा दुपाधे रज्ञानादेः प्रतिबिम्बएव स्वधर्मासंज्ञकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्वगिरोच्यते । तत्र जीवस्य स्वरूपावारकाज्ञानोपाधिप्रयुक्तो धर्मो भेदएव । कर्तृत्वादिकन्दु बुद्ध्याद्युपाधिप्रयुक्तम् । नचोपाधिप्रयुक्त धर्मस्य भेदस्य बिम्बोपि मुखे प्रतीते नायं त्रियम इतिवाच्यम्, दर्पणेहि प्राग्गीवास्थमुखमात्रप्रतियोगिको भेदो वर्तते । नचतंभेदं

विम्ब आसंजयति • विम्बमुखं जीवास्थमुखं नभवती त्यप्रतीतिः । यस्तु तस्मिन् प्रतिविम्बमुख प्रतियागिको भेदो ऽनुभूयते, स दर्पणधर्म स्तन् तेन प्रतिविम्बेना सज्यते, दर्पणविम्बयो र्मुगपदेव तद्भेदानुभवात् । प्रतिविम्बेतु स्वनिष्ठमेव जीवास्थमुखभेद मासंजयति । एव मज्ञानमपि नित्यमुक्तवाक्यार्थं ब्रह्मभेदं स्वनिष्ठं सर्वज्ञे नासंजयति, किन्तु जीव एवेति नैतन्नियमबाध इति ।

अत्र ब्रूमः - जीवब्रह्मणो रभेदेन जीवंप्र त्यावरणं ब्रह्माप्रत्यपि भवत्येव । नन्वविद्याकल्पितभेदेन ब्रह्मापेक्षया भिन्नजीवं प्रत्यावरणमितिचेत् ; किं भेदंप्रत्यावरणं ? उत भेदाश्रयं प्रति ? - नाद्यः, तस्य जडत्वेन तंप्रति प्रकाशाप्रसक्त्या आवरणायोगात् । द्वितीयेतु ब्रह्मस्वरूपं प्रत्येवा वरणमिति पर्यवसन्नमिति तत्र भ्रमादि दुर्वारएव । कथं तर्हि लोके विम्बप्रतिविम्बयोः प्राङ्मुखत्वप्रत्यङ्मुखत्वव्यवस्थेति चेन्न ; - कथंश्चि त्प्राङ्मुखएव प्रत्यङ्मुखत्वारोपात् । विम्बप्रतिविम्बयो रिदं प्राङ्मुख मिदं प्रत्यङ्मुखमिति प्रतीतिः परं व्यवतिष्ठते, अनुभवयत्नात् । नच प्रकृतेषु प्रतीतिव्यवस्थैव नार्थव्यवस्थेति वाच्यम्, तथापि सर्वज्ञत्व किञ्चिज्ज्ञत्वयोः परस्परविरुद्धत्वेना न्यतरोच्छेदापत्तेः ।

ननु कथं मर्थव्यवस्थाभावः, कस्यचि ऋर्मस्य विम्बवृत्तित्वे सति प्रतिविम्बवृत्तित्वाभावः - अन्यस्य प्रतिविम्बवृत्तित्वे सति विम्बवृत्तित्वाभावाच्च - इतीयमेवहि व्यवस्था, अस्तिच प्राङ्मुखत्वावदात्त्यादौ प्रतिविम्बावृत्तित्वं, प्रत्यङ्मुखत्वप्रालिन्त्यादौच विम्बावृत्तित्वम् । ननु - तत्र विम्बप्रतिविम्बयो रैक्या त्प्राङ्मुखत्वादीनां विम्बवृत्तित्वस्य प्रत्यङ्मुखत्वादीनां प्रतिविम्बवृत्तित्वस्यच सत्त्वेन कथं तयो स्तद्विरुद्ध तद्वृत्तित्वाभाव स्यादिति चेन्न ; - यस्तुत स्तद्वृत्तित्वस्य सर्वेषु मानिभाक्तिकस्य तदवृत्तित्वस्या विरोधात् । तद् त्सर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वयो र्व्यवस्था स्यादेव ।

ननु तद्व दत्रापि प्रातिभासिकी व्यवस्था स्यादिति चेन्न; - भेदस्य स्वसमानसत्ताक व्यवस्थाहेतुत्वात् । तत्रच भेदस्य प्रातिभासिकत्वा द्वयवस्थापि तथा, अत्रनु भेदो व्यावहारिकइति व्यावहारिकी व्यवस्था सिद्धयतीति चेन्न; - जीवब्रह्मणो वस्तुतो भेदेन किञ्चिज्ज्ञत्वसर्वज्ञवयो रुभयोरपि विम्बप्रतिविम्बवृत्तित्यस्य व्यावहारिकस्य सत्त्वेन तद्विरुद्धस्य तद्वृत्तित्वाभावस्य व्यावहारिकस्या सम्भवात् ।

ननु भेदस्य व्यावहारिकतया तत्प्रयोज्यस्य व्यवस्थैकदेशस्य सार्वज्ञ्यनिष्ठजीवाश्रयत्वाभावस्य किञ्चिज्ज्ञत्वनिष्ठ ब्रह्माश्रयत्वाभावस्य च स्वप्रयोजकभेदसमानसत्ताकतया व्यावहारिकत्वं भवतु, सार्वज्ञ्यस्यजीवनिष्ठत्व किञ्चिज्ज्ञत्वस्यब्रह्मनिष्ठत्वंच प्रातिभासिकमेवा स्त्विति चेन्न; सार्वज्ञ्यस्य जीवाभिन्न ब्रह्मवृत्तित्वे व्यावहारिके सति जीववृत्तित्वं नव्यावहारिक मित्यस्या सम्भवदुक्तिकत्वात् । नहि ब्रह्मवृत्तित्वं जीववृत्तित्वा द्विद्यते, देवदत्तस्य यज्ञदत्तपितृत्वे सति देवदत्तसंयोगस्य यज्ञदत्तपितृसंयोगा ज्ञेयाभावत् । परन्तु ब्रह्माश्रयत्वे भासमाने कदाचि तत्प्रतियोगिनि ब्रह्मत्वं विशेषणतया भासते, कदाचि जीवत्वं, यथा - राजपुत्रः कदाचि द्राजत्वविशेषितपुत्रतया भाति, कदाचि त्सौन्दर्यविशेषितपुत्रतया, कदाचि द्राज्यविशेषितपुत्रतया, कदाचि त्सौन्दर्यविशेषितपुत्रतया । नच राजपुत्रो भिद्यते । नचै तद्वदकारणत्वं मेतद्व्यवकारणत्वा द्विद्यते ।

किञ्च-त्वद्वात्या ऽवदातत्व श्यामत्वादिव द्विम्बवृत्तित्व प्रतिविम्बावृत्तित्वा शुपपादाने प्यैकाधिकरण्यस्य विद्यमानत्वा त्कुतो व्यवस्था । नच भिन्नाधिकरणत्वादिकमेव व्यवस्थेति वाच्य, अव्यवस्थाविरोधिन्त्या एव व्यवस्थात्वेन एतस्य परिभाषामात्रत्वात् ।

एतेन किञ्चिज्ज्ञत्वादिबन्धाधिकरणतावच्छेदकं जीवत्वं, ननु ब्रह्मत्वं, सार्वज्ञ्याधिकरणतावच्छेदकन्तु ब्रह्मत्व मित्यपि पारिभाषिकव्यवस्था निरस्ता ।

एतेनैव भ्रमविशेषस्य प्रतिबिम्बनैयत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटात्वात् ।

एतेनैव प्रतिबिम्बएव स्वनिष्ठधर्मासंज्ञकत्वं प्रतिबिम्बपक्षपातित्व मित्यपि निरस्तम्, व्यवस्थाया दुर्घटात्वादेव ।

किञ्च किमिदं स्वधर्मासंज्ञकत्वं? किं स्वनिष्ठभेदस्या न्यत्र संक्रामयितृत्वं, उत स्वनिष्ठभेद सजातीयभेदाद्भ्रमासहेतुत्वं, आहोस्वित स्वनिष्ठभेदज्ञानसङ्कारेण तादृशभेदाध्यासहेतुत्वं? नायः, असम्भवात् । नान्द्वितीयः, बिम्बेऽपि भ्रमगतप्रतिबिम्बभेद सजातीयभेदाध्यास हेतुत्वात् । नतृतीयः, अद्भ्रमासत्ते पूर्णसंस्कारस्यैव हेतुत्वेन दर्पणनिष्ठ बिम्बभेदज्ञानस्या हेतुत्वात् ।

किञ्च - प्रतिबिम्बना त्वा दर्पणे बिम्बभेदग्रहनियमो ऽसिद्ध एव, पृष्ठभागावस्थितपदार्थानां प्राग्गृहीतानां प्रतिबिम्बस्यैव प्रथमं ग्रहणात् । स्मृतबिम्बप्रतियोगिकभेदस्यापि युगपदेवो भयत्र ग्रहणात् । प्रत्युत दर्पणे गृहीतएव प्रतिबिम्बभेद स्तदुत्तरकालम् बिम्बे गृह्यते ।

किञ्च - यत्र प्रतियोगिज्ञानाभावेन दर्पणग्रीवास्थमुखभेदज्ञानाभावेऽपि प्रतिबिम्बे दृष्टे तदानीं प्रतिबिम्बभेदो गृह्यते, तत्र व्यभिचारः, यत्र च बिम्बोऽभिप्रतिबिम्बानां युगपदेव ग्रहण, तत्र तेषां परस्परभेदस्यापि युगपदेव तत्र ग्रहणा द्व्यभिचारः ।

किञ्च - नित्यमुक्तवाक्यार्थश्च न सर्वज्ञत्वाद्वितीपरत्वादिविशिष्टः, किन्तु स्वस्वरूपः, न च - सद्भेदो जीये प्रतीयते ।

किञ्च - अविद्या यथा जीये भ्रमगतबिम्बभेद सजातीय भेदाद्भ्रमास भ्रमोजिज्ञा, तथा बिम्बेऽपि भ्रमगतजीवभेद सजातीय भेदात्प्राप्त प्रयोजिकेय, अद्भ्रमासमात्रस्या विद्याधीनत्वात् । नहि दर्पणे प्राग्गीवास्थमुखभेदे दृष्टे पद्माङ्गाप्रतिबिम्बे तदद्भ्रमासस्य दिव र-भरति, जीवग्रहणो परस्परभेदस्या नास्तिवात् ।

अस्मन्मते तु यद्यपि सार्वज्ञ्य मात्मनां स्वरूपप्रयुक्तं , तथापि तदुपधिबशा निरुद्ध मिदानीं नविद्यत इति बन्धमोक्षयोः कालभेदात् न विरोधः ।

अस्माकमप्यविद्यातनिवृत्त्योः पौर्वापर्या नविरोध इति चेत् ; तर्हि नित्यमुक्तत्वं [व्यावातः] विरोधः । अविद्यायाः स्वकालेऽपि वस्तुतो निवृत्तत्वात् नित्यमुक्तत्वं मुपपद्यत इति चेत् ; कथं तर्हि पौर्वापर्यं । प्रतिभासभेदाधीनमिति चेन्न ; प्रतिभासयोरपि नित्यनिवृत्त

ननु सिद्धान्ते सार्वज्ञ्यस्य स्वाभाविकत्वमिष्यते, तस्य नित्यमुक्तत्वव्याप्तत्वञ्च, अतः कथं त्वन्मतेऽपि नित्यमुक्तस्य बन्ध इत्याशङ्क्याह (अस्मन्मतेतिविति) ननु नघयं जीवघटाविभागेन बन्धमोक्षौ व्यवस्थापयामः - किं त्वविद्यया, ब्रह्मण एव जीवत्वं ,

॥ * ॥ राजसूनोस्मृतिप्रामौ व्याधभावो निवर्तते ।

यथेवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥ * ॥

इति ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यत इतिकेनचिदङ्गीकारात्, तन्मतानुसारेण शङ्कते (अस्माकमपीति) नित्यमुक्तत्वं च भेष्यत इति भावः । (तर्हि) ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वं प्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यर्थः । ननु-न वयं कालभेदेन बन्धमोक्षयोर्व्यवस्थां ब्रूमः, नाप्यौपाधिकभेदेन, किन्तु तयोस्तत्त्वमित्थ्यात्वाभ्यामिति शङ्कते (अविद्याया इति) एव तर्हि सर्वाभ्युपगतं बन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं भज्येतेत्याह (कथं तर्हि) स्वरूपतः पौर्वापर्याभावेऽप्यौपादिकं पौर्वापर्यं स्यादिति शङ्कते (प्रतिभासेति) प्रतिभासयोरपि किंसत्यत्वमुत्तमित्थ्यात्वमिति विकल्पमभिप्रेत्य - मित्थ्यात्वपक्षस्तावन्न सम्भवति, अपरत्वादि नध्वंसकालीनोत्पत्तिकारणं, संसारप्रतिभासस्य मोक्षप्रतिभासस्य च निवृत्तिर्ब्रह्मस्वरूपमेव, मोक्षकालीननिवृत्त्यङ्गीकारेऽपि द्वान्तात्, अत उभयनिवृत्तिसमानकालीनत्वमुभयोरिति कथं पौर्वापर्यव्यवस्थेति तं पक्षं दूषयति (नेति) तदुत्तरत्वं यावत्तद्वि

स्वरूपतया तत्रापि पौर्वापर्यासिद्धेः । एवंच तत्प्रतिभासपारम्पर्यगोप्येपि न निस्तारः । नच सत्यस्ते प्रतिभासभेदः , येन निरुपाधिकं तत्र पौर्वापर्यं स्यात् । निवृत्त्यनुपपत्तिहेतुश्चात्र सचारणोऽपि ।

सर्वज्ञत्वाच्च । नहि सर्वं जानाति यत्किञ्चि त्सर्वमेववा नजानातीति सम्भवति । माभूत्साज्ञेयं ब्रह्मण इतिचेत् : नतापदयं-शापः । नाप्यनभ्युपगममात्रप्रकाशनं , अकिञ्चिकस्त्वात् । तत्रापि प्रमाणानुधावनं , वैपरित्यात् । श्रूयतेहि - “ यस्सर्वज्ञस्सर्वप्रित् ” इत्यादि । इत्येव व्रवीति “ वेदाह समतीतानि वर्तेमानानि चार्जुन । भावेभ्यामिह भूतानि मान्तु वेद नकश्चन ” इति । स्मरन्तिच “ सर्वज्ञस्सर्वप्रित् त्सर्वशक्तिर्ज्ञानबलधिमान् ” इत्यादि ।

करणकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं , पूर्वत्वञ्च तत्प्रागभावाऽनधिकरणकालवृत्तित्वम् , तथाच नित्यनिवृत्तत्वेपीदं पौर्वापर्यं सन्धत्वेवेतिचेत् ; मोक्षप्रतिभासस्य मोक्षकालीनस्य स्वरूपातिरिक्तरस्य सम्भवात् , स्वरूपस्यैवासादेः प्रागभावाप्रतियोगित्वात् , तत्राप्यौदाधिकमेव पौर्वापर्यं मिति न वस्तुं शक्यं , अन्वयस्यानादित्याह (एवंचेति) प्रथमकल्पे यद्यपि निरुपाधिकं पौर्वापर्यं युज्यते , प्रतिभासयोस्तस्योस्तद्विरोधिभूताया निवृत्तेरपि सत्याया वाच्यत्वात् ; नतु त्वदास वस्तुं शक्य इत्याह (नच सत्यइति) नतु पन्धरयमित्यप्यात्वात् तदभावरूपनिवृत्तेर्नित्यत्वे प्यस्यण्डापरोक्षसाध्यपन्धनिवृत्तिमादाय सन्धमोक्षयोः पौर्वापर्यं युज्यत इत्याशक्याह (निवृत्ताति)

वेचित्तु - साहसः कल्पितोऽप्यनर्थक्ये ज्ञानेनोच्छेदित्येऽस्य सत्प्रभासस्यैव तच्छ्रयर्थवेन कल्पितेनापि संसाराणां स्पष्टचैतन्याभावे नित्यमुस्तत्वश्रुतेर्निर्वियरसपातः , ताविकवन्धाभावस्य जीवब्रह्मसाधारणत्वात् , इत्याहुः ।

अत्र केनचिः सन्तु जीवितेन यज्जल्पितं , तस्वैर्दृष्ट्याभिमतं नमादापि स्पष्टताति नात्र तन्निरासे यतामहे ।

न नियमस्य सार्वज्ञ्यमिति चेत्, अयकोऽर्थः ' किं कदा
 चिदपि सार्वज्ञ्यम् नास्तीति, उत सदप्यनित्यमिति । नाद्य, श्रु-
 तिप्ररोधात्, गुणनिषेधश्रुतीनां श्रुतिप्रहितगुणव्यतिरिक्तप्रियत्वस्था-
 पनात् । नद्विर्तय, स्वाभाविकसार्वज्ञ्यश्रुतिप्ररोधादेव । नहि स्वाभा-
 विकसार्वज्ञ्यस्य विनाशः सम्भवति । नापि चोत्पत्तिः, प्रागभावाभावात् ।
 विस्तार इत्यन्यत्र ।

अतो नित्यसर्वज्ञज्ञानाद्ब्रह्मणो न कदाचिदपि तस्या ज्ञानाश्रयत्व-
 सम्भवः ।

किं नित्यत्वमभावप्रतिशेषणमुत्तरतिथ्यागिच्छेत्प्रमाणमित्याभ्रप्येण
 पृच्छति (अस्ययाथइति) ननु सार्वज्ञ्ये प्रमाणस्यानुपपन्नत्वात् तस्या तस्य
 प्रथमकल्पोत्थितिरिति चेन्न, - गुणनिषेधश्रुतिद्वारा स्वावज्ञ्यश्रुतेः सत्य-
 परत्वमेवेति पूर्वपक्ष्यभिप्रायोल्लेखेन प्रथमकल्पोत्थानसम्भवात् । अत-
 एवाह (गुणनिषेधश्रुतीनामिति) (स्वाभाविकेति) "स्वाभाविकी-
 ज्ञानव्यक्रियाच्च" इत्यादि प्रमाणानि विवक्षितानि । (नहीति) स्वाभा-
 विकस्य यावत्स्वरूपभाविन्यात् स्वरूपस्वचोत्पत्तिविनाशयो रभा-
 वादिति भावः । उत्पत्त्यभावे हेत्वन्तरमाह (प्रागभावेति) सार्वज्ञ्य-
 श्रुतस्वरूपविषयज्ञानविषयत्वात् [परित्यागा] श्रुतिरपि ब्रह्मप्रतिभास-
 मात्त्वात् तस्य तदज्ञानाश्रयत्वसम्भवतीत्यपि विवक्षितम् ।

अतः नाज्ञानाश्रयत्वसार्वज्ञ्यप्रसिद्धन्, सर्वाधारे ब्रह्मणि प्रिय-
 द्वादिप्रपञ्चस्य तस्यापि रवीशयत्वात् नच तावता जीवस्य तस्याज्ञ-
 र्वापत्तिः, अज्ञस्य ब्रह्मज्ञानादृतस्वरूपत्वमज्ञानस्य जीवप्रत्येकब्रह्मस्य
 रूपादिकमावृणोति, ब्रह्म नु प्रति न । क्वचिदाज्ञोतीति ब्रह्मणाऽज्ञया
 भयोपपत्तेः, अन्वयात् स्वन्मतेऽपि ब्रह्मणस्त्वारज्ञ्यस्य सर्वाधारेत्यान्यतर-
 त्यागप्रसंगादिति नवीनः । तत्र जीवब्रह्मणो रचरणानाचरणस्य
 स्थायात्पूर्वात्परित्यागनिरस्तत्वात् ।

किंच - सर्वाधारे ब्रह्मणि दुःखाधारत्वस्यैव येन सम्बन्धविशेषेण दुःखाधारता जीवे तदतिरिक्तेनैव सम्बन्धेन ब्रह्मणो दुःखाधारत्वाद्यथाजीवो दुःखी नतु ब्रह्मेतिव्यवस्था, नतु दुःखस्य कार्यान्तरहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यां, एवमज्ञानमपि येन सम्बन्धेन जीवे वर्तते तेन सम्बन्धेन ब्रह्मणि नेत्येव तयो स्सर्वज्ञत्वा ज्ञत्वव्यवस्था वक्तव्या, नत्वावृत्तस्वरूपत्वं तदभावाभ्यां; दुःखित्वादुःखिवादि व्यवस्थापकतया क्लृप्तसम्बन्धभेदेनैव तद्व्यवस्थापकतया तद्व्यवस्थापकत्वकल्पनायोगात् । नच सम्बन्धभेदं विनाऽऽवरणानावरणव्यवस्थाच युज्यते । नच प्रतिबिम्ब पक्षपातित्वा दीक्षरे बन्धककर्माभावाच्च तद्व्यवस्थेति वाच्यम्, अज्ञानवदेव त्रिपदादिस्ताधारणसम्बन्धेन सर्वाधारे ब्रह्मणि कर्मप्रतिबिम्बत्वादेरपि वक्तव्यत्वेन व्यवस्थाया अयोगात् । नियामकत्वाभिमत कर्मप्रतिबिम्बत्वयोरपि व्यवस्थाहेतुत्वेन सम्बन्धभेदस्यैवा नुसरणीयत्वात् ।

किंच - अहमज्ञो देवदत्तस्तु जानातीत्यत्र व्यवस्थितव्यवहारे यत्वाज्ञानसम्बन्धो विषयः - सएव "ज्ञाज्ञौ द्वावजा वीशनीशा" वित्यादिव्यवहारेपि विषयो वाच्यः । नचाहमज्ञ इत्यत्रा ज्ञानजननीययोग्यता, प्रतियोग्यसत्त्वाप्रकाशाव्यवहार कर्तृत्वं, अन्यद्वा एवं जातीयकं विषयः, अनुभवाविरोधात् ।

किंचाहमज्ञइत्यत्र ज्ञानाश्रयत्वप्रतीता वज्ञानस्य चेतन्यमात्राश्रयावमेव न सिद्धचेत्, चेदान्तप्रतिपाद्यं मा महं नजानामीति अहमर्थाश्रयत्वं प्रतीयते, तत्रच द्विरूपे कल्पितानात्मरूपान्तःकरणाश्रयत्वात्सम्भवात् प्रमाणाभूता इयं प्रतीतिश्चैतन्याश्रयत्वं विषयीकरोतीति हि प्रमाणं तत्रोपन्यस्यम् । साचेदावरणनिरूपकत्वमात्रं विषयीकुर्यात्कथं तत्र प्रमाणं स्यात् ।

ननु स्वं प्रत्याघारकाज्ञानाश्रयत्वं महमज्ञ इत्यत्र भासते इति तस्य प्रामाण्यमुपपद्यते इति चेन्न; - चिन्मात्राश्रयत्वस्य विषयत्ववच्चिन्मात्रं प्रत्याघारणत्वस्यैव विषयत्वप्रसंगात् । ततश्च ब्रह्मप्रत्यप्याव

एतेन समस्तदोषनिषेधक वाक्यशतत्रयोपि स्थापितः ।

ननु कएव माह 'अज्ञानाश्रयभूतं ब्रह्म' इति, यम्प्रति तन्नि-

रणं प्रसज्येत । अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवब्रह्मरूपेण द्विधा वि-
भागे अज्ञानस्य उभयाहितत्ववत् तत्सामान्यंम त्यावरणस्य जीवब्रह्मणी
रभे प्रत्यप्यावरणत्वात् । एतदं हि तस्यैव अज्ञानस्य ज्ञातृत्वभ्रान्त्यादि
सामानाधिकरण्यमुपपादयता - " अज्ञानाश्रयचिन्मात्रस्यैव जीवरूपेण
विभक्तत्वाद् अज्ञानस्य जीवे भ्रान्त्यादि सामानाधिकरण्यमस्ती " ति ॥

ननु - तर्हि त्वदुक्तरीत्या सम्बन्धभेदेनैव जीवब्रह्मवृत्तित्वमङ्गी-
कुर्मः, तथापि ब्रह्माश्रयत्वसिद्धे रक्षतएव नः पक्ष इतिचेन्न-त्वया चै-
तन्य मात्राश्रयत्वांगीकारात् तस्यैव जीवब्रह्मरूपेण विभक्ततया जीव
वृत्तित्वांगीकारात् तस्यैव ब्रह्मण्यपि सत्त्वात् तस्याङ्गत्वापत्त्या सर्वज्ञत्व-
विरोधात् ।

ननु - ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वात् " ज्ञाज्ञा " विद्यादिश्रुतेश्च बन्ध
प्रयोजक सम्बन्धविशेषेण जीववृत्तित्वं सम्बन्धान्तरेण चित्तसामान्यवृ-
त्ते रज्ञानस्य ब्रह्मवृत्तित्वं च कल्प्यत इतिचेत् ? तर्ह्यहमज्ञ इति प्रती-
तं स्तादृशसम्बन्धविशेषेण प्रतिबिम्बभूत जीवाश्रयत्व सम्भवे चि-
न्मात्राश्रयत्वस्या प्रामाणिकत्वप्रसंगात् ।

किञ्चैवं साक्षादेव ज्ञानस्य जीवगतत्वे भ्रान्त्यादिसामानाधिकर-
ण्यात् ज्ञानाश्रयचिन्मात्राभेदा जीवस्य तद्गतभ्रान्त्यादिसामानाधिकर-
ण्य मित्येव तद्दुपपादनं मनुपपन्नम् ।

(एतेनेति) जीवं प्रतिब्रह्मस्वरूपावारकत्वेन दोषत्वं ब्रह्मप्रति-
नकिञ्चिदावृणोतीति ब्रह्माश्रयमप्यज्ञानं न तत्प्रति दोष इति नवीनो-
क्त मनन्तरोऽन्तेनैव निरस्तम् । ननुब्रह्म नाज्ञानाश्रयं, किन्तु चैत-
न्यमात्रं, अतो ब्रह्मणो निरवग्रहत्व श्रुतिविरोध इति शङ्कते (नन्विति)

पेधसम्भ्र , इति चेत् , हन्त कि मस्मदुक्तयुक्तया प्रयुक्तो भवान् ब्रह्मा
ज्ञान निषेधति' उत स्वमनीषिकासिद्ध वृषलोद्वाहमन्त्रयायेन' । पूर्त्र
त्वनाम (सम्भ्रम् । उत्तरत्रापि न ताम् निरुपाधिकयो रेकत्र सम्भ्र ,
उपाधिभेदापादितयो रपि न त्वदुक्तयुक्तया सिद्धि , नहि देशकालादिभेदेन
तयो निर्गाह पश्यसि, तथा दर्शनेपि प्रागुक्तयुक्तय प्रतिशार्धि य ।
'प्रातिभासिको विधि , पारमार्थिको निषेध' इत्यपि न [पालयितु]
पालयितु शक्य, निषेधस्या प्यन्तत स्वदुक्तरीया प्रतिभासिकत्वात् ।

(प्रयुक्तइति) प्रेरितइत्यर्थः । (स्वमनीषिकेति) वृषळानामुद्वाह-
मन्त्रस्यन्याय , वृषळोद्वाह मन्त्रन्यायः । स्वधन्वसामान्य पक्षचा
मन्त्रसादृश्य लभ्यते । तत्सादृश्य च स्वव्याहृतिः । किं ब्रह्मव्य-
तिरिक्तस्यैवा ज्ञानाश्रयत्वा ब्रह्म नाज्ञानाश्रय इत्युच्यते ? उताज्ञाना-
श्रयभूत ब्रह्मैव नाज्ञानाश्रय इत्युच्यत इत्यर्थ । (निरुपाधिकयोरिति)
उपाद्ध्यनवच्छिन्नवृत्त्यो रित्यर्थः । (उपार्धाति) परस्परविरुद्धयोरुपाधि
भेदा देकाधिकरण वृत्तित्वस्या न्यत्र सम्भवेपि नाज्ञानतदभावशोः प्रति-
धिम्बोपाधिना त्वदुक्तरीत्या व्यवस्थासम्भव इत्यर्थः । असम्भवश्च प्रा-
गेवोपपादित । तर्हि स्वयोगतदभाव षटतदभावादीना मुपाधिभेदा
द्वयवस्था नस्या दित्यत्राह (नहीति) (तथादर्शनेपीति)
कालभेदेन व्यवस्थांगीकारेपी त्यर्थः । " प्रागुक्त मुक्तय " - नित्यमु-
क्तत्वविरोधादयः । देशभेदेनतु व्यवस्था नशकानां देशभेदस्यैवा
सिद्धेरितिभावः । (प्रातिभासिकोविधिरिति) अज्ञानसम्बन्धो मिथ्येत्यर्थ ।
(पारमार्थिकइति) अज्ञानाभावः पारमार्थिकइत्यर्थः । (त्वदुक्तरीत्येति) व-
क्ष्यमाणयुक्तया । यद्वा-प्रतिपक्षोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वरूपत्वदुक्तलक्षण
योगादित्यर्थः ।

अविद्यास्वरूप तदाश्रयत्व तद्विषयत्वादे दुर्निरूपतया अविद्याया मि
त्यात्प्रात् , तत्समानसत्ताक्रम्य तदभावस्या विद्याश्रये ब्रह्म ण्यसम्भ

नचा विद्यास्वरूप तदाश्रयत्वादेर्दुर्निरूपतया तन्निषेधेन पार-
मार्थिक इति युक्त , तन्निषेधस्य दुर्निरूपतया तत्स्वरूपादिपारमार्थिक-
त्व प्रसंगेन विपरिवर्तस्य सुशकत्वा [च] त् । भन्नतूभयमपि दुर्निरूप
त्वा दपारमार्थिक, का न क्षति रिति चेन्न, “ परस्परविरोधेहि न प्र-
कारान्तरस्थिति ” इति न्यायस्य सुस्मृतं वात् । ननु गगनमुमुम
व देतत्यात् , तद्धि नसुरभि ना प्यमुरभीति चेन्न,—तत्र स्वरूपम्यैवा
भावेन विधिनिषेधयो रनयकाशात् , अत्रपुन स्वरूपसद्भावात् ।
अत्रापि तदभावे मा यभिकामिजय [प्रसंगात्] स्यात् । ततश्चा न्यतर
परिशेषे प्रामाणिकेनात्मना निषेधस्यैव स्थितौ विधे रसम्भवः ।

यात् , तन्निषेधः पारमार्थिकएवेति शंका मनूय दूषयति (नचेति)
(दुर्निरूपतयेति) अज्ञानस्येवा भावस्या प्याश्रयप्रतियोग्यादि सापे-
क्षत्वा तस्यच दुर्निरूपत्वा द्वित्यर्थः । अभावस्य दुर्निरूपत्वेषि ना-
ज्ञानस्य पारमार्थ्यं, तदपेक्षिताश्रयादे मित्यपत्वादिति नच वाच्यम्,
अभावस्य दुर्निरूपत्वादेवा ज्ञानस्य तदपेक्षिताश्रयादेश्च पारमार्थिकत्वा-
पादना द्वित्यभिप्रायेणाह (विपरिवर्तस्य सुशकत्वादिति) (सु-
स्थितत्वादिति) समानसत्ताकयो विरोधस्य त्वयाप्यंगीकारादिति
भावः । नच प्रातिभासिकव्याघहारिकत्वेन सत्ताभेदः, तत्रापि नि-
यामकाभावेन विपरिवर्तस्य दुर्निवारत्वात् । (स्वरूपसद्भावादिति)
ब्रह्मस्वरूपसद्भावादित्यर्थः । (माद्वयमिकेति) निरधिष्ठानभ्रमसिद्धे
रिति भावः । एव विपरिवर्तप्रसंगेन सत्यत्वमित्यपत्त्वाभ्यां अवि-
रोधो नसम्भवतीति स्थितम् , इदानीं “ परस्परविरोधेही ”त्यादि-
न्यायमुपजीव्य युक्त्यन्तर माह (ततश्चेति) “ परस्परविरोध ”
इत्यादिन्यायेना न्यतरपरिशेष आवश्यक्ते सति निरवयवत्वादिश्रुति
यला दज्ञानाभावांगीकारे तद्विचद् मज्ञान ब्रह्मणि न सम्भवतीत्यर्थः ।
तादृशविषयनिषेधप्रमाणविद्वद् व्याघारिक खरय मज्ञानभ्य ब्रह्मणि

प्रमाणा [ण] निरुद्ध स्तु तत्सम्भ्रम स्यादृशा भ्रमेणेव स्यात् । तथाचा
दित्येऽन्धतमसमपि कश्चि दल्पजावित कल्पयतीति न प्रामाणिकतय
स्थिति निरोप ।

एतेच क्षणभगादिनादाना मपि यथेष्ट परिग्रह कार्य अर्थ
स्थिति मनादृत्या कस्मिन्नपरिग्रह गात्रेण वेदान्तार्थस्थापनस्य
सत्रचात्रच विशेषाभावात् । युक्तीनाच यथाभिमान त्रिचतुरकक्षा
स्थापित्वस्य समानत्वात् । अन्यथा कथ भेदैकग्रो ऽन-तस्या त्वर्ग-
स्य तत्तत्सैद्धान्तिक तर्केन्द्रजालव्यामोहप्रशयदत्वमिति ॥

इति श्रीकृतिता केकतिहस्य सर्गतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ता
चार्यस्य वृतिषु गानद्रूपण्या त्रयाश्रयाज्ञाननिरासयाद् एकोनविंश ।

स्यादित्याशक्याह (ममाणविरुद्धस्त्विति) तत्र त्वादृशां तत्त्वत्वभ्रम
मात्रमेव, नतु स्वत्व मस्ति, नहि त्वद्धममात्रा तत्रा र्थस्वत्व स्या दित्यर्थः ।
एव भ्रमस्थले ऽर्थस्या भावादेवा दित्ये ऽन्धतमसकल्पनेपि न तत्ति-
द्वि, किन्तु तदभावरूपैव सिद्धिः, अन्यथा तत्रा प्यन्धतमस सि-
द्धयेदित्यभिप्रायेणाह (तथाचेति) युक्तयन्तरमाह (एवञ्चेति) भ्रम
मात्रा दर्शयत्ये क्षणभगादीनामपि कस्यचि द्भ्रमे विषयतया सत्त्वेसति
तेषामपि परिग्रहः कार्य इत्यर्थः । नित्यत्वश्रुतिविरोधा न्न तत्परिग्रह-
इत्याशस्य, यथा आत्मनो ज्ञानाश्रयत्वश्रुते भ्रान्तिसिद्धार्थ परत्वेन
प्रामाण्य वदसि, तथा क्षणभगवादेपि स्थित्वश्रुते स्तद्वादिभ्रमसिद्धस्यैर्य
विषयत्वेन वेदप्रामाण्यसमर्थनसम्भवादित्याह (अर्थस्थितिमिति) न-
नु ब्रह्मणोज्ञानाश्रयत्वसाधकश्रुतीना त्रिचतुरकक्षास्थापित्वा तस्य
व्यावहारिकस्वत्वमुच्यते, क्षणभगादीनान्तु तदभावा तदपि स्वत्व ने
प्यतइत्याशङ्क्याह (युक्तीनामिति) क्षणभगादिश्रुतीनां त्रिचतुरकक्षा
स्थापित्वाभावे गार्थकमाह (अन्यथति)

यद् प्यनुमानमुच्यते - अज्ञानं स्वविषयाश्रयं, कारणानाश्रयप्रत्यक्ष-
 त्वेन त्याचारकत्वात्; तमोनीहारवदिति । तत्र किं कारणविघटक-
 साधारणं ज्ञानप्रतिबन्धकत्वं भावारकत्वं विवक्षितम्? उतसाक्षात्कारमति-
 बन्धकत्वम्? व्यवहारप्रतिबन्धकत्वंवा? अस्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताऽभा-
 वापादकत्वंवा? नास्तीत्यादि व्यवहारयोग्यतापादकत्वंवा? । नाथः, कु-
 ङ्यादौ व्यभिचारात् । नद्वितीयः, भसिद्धेः, अज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपात्म-
 कप्रकाशे तद्विषयवृत्ता वन्यविषयवृत्तौचा प्रतिबन्धकत्वात् । किञ्च नी-
 हारस्य साक्षात्ज्ञानप्रतिबन्धकत्वे सूर्याचारकनीहारे व्यभिचारः । कु-
 ङ्यादिव दिन्द्रियसन्निकर्षविषयत्वेन तत्त्वे दृष्टान्ततया तदुपन्यासासां-
 गत्यम् । किञ्च - नक्षत्रादि साक्षात्कार मतिबन्धक सूर्यालोकव्यभि-
 चारः । किञ्च कारणानाश्रयेत्यत्र कारणत्वमेव विवक्षितम्? उतकार-
 णतावच्छेदक गोलकम्? आद्ये काचादौ व्यभिचारः । द्वितीये मं-
 दसाक्षात्कारप्रतिबन्धकतारशब्देव्यभिचारः । नतृतीयः, दृष्टान्ते साध्य-
 वैकल्यात्; अन्धकारेस्तत्पि सतिघटादिज्ञाने व्यवहारात्; व्यवहार-
 प्रतिबन्धकामपातादौ व्यभिचाराच्च । नचतुर्थः, अन्धकारे स्तत्पि
 तत्प्रकारक प्राकालिकज्ञानेना न्धकारसमकालमेव व्यवहारस्य दर्शनात्,
 च्चगादिना घटादिज्ञाने परोक्षज्ञानेवा तद्दर्शनाच्च । नपंचमः, दृष्टान्त-
 स्य साध्यवैकल्यादिव ॥

इति श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
 परावरतावयाधाभ्येन तदेकदेवतेन तच्चरण परिचरणपरायणेन
 तत्प्रवादलब्ध मदाचार्या परनाग्धयेन रामानुज दासेन विरचितायां
 शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां ब्रह्माश्रयाज्ञाननिरास

एकोनविंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

शतदूषणी ।

अथ विंशो वादः ॥

श्रुतिगण शिरो निष्णातानां स्वसत्वमर्भाप्सतां
श्रवणमननध्यानै रथ्यक्षतश्च चकास्तिपत् ।
अमतमिति य द्रुमा मन्तव्यता मवगाहते
भवभयतमः प्रत्यासेवं भजेमाहि तन्महः ॥ * ॥

प्रतिष्ठा साक्षा यो जगति विदित स्तर्धवचसां
समस्तान्तर्यामी गुणविभवसंख्योज्झिततया ।
अवेद्यः कात्स्न्येन श्रुतिभि रुदित स्तत्र मनसः
प्रतिष्ठा म्मे द्यु श्रुतिगणशिरो देशिकगिरः ॥
गुणै रगणितै र्भव न्स्वय मचिन्त्यवाचः पदम्
निदर्शन मवेद्यताश्रुतिपदस्य यो ब्रह्मणः ।
वधूलकुलभूषणे गुरुवरे परं तत्र मे
रमानिधिगुरौ मुदा विहरतां सदा मातसम् ॥

(श्रुतिगणेति) शेषभूतस्वरूपस्य ना किञ्चि त्कुर्वत शेषत्वमि-
ति न्यायसिद्धं य त्कैकर्यरूपं सत्त्वम् । यद्वा - स्वाभाविकरूपं, गु-
णाष्टकाविर्भावः । तस्य संक्रोचोदि कर्मानिवन्धनः । यद्वा - सत्त्वं-
ब्रह्मज्ञानम् । “ अस्ति ब्रह्मेति चेद्देद ” इत्याद्यतुरोधात् । ‘ अम-
त ’ मित्यादिश्रुते रवेद्यत्वप्रतिपादकत्वेन पराभ्युपगताया स्तात्पर्य
माह (अमतमिति) एवाश्रुति स्तियर्थः । ‘ यद्रुमामन्तव्यता ’ मिति

यदाहुः— अनुभूति स्वयं प्रकाशा, अनुभूतित्वात्, अनुभूते अनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्वात् प्रसंग इति ।

तत्रतात् दनुभूतिशब्दस्या र्थागतिहेतुत्वे व्याघातः, अहेतुत्वेऽपि पुनर्व्याघात इत्याद्याल्लगोपाल मुपलभ्यम् ।

एतत् प्रकाशेत्यनेन -- किं स्वव्यवहारे स्वाश्रयस्य कदाचि त्वगोचरानुभूत्यन्तरं नैरेपेक्ष्यमात्रं साध्यते ? उत सर्वदा सर्वस्य स्वगोचरानुभूतिरिह ? । नाद्यः, सिद्धसाधनात् । वयमपि सविदो विषयप्रकाशनवेद्यायाः स्वाश्रयप्रति सविदन्तरकर्मतामन्तरेण प्रकाशं मगीकुर्म । तदिदं सिद्धसाधनत्वं मभिप्रेत्याह “ यत्तनुभूते स्वयं प्रकाशत्वं मुक्तं, तद्विषयप्रकाशनवेद्यायां ज्ञानुरात्मनस्तथैव ” इति ।

पाठे - भूम्ना, अमन्तव्यतां - अपरिच्छेद्यतां मित्यर्थः । ‘ भूम्ना मन्तव्यता ’ मिति पाठेतु - यस्य - ब्रह्मणो भूम्ना, तस्या मन्तव्यता मवगाहत इत्यर्थः । ‘ भूम्नो मन्तव्यता ’ मिति पाठस्तु गमः । (व्याघातइति) अवेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वमिति तै रभिधानादिति भावः । अनुभूतिपदस्य बोधकत्वे सिद्धसाधयिषितावेद्यत्वविपरीत वेद्यत्वसिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघातः, अबोधकत्वेच तेन घान्येना ननुभूते वेद्यत्वात्वे धना दिष्टासिद्ध्या प्रतिज्ञाया व्याघात इत्यर्थः । ननु - “ यत्तनुभूते ” तित्यादिसिद्धसाधनपरं भाष्यं - तदनुपपन्नमिव, प्रकाशान्तरविषयत्वं सामान्याभावस्या सिद्धेः; विषयप्रकाशनवेद्याया मपि यज्ञदत्तायज्ञानस्य देवदत्तादिज्ञानान्तरविषयत्वात्, किञ्च - सामान्याभावस्य सत्त्वे ऽसत्त्वेच “ ज्ञातुं रात्मान ” इत्यनुपपन्नम्, नहि किञ्चिद्वस्तु किञ्चित्पि त्यस्ति कश्चित्प्रति नास्तीति सम्भवति; इत्याशंस्य - उक्तप्रकारेण विकल्पं दूषणपरं ‘ यत्त्वि ’ त्यादिभाष्यं मित्याह (तद्विदमिति) द्यसहस्यभाष्ये “ वक्तुं न शक्यत ” इत्युक्ते-

अतएव येनाम स्वयम्प्रकाशत्वनिवृत्ता वनवस्थादिप्रसंगा स्ते भ-
वन्तु सम्यंचो नवेति तत्रा स्माभि रिहो दासि ।

नापि द्वितीयः , प्रत्यक्षविरोधात् । तदाह - “ परानुभवस्य
हानोपादानादिलिङ्गका नुमानज्ञानत्रिषयत्वात् , शानुभवस्याप्यतीत
स्या ज्ञासिपमिति ज्ञानत्रिषयत्वदर्शनाच्च ” इति । स्वमचनविरोध-
मभिप्रेत्याह - “ अतो नुभूतिश्चे त्वतस्सिद्धेति वक्तुं न श-
क्यते ” इति ।

तथाहि -- ‘ अनुभूतिस्वयम्प्रकाशे ’ यत्रा नुभूतिशब्दः क-
स्यचिद्वोधको नवा ? बोधकत्वेप्यनुभूतिरूप ब्रह्मस्वरूपबोधक स्त-
दन्यबोधको वा ? ब्रह्मस्वरूपबोधकत्वे सिद्ध तस्य तज्जन्यसंवित्कर्म-
तया प्रकाशमानत्वं । प्रकाशमानं स्वरूप गनेन नूद्यत इति-
चेन्न ; - तथा प्यनुवादात्मक संवित्कर्मतया प्रकाशमानत्वस्य दुरप-
ह्वत्वात् । अन्यथा तदनुवादत्वस्या सिद्धिप्रसंगात् । ततश्च प्रति-
ज्ञापदयोः फलप्रतिपादनाभ्यां व्याघातः । तदन्यबोधकत्वेतु तस्यैव
स्वयम्प्रकाशत्वं प्रतिज्ञातं स्यात् । ततश्च सिसाधयिपिता सिद्धि
र्थान्तराख्यं निग्रहस्थान मपसिद्धान्तश्च प्रसज्येरन् । कस्यचि द-

स्तात्पर्यमाह (स्ववचनेति) स्ववचन विरोधमेवो पपादयति (तथाह
ति) (प्रकाशमानमिति) ‘ म्वत ’ इतिशेषः । अनुवादपदजन्यज्ञानच
वृत्तिरूपमेवेति तद्विषयत्वापि न स्वप्रकाशत्वभंगइतिभावः । (तथापीति)
अनुवादपदजन्य ज्ञानपर्यतस्य संवित्त्वस्य प्रत्यक्ष सिद्धत्वा च तस्य सं-
विदन्यत्वमिति तद्विषयत्वे स्वप्रकाशत्वभंगएवेतिभावः । (अन्यथेति)
अनुवादजन्य संविदभावे तन्मानुवादत्वमेव नस्यात् , प्रकाशितार्थ प्र-
काशकस्यैवा नुवादत्वात् , ज्ञानजनकत्वस्यैवा भाव तदसंभवादिति
भावः । (ततश्चेति) फलपदं मन्त्रेणात्मकेपलाभपरं । प्रथमपदेनानुभूतिविष-

प्यत्रोक्त इति पक्षे त्वनाचकप्रयोगा निरर्थकनिप्रहस्थानप्रसंगः ।
हेतोश्चा श्रया सिद्धिः ।

एव हेतुसाध्यप्रतिपादकशब्दापि संविदन्वित हेतुसाध्यप्रति
पादकानि लभ्युपगन्तव्यम् । अन्यथा त्वप्रतिपादकत्वेन न
न्वितप्रतिपादकत्वेना निरर्थकापार्थक्यं निप्रहस्थानापातात् । अत
स्तदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादने तयोरप्यनुभूति विशेषकत्वात्ताभ्या
मपि वेद्यत्वं फलितम् । अतस्साध्यहेतुनाचिपदयो फलप्रतिपादनाभ्या-
मिरोन ।

अतो नुभूते ननुभाव्यत्वे घटादिना दननुभूतित्वं प्रसंग इति
तर्कोपि स्वभावात् कृत्योत्थापनम् । प्रागुक्तप्रत्यक्षेण तत्रन्यानुभूति
शब्देनैव च नुभूते ननुभाव्यवस्थिता वननुभूतित्वं प्रसंगात् ।

एतेना वाच्यत्वमपि ब्रह्मणो निरस्तं नन्वितम् ।

यकं ज्ञानजननात् द्वितीयपदेन च तन्निषेधात्प्रतिज्ञास्यपदयोः पर-
स्परं व्याप्रातइत्यर्थः । (हेतेरिति) प्रतिज्ञावाक्येन पक्षस्याप्रतीतेर्ज्ञां [रज्ञां]
नास्ति द्विरित्यर्थः । (अन्यथेति) “ अनन्वितं प्रतिपादकत्वेन ” तत्र-
विशेषणाभावे विशेष्याभावेवेत्यर्थः ।

ननु संविदन्वित हेतुसाध्यप्रतिपादनेपि विशिष्टस्वार्थांतरत्वेन सं-
विदः प्रतिपादनाभावात् न दोष इत्यत्राह (तयोरपीति) विशेषकं तत्सं-
गं प्रतीतिजनकम् । विशिष्टं न पदार्थांतरं, तथात्वे च संविदो न स्वप्रकाशत्व
सिद्धिरिति भावः । (अत इति) 'स्व' पदं हेतुपरं । हेतुसदकारित्वात् निमित्त
तर्केण हेतोरेवोत्सादः प्रसज्येतेत्यर्थः । प्रसंगादाह (एतेनेति) आश्रयाद्युप-
स्थापरूपदैः पक्षीभूतानुभूतिप्रतिपादनादित्यर्थः । न च लक्षणयापि त
प्रतिपादनं सभवात्कथं न वाच्यत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । अथेव च नाचि-

किञ्च --- यदनुभाव्यं [तदनुभूति] न तदनुभूतिरूपं , यथा घट इति व्यतिरेकदृष्टान्तेपि त्वदुक्तन्यायेना नुभाव्यत्वप्रतिक्षेपस्य शक्यत्वा त्साध्याव्यावृत्तो दृष्टान्त स्यात् । घट स्वयं प्रकाशो घटत्वात् , घटस्यानुभाव्यत्वे पटव दघटत्व प्रसंग इति वियात् जल्पस्य दुर्वात्वात् । एवंच क्रमेण सर्वस्यापि स्वयम्प्रकाशत्वमापात्तमिति . तदनुविधायि सत्यत्वादिप्रसंगश्च दुस्तरः । घटो ऽ नुभूयते पटोऽनुभूयत इत्यनुभाव्यतयैव घटादिः प्रकाशत इति चेत् ? अनुभूतिरपि परगता स्वगताचा तीता नागतकालयो रनुमान शब्दसंस्कारादिजन्य संविदन्तरकर्मतयैव भातीति तुल्यम् । अनुभूते रनुभाव्यत्व प्रतीति भ्रान्तिरिति चेत् ; किं घटादे रनुभाव्यत्वप्रतीति भ्रान्तिर्न देवानां प्रियस्य ? । ततश्च परमार्थानुभाव्यत्व प्रतिक्षेपे घटादेरपि परमार्थानुभाव्यत्वरहितत्वा द्वयतिरेक दृष्टान्ता

स्वप्रकाशादि पदानां लक्षकत्वे ब्रह्मणो वेद्यत्व प्रसंगात् । (एवञ्च-क्रमेणेति) एव मावाभ्यां ब्रह्मघटयो रस्वप्रकाशत्वसाधनव दन्येन केनचि त्कुड्यं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य पटस्य स्वप्रकाशत्वसाधने तदन्येनापि केनचि त्कुसूलं व्यतिरेकदृष्टान्तीकृत्य कुड्यस्यापि स्वप्रकाशत्वसाधने एवन्तत्तदन्यैः पुरुषै स्तत्तदृष्टान्तानां तथैव साधनं सुशकमित्यर्थः । अनेना भाससमानयोगक्षमत्व कथनेना प्रयो जकत्वं फलितं । (देवानां प्रियस्येति) ' देवानांप्रियइत्यत्रच पट्याभ लुग्भक्तव्य ' इत्यलुक् , मूर्खस्येत्यर्थः । देवशब्दो मूर्खं चाची , " मूर्खाणांच प्रियो मूर्खेव भवती " ति कैयटेभिधानात् । यद्वा-शास्त्रानभिज्ञस्येत्यर्थः । "अथवा सुखसक्ततया शास्त्रानभियोगो नेन प्रतिपाद्यत " इति कैयट एवा भिधानात् । (ततश्चेति) घटादे रपि पारमार्थिकानुभाव्यत्वस्याभावाद् ब्रह्मणि तदभावसाधने व्यतिरेक दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । तत्परिहारार्थं मपारमार्थिका नुभाव्यत्व व्यतिरेक साधने दूष-

सिद्धिः । निषेद्धस्य कचिद् व्यप्रसिद्धे निषेधासिद्धिश्च । अपरमार्थानुभाव्यत्वप्रतिक्षेपे सिद्धसाधनं स्वपक्षविरोधश्च । अन्यथा तद्विषयशास्त्रानुमाना घनारम्भप्रसगात् । ततएव अनुभाव्यत्वमात्र निषेधो व्यशक्यः ॥

क्रिञ्च — यदि परगतानुभूतिर्नानुभूयते, कथं शब्दार्थसम्बन्धग्रहः परबुद्धिविशेषानुमानेनैव हि सर्वत्र सिद्धं कार्यं वा व्युत्पत्तिः । एवञ्च व्युत्पत्तेरशक्यत्वाच्चेष्टाशब्दयोः प्रमाणकोटिनिक्षेपएव न स्यात्, परस्पराभिप्रायानभिज्ञतया वादिनो दशुष्ककलहएव स्यात् । परस्पराशयपरिज्ञानादेवच सर्वो लौकिको व्यवहारः, तत्समानानाञ्च पशुमृगादीनामयाव्युत्पत्तिश्च । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्योक्तं - “ परानुभवानुमानानभ्युपगमेच शब्दार्थसम्बन्धग्रहाभावेन समस्तशब्दव्यवहारो ऽऽदेप्रसगः ” इति । “ आचार्यस्य ज्ञानवत्ता मनुष्याय तदुपसत्त्यादिव क्रियते ” इति भाष्यं “ शिष्यस्यच व्यवहारविशेषादिभि-

णमाह (अपरमार्थेति) अनुभूते रेकारवेपि व्यावहारिकभेदाङ्गीकारात्तद्विषयत्वेनापारमार्थिका अनुभाव्यत्वघटादाविवाभ्युपगतमेवेति भावः । (अन्यथेति) नच वृत्त्यर्थनयाशास्त्रसार्थक्यं, तथासति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेनावेद्यत्वापत्तेः । चैतन्याविषयत्वेच तदवच्छेदकवृत्त्यर्थमपि शास्त्रमनर्थकस्यादितिभावः । सामान्यतोऽनुभाव्यत्वमात्रनिषेधेसाध्यघटादौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहसम्भवेपि टक्तबाधात्र तत्साधनसम्भवद-
त्यह(ततएवेति)(व्युत्पत्तेरिति) ज्ञानसम्बन्धस्येत्यर्थः । शब्दस्य ज्ञानजनकत्वज्ञानेन सम्बन्धः, चेष्टायाश्च ज्ञानजन्यार्थः । चेष्टायाः प्रमाणकोटिनिक्षेपोज्ञानानुमापकत्वम् । “ भयाव्युत्पत्तिश्चे ” त्यनन्तरं नस्यातामिति शेषः । समीपवाक्यस्य क्रियाया बुद्धिस्यैव नस्यातामित्यध्याहारस्तुत्वेन सैत्यतीत्यभिप्रायेण तदप्रयोगः । वेद्येपि वेद्यत्वे वेद्यत्वा नगरात्रान्ना नव-

रन्यथाज्ञानादिक मनुमाय तस्मै तत्रमुपादिश्यत " इत्यस्योपलक्षणम् ।
तदेव मनुभूते रन्यस्या वेद्यत्व नास्तीति प्रतिज्ञान स्वव्याघातकत्वा
दसाधनाग मिति ॥

ननु वेद्यत्व वेद्य नरा ? आद्ये वेद्यत्वस्य वेद्यत्वात्तराश्रयत्वेनान-
वस्था । अन्यथा वेद्यत्वाभावे वेद्यमेव नस्यात् । उत्तरत्रावेद्यत्व काचित्प्रयापि
प्रतिज्ञात स्यात् । इतिचेत् ? हन्त किं [तर्हि] वेद्यत्वस्य वेद्यत्वात्तरप्रतिक्षे
पेणा वेद्यत्व समर्थनार्थं मय प्रयास ? उतवेद्यत्वमेव किमपि नास्तीति
तत्स्वरूपप्रतिक्षेपार्थं ? अध्यान्यार्थं ? अनर्थकोपेति । आद्ये त्वदुक्तानु
मानस्य सपक्षेसति तत्रावर्तमानत्वा त्सर्वांनुमता साधारणाख्याभास
त्प्रसग । तत्र साध्यवृत्तिर्मिथ्याभूतेति परिहारइतिचेत् ? तर्हि तस्य
वेद्यत्वमेवायातमिति निरर्थकता स्तत्राहा । अनुभूतावपि च भवता मत्रे
द्यत्वलक्षण साध्यवृत्ति मिथ्याभूतेन , निर्धर्मकत्वाम्युपगमात् , तस्य
स्वरूपत्वाम्युपगमेच विवादएव नस्यात् , इत्यादिक मन्यत्र प्राहाम् ।
नापि द्वितीय , वेद्यत्वस्वरूपापह्नत्वेन सर्वस्यापि वेद्यत्वप्रतिक्षेपे पुनर-
प्यसाधारणत्वप्रसगात् । भ्रातिसिद्ध वेद्यत्व तत्र विद्यतइतिचेत् ? तद

स्थेत्याशङ्क्य-तथासति वेद्यत्व वेद्यमेव नस्यादित्याह (अन्यथेति) (उ-
त्तरत्रेति) तत्रश्चा ननुभाव्यत्वस्य क्वचि त्वया प्यगीकारात् ब्रह्मणो मया
तत्साधने क' मद्देपइत्यर्थः ।

(भाग्यइति) " सर्वांनुमते " त्यनेन व्यतिरेक्यनुमान मस्माभि
रनगीकृतमिति सूच्यते । साधनतया तथाभिमत मस्माक न सम्प्रति-
पन्नम् , अस्मदुक्तबाधक न्तुभयसम्प्रतिपन्नमिति भाव । (तर्हीति)
वेद्यत्वे ऽ वेद्यत्वामिच्छात्वे तस्य वेद्यत्व सत्यमिति वेद्यत्वस्य चद्यत्य
समर्थनार्थमयातो व्यर्थ इत्यर्थः । (अनुभूताविति) तथाच तादृशसाध्य
स्य वेद्यत्वेपि सत्त्वा दसाधारण्य स्थिरमेवेति भावः । (तस्येति)

नुभूतावपि समानमेव । तत्प्रतिक्षेपे ह्यपसिद्धांत प्रतीतिविरोधादयः । नतृती
यः, अन्यस्य कस्यचि दनुपलम्भात् । चतुर्थस्तु परिशिष्टोऽस्मादिष्टइति ।

एतेन - वाच्यत्वं वाच्य मवाच्यं वेत्यादि प्रलापोपि प्रत्युक्तः ।

यच्चा प्रसिद्धविशेषणत्व परिहारार्थं - वेद्यत्वं किञ्चिन्निष्ठात्य
न्ताभाव प्रतियोगि, धमेत्वात्, घटत्वव दिति सामान्यतस्साध्यप्र-
सिद्धि साधकत्वेनोक्तमनुमानम् ; तदपि प्रत्युक्तं, किञ्चिच्छब्देन तत्रैव
तस्य वेद्यत्वापादनात्, किञ्चित्त्व धर्मेणानैकान्त्य प्रसंगाच्च । नहि
किञ्चिच्छब्दवाच्यस्य किञ्चित्त्वं नास्तीति वक्तुं शक्यं, वेद्यत्वादेरपि तथा
पहवप्रसंगेनाश्रयासिद्ध्यादि प्रसंगात् । किञ्चित्त्वाभावेच न किञ्चि
देव भवेदिति तुच्छत्वमेव प्रसज्येत । तथाच तन्निष्ठात्यन्ताभाव
प्रतियोगित्वसाधने भवतो न विवक्षितविशेषसिद्धिः ।

किञ्च - सामान्यतः कस्यचि द्वेद्यत्वं नास्तीत्येतावति
साधितेपि किञ्चिच्छब्दार्थोऽनुभूतिरिति कुतो वसीयते? । पूर्वोक्ताविगी-
तहेतुवैभवादिति चेत् ? तर्हि - घट स्वयम्प्रकाशो घटत्वा दित्यादि-
हेतुनापि घटादिविशेषपरिग्रहो दुर्वारः । अनुभाव्यन्वप्रतीति सदस-

स्वरूपस्योभयसम्प्रतिपन्नत्वादिति भावः । (तत्रैवेति) तत्रैव प्रयोग-
इत्यर्थः । "तस्य"- किञ्चिच्छब्दार्थस्य । "वेद्यत्वादे"रित्यादिपदेन धर्मत्वं
हेतुगृह्यते । "आश्रयासिद्ध्यादी" त्पादिपदेन स्वरूपासिद्धि गृह्य-
ते । (विवक्षितेति) तुच्छव्यापृत किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभाव प्रतियोगित्व-
मेव साध्यतया विवक्षितमिति भावः ।

किञ्च - किं प्रपञ्चमिष्यात्वे सिद्ध एतदनुमानं ? ततासिद्धे ? ।
नायः, सिद्धसाधनात् । द्वितीयेपि-किं वेद्यायं नाना ? उतैकं ? । नायः,
सिद्धसाधनादेव । एकाधिकरणनिष्ठ यावद्विशेषाभावप्रतियोगित्व सि-

द्वये ऽ नुमानमितिचेत् ; प्रत्येकं सर्वेषां भिन्नभिन्न किञ्चित्पदार्थनिष्ठा
 त्यन्ताभावप्रतियोगित्वसिद्ध्यापि साध्याभावाना मैकाधिकरण्य
 स्या सिद्धेः । नच वेद्यत्वत्वमेकाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्र-
 तियोगितानतिरिक्तवृत्तीति साद्भवते ; प्रमेयत्वादौ व्यभिचारात् ।
 प्रमेयत्वस्या ननुगतत्वे प्रमेयत्वत्वादौ व्यभिचारात् । प्रत्येकप्रसिद्धानां
 वेद्यत्वाभावानां समुदायस्य ब्रह्मणि साधनसम्भवेनोक्तानुमानवैयर्थ्या
 च । उक्तव्यभिचारादेव वेद्यत्वत्वस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्व
 साधनेन सामान्याभाव साधनमपि निरस्तं । न द्वितीयः, प्रमेयत्वादौ
 व्यभिचारात् ॥

यदाह नवीनः - प्रमेयत्वादेरपि स्वस्मिन् सम्बन्धाभावेन स्व
 वृत्त्यत्यन्ताभाव प्रतियोगित्व मस्येव, प्रमेयत्वं [त्वे] प्रमेय [त्व] मिति
 धीस्तु प्रमेयत्वान्तर विषयेति । तन्न - तथासति वेद्यत्वस्यापि ना
 नात्वेन पूर्वोक्तसिद्धसाधनात् ॥

यदप्युक्तं प्रमेयत्व स्वैकत्वेपि भेदे भिन्नः, घटाभावे घटोनास्ती
 ति बुद्धिवत् प्रमेयत्वस्वरूपमेव प्रमेयत्वं प्रमेयमिति धीविषय इति ।
 तन्न - स्वरूपस्यैवा भावव्यवहारात्म्यत्वेन घटावदभावकार्यकारि
 तथा स्वस्मिन् घटाभावा भावात्मक घटविरोधित्ववत् प्रमेयत्व विशि
 ष्टव्यवहारात्म्यनस्य स्वरूपस्य स्वस्मि स्तदभावविरोधित्वात् । अन्य-
 था " नेहनाने " ति ब्रह्मणि प्रपञ्च निषेधेपि ब्रह्मणएव प्रपञ्चाभाव
 तथा ब्रह्मणि पारमार्थिक प्रपञ्चाविरोध प्रसङ्गात् । तथाच प्रमेयत्वे
 व्यभिचारएव ।

किञ्च - व्याधिकरण धर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयिन स्य-
 यैव साधना तत्रापि व्यभिचारः । किञ्च अवेद्यत्वस्य ब्रह्मस्वरूपताभि-
 धाना तस्यत्रा वृत्तितया द्वाधः ।

द्वावाम्यां वैषम्यन्तु परिहृतम् । तर्कानुग्रहसदसद्भावाभ्यां वैषम्यमिति चेत् ? कोसौ तर्कः ? अनुभूते रनुभाव्यत्वे घटादिव दननुभूतित्व प्रसङ्ग इत्युक्त रूप इतिचेन्न; - घटादावपि तथाविध तर्कस्यो दा हृतत्वात् । किंच - यदि घटादिव दनुभूते रनुभूतिलक्षण विरहस्या तदा ननुभूतित्वं युक्तं , नपुन रनुभाव्यत्वमात्रेण तत्सिद्धिः; तस्य तदप्रयोजकत्वान् । नचानुभाव्यत्वे नुभूतिलक्षणाविरहस्यादिति वक्तुं शक्यं , अनुभवान्तरा नुभाव्येपि परानुभवादौ स्वसत्तयैव स्वाविषय भासकत्वं रूपस्य स्वसत्तयैव स्वाश्रयम्प्रति प्रकाशमानत्वरूपस्य वा कस्यचि दनुभूतिलक्षणस्य स्वानुभवसिद्धस्या नपगमात् । नद- वस्थानेचा नुभूतित्वस्या नपायादिति । तदिदमुच्यते - “ नचान्यत्रि पयत्वेऽननुभूतित्वं ” इत्यादिना ।

किंच योय मनुभाव्यत्वे निष्टप्रसंग स्तो ननुभाव्यत्वेपि समान इति प्रतिवर्तकप्रतिघातः । अनुभूते रननुभाव्यत्वे गगनकुसुमादिव द ननुभूतित्वप्रसंगइति । तुच्छत्वात्तत्राननुभूतित्वं, नत्वननुभाव्यत्वादिति चेन्न; - साध्यसमव्यापकभावेनो पाधित्वायोगात् । नह्यनुभूतिव्यति रिक्तेषु तुच्छत्वं त्वयाम्युपगम्यते । तत्रस्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्ये- ताग्नात् निवक्षित मिति चेत् ? तर्हि घटादिगत मप्यननुभूतित्वं तत्त दस्तुप्रतिनियत घटत्वादिप्रशुक्तं नत्वनुभाव्यव्यनिवन्धनमिति स्यात् ।

(घटादावपीति) तर्कस्या भाससमान योगक्षमतोक्त्याऽनुभाव्यत्वस्या ननुभूतित्वे ऽ प्रयोजकत्व मुक्तम् , इदानीं तर्कस्य सोपाधिकत्व मा- द (किंचेति) भत्र लक्षणविरहो लक्ष्यतावच्छेदकविरह प्रयोजक- तयाभिमतः । (साध्यसमव्यापकभावेनेति) घटादौ व्यभिचारेण सा- ध्यव्यापकत्वाभावादित्यर्थः । सपुष्पत्वाद्यवच्छिन्ना ननुभूतिव्यव्याप- कं तुच्छत्व मुपाधि स्यादिति शकते (तत्राप्यमिति) नन्वसत्त्वस्या

आश्रयाभावो धर्माभावे प्रयोजकोभवितु मर्हति - निराश्रयधर्मसिद्ध
योगात् ; नपुन राश्रयगत धर्ममात्रसद्भाव इति चेत् ? तर्ह्यनुभाव्यत्व
मपि घटत्वादिव नाननुभूतित्वप्रयोजकमिति स्यात् , धर्ममात्रत्राविशेषात् ।
व्याप्त्याविशेष इति चेन्न ; - सहचारमात्रस्य व्याप्तित्वाभावात् ।
नह्यननुभाव्यत्वानुभूतित्वयोः कश्चि द्विरोधो दृष्टः, येन नियम-
स्तिच्छेत् , साहित्यमेव परगत,नुभवादिषु दृष्टम् ।

किंच - अनुभूतेरेवा नुभाव्यत्वे ऽवश्यम्भावि न्यननुभू-
तित्वंप्रति कथमनुभाव्यत्व स्योपाविश्वं ? अनुभाव्यत्वस्या भावेपि
स्वप्रकाशादेवा नुभूते रसत्वं नप्रसज्यतइति युष्माभि रभ्युपेतव्य
मिति चेन्न ; -- तथापि स्वप्रकाशसिद्धेय मनुभूति रित्येवं रूपा
नुभूति विपयतामन्तरेण तत्सन्वस्य व्यवस्थापयितु मशक्यत्वात् ।
इदमखिल मभिसन्धायोक्तम् --- “ घटादेरप्यज्ञानाविरोधिव मेवा
ननुभूतित्व निवन्धनं , नानुभाव्यत्व मित्यास्थीयतां ” इति । नचास्य
साधनव्यापकत्वं , अनुभाव्यतया भ्युपगन्तव्ये परानुभव स्वरूपे

ननुभूतित्वव्यापकत्वेनो पाधित्वं नोच्यते, किन्त्वसत आश्रयत्वा स
भवा न्न तत्रा नुभूतित्व मित्येतावदेवो च्यत इति शङ्कते (आश्रया
भाव इति) (किंचानुभूतेरिति) अनुभाव्यत्वाभावे नुभूतेस्तच्छात्वेन
सर्वशून्यत्वप्रसंगइति भावः । “ अनुभूतेरनुभाव्यत्वएव ” ति
योजना । एषकारविवरणं “ अवश्यम्भाविनी ” ति ।
यद्वा - त्वया ननुभाव्यत्वेन सिषाधयिषिताया एवेत्यर्थः । अथदा-
अनुभूतेरेवानुभाव्यत्व मावश्यकम् , नत्वन्यस्य कस्यचित् , तस्यान-
नुभाव्यत्वेन शून्यत्वेपि दोषाभावात् ; अनुभूते स्त्वननुभाव्यत्वे सर्व-
शून्यत्व मघर्जनीयमिति भावः । (युष्माभिरिति) सिद्धान्तेपि स्वप्रकाश
त्वाङ्गीकारादिति भावः । (अस्येति) अज्ञानाविरोधित्वस्येत्यर्थः । सा-

तदभावदर्शनात् । नच साध्यसमव्याप्ति हानिः, अनुभूति व्यतिरिक्तेषु सर्वेष्वपि साक्षा दज्ञानविरोधित्वाभावात् । अनुभाव्य त्वे नुभूते रज्ञानाविरोधित्वमपि प्रसज्यतइतिचेत् ? अननुभाव्यत्वेपि गगनकुसुमादिव तत्प्रसङ्ग स्तदवस्थः । असत्यप्रयुक्तं तत्राज्ञाना विरोधित्वमिति तु दत्तोत्तर प्रायमेव ।

एवं -- ' अनुभूति रनन्याधीन स्व धर्मव्यवहारा, स्व सम्बन्धा दर्शान्तरे तद्धर्म व्यवहारहेतुत्वात् ' ,

धनम् - अननुभूतित्वप्रसंजकं वेद्यत्वम् । ननु - आलोकादावज्ञान-विरोधिनि साध्याव्यापकतेत्याह (नचेति) साक्षा दज्ञानविरोधित्वमु-पाधिः । नचालोकादि स्साक्षादज्ञानविरोधी, ज्ञानद्वारैव तथात्वात् । ज्ञानस्यैव साक्षादज्ञानविरोधित्वस्य तैरेवाभिधाना दिति भावः । (दत्तो [उक्तो] तत्प्रायमिति) तत्रत्य मननुभूतित्वं तत्प्रयुक्तमित्यादे दूषणेनेत्यर्थः । (एवमनुभूति रित्यादि) अत्रानुमानद्वयं वि-घक्षितम् । अनुभूति रनन्याधीन स्वधर्मा, स्वसम्बन्धा दर्शान्तरे तद्धर्महेतुत्वात् ; रूपवत्, परत्र चाक्षुषत्वे हेतुर्हि रूपं - स्व चाक्षुषत्वे सजातीयानपेक्षं । अनन्याधीन स्व व्यवहारा, स्व सम्बन्धा दर्शान्तरे तद्व्यवहारहेतुत्वात्, रूपवदिति ।

अत्रेय मनुगृहीत मान्यायैः - अनुभूतिरित्यादिना ऽनुमानद्वयं ग्रन्थलापवार्यं मविभोगेनोक्तम् । अनुभूति रनन्याधीन स्व धर्मा, स्व सम्बन्धादर्शान्तरे तद्धर्म हेतुत्वात् ; अनुभूति रनन्याधीन स्व व्यवहारा-स्व सम्बन्धा दर्शान्तरे तद्व्यवहार हेतुत्वात् ; इत्येवं विभागः । अत एवाहि - " परत्रव्यवहारविशेषहेतो रस्यस्मिन्नपि तद्व्यवहारहेतुत्वं " इत्युत्तरव वक्ष्यति । प्राकृत्यमभ्युपगम्य तदुपजीवनेन प्रथमानुमानसू-क्तं । तदनुपजीवनेन द्वितीयं । प्राकृत्याभ्युपगमस्य नस्यप्रकाशता वि-

रोधिरत्वं, तस्य ज्ञानानुमापकत्वा नभ्युपगमात्, धर्मवत्त्वे जनन्यार्थान्
 धर्मवत्त्वेच साध्ये सिद्ध साध्यता स्यात्, अनुभूतित्वादिधर्माणां हेत्वन्तर
 नैरपेक्ष्यात् । नह्यनुभूतित्वजाति हेत्वधीना, नित्यत्वात् । जात्यनभ्युपगमे
 प्यनुभूतित्वस्या नुभूति सामग्री व्यतिरिक्त हेत्वनपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्य-
 ता । अतो नन्यार्थान् स्वधर्मैत्युक्तं । स्वस्य धर्मः-स्वोत्पाद्यतया सम्बन्धी
 धर्मः स्वधर्मः, परत्र स्व साध्य धर्मात्यन्त सजातीय धर्म इत्यर्थः । अर्थांतरे
 तद्धर्म हेतुत्वादिति हेतुक्तेः । स्वधर्मशब्दनिर्दिष्टधर्मोहि तच्छब्दो-
 क्तः । परत्र स्वसाध्य धर्मात्यन्त सजातीय स्वस्मिन्नवश्यम्भावि धर्म
 स्वधर्मत्वेन विवक्षितः । अतएव स्वस्मिन्नपित्वानापादना द्रू-
 पस्य दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्व शंका व्युदस्ता स्यात् ।
 दण्डान्तर निरपेक्षं स्वस्मिन् दण्डित्व मनावादयति दण्डे-
 ध्यभिचारश्च परिहृत स्यात् । अन्य शब्दश्च स्वात्यन्त सजा-
 तीयान्यपरः, अन्यथा हेतुमात्र निरपेक्षत्वे दृष्टान्तस्य साध्य विक-
 लत्व प्रसंगात् । चक्षुराद्यपेक्षं हि रूपस्य चाक्षुषत्वं । तादृश हेत्य
 पेक्षा नियमराहित्य मनन्यार्थान् शब्देन विवक्षितं । अन्यापेक्षा मात्र
 विरहे साध्ये परज्ञानस्या नुमेयस्य दर्शनेन बाधितत्व प्रसंगात् ।
 नहि ज्ञानान्तरा गोचरत्व मेतदनुमानसाध्यं । अपितु स्वात्यन्त स-
 जातीया नपेक्ष प्रकाशाहेत्व मात्रं । तच्च परज्ञाने सम्भवतीति न बा-
 धितविषयत्वं । अनन्यार्थान् स्वव्यवहारेतदत्रापि व्यवहारवत्त्वे साध्ये
 सिद्धसाध्यचता । अतो नन्यार्थान् शब्दः । अन्यशब्दस्या त्यन्तसजाती-
 यान्यपरत्वा द्वागाद्यपेक्षया बाधितत्व शंका परिहृतास्यात् । घटार्दानां-
 हानादि व्यवहारे स्वात्यन्त सजातीयानपेक्षो हेतुः अनुभूतिरिति सिद्ध-
 साध्यत्वव्युदासाय स्वशब्दः । सच परत्र स्वसाध्य व्यवहारात्यन्त स-
 जातीय परः । व्यवहारस्या त्यन्त सजातीयत्वं नामा भिन्नप्रवृत्ति नि-
 मित्तकार्यं । व्यवहारानुगुण्यमात्रं हि प्रकाशत इति व्यवहारस्य निमि-
 त्तं । परज्ञान व्यवहारे कालात्ययापदेश परिहाराया पेक्षा नियमराहित्यं
 विवक्षितं । हेतुमाह " स्वसम्बन्धा" इति । धर्महेतुत्वे व्यवहारहेतुत्वं च

हेतौ विवक्षिते ऽ नैकांत्यस्यादिति तत्परिहाराय तच्छब्दः । स्वस्ययो धर्मो व्यवहारश्च तदत्यन्त सजातीयो धर्मो व्यवहारश्च तच्छब्द विवक्षितः । स्वस्याग्निसम्बन्धा त्स्वस्मिन्पूर्वरूप सजातीय रूपांतर तद्द्रव्यवहारहेतु घटोग्निसापेक्षइति तत्र व्यभिचार परिहाराया र्थांतरइत्युक्तं । किंचा र्थांतर शब्दो निर्दिष्ट जातीया द्विजातीयपरः । तेन परस्मिन् द्रव्ये संयुक्तत्व व्यवहार हेतो द्रव्यस्य परद्रव्यसापेक्षतया ऽनैकांत्यं परिहृतंस्यात् । द्रव्यं हि द्रव्यस्या त्वंत सजातीयं । ननु घटो हि घटे संयुक्तत्वादिक मापादयन् स्वस्य तथात्वे घटांतर सापेक्षइत्य नैकांत्यं नैवं, सजातीयापेक्षानियमविरह रूपस्य साध्य धर्मस्य तत्र विद्यमानत्वात् । नहि घट स्वस्य संयुक्तत्वादौ स्वात्यन्त सजातीयं घटभेदापेक्षतइति नियमोऽस्ति । पुत्रे पुत्रत्व व्यवहारहेतौ पितरि स्वस्य पुत्रत्वं तद्द्रव्यवहारयोः पित्रन्तर सापेक्षे व्यभिचार परिहाराय स्वसंबन्धादित्युक्तं । विद्यमान स्वसंबन्धो विवक्षितः । परत्र स्वसंबन्ध तुल्यकाळ स्वगतधर्मात्यन्त सजातीयधर्मं तत्सापेक्षव्यवहारहेतुत्वा दित्यर्थः । नहि पित्रादिमन्वासानिधनयोः पुत्रादी पुनत्वं तद्द्रव्यवहारस्थापगच्छति । अतएव स्वस्मिन्नन्यापेक्ष द्वैधीभाव मनापादयति परद्वैधीभाव हेतौ द्रव्ये व्यभिचारश्च दूरोत्सारितः । ननु सिद्धान्तिनोप्यभिमतमिदं मनुमानं, चेतनस्वसंबन्धतुल्यकाळं शरीरत्वं शरीरे जनयन् स्वस्मिन् शरीरत्व तद्द्रव्यवहारयो नान्यानपेक्षः, अपितु परमात्मसापेक्षः, परमात्माच चेतनात्वा दत्यन्तसजातीयः ; अत स्तत्रानैकान्यमिति । नैवं, स्वव्यापकधर्महेतुत्वस्य विवक्षितत्वात् । नहि चेतनत्वव्यापकं शरीरत्वं, ईश्वरस्य चेतनस्य शरीरत्वाभावात् । अत स्वधर्मशब्दाभिमेतेन स्वावश्यम्भावित्वेन परिहारः ।

एतदुक्तं भवति - धर्मशब्दः प्रकाशपरोवा धर्ममात्रपरोवा, अन्यशब्दश्चान्यमात्रपरोवा स्वात्यन्त सजातीयान्यपरोवा । तत्र हेतुमात्रानपेक्ष प्रकाशत्वे [साध्ये] दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं । रूपं हि चक्षुराद्यपेक्षमकाशं । स्वात्यन्तसजातीयानपेक्ष प्रकाशत्वे साध्ये व्यर्थ-

विशेषणत्वं, हेतोर्हेतुत्वमात्रेण साध्यसिद्धेः । नहि यस्य कस्यचिद्धेतुस्सन् घटादि स्त्वप्रकाशे घटान्तरादिक मपेक्षते । हेतुनपेक्षधर्मत्वे साध्येऽनुभूति-
त्वादिना सिद्धसाध्यता । परश्वधादि स्वनैकान्यश्च, काष्ठद्वैधीभावहेतोःपर-
श्वधस्यस्वद्वैधीभावे हेतुन्तर सापेक्षत्वात् । स्वात्यन्त सजातीयानपेक्ष धर्म-
त्वेचानुभूतित्वादिना सिद्धसाध्यता । विषय प्रकाशके परज्ञानेपि लिङ्गापेक्ष-
प्रकाशकत्व दर्शना द्वाधक्ष । रूपस्य रूपान्तरानपेक्ष स्वगतरूपित्व हेतु-
त्वाभावाद्दृष्टान्तस्य साध्य विकलता । पुत्रगत पुत्रत्व हेतौ पित्रन्तर सापेक्ष-
पुत्रत्वधर्मे पितर्यनैकान्यञ्च । परद्रव्यगत संयुक्तत्वहेतौ द्रव्यान्तरसापेक्ष-
संयोगे द्रव्येचानैकान्यं । अत एवमादिदोष परिहारार्थं मित्यं प्रयोक्त-
व्यं । अनुभूति स्त्वजन्य परगत धर्मात्यन्तसजातीयधर्मं भाक्त्वे स्वा-
त्यन्त सजातीया पेक्षानियम रहितेति प्रतिज्ञा । स्वविजातीये स्वावश्य-
म्भाविधर्मा त्यन्त सजातीय स्वसम्बन्ध तुल्यकाल धर्महेतुत्वा दिति हेतुः ।
तथानुभूति स्त्वजन्य परगत व्यवहारा त्यन्त सजातीय व्यवहार भा-
क्त्वे स्वात्यन्तसजातीयापेक्षानियमरहितेति प्रतिज्ञा । स्व विजातीये
स्वावश्यम्भावि व्यवहारात्यन्त सजातीय स्वसम्बन्ध तुल्यकालव्यवहार
हेतुत्वादिति हेतुः । व्यवहारस्य स्वावश्यम्भावित्वं नामा वश्यम्भाविधर्म-
निबन्धनत्वमिति ।

मुखबोधनार्थं मेत द्वाचाचक्ष्महे-“धर्मं वत्त्व”इति । यद्यपि याव-
त्त्व घटितमेव साध्यं व्यवस्थास्यते, तथापी दानां धर्ममात्रे ऽ नन्या-
धीनधर्ममात्रेवा साध्ये यावत्त्व विशेषणे बाधप्रसंगा तन्नविवक्षार्हं
मित्युक्तमात्रस्यैव विवक्षणीयतया सिद्धसाधनोद्भावनमिति मन्तव्यं ।

ननु - जात्यनभ्युपगम पक्षे कथमनुभूतित्वेन सिद्धसाध्यता ?
अनुभूतित्वस्य जन्यतया हेतुसापेक्षत्वेनानुभू त्यतिरिक्ताधीनतया ऽ न-
न्याधीनत्वा सिद्धे रित्याशंक्य - अनुभूति व्यतिरिक्तानपेक्षत्व साधने
सर्वस्यापि कार्यस्या नुभूत्यतिरिक्त तत्तत्स्व कारणापेक्षतया बाधदति
तद्धारणार्थं मनन्याधीन पदेन सजातीयानपेक्षत्वं विवक्षणीयं, ततश्चा-

नुभूतिवस्यानुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध साध्यतैवेत्याह "अनुभूति-
 स्वस्यानुभूति सामग्री"ति अनुभूतित्वं ह्यनुभूति सामग्र्यैव जन्पते, नतु त-
 दातिरिक्तेन केनापि, अतोनुभूतिवस्या नुभूति सजातीया नपेक्षत्वा त्सिद्ध
 साधनमिति भावः । "परत्रे"ति । धर्मं वक्ष्यमाण न्यायेन यावत्त्व विशेष-
 पणस्या वश्यकाया द्रव्ये रूपादौ चाक्षुषत्व प्रयोजकस्या
 लोकादेर्द्रव्यस्य संयोगे द्रव्यान्तर सापेक्षत्वा द्वयभिचार
 स्स्यादियुक्त निवक्ष्यैष तत्परिहारइति भावः । ननु आलोकादे
 संयोग जनने स्व विजातीय घटाद्यपेक्षया अपि सम्भवा
 त्सजातीयापेक्षा नियम विरहोस्त्येवेति कथं व्यभिचार इतिचेन्न; -
 यद्रूपेण स्वोत्पाद्यो धर्म स्तेन रूपेण सजातीया नपेक्षत्वस्य विवक्षित
 त्वात् । द्रव्यत्वेन स्वस्मिन् संयोगजनकत्वा लोकास्य द्रव्यत्वेन
 सजातीयापेक्षणा द्वयभिचारात् यद्रूपावच्छिन्नं धर्मोत्पादकत्वं तद्रूपेण
 परत्वं विवक्षितं, अतोव्यभिचारता दवस्थ्यम् । उक्तविवक्षाया अभ्युच्चय
 हेतुमाह "अर्थान्तर"इत्यादिना । "स्वधर्म" ति । तच्छब्दस्य प्रकृत परा-
 मर्शित्वा दनन्याधीन स्व धर्मवत्त्वमात्रे साध्ये तेन स्व धर्मस्यैव परामर्शः
 स्यात् , तथाच परत्र स्व धर्मोत्पत्ते रसम्भवा त्स्वरूपासिद्धो हेतुस्स्यात् ;
 निरुक्तविवक्षायान्तु परगत धर्मस्यापि प्रकृतत्वात्तस्य तच्छब्देन परामर्शो
 युज्यतइति भावः । यद्यपि निरुक्त विवक्षाभावेपि स्व धर्मस्य परत्रो
 त्पत्त्य सम्भवाद्देश तत्पदेन स्वधर्मसजातीय परामर्शो युज्यते , नि
 रुक्त विवक्षायामपिहि तच्छब्देन परत्रोत्पद्यमान धर्म परामर्शो पूर्वोक्त
 व्यभिचारएव हेतुरिति हृदयम् । स्वस्मिन्नित्यंश तात्पर्यमाह " अत
 एव" ति । नियम तात्पर्यमाह - "दण्डान्तरे" ति । "अन्यशब्दश्चे" ति ।
 यद्रूपेण परत्र स्वेन धर्म उत्पाद्य स्तरूपावच्छिन्नान्यपर द्वापर्थः ।
 " तादृशे " त्यादि । न-वनु मित्यधीन प्राकट्यस्य सजातीयापेक्षत्वेपि
 स्वधीनमाकट्यस्य सजातीयानपेक्षत्वा त्सजातीया नपेक्षधर्म मात्रस्य
 च साध्यत्वात्कथम् साधइति चेन्न ; -- स्वावगम्यभाविनि यांकिचि
 धर्ममात्रे सजातीयानपेक्षत्व साधने परत्र दण्डीति विशिष्ट ज्ञानविषय
 त्व प्रयोजकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् दण्डज्ञानमिति दण्डीविशिष्ट

ज्ञानविषयत्वे सजातीयापेक्षाविरहा सिद्धसाध्यतेति स्वावश्यम्भावि
यावद्धर्मेषु सजातीयापेक्षा राहित्यं विवक्षणीयं ।

ननु - ज्ञाने - उक्तविशिष्टज्ञानविषयत्वे विशिष्टज्ञानापेक्षास्त्ये
वेति कथं सिद्धसाधनमिति चेन्न ; - स्वस्य येन रूपेण परत्र ध-
र्मप्रयोजकत्वं तद्धर्मजातीयस्य स्वस्मिन्नुत्पादे तेन रूपेण सजातीया
पेक्षाविरहस्य विवक्षितत्वात् । अन्यथा घटरूपे चाक्षुषत्वस्या लोकरू-
पतापेक्षात्वा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यप्रसंगात् । आलोकरूपस्य दृष्टा-
न्तत्वे घटरूपे व्यभिचारात् । ईश्वरज्ञानापेक्षत्वेन बाधाञ्च । उक्तविव
क्षायांच न दोषः , आलोकरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्व प्रयोजकत्वात् ,
घटरूपस्य विषयगतोद्भूतरूपत्वेनैव विषयचाक्षुषत्वप्रयोजकत्वात् ।
यावत्स्वविवक्षा चा चार्थस्य 'अतएव स्वस्मिन्नूपित्वानापादना द्रूपस्य
दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वशंका व्युदस्तास्या' दिति वाक्या दवग
म्यते । अन्यथा रूपस्य स्वस्मिन् चाक्षुषत्वे सजातीयापेक्षाविरहेण दृ-
ष्टान्ते साध्यसत्त्वात् । 'नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतदनुमानसाध्य'
मिति वाक्याच्चेयं विवक्षावगम्यते । तथाहि - 'नदी' त्यादिना निय-
मपदे दत्ते बाधनिराल उपपाद्यते, 'अतो न बाधितविषयत्व'मि त्युप-
संहारात् । ततश्च नहि ज्ञानान्तरागोचरत्व मेतन्नियमपदघटित सा-
ध्यकानुमान साध्यमित्यनेन नियमपदाघटित साध्यकानुमानेन ज्ञाना
न्तरागोचरत्वमेव साध्यमिति प्रतीयते । तच्च स्वावश्यम्भावि यावद्ध-
र्मेषु सजातीयानपेक्षत्व विवक्षायामेव सिद्धयति । नियमश्च - येन
रूपेण सजात्यं तद्रूपावच्छेदेन विवक्षितः । तद्विरहश्चात्राबाधित-
एव , स्वाधीन प्राकट्यस्य स्व सजातीया पेक्षा विरहात् ।
" परज्ञान व्यवहार " इति । अत्रापि पूर्ववदेव परत्र -
दण्डसम्बन्धीति व्यवहारजनकस्य दण्डज्ञानस्य स्वस्मिन् तादृश
व्यवहारे सजातीयापेक्षाविरहा सिद्धसाध्यतेति व्यवहारे यावत्त्यं विव-
क्षणीयं । ततश्च परकीयज्ञान व्यवहारस्या नुमित्यायधीनत्वा द्वाधवार-

णाय नियमोवित्रक्षणीय इत्यर्थः । नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य वि-
 शिष्टज्ञान साध्यत्वा त्र सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अत्रापि पूर्वव धेन
 रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विधाक्षितत्वात् ।
 तत्रश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन
 विशिष्ट ज्ञानापेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञान
 त्वेन तदपेक्षा । अन्यत्रतु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्र-
 योजयतीत्यदोषः । “ अनैकान्त्यस्या ” इति । परत्र संयोग जनकेषु कर्मा-
 दिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान
 धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः । तत्रा-
 गभावत्वेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्राग-
 भावेऽभावात्, यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः,
 तत्रजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण स-
 जातीयापेक्षया द्वयभिचारः । “ स्वस्याग्नि सम्बन्धा ” इति । पूर्वोक्ता-
 भ्युच्चया नुसारेण हेताय धान्तर पदाभावे साध्येपि परत्रेति पदाभावं,
 तदभावेच यदुत्पाद्यच्छिन्ना पेशया परस्मिन् कार्य जनयति तद्रूपेण
 साजात्य विवक्षाभावंचाभिप्रेत्यैतं द्वयभिचारो द्वाघनमिति ध्येय । हे
 ताघर्धान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेपि व्यभिचारःस्या-
 दिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विषक्षणीयतया
 तत्परमर्धान्तरपदं सार्धं मित्याद - “ किंचे ” ति । अर्धान्तरपदस्य
 निर्दिष्टजातीया पेशया धान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दि-
 ष्टजातीया पेशया परपरत्वं न विषक्ष्यत इति भावः । सा-
 रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपे-
 क्षया मृतव्यभिचारा सिद्धेः । नहि घटो . . .
 परस्मि न्यदादौ संयोगजनने घटत्वेन सजातीयमेवा
 नियमोक्ति , पदेन . . . निर्दिष्टत्व विशेषणे
 रिच्छापेशया धां . . . तद्रूपेण सजातीय

वच्छिन्नापेक्षया ऽ ध्यान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति । निर्दिष्ट
 त्वविशेषणे प्यनैकान्त्यमेवे त्याशंक्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थि
 तत्वा न्न दोष इति परिहरति - " नन्वि " त्यादिना । " पुत्र " इ-
 ति । अत्रा पुत्रः पुत्रो विवक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा त्पितृत्वरूपा
 वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन
 सजातीयापेक्षत्वेन तत्र साध्याभावा त्पितृत्वावच्छिन्नापेक्षया ऽध्यान्त-
 रे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्त्वा द्वयभिचारः । यतएव मपुत्रः
 पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्स्वासाधारण तद्व्यभिचारवादिरूपाव-
 च्छिन्नापेक्षया ऽ न्यस्मिन्पुत्रे कार्योत्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन्
 पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयापेक्षाभावा त्साध्यसत्त्वा न्न व्यभि-
 चारः ; यदिच पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मि न्कार्यहेतुत्वं विव-
 क्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वात्पुत्रस्य पितृत्वरूपाव-
 च्छिन्नापेक्षया ऽध्यान्तरत्वाभावेन हेतुभावान्न व्यभिचार इति निरस्तं ।
 "तद्व्यवहार हेता"विति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः । तत्कीर्तनच व्यवहार
 सजात्य प्रदर्शनाय । समान प्रवृत्ति निमित्तकार्यं हि व्यवहारस्य सा-
 जात्यं विवक्षितं । "परत्रे"ति । स्व सम्बन्ध तुल्य कालत्व-स्त शून्य-
 कालानुवृत्ति रहितत्वं । "तत्सापेक्षे"ति । परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल
 स्वगत धर्मात्यन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननुस्य
 सम्बन्ध तुल्यकालत्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष
 ण मस्त्विति चेन्न-दृष्टान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात् । नाहि रूपसंबन्ध
 दशायामेव घटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टेपि घटे घटभाक्षुष इति व्यव-
 हारात् । "नही"ति : सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो
 विवक्षणीयः । अथवा न विवक्षणीयः, तत्र जन्य जनक भावादे र्जन्यत्व
 जनकत्वो भय समुदाया र्मकत्वात् । पितु निधने तद्धर्मभूतस्य जनकत्वा
 देस्यभावात् । जन्यजनकभावाद्य सिद्धावपि न पुत्रत्व मपगच्छति । अतिरि-
 क्तसम्बन्धश्च सहा यस्थानमेवेति पितृ प्रवासे पुत्रत्वं नापगच्छतीत्यर्थः ।

णाय नियमोविचक्षणाय इत्यर्थः । नच स्वस्मिन्विशिष्ट व्यवहारस्य विशिष्टज्ञान साध्यत्वात् न सिद्धसाधनमिति वाच्यं । अत्रापि पूर्ववद्येन रूपेण परत्र व्यवहार हेतुत्वं तेन रूपेणा नपेक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् । ततश्च ज्ञाने दण्डसम्बन्धीति व्यवहारस्य समान विषयक ज्ञानत्वेन विशिष्ट ज्ञानापेक्षायामपि न समान विषय ज्ञानजनक विशेषण ज्ञानत्वेन तदपेक्षा । अन्यत्रतु तेनैव रूपेण दण्डसम्बन्धीति व्यवहारं प्रयोजयतीत्यदोषः । “अनैकान्त्यस्या”दिति । परत्र संयोग जनकेषु कर्मादिषु-अयं घट इत्यादि व्यवहार प्रागभावेच परत्र स्वोत्पाद्यमान धर्म सजातीय धर्मस्य तादृश व्यवहारस्यचा नुत्पत्ते रित्यर्थः । तत्रागभावात्वेन परत्र जननीय जातीयस्या यं घट इति व्यवहारस्य प्रागभावेऽभावात्, यद्यपि प्रागभावत्व सामान्येन प्रतियोगी परत्र स्वोत्पाद्यः, तत्सजातीय व्यवहारश्च स्वस्मिन् सम्भवति ; तथापि तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्या द्वयभिचारः । “स्वस्याग्नि सम्बन्धा”दिति । पूर्वोक्ताभ्युच्चया नुसारेण हेत्वाय धान्तर पदाभावे साध्येपि परत्रेति पदाभावं, तदभावेच यद्गुणावच्छिन्ना पेश्या परस्मिन् कार्यं जनयति तद्रूपेण सजात्य विवक्षाभावंचा,भिप्रेत्येतं द्वयभिचारो द्वावनमिति ध्येयं । हेत्वायर्धान्तर पदस्य साध्ये परत्रेति पदस्यच सत्त्वेपि व्यभिचारःस्यादिति तत्परिहाराय निर्दिष्टजातीया द्विजातीयत्वस्य विवक्षणीयतया तत्परमर्धान्तरपदं स्तार्यं मित्याह - “किंचे”ति । अर्धान्तरपदस्य निर्दिष्टजातीया पेश्या धान्तरपरत्वाभावे साध्ये परपदस्यापि निर्दिष्टजातीया पेश्या परपरत्वं न विवक्ष्यत इति भावः । साध्ये येन रूपेण परस्मिन् कार्यमुत्पादयति तेन रूपेण सजातीयानपेक्षत्व विवक्षाया मुक्तव्यभिचारा सिद्धेः । नहि घटो घटत्वावच्छिन्ना पेश्या परस्मिन् न्यटादौ संयोगजनने घटात्वेन सजातीयमेवा पेश्यत इति नियमोस्ति, पटेनापि संयोगात् । निर्दिष्टत्व विशेषणेनच यद्गुणावच्छिन्नापेश्या धान्तरैवार्थं जनयति तद्रूपेण सजातीयानपेक्षं, तद्गुणा-

वच्छिन्ना पेक्षया ऽ र्थान्तरे तद्धर्महेतुत्वादि त्युक्तं भवति । निर्देष्ट
 त्वविशेषणे प्यनैकान्यमेवे त्याशंक्य नियमविवक्षायाः प्रागेव समर्थि
 तत्त्वा च दोष इति परिहरति - " नन्वि " त्यादिना । " पुत्र " इ-
 ति । अत्रा पुत्रः पुत्रो विवाक्षितः, तेन तस्य पितृत्वाभावा त्पितृत्वरूपा
 वच्छिन्नापेक्षया परत्र तस्मिन् पुत्रत्वहेतौ पितरि पुत्रत्वस्य पितृत्वेन
 सजातीयापेक्षत्वेन सत्र साध्याभावा त्पितृत्वावच्छिन्नापेक्षया श्रान्त
 रे तस्मिन्पुत्रे पुत्रत्वहेतुत्वेन हेतुसत्त्वा द्वयभिचारः । यतएव मपुत्रः
 पुत्रो विवक्षितः, अतएव यदि पितुस्स्वासाधारण तद्व्यक्तित्वादिरूपाव
 च्छिन्नापेक्षया ऽ न्यस्मिन्पुत्रे कार्यात्पादकत्वं विवक्ष्यते तदा तस्मिन्
 पितरि पुत्रत्वायतद्रूपेण सजातीयापेक्षाभावा त्साध्यसत्त्वा च व्यभि
 चारः ; यदिच पितृत्वरूपावच्छिन्नापेक्षया परस्मि न्कार्यहेतुत्वं विव
 क्ष्यते, तदा पुत्रस्यापि स्वपुत्रापेक्षया पितृत्वापुत्रस्य पितृत्वरूपाव-
 च्छिन्नापेक्षया श्रान्तरत्वाभावेन हेतुभावान्न व्यभिचार इति निरस्तं ।
 "तद्व्यवहार हेता"विति तच्छब्दः पुत्रत्वपरः । तत्कीर्तनंच व्यवहार
 साजात्य प्रदर्शनाय । समान प्रवृत्ति निमित्तकार्त्वंहि व्यवहारस्य सा-
 जात्यं विवक्षितं । "परत्रे"ति । स्व सम्बन्ध तुल्य कालत्वं-स्व शून्य-
 कालानुवृत्ति रहितत्वं । "तत्सापेक्षे"ति । परत्र स्व सम्बन्ध तुल्यकाल
 स्वगत धर्मात्यन्त सजातीय धर्म विषय व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननुस्व
 सम्बन्ध तुल्यकालत्वं यथा धर्मस्य विशेषणं तथा तद्व्यवहारस्यैव विशेष
 ण मस्त्विति चेन्नः-दृष्टान्तस्य साधन वैकल्य प्रसंगात् । नाहि रूपसंबन्ध
 दशायामेव घटादौ चाक्षुषत्व व्यवहारः, नष्टेपि घटे घटभ्राक्षुष इति व्यघ
 हारात् । "नही"ति ! सम्बन्ध शब्देन जन्य जनक भावातिरिक्त सम्बन्धो
 विवक्षणीयः । भयया न विवक्षणीयः, तत्र जन्म जनक भावादे ज्ञान्यत्य
 जनकत्वो भय समुदायात्मकत्वात् । पितु निधने तद्धर्मभूतस्य जनकत्वा
 देस्यभावात् । जन्यजनकभावाद्य सिद्धावपि न पुत्राय मपगच्छति । अतिरि
 क्तसम्बन्धश्च सहा पस्थानमेवेति पितृ प्रयासे पुत्रत्यं नापगच्छतीत्यर्थः ।

“तद्व्यवहारश्चापगच्छती” ति । तादृश पुत्रत्व धर्मविषयत्वं मापगच्छतीत्यर्थः । यद्वा- सम्बन्ध तुल्य काळत्व विवक्षाधर्म धटितहेताविव । ‘तत्सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वा’ दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या स्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यत्त्वा दितिचेन्न-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यवहारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृकालीन पुत्रव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । “तद्व्यवहारश्चे”ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । “ ननु सिद्धान्तिनोपी” ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्देन तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्चय मूलकमेवेदं व्यभिचारो द्वावनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्वोत्साय धर्मात्यन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्यभिचाराद्धेता ववश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । “ स्वव्यापकेति ” । स्वपदं स्वनिष्ठधर्मपर । यद्द्रुपावच्छिन्ना पेक्षया न्यस्मिन् कार्य जनयति तद्धर्म व्यापकत्वं विवक्षितं । “ तत्र हेतुमात्रे ” ति । अत्र बाधोपि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त रीत्या लुभूतित्वादिना सिद्धसाधनात्, अनन्याधीन यावद्धर्मवत्वस्य बाधात्, अनन्याधीन तद्धर्मवत्त्वं बाध्यमित्यभिधेत्य तत्र दोषमाह - “ रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे ” ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्यभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामर्शयोग्यत्वा त्स्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । “ स्वजन्यपरगत्ये ” ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतांरहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकः धर्माधिकरण तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य वृत्ति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्स्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्वं । त-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपाधिकरणजन्यधर्मश्च । स एव धर्मस्तद्धर्मः । तन्निरूपितव्यापकतावच्छेदको धर्मस्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मः । तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्तिश्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणं च तत् तद्रूपाधिकरणजन्यं च । तादृशजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । अवच्छेदकधर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन कर्मधारयः । अत्र च साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या अनुभूतावभावा तादृशयावद्धर्माधिकरणत्वं नास्तीति बाधवारणाय स्वपदं यावद्धर्मविशेषणम् । ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधनं, अनुभूतिव्यापकता वच्छेदकत्वात् ; अनुभूतिभिन्नघटादिवृत्तननुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च ; प्रमेयत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्तेस्तदधिकरणत्वात् । न च तद्रूपाधिकरणजन्यवृत्तिजन्यतावच्छेदकधर्मो विवक्षित इति वाच्यम्, एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनादिति चेन्न ; - तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । “स्वविजातीय ” इति । स्वविजातीयत्वविशेषणाभावे दण्डे परत्र स्वावश्यम्भावि संयोगसजातीय कार्यहेतौ परत्र स्वोत्पाद्यमान स्वावश्यम्भावि धर्माभावा द्वयभिचार इति तद्वारणाय स्वविजातीयत्वविशेषणम् । धर्महेतुतावच्छेदकरूपेण विजात्यं विवक्षितम्, अन्यथा दण्डे स्वविजातीये पटे संयोगजननेन व्यभिचारतादवस्थात् । दण्डे परत्र दण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत धर्मसजातीय स्वावश्यम्भावि धर्माभावाद्वयभिचार इति स्वावश्यम्भावित्वविशेषणम् । तच्च प्रागिव स्वव्यापकपरं, इतरथा न्य-

“तद्व्यवहारश्चापगच्छती” ति । तादृश पुत्रत्व धर्मविषयत्वं नापगच्छतीत्यर्थः । यद्वा- सम्बन्ध तुल्य कालत्व विवक्षाधर्म धटितहेतावेव । ‘तत्सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वा’ दित्यस्य तत्सम्बन्ध सापेक्ष व्यवहार हेतुत्वादित्यर्थः । ननु-तत्सम्बन्ध सापेक्षत्वं पुत्रत्व व्यवहारस्या स्येव, विषयस्य पुत्रत्वस्य तदा यत्तत्वा दितिचेन्न-व्यवहार पदेन वर्तमान विषयक व्यवहारस्य विवक्षितत्वात् । तादृशश्च पुत्रत्वव्यवहारो न पितृसम्बन्ध सापेक्षः, पित्रनन्तरमपि वर्तमानविषय पुत्रत्व व्यवहार दर्शनात् । अतएव पितृकालीन पुत्रव्यवहारोपि न तत्सम्बन्ध सापेक्षः । “तद्व्यवहारश्चे”ति । वर्तमान विषयक पुत्रत्वव्यवहार इत्यर्थः । “ ननु सिद्धान्तिनोपी” ति । हेतौ तद्धर्मपदस्य स्वावश्यम्भावि परत्वाभावे साध्येपि स्व धर्मशब्देन तत्परइति पूर्वोक्ताभ्युच्चय मूलकमेवेदं व्यभिचारो द्वावनं । वस्तुतस्तु दण्डे परत्र स्वोत्पाद्य धर्मात्पन्त सजातीय स्वावश्यम्भावि धर्मः कोपि नास्तीति दण्डे व्यभिचाराद्देता वश्यम्भावि पदं व्यापकपरं द्रष्टव्यं । “ स्वव्यापकेति ” । स्वपदं स्वनिष्ठधर्मपरं । यद्रूपावच्छिन्ना पक्षया न्यस्मिन् कार्य जनयति तद्धर्मं व्यापकत्वं विवक्षितं । “ तत्र हेतुमात्रे ” ति । अत्र बाधापि द्रष्टव्यः । अनन्याधीन धर्मवत्वमात्रे साध्ये पूर्वोक्त रीत्या नुभूतित्वादिना सिद्धसाधनात्, अनन्याधीन यावद्धर्मवत्वस्य बाधात्, अनन्याधीन तद्धर्मवत्त्वं बाध्यमित्यभिप्रेत्य तत्र दोषमाह - “ रूपस्य रूपान्तरानपेक्षे ” ति । शरीरे शरीरत्वहेतौ चेतने स्वस्य शरीरत्वे परमात्मसापेक्षत्वा द्व्यभिचारः, तद्धर्मपदेन प्रकृतस्वधर्मस्यैव परामशंयोग्यत्वा त्स्वरूपासिद्धिरित्यादिक मादिशब्देन विवक्षितम् । “ स्वजन्यपरगते ” ति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतांरहित तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिका न्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य वृत्ति तद्रूपव्यापकतावच्छेदक धर्माधिकरण याव त्स्वधर्माधिकरणं तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्वं तेन रूपेण सजातीयापेक्षत्वं । त-

द्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणश्चासौ तद्रूपाधिकरणजन्यधर्मश्च । स एव धर्मस्तद्धर्मः । तत्रिरूपितव्यापकतावच्छेदको धर्मस्तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मः । तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्तिश्चासौ तद्धर्मव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयपक्षत्व व्याप्यतारहितश्चासौ तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य धर्मवृत्ति तद्धर्मव्यापकतावच्छेदक धर्मश्च । तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरणच तत् तद्रूपाधिकरणजन्यच । तादृशजन्यवृत्तिश्चासौ तद्रूपव्यापकतावच्छेदकधर्मश्च । अवच्छेदक धर्माधिकरणेत्यन्तस्य यावद्धर्मान्तेन कर्मधारय । अत्रच साध्ये घटादिवृत्तिप्राकट्यस्या नुभूतावभावा तादृशयावद्धर्माधिकरणत्व नास्तीति बाधवारणाय ह्यपद यावद्धर्मविशेषणम् । ननु प्रमेयत्वादिकमादाय सिद्धसाधन, अनुभूतित्वव्यापकता वच्छेदकत्वात्, अनुभूतिभिन्नघटादिवृत्तानुभूतिजन्य प्राकट्यवृत्तित्वाच्च, प्रमेयत्वस्य प्राकट्यस्य चानुभूतिवृत्ते स्तदधिकरणत्वात् । नच तद्रूपाधिकरण जन्यवृत्ति जन्यतावच्छेदक धर्मो विवक्षित इति वाच्यम्, एवमपि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदक तद्वृत्तिजन्यत्वमादाय सिद्धसाधनादिति चेन्न, - तद्रूपावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् । "स्वविजातीय" इति । स्वविजातीयत्व विशेषणभावे दण्डे परत्र स्वावग्यम्भावि सयोगसजातीय कार्यहेतौ परत्र स्वोपपत्त्यभावे स्वावग्यम्भावि धर्माभावाद्द्वयभिचार इति तद्वारणाय स्व विजातीयत्वविशेषणम् । धर्मो हेतुतावच्छेदक रूपेण वैजात्य विवक्षितम्, अन्यथा दण्डे स्वविजाताये पठ सयोगजननेन व्यभिचारतादवस्थात् । दण्डे परत्र दण्डित्वापादके स्वजन्यपरगत धर्मसजातीय स्वावग्यम्भावि धर्माभावाद्द्वयभिचार इति स्वावग्यम्भावित्व विशेषणम् । तच्च प्रागिव स्वव्यापकपर, इतरथा न्य-

वृत्तित्वमात्रस्य दण्डित्वेऽपि सत्त्वेन व्यभिचारानुद्धारात् । स्वव्यापकत्वं च स्ववृत्तिहेतुतावच्छेदक धर्मव्यापकत्वं विवक्षितम् । स्ववृत्तिधर्म व्यापकत्वमात्रस्य तद्दण्डत्वव्यापके दण्डित्वेऽपि सत्त्वात् । परत्र स्वोत्पाद्यप्रकृते धर्महेतुतावच्छेदकत्वमेव च विवक्षितं, अन्यथा तद्दण्डध्वसहेतुतावच्छेदक तद्दण्डत्वव्यापके दण्डित्वे व्यभिचारानुद्धारात् । देवदत्ते कस्यचि पितरि पितृत्वानधिकरणे क्वचित्पुत्रे पुत्रत्वजनकत्वाद्यभ्यभारवारणाय स्वसम्बन्धतुल्यकालविशेषण । ततश्च तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाव समानाधिकरण तद्रूपाधिकरणजन्य तद्रूपानधिकरणकालावृत्ति धर्मवृत्तिधर्मावच्छिन्न व्यापकतानिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः । “ स्वजन्य परगतव्यवहारे ” इति । तद्रूपावच्छिन्न सजातीयापेक्षत्व व्याप्यतारहित तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभावाधिकरणविशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्रवृत्तिनिमित्त प्रवृत्तिनिमित्तकव्यवहारताक तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिकान्योन्याभावव द्विशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य व्यवहारप्रवृत्तिनिमित्त तावच्छेदकावच्छिन्न तद्रूपव्यापकताक तद्रूपाधिकरणानधिकरणकालावृत्तिधर्मप्रवृत्तिनिमित्तत्व यावद्व्यवहार इति साध्यम् । “ स्वविजातीय ” इति । स्वसम्बन्धतुल्यकाले त्वनेन स्वसम्बन्धतुल्यकाल एव विद्यमानत्व विवक्षितम् । तेन वर्तमानचाक्षुषत्वविषय व्यवहारोद्दे रूपिद्रव्यादौ रूपादिसम्बन्धतुल्यकाल एवा भावा द्दत्तमान विषयक व्यवहार हेतुत्वमेव विवक्षितं पर्यवस्यति । एवञ्च तद्रूपावच्छिन्न प्रतियोगिका न्योन्याभावाधिकरण विशेष्यक तद्रूपाधिकरणजन्य तद्रूपाधिकरण सम्बन्ध व्यतिरेक प्रयोज्य व्यतिरेक प्रतियोगि वर्तमान विषयताक व्यवहार प्रवृत्ति निमित्ततावच्छेदकावच्छिन्न व्यापकताक धर्मनिरूपित व्याप्यताश्रय तद्रूपाधिकरणत्वादिति हेतुः पर्यवस्यति । स्तावग्यम्भावेत्य व्यवहारस्यानुपपन्नं, विद्यमानस्यापि प्रावस्थादेः कदाचि द्रव्यप्रकारा दित्यत्राह “ व्यप्रकारस्येति ” । अत्रच प्र-

योगद्वये हेतुसाध्ययोः कारणजन्यपदे प्रयोजक प्रयोज्यपदे । यद्वा-अनु-
भूतिः स्वान्य स्ववृत्ति तद्धर्म यावत्कारण वृत्त्यभाव प्रतियोगि तद्धर्म-
वृत्ति स्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वावच्छिन्न-
कारणता प्रतियोगिककार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभान प्रतियोगि
यावद्धर्मिका । स्ववृत्तिश्चासौ तद्धर्मश्चेति कर्मधारयः । अयं तद्ध-
र्मशब्द स्तद्धर्मवृत्ती त्यत्र तद्धर्मशब्देन तुल्यार्थः । ततः स्ववृत्ति-
तद्धर्मस्य यावत्कारणानीति षष्ठीसमासः । तेनच स्वान्यशब्द-
स्य कर्मधारयः । इदंच स्वपदद्वय अनुभूतिपरम् । तद्धर्मवृत्ती
त्यव्यवहितोक्त स्ववृत्तिधर्म उच्यते । स्वस्य व्यापिका या योग्यता
तस्या याप्रतियोगितावच्छेदकं, तत्स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगिताव-
च्छेदकम् । अस्यच पदस्य तद्धर्मवृत्ती त्यनेन कर्मधारयः । त-
द्धर्मवृत्तिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना स्वावच्छि-
न्नकारणता प्रतियोगिककार्यता यस्येति बहुव्रीहिः । सचासौ धर्म-
श्चेति कर्मधारयः । तत स्तादृशधर्मेण समानाधिकरण इति तृती-
यासमासः । तत स्तस्याभावपदेन कर्मधारयः । तत स्तस्य प्रति-
योगी त्यनेन षष्ठीसमासः । यावन्तश्च ते धर्माश्चेति कर्मधारयः ।
तेन प्रतियोगीत्यन्तस्य तद्धर्मवृत्तीत्यादिकस्य कर्मधारयः । तत स्त-
द्धर्मवृत्तीत्यादे स्तर्वस्य पूर्वेणा भावप्रतियोगीत्यन्तेन सर्वेण बहुव्रीहिः ।
तत्रा अनुभूतौ प्राकृत्यस्या अनुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि स्वाश्रयजन्यत्वा द्वाध
वारणाय स्वान्यपदम् । अनुभूतिप्राकृत्यस्या अनुभूत्यन्तराजन्यत्वेपि
तत्कारणकालादे रननुभूतित्वा दर्शान्तरवारणाय यावत्पदम् । अयं
घट इत्याद्यनुभव स्वयमेव घटादिविशेषणज्ञानं भवन् स्वस्मिन् त-
द्विशिष्टज्ञानभ्य घटज्ञान मित्पाद्याकारस्य जनकः, सत्रच विशिष्ट
ज्ञाने स्वाश्रयीभूता दयं घट इत्याकारका द्विशेषणज्ञाना दन्य त्सर्व
कारण मननुभूति रिति कृत्वा ऽनुभूतित्वे तादृशविशिष्टज्ञान याव
त्कारणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वसत्त्वा सिद्धसाध्यतेति तद्धर्मपदम् । श-
रीरचेष्टावृत्तिनियमनादि धीन व्यापारविशेषत्वावच्छिन्न चेतनत्वावच्छिन्न

कारणताप्रतियोगिक कार्यताक प्रसिद्धलौकिकशरीरक्रियात्मक धर्म समानाधिकरणाभाव प्रतियोगित्वा चेतनस्य तन्निष्ठक्रियायांच नियमनार्थानव्यापाररूपाया मीश्वररूपचेतनान्तर्गपेक्षणात्, घटादौ चेतनत्वेना नित्यज्ञानत्वात्मक चेतनत्वव्यापक तावच्छेदकावच्छिन्नजनकत्वा हेतुसत्त्वा द्वयभिचार इति तद्धारणाय स्वव्यापकेत्यादिविशेषणम् । दृष्टान्तीभूतो द्रुतरूपादावपि चाक्षुषज्ञाननियमभावा त्साध्यवैकल्यव्युदासाय योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकेति । तादृशयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं स्वावच्छिन्नकारणता प्रतियोगिककार्यताकत्वञ्च धर्मविशेषण मेवास्तु, किन्तेन कार्यताविशेष्यत इति चेन्न ; चेतने व्यभिचारात् । जन्यत्वावच्छिन्नकार्यस्य चेतनमात्रे योग्यता स्तीति शरीरादिक्रिया तादृशजन्यत्वावच्छिन्ना, स्वावच्छिन्नकारणतेत्यादि विशेषणञ्च प्राग्व दस्तीति तत्परिहारायैव तेन कार्यता विशेष्यते । स्वसमानाधिकरणकारणते त्यनुकरत्वा स्वावच्छिन्नकारणते त्युक्ति रपि - अनुभूतित्व समानाधिकरणेश्वर ज्ञाननिष्ठकारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदक जन्यत्वाश्रय घटविशिष्ट ज्ञानसमानाधिकरणाभाव प्रतियोगिनि स्वस्मिन्ननुभूयन्त रानर्धान घटविशिष्टज्ञानजनकत्वादनुभूते रनुभूतित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय । ननु- तादृशकार्यताक धर्मसमानाधिकरणत्वं यावद्धर्मविशेषणमेवास्तु, क्वन मभावादिपदेन, समानाधिकरणान्तस्यच तद्विशेषणत्वेन, इतिचेन्न;- संयोगवृत्तिस्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक कार्यताक संयोगसमानाधिकरणं द्रव्यत्वं, नच तत्र स्वान्येत्याद्यंशोस्ति, अतो द्रव्यत्वमादाया लोके व्यभिचारः । तस्यहि स्वव्यापकं चाक्षुषज्ञानं परस्मि ज्जालोकभिन्ने- आलोकत्वेनैव जन्यत इति हेतु रस्ति, तदर्थं मभावाविशेषणम् । संयोगरूपप्राकट्यान्वतरत्वं द्रव्यत्वव्यापक योग्यताप्रतियोगितावच्छेदकं, तदवच्छिन्न समानाधिकरणाभाव प्रतियोगिचालोकः, तत्र हे-

सुश्च पूर्ववदस्तीति व्यभिचारवारणाय स्वावच्छिन्न कारणतेत्यादि-
विशेषणम् । स्वव्यापकयोग्यता प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न स्वाव-
च्छिन्नकारणताप्रतियोगिक कार्यताक धर्मसमानाधिकरणाभाव प्रति-
योगिधर्मवत्त्वात्, उद्भूतरूपवत् । उद्भूतरूपं हि घटादौ चाक्षुषत्वप्रयो-
जकं स्वचाक्षुषत्वे तदपेक्षारहितम् ॥

आदिपदेन - अनुभूतित्वं स्वानधिकरण वृत्त्यधिकरण स्वावच्छिन्न-
कारणताप्रतियोगिक कार्यतावच्छेदकावच्छिन्न स्वव्यापकयोग्यताप्रति-
योगिकताक स्व समानाधिकरण किञ्चिद्धर्माश्रयान्य तत्फलोपहित याव-
न्निष्ठाभ्यन्ताभाव प्रतियोगि, स्वव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यताश्रय समानाधिकरणाभाव प्रतियो-
गित्वात्, महत्त्व समानाधिकरणोद्भूत रूपवत्त्ववत् । प्राकस्यमनुभू-
तित्वा नधिकरण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारण वृत्त्यनुभूतित्वाव-
च्छिन्न कारणता निरूपित कार्यतावच्छेदका अधिकरण, अनुभूतित्वाभाव
समानाधिकरण वृत्त्यनुभूतित्वावच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्यता-
वच्छेदका वच्छिन्नानुभूतित्व व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकत्वात् ; य-
दभाव समानाधिकरण वृत्ति यदवच्छिन्न कारणता प्रतियोगिक कार्य-
तावच्छेदकावच्छिन्न यद्व्यापक योग्यता प्रतियोगिताकं यत्तत्तदनधि-
करण स्वाधिकरणातिरिक्त यावत्स्वकारणकवृत्ति तदवच्छिन्नकार-
णतानिरूपित कार्यतावच्छेदकाधिकरणम् । यथा रूपचाक्षुषज्ञानं ।
प्राकट्यत्वं स्वावच्छिन्नकार्यज्ञानरूपित कारणतावच्छेदकाभावाधि-
करण यावत्स्वाधिकरणा अधिकरणातिरिक्त कारणकवृत्ति, स्वाधिकरण
समानाधिकरणाभाव प्रतियोगिधर्मावच्छिन्न कारणताप्रतियोगिक का-
र्यतावच्छेदकत्वे सति तद्धर्मव्यापक योग्यता प्रतियोगितावच्छेदक-
त्वात्, चाक्षुषज्ञानत्व वदित्यादि गृह्यते ।

इत्याद्यनुमाने ष्वप्प्रवेगत्वविवक्षाया पूर्ववदोषो भाव्यः । आगमबाधश्च । यदि हानुभतिरूप ब्रह्म न वेद्य, कस्तर्हि तत्त्वावेदकशास्त्रस्य विषयः । प्रपञ्चमित्यात्वमात्रमिति चेन्न ; — “ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा । ” “ आत्माना अरे द्रष्टव्य, श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित्तव्यः ” “ ब्रह्मविदाप्नोतिपर ” “ अस्ति ब्रह्मेति चेद्रेद सन्तमेन

(अवेद्यत्व विवक्षायामिति) यद्यप्युक्तानुमाने स्वप्रकाशत्वमात्रं सिद्धयति, तथापि तत्र तत्र किञ्चिद्विशेषणावापो द्वापाभ्या मवेद्यत्वं साद्ब्रह्मतये दित्यर्थः । प्रथमसाधये व्याप्यतारहितेति स्थाने उभाव्याप्येति विशेषणावापात्, व्यवहारपटित साध्यकेऽपि तथा तद्विशेषणावापात्, तृतीये तद्धर्मयावत्कारणेत्यत्र तद्धर्मसजातीय यत्किञ्चिद्ब्रह्मयत्किञ्चिद्विवात्कारणेति सजातीयविवक्षायां स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपिसजातीय यत्किञ्चिदिति विशेषणावापात्, अनुभूतित्वपक्षके किञ्चिद्धर्माश्रये त्यत्र किञ्चिद्विशेषणावापात्, प्राकट्यपक्षकेऽपि यावत्स्वकारण वृत्तीति स्थाने यावत्स्वकारणका न्यानुभूति वृत्त्यवृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्र सिद्धावपि तदावापात्, प्राकट्यत्वपक्षकेऽपि स्वाधिकारणाधिकरणातिरिक्त कारणवृत्तीति स्थाने स्वाधिकरणाधिकरणातिरिक्त कारणकेतर तत्कारणतावच्छेदक समानाधिकरणा वृत्तीति विशेषणानावापे स्वप्रकाशत्वमात्रसिद्धावपि तदावापात्, अवेद्यत्वं सिद्धयति ।

(आगमबाध इति) आगमेन बाधः । “ ब्रह्मविदाप्नोति ” “ वचसां वाच्य मुत्तमम् ” इत्यादि रागमः । यद्वा - अवेद्यत्वे बाधकर्तृकं माह (आगमेति) आगमस्य बाधः । तदुपपादयति (यदिहीति) (तत्त्वावेदकेति) वेदान्तशास्त्रस्येत्यर्थः । पूर्वभागस्य धर्मावेदक शास्त्रत्वात् (नेति) “ शास्त्रयोनित्यात् ” “ तस्वीपनिषद् ” इत्यादिना ब्रह्मणः प्रमाणान्तरवेद्यत्वनिषेधा वेदान्तवेद्यत्वपरममेषोक्त भ्रुतिसूत्राणां धर्मत्वम्, तथाच तद्भावे तेषां नैर्त्यर्थम्

ततो विदुः " इत्यादीनां समुद्रघोषप्रसंगात् । ब्रह्माह्वस्तोपरागमा
 त्रनिवर्तनार्थं ब्रह्मानुवादो यमिति चेत् ? तथापि तौ स्तौ शशब्दे
 रनुवाद रूपै रथ्यनुभाव्यत्व मवर्जनीयमेव । मिथ्याभूत मिद म-
 नुभाव्यत्वमिति चेत् ? घटादेरपि समान भित्युक्तमेव । उपहितं
 ब्रह्मशास्त्रवेद्यमिति चेन्न ; - अतन्वावेदकत्वप्रसंगात् । तस्या
 प्युपाधेर्विलयान्नदोषइति चेन्न ; -- तत्प्रतिक्षेपकेणापि केनचिदुपहित
 रूपेणानुपहिताकारेणवा ब्रह्मस्वरूप स्पर्शनस्यावर्जनीयत्वात् । अतउप
 हितरूपं वेद्यमनुपहित रूपन्तु नव्यवहर्तुं शक्यमिति तस्य वेद्यत्व
 प्रतिक्षेपोपि दुश्शकः ।

स्यादिति भावः । ननु ब्रह्मणस्त्वप्रकाशत्वेपि तस्या ज्ञानाविरोधित
 या ऽ ध्यासनिवर्तकत्वाभावेन तन्नित्तकापरोक्षवृत्ते वेदान्तसाध्यतया
 वेदान्तानां सायकत्वं, वेदान्तजन्यवृत्त्यधीनाज्ञान निवृत्तिकत्वमेव जि-
 ज्ञासासूत्रादे विषय इत्याशङ्कते (ब्रह्माध्यस्तेति) स्वप्रकाशतया सर्वदा
 भासमान ब्रह्मविषयत्वाद् नुवादतोक्तिः । वृत्तेरप्रकाशात्मकत्वा तद्
 वच्छिन्नचैतन्याभावत्वस्या वश्यकत्वान्नत्र व्यावहारिकभेदस्यापि स-
 त्त्वा द्वेषत्वमवर्जनीय मेवे त्याह (तथापि) (उपाधेरिति) मि-
 थ्यात्वेनैव प्रतिपादना न्न तत्त्वावेदकत्वहानिरिति शङ्कते (तस्यापी-
 ति) विलयो - निषेधः । किञ्च - किमुपहितस्य वेद्यत्वनिषेधः,
 उतानुपहितस्य? नाद्यः, उपहितस्येदानीमेव वेद्यत्वांगीकारेण तन्निषे-
 धे बाधात् । न द्वितीयः, अनुपहितस्य व्यवहारानर्हतया तत्रावेद्य-
 त्व प्रतिज्ञादेरप्यसम्भवा दित्यत्राह (अत इति) उपहितवेद्यत्वस्यानु-
 पदमेव त्वयांगीकारादित्यर्थः । ननु - ब्रह्म वेदान्तजन्य ज्ञानविषयत्वा-
 भावेपि तज्जन्यज्ञानेन भासमाने जीवब्रह्माभेदे ब्रह्मव्यतिरिक्त मि-
 थ्यात्वे च स्वेनैव भासमानं तदस्थमेवावच्छेदकं स्यात् । इदमेवचा
 वच्छेदकत्वं दृष्टव्यइत्यादिनोच्यते, ननु ज्ञानविषयत्वमिति शक्यते ।

ननु — अत्रेद्यत्रोपि स्वप्रकाशत्वेनैवा वस्थाय ' तत्त्वमस्या ' दिवाक्यजन्यस्य स्वेतरनिषेधवाक्यजन्यस्य ' दृष्टव्य ' इत्यादि प्रिहितज्ञानस्यचा वच्छेदक ब्रह्म भवेदितिचेन्न, अत्रच्छेदकमिति बुद्धये वा त्रापि विपर्याकारात् । अन्यथा [स्वयम्प्रकाशा नुमादादि] स्वप्रकाशानुमानादि नैरर्थक्य प्रसंगाच्च । तस्मा दत्रच्छेदकत्रोद्यत्वे प्रतिपादकमपि वाक्यमततोवेद्यत्रमेवो पस्थापयति ।

ननु - " यस्यामत तस्य मत मत यस्य न वेदस । अविज्ञात विज्ञानता विज्ञातमविज्ञानता ॥ " " विज्ञातारमरेकेनपि जानायात् " ' येनेद सर्वं विजानातित केन विजानीयात् " " यतो वाचो निरर्तन्ते, अप्राप्य मनसासह " " न शब्द गोचरो यस्य योगिभ्येय परम्पद । " इत्यादिक कत्र निर्ग्रहणीयमित्तिचेत् ? भवतोपा कथं ? । स्वरसप्रतीत मत्रेद्यत्व मगीकुर्वता मथा किञ्चाम दुर्निर्ग्रहमित्तिचेत्, - मतत्वविज्ञातत्वादे रपि तत्रैव

(नन्विति) ज्ञानावच्छेदकत्व ज्ञानविपर्याभूता भेदादिव्यावर्तकत्वम् । नन्ववच्छेदक मिति बुद्ध्यापि ब्रह्म नविपर्याक्रियते, तज्ज्ञानाविषय भूतमेव ब्रह्म स्वनैव भासमान तदस्य सदवच्छेदकत्वं व्यावर्तयती-
त्दब्राह्म (अन्ययेति) स्वप्रकाशपटेना नवच्छेदकपदेनच ब्रह्मणो प्र-
तिपादना तत्पदद्वय व्यर्थ मित्यर्थे । किञ्च - स्वप्रकाशादिपदानां ब्रह्मबोधस्वरस्योक्तत्वा तद्व्यायेना वेद्यत्वप्रतिपादक वेदान्तवाक्यस्य पदानामपि ब्रह्मबोधकत्वा तदपि वाक्य स्वाधैपर्याय वेद्यत्वमेव साधयती त्याह (तस्मादिति) नन्वेव सत्यवेद्यत्वश्रुते. कथं निर्वाह इति शब्दे (ननु यस्यामतमिते) (नशब्दगोचर इति) अत्र शब्दप्रतिपाद्यत्रमे

स्वरसप्रतीतत्वात्, अमताविज्ञातादि शब्दै रपि तत्रैव तत्स्वरूप प्रतिपादनात् । अन्यथा प्रागुक्तनयेन परस्परविरोधेन चान्वयादि प्रसंगात् । अमतत्वोपहित रूपेण मतत्व मंगीकुर्म इतिचेत् ! किमतः ! तावतापि ज्ञानविषयत्वस्य दुस्त्यजत्वात् । अमतत्वं सामान्यत स्वानुविद्धं मतत्वमपि प्रतिक्षिपतीतिचेत् ? तथा स त्यमतत्व

चनिषिद्धयते, नतु मुख्यवृत्तिविषयता, तेन प्रमाणान्तरावेद्यस्य ब्रह्म-
ण शब्दवेद्यत्वस्यापि निषेधे ऽ वेद्यत्वमेव पर्यवस्यतीति भावः ।
अतएव नशब्दगोचर इत्यनेन शक्यत्वनिषेधेपि लक्ष्यत्वसम्भवा त्कथ
मिदं ब्रह्मणो ऽ वेद्यत्वे प्रमाणमिति शंका निरस्ता । (अन्यथेति)
अविज्ञातादिशब्दै रवेद्यत्वस्य प्रतिपादने विज्ञातादिशब्दै रस्वरूपाप्रति-
पादने चेत्यर्थः (प्रागुक्तेति) “ अन्यथा [स्वयम्प्रकाशानुवादनै रवे-
द्यप्रसंग] स्वप्रकाशानुमाननैरर्थक्यप्रसंगाच्च ” इत्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः ।
भादिपदंन वैयर्थ्यं विवक्षितम् । अवेद्यत्वस्य स्वरसतः प्रतीतौ वे-
द्यत्वस्यापि स्वरसतः प्रतीतिः परस्परविरोधात् ' अमतं - मतं - नवेद ' इत्यादे रनन्वयः, अमत मित्यादिना स्वरूपाप्रतिपादने ऽ मतमित्यादि कृत्स्नं निरर्थकं स्यादिति भावः । नन्वमतत्वस्योपक्रमे प्रतिपादित-
त्वा दमतत्वेन मतत्वमेव ' मत ' मित्यनेन प्रतिपाद्यते, नत्वाका-
रान्तरेण मतत्वं, अमत मित्यत्र चाकारान्तरेण मतत्वं निषिद्धयते,
अतो नानन्वयः, नापि वैयर्थ्यं मिति शंकाते (अमतत्वोपहितेति)
अमतत्वेन मतत्वांगीकारेपि स्वरूपे मतत्वस्य सिद्धत्वा दनतत्वस्य चाधितत्वा दमतत्वेन मतत्वमेव, नसम्भवतीत्यनन्वयः । अमतत्वांगी-
कारे वैयर्थ्यञ्च तद्व्यस्यमिति परिहरति (किमत इति) “ अम-
ताविज्ञातादिशब्दैरपि तत्रैव तत्स्वरूपप्रतिपादना ” इत्यत्र शं-
काते (अमतत्वं सामान्यत इति) यद्य प्यन्यथोदादिना ब्र-
ह्मस्वरूपा प्रतिपत्तौ दोष उन्तः, तथापि प्रौढवाद् नैवं शं-
कंति धेयम् । अस्वमतत्वेन वेषेण ब्रह्मणः प्रतिपादनम्,

मप्रतिपन्नमेव भवेत् । तथा प्यमतत्वे वाक्यतात्पर्यं, मतत्वव्यपदेश-
स्तु गळोपरि गर्जितमिति चेन्न ; - विपरिवर्तस्य दुर्वारत्वात् । क-
स्यामतत्वे वाक्यतात्पर्यं वर्ण्यते ? ब्रह्मण इति चेत् ? हन्त ब्रह्मणो
वेद्यत्वमयं परित्यज्य किमेव मुच्चारयसि !! - । यदिचाकारभेदेन मत-
त्वामतत्वयोर्व्यवस्था, तदाऽऽस्मत्पक्षेऽपि न काचित्क्षतिः ? तत्तद्वा-
क्यप्रतिपन्न गुणविभूत्याकारित्वेनेण मतत्वं, वस्त्वन्तर स्वभावविर-
हेण तत्तत्प्रमाणगोचरतया ऽ नवच्छिन्नविषयत्वादिना चा मतत्वमिति ।

एतेन - “ अविज्ञातं विजानता ” मित्यादिकमपि निर्व्यूढं ।
“ विज्ञातारभेदेन विजानीयात् ” इत्यत्र कृच्छ्रेण ज्ञातव्यत्वे ता-
त्पर्यं, बाह्यार्थप्रकाशनक्षम चक्षुराद्यगोचरत्वेवा ! एवं - “ येनेदं स-
र्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ” इत्यादिकमपि भाव्यम् ।
यद्वा - “ मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ” इत्याद्युक्तप्रकारेण यत्प्रसा-
देनेदं सर्वं विजानाति, तं परमात्मानं तत्प्रसादमन्तरेण केन विजा-
नीयादिति । “ यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्यमनसासह ” इत्यत्रा-
पि ब्रह्मानन्दस्य वाङ्मनसा परिच्छेद्यत्वे तात्पर्यं प्रकरणादौ व्य-

तथापि मतत्वस्या प्रतिपादना नानन्वय इति शंकेते (तथापीति)
(गळोपरि गर्जितमिति) अहृदयमित्यर्थः । (अस्मत्पक्षइति) वेद्य-
त्व एक्षइत्यर्थः । (वस्त्वन्तरेति) रूपादिविरुद्धा तत्तद्गोचर प्रत्यक्षा-
द्यगोचरतये त्यर्थः (अनवच्छिन्नेति) अवच्छिन्नः - परिच्छिन्नः ।
सचासौ विषयश्चावच्छिन्नविषयः । अवच्छिन्नः - एताद्यद्रूपकएवैता-
वद्रिभूतिकएवेति प्रमितः । अवच्छिन्नविषयो न भवतीत्यनवच्छिन्न
विषयः । तत्प्रसादं विना बुद्धान्तावादि रादिशब्देन गृह्यते (विज्ञा-
तारमिति) ज्ञातव्यत्वमाशनिषेधे केनेति हेत्वाशोपायोगा द्रगवत्प्रसा-
दसदृहत न्यायोपबृंहित वेदान्तैरेव ज्ञातव्यात्वं विवाक्षितमिति भावः
(एषमिति) सापि श्रुतिः प्रमाणान्तरग्राह्यत्व विषयेत्यर्थः ।

क्तम् । अन्यथा यच्छब्दादिभिस्तत्प्रतिपादनासम्भवात्, “आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्” इति तद्विषयविहित वेदनासम्भवाच्च ।

एतेन — “न शब्दगोचरो यस्य” इत्यादिकमपि निर्व्यूढं, निष्कृष्टस्वरूपस्य देवादिशब्दागोचरत्वे वा तात्पर्यम् ।

एतन्मन्यान्यपि वेद्यवादिप्रतिक्षेपकाणि वाक्यानि प्रमाणान्तरश्रुत्यन्तरवाक्यशेषवाक्यस्थपदान्तराविरोधेन नेतव्यानि ।

“अनुभाव्यत्वे ननुभूतित्वमित्युपहास्यम्” इति तर्कदूषणमुपसंहृत्योपहास्यतां प्रतिपादयताऽऽगमवाधादिकं सुस्पष्टमिति सूचितं मन्तव्यमिति ॥

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्गेतन्त्रस्वतन्त्रस्थ श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां अवेद्यत्वभंगवादो विंशः ॥

“अन्यथा” अवेद्यत्वपरत्वे । “यच्छब्दादिभिः” - “यतोवाच” इत्यत्र । भादिशब्देन-आनन्दपदं ब्रह्मपदं च गृह्यते (एव मन्यान्यपीति) “यद्वाचानभ्युदितं” “अगृह्यो न गृह्यते” “न ग्राह्यः केनचिच्छचित्” “मान्तु वेदनकश्चन” इत्यादीनि विवक्षितानि । “प्रमाणान्तराणि” - प्रकाशत्वादि लिंगकानुमानानि । “श्रुत्यन्तरं” - “ब्रह्मविदाप्नोतिपरं” इत्यादि । “यद्वाचानभ्युदितं” इत्यत्र “तदेवब्रह्मत्वंविद्धि” इति वाक्यशेषः । [“अगृह्यो न गृह्यते” इत्यत्र - “स एषो गीति नेत्यात्मा ग्राह्यः” इति वाक्यशेषः] । “वाक्यस्थपदान्तराणि” - तदुपस्थापकानि यत्पदादीनि ।

यदाहनधीनः - चिद्विषयत्वमवेद्यत्व, आत्मनश्च चैतन्याभेदात् तद्विषयत्वम् । नन्वेवमपि चैतन्यस्य कल्पितभेदेन चैतन्यविषयत्वं सम्भवति, सत्यभेदस्तु यदादावपि नास्तीति चैत ? सत्यम्, अभेदे

भेदप्रयोज्य सम्बन्धायोगात्, धर्मिसमानसत्ताकभेदाभावे तत्समानस-
 ताकविषयत्वाभावेन रजतकालएव शुद्धितकाया अरजतत्ववद्वेद्यान्यत्वस्य
 सत्त्वेन स्वप्रकाशतानपायात्, इति ॥ तन्न, संविद्धेदस्य समर्थितत्वात्;
 कल्पितभेदस्य त्वयाप्यंगीकाराच्च । यदिच धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावा
 ब्रह्मावेद्यमिति त्रूपे, तर्हि ब्रह्म धर्मिसमसत्ताकवेद्यत्वाभावाद्यथाज्ञेयं,
 धर्मिसमसत्ताककारणत्वस्याप्यभावात् ब्रह्माकारणमपि स्यात् ।

ननु व्यावहारिकमपि विषयत्वम् ब्रह्मणोनास्त्येव, धर्मिसमान-
 सत्ताकभेदस्य व्यावहारिक विषयत्वोपपादकत्वादितिचेत्; पुरुषान्तर
 चैतन्यस्य पुरुषान्तरचैतन्य विषयत्वाभावापत्तेरिति ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलकश्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत
 परावरतत्वयाधाम्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरणपरायणेन
 तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनागधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतद्रूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां अवेद्यत्वनिरासो

विंशः स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः - ।

श्रीमते निगमान्तमहादेशिकाय नमः ।

अथ एकविंशोवादः ।

त्रिविधविषयाकृष्टै र्वागादिभि स्तुलभागसां
स्वय मुपनतं स्वान्तर्धान्तं चिरस्य निरस्य नः ।
भगवति हरौ प्रत्यक्तत्वान्तरात्मनि निर्भर
प्रसृमरसुधाधाराकारा प्रसीदतु शेमुषी ॥

येतु स्ववचनविरोधजालमप्यवधीरयन्तःसर्वसाक्षिकामपि संवि-
दुत्पत्तिं प्रतिक्षिपन्ति, तान्प्रति व्रमः । किं घटादिविषयप्रकाशात्मिकाया
एव संविद उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यते; उत सकलविषयविरक्तायाः

यतिपति परिदृष्टं प्रेष्टमाम्नायवाचां-
शुभमतिभिरुपास्यं शुद्धसिद्धांतमार्ग ।
जनिपथभयभाजां लक्षय न्स्तानुकम्पो-
जयति भुवि वधूलश्रीनिवासायंययंः
वाह्यादिभि श्विरानरुद्ध निजप्रकाशे
पाणिन्धमीभवति वेदपथे समीचि ।
श्रीमद्यतीन्द्र कृतिरत्न रुचिप्रचारे-
स्सचारयन् जयति नः कवियादिसिंहः ॥

(ये पुनारिति) स्ववचनविरोधश्च "प्रतिधादिन शिष्याणांचे"त्यादिना
वक्ष्यमाणोनुसन्धेयः (घटादिविषय प्रकाशात्मिकाया इति) अहमर्थधर्म
भूताया इति विवक्षितम् । तेन तदभिमतसंविदोघटादिप्रकाशात्मकत्वात्
फोटचन्तराभेदशंकाया अनवकाशः (सकलविषयविरक्ताया इति) स्व-

कस्याश्चिदभ्यस्या ? नाद्यः, घटादीनामप्यनुत्पत्तिमत्त्वप्रसंगात् ।
नहि तदुत्पत्तेः प्रागेव तद्विषया प्रत्यक्षसंविदस्मदादीनां सम्भवति ।
अन्यथाऽस्मदादीनामपि सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगात् ।

ननु पूर्वं स्वरूपेणावतिष्ठते, पश्चात्तु सामग्रीवैचित्र्यात्तद्वटा
द्विषयाभविष्यतीति चेन्न; सत्यां संविदि सामग्र्या एवा नपेक्षणात् ।
तत्तद्वटादिविषयीकरणलक्षणसम्बन्धार्थं तदपेक्षेति चेन्न; सामग्रीविशेष-
प्रतिनियतसंविदस्वरूपातिरिक्तसम्बन्धकल्पने प्रमाणाभावात् । संवि-
त्स्वरूपनित्यत्वे श्रुतिसिद्धे सामग्रीवैयर्थ्यपरिहाराय तत्कल्पनमिति
चेत् ? स किं संविदि साध्य आकारः ? उतानादिसिद्धं संविदस्वरूप

तः इति शेषः, वृत्त्याद्यवच्छेदे विषयोपरोधात् । कस्याश्चिदिति तुच्छत्वं
व्यज्यते (अन्यस्या इति) अनहमर्थधर्मभूताया निद्धर्मकाया
निराश्रयाया इत्यर्थः । ईश्वरस्यविषयोत्पत्तेः प्रागपि तत्प्रत्यक्षमस्त्येवेत्य-
त उक्तमस्मदादीनामिति । ईश्वरश्च दस्मदादिप्रतीतेरपि प्रतीतित्वादे-
वानुत्पन्नविषयतास्यादित्याशङ्क्य तथा सति कारणापेक्षाविरहात् स-
र्वदा सर्वेषां सर्वज्ञत्वं स्यादित्याह (अन्यथेति) ननु पूर्वघटादिकमवि-
षयीकृत्यैव स्थिताऽहमर्थभूता संवि तत्तद्विषयेन्द्रियसन्निकर्षादि-
सामग्रीवशात्तत्तद्वटादिविषया भविष्यतीति शङ्कते (नन्विति) किमिदं
सामग्रीवैचित्र्यात् घटादिविषया भविष्यतीति । किं घटादिविषयकं
ज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः, उत विषयीकरणलक्षणसम्बन्ध उत्पद्यत
इति । नाद्य इत्याह (सत्यामिति) द्वितीयमाशङ्कते (तत्तदिति)
तत्तत्प्रत्यक्षानुमानादिसामग्र्यनन्तरं साक्षात्करोम्यनुमिनोमीति तत्त-
त्सामग्रीप्रयुक्तकार्यवैजात्यस्य संविद्यनुभवात् तदर्थत्वमेव सामग्र्या

मेव? तत्र सधर्मकत्व सविकारत्वादिभीरुणा भवता प्रथमः पक्षो न
 कर्क्षाकार्यः । आरोपितधर्मविकारान्वया ददोपइतिचेन्न;— आरोपस्यैव
 विषयीकरणात्मकस्य निरूप्यमाणत्वात् । यदिहि विषयीकरण म-
 प्यारोपितं, तर्हि तद्विषय विषयीकरणान्तरापेक्षयाऽ नवस्था ।
 कचिद्वा विषयीकरणस्य सत्यत्वे [न] प्रागुक्तोदोषः ।

नच विषयीकरणमारोपितमप्यविषय इति वाच्यम् ; व्या-
 घातात् । नापि विषयीकरणान्तरमन्तरेण स्वरूपेणैव तत्प्रकाशत इति
 वाच्यम्, तत्रैव सामग्रीनैरपेक्ष्यप्रसंगेन सर्वदा संविदस्त्विषयत्वे तत्सम्ब-
 न्धिघटादेरपि सर्वदा प्रकाशप्रसंगात् ।

तद्विषयीकरणं धर्मरूपं विकाररूपंवा मिथ्याभूतं विषयीक-
 रणान्तरमपेक्षते, किंवासत्यभूतमिति निरूपणीयमित्याह (आरो-
 पितस्येति) (विषयीकरणान्तरापेक्षयेति) मिथ्याभूतविषयीकरणान्तरा-
 पेक्षयेत्यर्थः । (नप्रागुक्तोदोष इति) किन्तु अपचिद्धान्तइति शेषः ।
 (व्याघातादिति) आरोपितस्य प्रतीतिनियतसत्ताकत्वादिति भावः ।
 ननु संवित् घटादिप्रकाशाएव विषयीकरणमपेक्षते, नतु विषयीक-
 रणेऽपि, स्वरूपस्यैव तत्प्रकाशात्मकत्वादितीशंका मनुद्यपरिहरति
 (तत्रैवेति) विषयीकरणविषये सामग्रीनैरपेक्षयात्, नित्यभूताया-
 स्संविदस्सर्वदा तद्विषयत्वे विषयीकरणस्य सर्वदा भानात् विषय-
 भानं विना तद्भानायोगात् घटादीनामपि सर्वदा भानप्रसंग इत्यर्थः ।
 किञ्च विश्वव्याप्तायां नित्यायां च सर्वदेशकालवर्ति पदार्थाधिष्ठानत्व-
 योग्यायां संविदि प्रपञ्चाध्यासमवोचः, अस्मिञ्च कल्पे बह्वर्था-
 धर्मभूतायां तादृश्यां संविदि अध्यासो वाच्यः । तदतिरिक्तसंवि-
 दध्यात्वे एतत्संविदा भानायोगात्, अधिष्ठानसंविदैव भानाभ्युपगमा-
 त् । ततश्चाधिष्ठानभूतया तया संविदा घटादीनां भानावश्यम्भावा-
 त् कादाचित्कसम्बन्धापेक्षाविरहात् न तदर्थं सामग्र्यपेक्षा युक्ते-

किंच विश्वव्याप्तया मनादौ सविदि तत्तदधिष्ठानतया भासमाना-
यां सम्बन्धार्थं सामग्रीगवेषण मिति भवतो नयुज्यते, नह्यसंवि दध्यस्तौ
घटादिलक्षणः कश्चित्समस्ति भवतां; नच घटादिः सामग्र्यधीनसंबन्धलक्ष-

स्याद् (किंचेति) अधिष्ठानभूतयापि सविदा सामग्र्यधीनसम्बन्धद-
शायामेव घटादिभासते, नान्यदेत्यत्राह (नचेति) तथासति मि-
थ्यार्यस्य भाननिपतसत्ताकत्वात् घटादे स्तन्निकपदशया मेव सत्त्वं
स्यात् नान्यदा, तच्च प्रमाणधिरुद्धं त्वदनंगीकृतं चेत्यर्थः ।

नन्वस्तु दृष्टिसृष्टिः, चैत्रे सुपुत्रे तद्देहादिकं तंप्रति नास्यैव, जाग्रतो
मैवस्यतु तद्भ्रान्त्या, प्रत्यभिज्ञातुसोयं देवदत्तइतिवत् भ्रान्तिरिति ।
अत्राहुः । दृगन्यस्य सर्वस्य दृष्टिसृष्टित्वे तत्तत्कार्यस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वे-
न निपततत्ताकारणाजन्यत्वे श्रुतिषु स्वर्गात्थं ज्योतिष्टोमादि विधेः
ब्रह्मसाक्षात्कारार्थं श्रवणादिविधे राकाशादे र्वाग्वादिहेतुत्वोक्ते-
श्चायोगात्, तवापि द्वाचर्धं भोजने परप्रत्यायनार्थं शब्दोच्चारणादौच
प्रवृत्त्ययोगेन स्वक्रियादिविरोधाच्च । यदि तूक्तश्रुत्यादिकमपि स्वाप्नश्रु-
त्यादितुल्यमिति न पर्यनुयोज्यम् । त ह्यद्वैतश्रुतिमीमांसादिकमपि-
तथेति न तेनाद्वैतसिद्धिः । दृष्टिसृष्टिपक्षे घटादेः स्वज्ञानात्पूर्वमत-
त्वेन प्रतिकर्मव्यवस्थानुपपत्तेश्च । शुक्तीदमंशस्य रूप्यव दिदं
रूप्यमिति ज्ञानात् प्रागसत्त्वेन संयोगादिहेतुत्रयजन्यत्वरूपस्याध्या-
सतदस्यलक्षणस्य सत्य मित्य्यावस्तु सम्भेदावभास लक्षणस्वरूप
लक्षणस्यायोगाच्च । इदं रूप्यमिति ज्ञानकाले शुक्तिवादे रभावे-
नाध्यासस्य तदज्ञानकार्यत्वादि प्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रूप्यं नेदं
रूप्यमिति ज्ञानयोर्भिन्नाविषयत्वेन चाध्यबाधक भावानुपपत्तेश्च ।
रूप्यादि चाप्यस्यापि दृष्टिसृष्टित्वेन तेन रूप्यादे मिथ्यात्वासिद्धेश्च ।
सुपुत्रिमल्लपादौ जीवब्रह्मविभागस्या प्रतीतत्वेना विश्वमानतया प्रत्य-
हं प्रतिमल्लयंच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तंप्रति संस्कारादेरप्य-

कार्यत्वादिप्रक्रियाविरोधाच्च । इदं रजतं नेदं रूप्यमिति ज्ञानयो भि-
न्नविषयत्वेन बाध्यबाधकभावानुपपत्तेश्च । रूप्यादिबाधस्यापि दृष्टि-
ष्टित्वेन तेन रूप्यादेर्भिन्नात्वासिद्धेश्च । सुषुप्तिप्रलयादौ जीवब्रह्म-
विभागस्या प्रतीतत्वेन विद्यमानतया प्रत्यहं प्रतिप्रलयंच मुक्तस्य
पुनरावृत्त्यापाताच्च । सुप्तं प्रति संस्कारादे रप्यभावेन तस्य पुन-
रुद्बोधयोगाच्च । मोक्षस्यापि दृग्गन्धत्वेन स्वप्नमोक्षव दृष्टिष्टित्वा-
पाताच्च । चिन्मात्रस्यैव घटादिदृष्टित्वे तस्य सर्वदा प्रतीत्यापत्त्या वि-
शिष्टस्य तत्त्वे वाच्ये तस्यापि विशिष्टस्य दृष्टिष्टित्वे ऽ नवस्या प्र-
संगाच्च । उक्तन्यायेन दोषाज्ञानदृष्टिदेहेन्द्रियादीना मभावे भ्रान्त्ययोगेन
तेषामपि दृष्टिष्टित्वे ऽ नवस्थापाताच्च । घटादेर्दृष्टिष्टित्वात्-
स्यापि दृष्टिष्टित्वेन घटादे रदृष्टिष्टित्वापाताच्च । प्रत्यभिज्ञाविरो-
धाच्च । दीपादौ परिमाणादिभेदस्येवेह बाधकस्याभावात् । तदभावे
पि भ्रान्तित्वेच घटादे रप्येकस्मिन्नपि क्षणेभेदस्यात्मनोपि प्रतिक्षणं
भेदस्यच प्रसंगात् । सोयं देवदत्तइत्यादि दृष्टान्तेन तत्त्वमस्या-
दौ जहदजहदक्षणेयैर्यपरत्वोत्पयोगाच्च । अभेदस्यापि दृ-
ष्टिष्टित्वेन तज्ज्ञानस्य बाधकत्वायोगाच्च । “ ध्रुवाद्यौः, ध्रुवाष्टयि-
षी, ध्रुवासः पर्वता इमे, ध्रुवं विश्व ” मित्यादिश्रुतिविरोधाच्च । भि-
न्नत्वेन प्रतीतस्य घटपटादे रभेदः, अभिन्नत्वेन प्रतीतस्य तु घटस्य
प्रतिक्षणं भेद इति दृष्टहानादृष्टकल्पनापाताच्च । “ अस्मादात्मन-
स्सर्वे प्राणा स्सर्वे लोका स्सर्वे वेदा स्सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ती”
ति श्रुतावपि पूर्ववाक्ये “ यत्रैव एतत्सुप्तो भूदि ” ति सुप्ताधारत्वेनो-
क्तस्य ब्रह्मणः सर्वस्मिन्पृष्ठोच्यते, नतु सुप्तोत्थिताज्जीवा त्प्राणादि-
सृष्टिः, येनेय दृष्टिष्टित्वात् मानं स्यात् । अन्यथा वाक्यशेषे- “ ना-
ड्यो द्वासप्ततिसहस्राणि हृदयात्पुरीतत मभिप्रतिष्ठन्त” इत्यादिना सु-
षुप्तौ नाड्यायुक्तिः, “ यधोर्णनाभि स्तन्तुनोच्चरे यथाग्नेः क्षुद्रावि-
ष्फुलिगा ” इत्यायुक्तिः, अत्रापि वाक्ये - “ सर्वे लोका ” इत्यायु-

कितश्चायुक्ता स्यात् । नहि दृष्टिसृष्टिपक्षे सुषुप्तौ नाध्यादिकं ऊर्ण-
नाभ्यन्तचादित स्तन्तुविष्फुल्लिग जन्मया सुप्तोत्थितस्य सर्वलोकादि
दृष्टिर्वास्ति । नचोर्णनाभि तंत्वग्निविष्फुल्लिग दृष्टान्तो दृष्टि सृष्ट्य
नुगुण इति ।

अत्र कश्चिदाह - दृष्टिसृष्टिपक्षे सर्वापि व्यवस्था स्वप्नवदुप-
पद्यते, " अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यत " इति श्रुत्या जाग्रतो
पि जीवस्य सुप्तत्वोक्त्या दृष्टिसृष्टेस्तात्पर्यविषयत्वेन प्रतिपादितत्वात् ।
कथंचि दैनन्दिनस्वप्नवैलक्षण्येपि कुण्डपायिना मयने " मासमाग्नि-
होत्रं जुहोती " त्यादाविव धर्मातिदेशस्या वश्यकत्वात् । दृष्टि-
ष्टेश्च प्रखिद्धस्वपरधर्मात्वाद्भवति तत्पुरस्कारेण प्रवृत्ता श्रुति स्तत्र
मानम् । किञ्च - देवदत्तस्य जाग्रदवस्था स्वप्नो भवितु मंहति,
बोधनिवृत्त्यवस्थात्वात्, तस्यैव दैनन्दिनस्वप्नावस्थावत् । नच जा-
गर्मात्यनुभवविरोधः, दैनन्दिनस्वप्ने तादृशानुभवेपि यथा नस्वप्नत्ववि-
रोधः तद्वदुपपत्तेः । एवंच पुरुषस्या शीतिसंघात्सरसाध्यस्वप्नां-
गीकारा चकोपि विरोधः । नच मुक्तस्य पुनरावृत्त्यापातः, त्रि-
भागप्रागभावा समानकालीन विभागप्रध्वंसस्यैव मोक्षत्वेन सुषुप्तचा-
दौ मुक्त्यभावादिति ।

तत्र, स्वप्ने व्यवस्थाया अखिद्धेः । नहि तत्र कारण मपे-
क्ष्यैव कार्योत्पत्ति र्दृश्यते, किन्तु - अखिद्धण्डादौ सति क्वचित्त-
दभावेपि घटोत्पत्ति र्दृश्यते, अतः कारणापेक्षानियमो ऽनुपपन्नः ।
किञ्च बहुकालव्यवहितस्वर्गो नस्वप्ने दण्डादिसामग्रीदर्शनानन्तरं
घटत्रयं यागदर्शनानन्तरमेव दृश्यते । नच यागदर्शनानन्तरं मह-
ष्टदर्शनं तदनन्तरच स्वर्गदर्शनमिति वाच्यम्, नहि यागदर्शनान-
न्तरं नियमेना दृष्टदर्शनं मस्ति, नच तत्सत्त्वेपि या तदनन्तर
मेव स्वर्गादिदर्शनं मस्ति, नच यावत्स्वर्गोत्पत्त्यदृष्टदर्शनंया । अत
स्वर्गाभंगोत्पत्त्योत्पत्त्यादिषुपि र्नुपपन्नः । दृष्टिसृष्टि जानन्न स्तथ

तुमचर्य भोजनादौ प्रवृत्ति रनुपपन्नैव । भोजने सत्यपि क्षुब्धवृ-
त्त्यात्मक तृप्तिज्ञानाभावसम्भवेन तत्रैव व्यभिचारग्रहात् । चालानां
मात्रादिभि राशितानां तदानीं तृप्तिज्ञानशून्यानां प्रयोधानन्तरं तृप्ति
ज्ञानेनैव तृप्तिस्फुटे स्तत्रैव व्यतिरेकव्याभिचारग्रहाच्च । त्रैवे सुप्ते
तदेहादिकं तंप्रति नास्त्येषेत्युक्त्या स्वेनाज्ञातस्य स्वप्नप्रत्यभावा दज्ञा-
तपरोत्तमीजस्य केयलांकुरदर्शिन स्तव बीजाभावेष्पंकुरदर्शनेन व्य-
भिचारग्रहा दकुरार्य बीजे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मानाभावाच्च नहाष्टिस्फुटिः ।
“ अनादिमायया सुप्त ” इति श्रुतिस्तु तत्र नमानम्, तत्रहि त-
त्त्वज्ञानाभावश्च सुषुप्तिधर्मः प्रतिपाद्यते, ननु दृष्टिस्फुटिः । दृष्टि-
ष्टरेव स्वाप्नधर्मात्वेन प्रतिपाद्यावे ‘सुप्तो यदा प्रदुद्भवत, इति स्वाप
विरोधिप्रबोधात्मकत्वेन प्रतिपाद्यमानतत्त्वज्ञानकाळे दृष्टिस्फुट्यभाव-
प्रसंगात् । इष्टापत्तिरिति चेन्न; - अन्ततो वृत्तिरूपस्फुटे राक्षयक-
त्वात् । प्रत्युत इयं श्रुतिः ‘ मायया सुप्त ’ इति वदन्ती तदभा-
वमेव प्रतिपादयति । घटादिदृष्टेः प्राङ्मायया दृष्टे रभावेना भा-
वात् । दृष्टिस्फुटिपक्षे मायाधीनदृष्ट्यसम्भवात् । एतेन जगदुपा-
दानप्रतिपादक बहुश्रुतिविरोधोपि सिद्धः ।

यदप्यनुमानमुक्तं, तत्र किं जागरणमेव पक्षः, उत तथा प्र-
तीयमानमात्रम् ? नायः, स्वप्ने जागरणशुद्धितुल्यत्वोपपादनेन लोक-
सिद्धजागरणस्य जागरणत्वाभावात्, सुषुप्तिमोक्षपो रन्यतरस्यैव
जागरणाद्यप्रसंगेन तस्य पक्षत्वे बाधासिद्धान्तयो रन्यतरप्रसंगात् ।
नद्वितीयः, स्वप्ने जागरणशुद्धिविषयस्यापिपक्षत्वप्रसंगेन तत्र सिद्धसा-
धनात् । किञ्च - किं स्वप्नत्वमेव साध्यते; किंवा स्वप्नसाधर्म्यं ?
नायः, पूर्वत्र सुप्तधर्मातिदेशोक्तिविरोधात् । नद्वितीयः, सिद्धसाध-
नात् । मोधनिवर्तयंतं च किं लोकसिद्धप्रचोपनियरयंतं, किंवा तत्त्व-
ज्ञाननिवर्तयंतं ? नायः, सुषुप्ती व्यभिचारात् । तस्या स्वप्नरथे अ-
वस्थाप्रपञ्चिभाक्कः प्रमाणविरोधात् । नद्वितीयः, असिद्धः । अप्र-
योजक भावं हेतुः ।

यद्यपि - विभागप्रागभावासमानकालीन विभागध्वंसस्यैव मोक्ष-
त्वेन सुषुप्त्यादौ मुक्त्यभाव इति । तत्र, सुषुप्तिकाले विभागप्राग-
भावस्यापि विभागवदेव दृष्ट्यभावा दभावेन विभागध्वंसस्य सुषुप्तौ
प्रागभावासमानकालीनतया मुक्तित्वानपायात् । नच दृष्ट्यभावादेव
सुषुप्तिकाले नविभागध्वंस इति वाच्यम्, मोक्षकालेपि दृष्ट्यभा-
वादेव तदसिद्ध्यापातात् ।

यच्च मतान्तरम् - प्रतिकर्मव्यवस्थादिसिद्धये कल्पितं, घटादेः
कुम्भकारादिसृष्टौ सत्या मेवा परा दृष्टिसृष्टि रस्तु । नच सृष्टि
द्रव्यवैयर्थ्यं, सर्वत्र केवलस्य सृष्ट्यनन्तरं विशिष्टसृष्टे रावश्यकत्वात् ।
श्रुतावपि " तत्तेजो सृजते " त्यादिना केवलाना न्तेजोवन्नानां सृ-
ष्टि मभिधाय " तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी " ति केव-
लसृष्ट्यतिरिक्ताया विशिष्टसृष्टेः प्रतिज्ञायमानत्यदर्शनात् । तत्र केव-
लाना मयंक्रियाकारित्वशून्यत्वेना सत्कल्पत्वप्रसंगे प्रयोजनसिद्धयर्थं
विशिष्टसृष्ट्यभ्युपगमे प्रकृतेपि घटादे रप्रतीतिदशायां जलाहरणपा-
काद्यभावेन तसिद्धयर्थं दृष्टिसृष्टे रावश्यकत्वात् । एवंच प्रतिक-
मव्यवस्थाद्युपपत्तिः । नचान्यसृष्टे घस्तुन्यन्यस्य कर्तृत्वानुपपत्तिः,
कुलादसृष्टे घटादा वांश्वरस्यापि कर्तृत्वादिति ।

तत्रोच्यते । किमिदं दृष्टिसृष्टिरिति ? किं दृष्टे सृष्टिः, उत
दृष्टिरैव सृष्टिः, अथ दृष्ट्या सृष्टिः ? नाद्यः, विवादाभावात् ।
नद्वितीयः, दृष्टेः कृत्यात्मकसृष्टिरूपत्वासम्भवात् । यत्तुक्तं, कार्य-
विषयः कर्तृनिष्ठो व्यापारएव सृष्टिः, अतो दृष्टिरपि सृष्टिरिति ।
तत्र, तन्मात्रे सृष्टित्वाव्यवहारात् । नहि यथा घटं करोती त्येत
रसमानार्थतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति, तथा घटं पश्यती त्येत
रसमानार्थतया घटं सृजतीति व्यवहरन्ति । प्रत्युत नायं सृजति
किन्तु पश्यतीत्येव । तृतीयेपि - किं कुलादसृष्टस्यैव घटस्य

पुनः सृष्टिः, उत व्यक्त्यन्तरस्य, अथ विशिष्टस्य ? नाद्यः असम्भवात् । त्रिवृत्करणदिस्थलेपि पूर्वमसृष्टस्यैव सृष्टिः । तत्र संसर्गस्यैवोत्पत्तिः द्रव्यान्तरस्य तद्विशिष्टस्य वैत्यन्यदेतत् । प्रयोजनाभावाच्च न पुनःसृष्टिः । द्वितीयेपि - किं तद्व्यक्त्यन्तरं व्यावहारिकं, किंवा प्रातिभासिकं ? तत्राद्येपि दृष्टिः किं कुलालसृष्ट घटविषया सत्येव व्यक्त्यन्तरमुत्पादयति, उत व्यक्त्यन्तरविषयैव । नाद्यः, तद्व्यक्त्यन्तरस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावापत्तेः । नच तद्व्यक्त्यन्तरं स्वानन्तरभावि प्रत्यक्षविषय इति याच्यम्, तस्य पूर्वप्रत्यक्षापेक्षया भिन्नविषयत्वे प्रमाणाभावात् । ननु - सामग्रीबला द्व्यक्तिद्वयविषय मेकं ज्ञान मस्त्विति चेत् ? तथासति घटद्वयोपलम्भप्रसंगात् ।

ननु पूर्वघटोपादानत्वात्प्रविधिच्य प्रतीति रिति चेन्न, अविकृतस्य घटस्योपादानत्वा योगात् । मृदघटत्वेन परिणतेतिवत् स एव घट एतद्घटत्वेन परिणत इति प्रतीतिप्रसंगात् । प्रमाणाभावाच्च न व्यक्त्यन्तरोत्पत्तिः । यत्तु यौद्धर्च्छादिभक्षणं, घटादेरप्रतीतिदशाया मित्यादि । तच्च, सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यां कार्यतद्भावोपादानेन यौद्धान्प्रतिक्षिपद्भि र्घैदिकैर्निरस्तं । किञ्च दृष्ट्यासृष्टेपि घटे इच्छाकृत्याद्यभावे जलाहरणासिद्ध्या जलाहरणाव्यवहितप्राकारे, जलाहरणानुकूलकृत्यैव जलाहरणयोग्यघटव्याक्तिसृष्टिर्वाच्येति कृति सृष्टिरेवस्यान्नदृष्टिसृष्टिः । अतएव न द्वितीयः, प्रातिभासिकस्य जलाहरणायोग्यत्वाच्च । यच्च कुलालसृष्टघटोदेव जलाहरणं, मणिप्रभावविषये मणिबुद्धिन्यायेन व्यावहारिकघटसम्बन्धस्य प्रातिभासिकस्य प्रतीयमानत्वेन तत्रप्रवृत्तस्य तद्भावनियमादिति । तत्र, तथासति व्यक्त्यन्तरसृष्टिकल्पकाभावात् । नापि तृतीयः, विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टकल्पनेमानाभावात् । यद्योक्तं - केषलाट्टिशिष्टं भिन्नमंगीकर्तृव्यं, अन्यथा विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धातिरेकिविशिष्टानंगीकारे दण्डीपुरुषः दण्डपुरुषतत्सन्धा इति प्रतीत्योर्विलक्ष-

पयनस्यात् । विशिष्टस्यान्यत्वादेव - " विष्णवेशिपिविष्टाय " " विष्णुरुपांशुयष्ट्यः । " " संवत्सरमिन्द्रं यजेत । " " तेषां महेंद्रेदिधत्ते " त्यादाद्यपि देवताभेदात्तद्विरिति । तत्र, विशिष्टप्रती-
 तौ विशेषणसम्बन्धयो विशेष्यत्वासिद्धेर्दण्डपुरुषसम्बन्धा इति प्र-
 तीतौ तयो रपिविशेष्यत्वाच्च प्रतीतयो वैलक्षण्यस्य स्फुटात्वात् । वि-
 शिष्टस्यान्यत्वे दण्डोत्पादिप्रतीते निर्विकल्पकतापत्तेश्च । ततश्च विशि-
 ष्टप्रतीतेरेव सर्वत्र मानत्वात्, तस्या श्वातिरिक्तविशिष्टविषयत्वे वि-
 शेषणविशेष्य तत्सम्बन्धेषु मानाभावप्रसंगात्प्रामाणिकपदार्थपरित्यागो
 ऽप्रामाणिकपदार्थस्वीकारइति महानयमनर्थः । नच चेदान्तिना मिन्द्रमहे-
 न्द्रादेर्भेदः, तदभावेपि तत्तत्कर्मसु तत्तन्मन्त्रविनियोगबलादेव तथा तथा
 यजनोपपत्तेः । किञ्च-विशिष्टस्य विशेषणाद्भेदः विद्याविशिष्टान्तःकरण
 विशिष्टस्य प्रतिबिम्बितस्य वा जीवस्य जडत्वमित्यप्यात्वयोः प्रसंगात् ।

यञ्चोक्तं- उत्पत्तिः प्रथमावगतिरिति वेदरूढत्वेन लोके घटा-
 दाद्यपि तस्यैवोत्पत्ति शब्दार्थत्वादिति । तत्र - किमुत्पत्तिः प्रथमा-
 वगतिरिति वैदिकेन केनचिद्वाक्येनोत्पत्तिशब्दस्य प्रथमावगतौ रू-
 ढत्वं प्रतिपाद्यत इत्युच्यते, उतप्रथमावगतौ वेदे उत्पत्तिशब्दप्रयो-
 गात्तस्य तत्र रूढत्वप्रवधार्यत इति, उत मीमांसक व्यवहारबला-
 द्रूढत्व मिति । नाथ द्वितीयो, भसिद्धेः । न तृतीयः, गौणतया प्य-
 न्यथा सिद्धियोग्य मीमांसकव्यवहारमात्रेण लौकिकस्य व्यवहार-
 स्य साधायोगात् । किञ्च - किमवगतिशब्दः प्रत्यक्षावगतिपरः, उता-
 वगतिमात्रपरः । नाथः, " सोमेन यजेत " " यदाग्नेयोष्ठाकपाल " इति
 घास्यनन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षात्वासिद्धेः । न द्वितीयः, घटाद्यर्षद
 ण्हाद्युपादानाय वने प्रवर्तमानस्य पुरुषस्य तत्प्रवृत्तिहेतुभूत घट
 स्मरणकालएव घटस्योत्पत्तिप्रसंगाच्च । अपिच- कार्यविषयः कर्तृनिष्ठो
 व्यापारविशेष स्फुटिरिति स्वयैवोक्तं, तदृष्टेः सृष्टिरूपत्वे सृष्टेर्ह-
 ष्ट्यधीनात्वे चावगति रूपतिरित्यनेन विरुध्यते, उत्पत्ते घटादिधर्म-
 त्वात् । इत्यर्थं कुतकंमूल मिथोविद्वद्बहुविध प्रज्ञापनिरक्षणेन ।

णमात्रसिद्धसत्ताकः । अतो गान्दुत्पत्तिविनाशं घटादिप्रकाशो दुर्वारः ।

प्रकाशत एव कस्मैचिदिति चेन्न; सर्वस्यै प्रसंगात् । एकस्या
मेवहि संविदि विश्वारोपो भवताम् । अनन्तसंविदभ्यासात्प्रकाशाप्रकाशो-
पपत्तिरिति चेन्न; घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्त्वे संविदन्तःपुनःपुनः
शून्यवादप्रसंगात् ।

सत्यां संविदि नानात्वमात्र मय्यस्तामिति चेत् ? तथासति सर्वत्र सर्व-

(अत इति) यतएव मय्यस्तो घटादिः प्रतीतिनियत सत्ताकः,
यतश्च न सामग्र्यार्थान् सम्बन्धलक्षणमात्रं सिद्धसत्ताकः, यतश्चाना-
द्यधिष्ठान संविद्धास्यश्च, अत इत्यर्थः (कस्मैचिदिति) ईश्वरापे त्पर्यः
(एकस्यामिति) अहमर्थधर्मभूत संविदपि सर्वत्रैकैवेति भावः । उक्त
दोषपरिहारार्थं नन्तास्संविद् स्वीक्रियन्ते, ततश्च यस्य यस्यां
संविदिषोर्ध्वस्यते तस्य तथा संविदासोर्ध्वो भासत इति प्र-
काशाप्रकाशोपपत्तिरिति शङ्कते (अनन्तेति) अत्रच सर्वस्यै
प्रकाश प्रसंग परिहार मात्रं शङ्क्यते, ननु यावत्सत्तं प्रकाश
प्रसंग परिहारः । संवि त्वध्यास स्संवि दध्यासः ।
अद्वैतश्रुतिविरोधात्त्राध्यासं विना नानासंविदस्सम्भवः, तत्रच किं-
विदध्यास्ता, किंवा तस्यां नानात्वमिति विकल्प्याद्यन्तूपयति (घटा-
दीति) घटादिविषयसंविदा मध्यस्तत्त्वे तदतिरिक्तसंविदो लुपद्धम्भ
निरस्ततया संविदद्भ्यासस्य तदधिष्ठानकत्वासम्भवा दधिष्ठानान्तरा-
सम्भवाच्च संविदद्भ्यासस्य निरधिष्ठानतया शून्यवादप्रसंग इत्यर्थः ।
द्वितीयं कल्प माशङ्कते (सत्यामिति) भेदाध्यासेपि घटादिविषय-
कज्ञानस्य संबन्धतस्या नपाकरणात्सर्वत्र सर्वविषयप्रकाशो दुर्वार
इत्याह (तथासतीति) ननु चन्द्रे भेदाध्यासे सति यथा सव्य
दक्षिणव्यवस्था, तथा घटाविषयत्वे तदविषयावन्वयस्याप्युपपद्यत एव-

विषयप्रकाशो दुर्घारः, सर्वेषु प्रतिमाचन्द्रेषु कळंकप्रकाशवत् ।

यस्तु - दृग्दृश्ययो स्सम्बन्धानुपपत्त्या विश्व भवह्नोतु मीहते, स कथं तत्सम्बन्धार्थं प्रयतते । अतः संविदनुत्पत्तिवादिना भप्रकाशो वा याव त्सत्तं तत्प्रकाशोवा दुष्परिहरः ।

त्याशंक्रयाद् (सर्वेण्यिति) प्रतीयमानधर्मविरोधि धर्माध्यासएव त-
यो धर्मयोः परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणतया परस्परं भिन्नाश्रय-
तया वा व्यवस्थायाः प्रतीति रूपपद्यते, नत्वन्यथापि, तथासति अली-
कचन्द्राद्वेदिरपि व्यवस्थाप्रसंगाद्, घटविषयकत्वं पटविषयकत्वादि-
कंच नपरस्परविरोधि, समूहालम्बने तदुभयदर्शनादिति भावः ।
किञ्चैवं प्रतीतिव्यवस्थायामपि घटविषयकत्वं पटविषयकत्वाद्यन्यस्वरू-
पस्य नव्यवस्थासिद्धिः, सव्यवदक्षिणत्वादेः, प्रतीतिव्यवस्थायामपि
एकस्मिन्नेवारोपितत्वेन परस्परसमानाश्रयत्वाभाव रूपार्थव्यवस्थाया
अभावात् । महि भेदारोपमात्रा त्स्वाभाविकाभेदो पगच्छति । तत
श्च घटविषयकत्वादे नपरस्परसमानाधिकरण्याभावात्मक व्यवस्थासि-
द्धिः । विषयीकरणलक्षणसम्बन्धस्य सामग्र्यधीनत्वे दूषणान्तर माह
(यस्त्विति) “ अन्यथे ” त्पारभ्योक्त मर्थं सुपसंहरति (अतइति)
यतएव घटादिविषयप्रकाशस्य कादाचित्कत्व मुपपत्त्ययोग्य मत इत्य-
र्थः (भप्रकाश इति) प्रकाशके सत्यपि कदाचि दप्रकाशांगी-
कारे कदाचिदपि प्रकाशो नस्यादित्यर्थः (यावत्सत्तमिति) याव
त्संवित्सत्तमित्यर्थः । यद्वा - यावद्विषयसत्तमित्यर्थः । ज्ञानस्य नित्य
स्यापि विषयसत्त्वदशाया मेव तत्प्रकाशकत्वस्य तै रंगीकारात् ।
एतेन कादाचित्कसंविद्विषय सम्बन्ध निराकरणेन वृत्त्यवच्छेददशा-
यां संविदो विषयसम्बन्ध इति प्रत्युक्तं । वृत्तिरेव सम्बन्धः, साम-
ग्र्यपि तदर्था, उत्पत्तिविनाशप्रतीतिरपि तद्विषयैवेति चेन्न ,

किंवृत्तिमात्रं सम्बन्ध उत तदाकार वृत्तिः । नाद्यः ,
घटप्रकाशकाले सर्वभानप्रसंगात् । न द्वितीयः, सुखादे रप्रकाश-
प्रसंगात् । किंच संविद्रिपयसम्बन्धो यदि वृत्तिः, तदा घृत्यभावद-
शायां घटादे भानं नस्यात् । तच्चेष्टापत्तिः, अध्यस्तस्य प्रतीतिनियत
सत्ताकत्यात् । तस्मात् सामग्र्यचन्वय व्यतिरेकानुविधाना दबाधित
संविद्रुत्पत्ति प्रतीतिश्च संविद्रुत्पद्यत इति ।

अत्र नवीनः, संविद्रोत्पद्यते, तद्धेत्यनिरूपणात् । तथाहि -
न तावच्चक्षुरादि स्फुरणहेतुः, बाह्यगोचर चक्षुरादे रह मर्थसाधा
रण स्फुरणाहेतुत्वात् । ज्ञानधाराकालीन स्फुरणस्य युगपदनेकज्ञाना
जनक चक्षुराद्यजन्यत्वाच्च । नापि मनः, असाधारण प्रमाकरण-
सहकृतस्यैव मनसो ज्ञानहेतुत्वादिति ।

तत्र, बाह्यविषये चक्षुरादेः कारणत्वात् । आन्तरविषये कारणा
न्तरासहकृत मनसएव कारणत्वात् । नच घटाद्याकारवृत्त्यवच्छिन्न
स्फुरणस्यैवा हर्म्यवृत्ति विषयात्मक तृतीयस्फुरणरूपत्वा तस्मिद्धा
न्तेपि घटस्फुरणस्यैवा हर्म्यादि तृतीयस्फुरणरूपत्वां गीकाराच्च
कथामियं व्यवस्थेति वाच्यम् । आन्तरमात्रगोचर स्फुरणे कारणान्त
रासहकृतमनसः कारणत्वांगीकारात् । त्वयापी ष्यत एव घटादि
वृत्ते श्चक्षुराद्यपेक्षान्तःकरण परिणामत्वं, सुखादिवृत्ते स्तन्निरपेक्षा
न्तःकरण परिणामत्वं च । सुखरूप वृत्त्यवच्छिन्न स्फुरणस्यैव सुख
भासकत्वा त्सुखरूपावृत्तिः स्सुखज्ञानंभवत्येव । नच - ज्ञानधारा-
काले स्फुरणस्य चक्षुर्जन्यत्वा नुपपत्तिः, ज्ञानस्य स्फुरणामित्तत्वा
त् । नन्वस्त्वेवं स्फुरणहेतुनिरूपणम्, अथापि स्फुरणस्यात्पत्ति रनु-
पपत्ता । अस्तिहि - एतावन्तं कालमिदं मनुभवन्नेवाह भासामिति
धारोत्तरकालीन तदनुसन्धान हेतुभूतं धाराकालीनं धारास्फुरणम् ।
तस्यच जन्यत्वं जन्यज्ञानद्वय यौगपद्यायोगेन धारासमानकालीनत्वा
नुपपत्ते रजन्यत्वस्यैव वाच्यत्वादिति चेन्न; - ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वां
मीकारात् । नन्वयं घटइति जन्यमत्यक्ष त्रैतज्ज्ञानविषयः, एतज्जनक

प्रागभावरहिताया स्संविदः कथं भूत्पत्तिरिति चेन्न; - उक्तानुपपत्त्यैव तद्वत्त्वात् ।

ननु - न तावत्संविदा स्वप्रागभावग्रह, स्वप्रागभावास्थितौ, संविदनुपपत्त्या ग्राहकाभावान् । तदपक्रमेत् प्रिययाभावादेव तद्ग्रहणायोगात् । नापि सविदन्तरेण तद्ग्रह, निष्प्रतियोगिकाभावग्रहणायोगात् । प्रतियोगिन्याश्च संविदः स्वतस्सिद्धाया संविदन्तरविषयत्वायोगादिति ।

सन्निकर्षा नाश्रयत्वात्, सम्प्रतवत् । नचाप्रयोजकः, जन्यप्रत्यक्षविषयत्वे तज्जनकसन्निकर्षाश्रयत्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । घटजन्ये ज्ञानं नैतद्विषयम्, एतदजनकत्वादिति वा नुमाना न स्वप्रकाशत्वसिद्धिरिति चेन्न; - किञ्चिदप्यत्र भेदघटितं विवक्षितम्, उतप्रकाशत्वमात्रं । भाष्ये सिद्धसाधनम् । द्वितीये त्वन्मते बाधः, वृत्तेरप्रकाशतया ताप्रकाशत्वात् प्रसिद्धे स्तत्रिपेधायोगात् । वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यप्रकाशत्वविषयायान्नु बाधः, घटाकारवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यप्रकाशत्वस्य घटत्ववृत्ताद्यप्यंगीकारात् । वृत्तिविषयवृत्त्यन्तराभावात् दृश्यन्मते नाप्रयोजकत्वाच्च । नच तज्जनकसन्निकर्षानाश्रयस्यापि जन्यप्रत्यक्षविषयत्वोक्तिप्रसंगः, त्वन्मतेपि तद्वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यभास्यत्वस्य तद्वृत्तिजनकसन्निकर्षानाश्रयेऽप्यंगीकारेऽतिप्रसंगात् । वृत्तेः स्वावच्छिन्नं चैतन्यभास्यत्वाभावप्रसंगात् । यदिचानुसन्धानाद्यन्यथा नुपपत्त्या वृत्तेः स्वावच्छिन्नं चैतन्यभास्यत्वमित्युच्यते, तदा ततपदमयापि जन्यज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वांगीकारे को विरोधः । उक्तरीत्या द्वितीयमनुमानमपि निरसनीयम् । यद्विद्यं ज्ञानातिरिक्तं स्फुरणमिष्यते, तर्हि तस्य नित्यत्वे नैकत्वेनांगीकारादन्यस्यापि रूपादिगोचरप्रवृत्तिप्रसंगात् । स्फुरणे सत्यप्यावरणेन प्रतिबन्धात् न प्रवृत्तिरिति चेन्न; - अनुभवविरोधस्य दुष्परिहरत्वात् । द्वितीय - रूपस्याप्यत्र स्फुरणस्य । तावत् अन्तरेनानवस्थांगीकारात् । न द्वितीयः

नेयम्, एत परतश्च तद्ग्रहोपपत्ते । स्वत स्तावत् एतावत्कं
 कालं किञ्चिदह मज्ञासिपमिति यो ऽय प्रथय सहि सामान्यतः
 पूर्वज्ञात्वात्तन स्वात्माभायमपि गृह्णाति । नचातीतस्य प्रागभायस्य
 कथं निपर्याकार इति वान्यन्, अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानं व्यतिरिक्तज्ञानेषु
 त्रिकाण्यतिनामपि ग्रहणात् । नचातीतस्या ऽसतो ग्रहणादप्रमा
 णत्वम्, अतीतस्यापि स्वकाले सत्त्वात्, अन्यथा वर्तमानस्य पुनश्च
 कालासत्त्वेन तद्ग्राहिणो ऽप्यसद्ग्राहित्वेना प्रमाणत्वप्रसगात् । गृह्य
 माणेपरीत्याभाय एतद्दि प्रामाण्यं, नपुन ग्रीह्यस्य ग्रहणसमकालत्वम् ।
 अन्यथा — भङ्गमतेनानिर्नचनीय रजतसमकालवतिन्या रजतभ्रातेः
 प्रामाण्यप्रसगात् । सन्निप्रागभायग्राहकं किमिदं प्रमाणं मिति चेत्
 यद्दटाद्यभायग्राहकं तदेव । प्रत्यक्षानुप्रतिष्ठयात्र पृथक्प्रमाणात्मिकया
 वा योग्यानुपपत्त्या घटाद्यभायग्रह इति चेत् । इहापि तथैव ।

स्पर्शस्याप्यस्फुरणप्रसगात् । तदधच्छिन्नमपि हि विशेषणवि-
 शेष्याभ्यां ज्ञातिरिच्यत इति ।

सवित्प्रागभावस्य स्वप्रतियोगिग्राह्यत्वसम्भवत्येवेत्याह (स्वत-
 स्तावदिति) (इहापि तथैवेति)

अत्र नवीनः — नानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहं शक्यते चक्षुः,
 भवेद्यज्ञानवादे ज्ञानस्यावश्यं वेद्यत्वाभावेन सत्यपि तस्मिन् तदनुप-
 लम्भसम्भवात्, तदनुपलब्धे रधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वात् प्रतिवृत्त-
 त्वात् । अन्धकारस्थघटानुपलम्भे ज्ञानानुपलम्भस्याप्यभावाग्राहक-
 त्वात् । नन्वन्धकारे घटानुपलम्भसद्वैकार्यभावात् सत्यपि घटे स-
 गच्छते, इहतु ज्ञानग्राहकसामग्र्या मनस्सन्निकर्षादेः सत्त्वात् तदनु-
 पलम्भोधिकरणे तत्सत्त्वविरोधीति चेत् ? किं मनसः सयुक्तसमवायो
 ज्ञानग्राहकसामग्री, किवा स्वयोगविशेषवदितं तत्समवायं, अथवा
 ज्ञानान्तरसामग्र्यसद्वृत्तसयुक्तसमवायः, उत बुभुक्षासद्वृत्तः

सएव । नाथः, ज्ञानानन्तरं तद्विषयकं ज्ञानं, तदनन्तरंच तज्ज्ञान-
विषयकं, तदनन्तरंच तज्ज्ञानविषयक मित्येवं ज्ञानप्रवाहा विच्छेदप्र-
संगात् । नहि - सत्यां सामग्र्यां किञ्चिज्ज्ञानं जायते किञ्चित्नेति
युक्तम् । न द्वितीयः, संयोगविशेषस्य निरस्तत्वात् । न तृतीयः,
भात्मज्ञान सामग्र्यावश्यकत्वेन ज्ञानस्यैवा ग्रहणप्रसंगात् । न तुरीयः,
बुभुक्षितस्यापि ग्रहणदर्शनेन बुभुक्षाया ज्ञानग्रहाहेतुत्वात् । तस्मा
ज्ज्ञानस्य मानसत्वायोगा ज्ञानानुपलम्भो नाधिकरणे तत्सत्ताविरो-
धाति न तदभावः प्रत्यक्ष स्यात् । स्वप्रकाश चादिमतेपि समवाय-
स्या नित्यतया पाकरक्ते श्यामसमवायाभावेन सत्यपि श्यामे - पुष्-
पान्तरे तत्समवायाभावेन - तदनुपलम्भव दात्मनि ज्ञानसमवायाभा
वेनैव सत्यपि तस्मिन्तदनुपलम्भ सम्भवात् । यदिच कश्चित्स्वप्रका
शं ज्ञानं समवायो नित्यइति ब्रूयात्, तन्मतेपि न ज्ञानाभाव शक्य
ते गृहीतुं, प्रतियोगिसत्ताविरोध्यनुपलम्भस्या भावात् । ननु स्वप्र-
काशज्ञानग्रहे तत्सम्बन्धातिरिक्ता पेशाभावा पटज्ञानकाले घट-
ज्ञानानुपलम्भ स्तत्सत्ताविरोध्य स्तेवेति चेन्न; - तन्मते घटज्ञानकाली-
नस्य पटज्ञानसमवायानुपलम्भस्य तन्निरूपक तज्ज्ञानविरहादिव घ-
टज्ञानानुपलम्भस्यापि तन्निरूपक घटसम्बन्धविरहा दप्युपपत्तेः । पट
ज्ञानकाले तदीयत्वानुभवाभावेपि ज्ञानमात्रानुभवस्य सत्त्वात् । ज्ञान
ज्ञेययोः स्वरूपमेव सम्बन्धइति मतेपि यथा चत्वरीयघटाभाव भूतल
योः स्वरूपमपि सम्बन्धः कालभेदेन, ननु सर्वदा, अन्यथा घटवति
घटाभावभ्रमस्य विद्यमानाभाव भूतलवैशिष्ट्यविषयत्वेन प्रमात्वापा-
तात् ; एवं ज्ञानज्ञेययोरपि कालभेदेन सम्बन्धस्वभावं स्वरूपमपि -
सम्बन्धिनो सत्तोरपि सम्बन्धाभावोपपत्तेः । अपिच ज्ञानाभावः केन
ग्राह्यः ? मनसेति चेत् ? किं मनः प्रतियोगिनमपि गृह्णाति, उताभाव
मात्रं ? चरमे अभावमात्रं सिद्धचेत्, ननु तस्य ज्ञानसम्बन्धित्वम् ।
प्रथमे ज्ञानस्य मानसत्वे न तस्य स्वप्रकाशत्वम् । अविद्यमानज्ञानस्य
मानसत्वं न विरुद्धमिति चेत् ; तर्हि स्वप्रकाशत्वं विद्यमानत्वप्रयुक्तं
स्यात्, न ज्ञानस्वरूपप्रयुक्तम् । तथाच सति घटादेरपि स्वप्रकाश

त्वापत्तिः । विद्यमानदशायां ज्ञानं स्वप्रकाशमिति चेत् ? किं विद्यमानदशायां ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वे विद्यमानत्वमेव प्रयोजकम्, उत विद्यमान ज्ञानत्वं, ज्ञानत्वमात्रं वा ? प्रथमेति प्रसंगात्, द्वितीयं गौरवात्, तृतीयमेव वाच्यम् । तथाचार्तातादि ज्ञानं कथं मनसा गृह्येत । ज्ञानाभावस्य मनसा सम्बन्धाभावाच्च । संपुक्तविशेषणतासम्बन्ध इति चेन्न ; - निरवयवस्य मनसः निरवयवेनात्मना संयोगासिद्धेः । संयोगो ह्यव्याप्य वर्तते । नच निःप्रदेश आत्मनि मनसि च तस्याव्याप्यवृत्तिता संगच्छते । नच निःप्रदेशे व्यौपाधिकप्रदेशो युज्यत इति वाच्यम्, उपाधिर्दुपधेयेन सम्बद्धश्च तमवच्छिन्नश्चात्, अन्यथातिप्रसंगात्, तत्सम्बन्धश्च निरवयवे संयोगो नुपपन्न एव । तस्या व्युपाप्यन्तरापेक्षाया मनवस्था स्यात् । किंचाय मौपाधिकः प्रदेशः पारमार्थिकः, उत न ? आद्ये तदेकाव व्याघातः; विरुद्धयो रेकत्रा समावेशात् । औपाधिकत्वं ह्युपाधिजन्यत्वा तज्ज्ञाप्यत्वा दुपाध्यर्थान सम्बन्धाद्वा ? आद्ये ऽग्निसम्बन्धा द्रक्तिमोऽपत्तौ श्यामतो पाधिजन्यभेदान्निर्भेदता व्यावर्तेत । नवा कश्चिदुपाधि तदुपधेयस्वरूप व्यतिरेकेण तज्जन्योभेदस्सम्भवति । एव मप्यणुमनसि प्रदेशभेदासम्भवात् । नापि द्वितीयः, स्वाभाविकप्रदेश भेदाभावे उपाधिना तज्ज्ञानासम्भवात् । आरोपितप्रदेशभेदज्ञानेवा तव मते ऽर्थाभावेन संयोगस्य प्रदेशशृत्तित्वासिद्धेः । न तृतीयः, तव मते तत्प्रतियोगिकभेदस्य तस्मिन्नसम्भवात् । अन्यथा तस्मिन्नतद्बुद्धेः प्रमात्वप्रसंगात् । नापि द्वितीयः, अपारमार्थिकस्या निर्वचनीयस्य भेदस्य त्वया ऽनभ्युपगमात् । अत्यन्तासत्तश्च धर्मस्याप्यस्यापकत्वात् । अस्तु तर्हि संयोगो व्याप्यवृत्तिरिति चेन्न ; - तस्य स्वात्यन्ताभाव सदेशत्वानुभवात् । अत्यन्ताभाव प्रतियोगिनोश्च प्रदेशभेदनियमात् । अन्यथा विरोधो दत्तजलां जल्विस्स्यात् । निमित्तसंयोगा न्यूनातिरिक्तदेश विभु विशेषणानां सर्वत्रोपलभ प्रसंगाच्च । नच संयोगातिरिक्त स्सम्बन्ध आत्ममनसोः स्सम्भवति । नचानुपलब्ध्या ज्ञानाभावग्रहः, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधि-

करणग्रहण लक्षण सहकारि विरहात् । अन्यथा त्वक्संप्रयुक्त घटे
अन्धस्याप्यनुपलब्ध्या रूपाभाव ग्रहणसंगात् । अतो नित्यो नुभवो ज्ञाना-
भावसाक्ष्ये पितव्यः । श्रुतिरपि “ नदिद्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत ” इति
श्रुतिमदन्तःकरणसाक्षिणं नित्यमनुभवं दर्शयति ।

उच्यते - ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वात् ज्ञाने सत्यनुपलंभासंभवात् ,
ज्ञानानुपलब्ध्या ज्ञानाभावस्तुग्रहणवत् । नच ज्ञानाभावो पलंभदशायां
ज्ञानाभावस्या सम्भवात् तत्प्रत्यक्षमितिवाच्यम् , पूर्ववर्तितया कार-
णत्वात् प्रत्यक्षोपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं स्वसमानकालं विषयं विषयी
करोति, घटोस्ति जानामीति प्रत्यक्षयोः विषयस्ववर्तमानतावभा-
सादितिचेन्न; - सन्निकर्षापलक्षितकाल सम्बन्धित्वस्य वर्तमानत्वस्य ग्र-
हात् । ननु प्रत्यक्षविषयस्य तत्कालवर्तित्वं नियमाभावे क्वचिदपिनि-
ष्कम्पप्रवृत्तिर्नस्यादितिचेन्न; - तत्कालवर्तित्वं हि नस्वरूपसदुपयोगि,
अतिप्रसंगात् , किन्तु ज्ञात, ततश्च किं प्रवृत्तिकाले वर्तमानत्वज्ञानं
प्रवृत्तिहेतुः, उत ज्ञानकाले वर्तमानत्वज्ञानं ? नाद्यः, प्रवृत्तिकारणीभूत
ज्ञानेन प्रवृत्तिकालग्रहणासम्भवात् । नद्वितीयः, ज्ञानकाले वर्तमानत्वे
गृहीतेपि प्रवृत्तिकाले वर्तमानत्वाग्रहेण निष्कम्प प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
किञ्च किमुत्पत्तिक्षणवर्तित्वं ग्राह्यं, उतस्थितिक्षणवर्तित्वं ? नाद्यः,
स्थितिक्षणवर्तित्वस्या ग्रहे प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नद्वितीयः, उत्पत्तिक्षणदशा-
यां स्थितिक्षणस्या सिद्ध्या तद्ग्रहणस्या सम्भवात् । विरम्यव्यापाराभा-
वाच्च नक्षणद्वयस्य क्रमेण ग्रहण सम्भवः । किञ्च - सन्तन्य-
मान वीणादिगण्डे तत्तच्छब्दज्ञानं, ततस्त्रुखं चानुभूयते ।
तत्र प्राथमिकशब्द द्वितीयक्षणोत्पन्न द्वितीयशब्दस्य तत्क्षणोत्पन्नप्रा-
थमिकशब्दज्ञानजनितसुखं द्वितीयक्षणएव ग्रहो वक्तव्यः । तत्का-
लेच द्वितीयशब्दाभावात् तद्ग्रहो नस्यात् । ननु - प्रत्यक्षस्य स्वकाले
वर्तमानविषयत्व नियमाभावे सर्वस्य तत्कालावर्तिविषयकत्वशंकाया
क्वचिदपि निष्कम्पप्रवृत्तिर्नस्यात् । इति चेन्न; - शंकानुद्भयदशायां
निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः । शंकोदयेच तद्विधूननं विना माभून्निष्क-

म्प्रवृत्तिः । अन्यथा शब्दग्रहणमात्रे स्वस्थितिकालावर्तमानविषयक-
 त्यदर्शना तत्सर्वत्रापि तच्छक्या प्रवृत्तिर्न स्यात् । क्वचिद्भ्रजता-
 दिज्ञाने जाते प्रवृत्त्युत्पत्तिकाल एव विषयस्यापसरणे अन्यत्रापि त-
 च्छक्या निष्कम्प्रवृत्तिर्न स्यात् । ननु - प्रतियोगिज्ञानस्याभावज्ञाने
 कारणत्वात् तस्मिन् सति ज्ञानाभावरूपेवासिद्धेः कथं ज्ञानाभावस्य
 प्रत्यक्षत्वमिति चेत् ? प्रतियोगिज्ञानजनितसंस्कारादेव प्रतियाग्यव-
 च्छिन्नाभावप्रत्यक्षाद्यप्यपत्तेः प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेपि स्मृतघट
 प्रत्यक्षाद्यभावस्तुग्रह एव । यदुक्तं स्वप्रकाशत्वादिभेदे पीथादिना
 सम्बन्धिना सतारपि सम्बन्धाभावोपपत्तेरित्यन्तेन ज्ञानसत्त्वेपि
 तस्यात्मनि सम्बन्धाभावात् तदनुपलम्भसम्भव इति । तत्र, घटस-
 त्वेपि घटसम्बन्धाभावात् दनुपलम्भसम्भवेन घटाभावस्याप्यनुपलब्धि-
 ग्राह्यत्वाभावप्रसङ्गात् । तत्र घटसत्त्वे घटसम्बन्धोऽप्यस्त्वेवेति चेत् ?
 तर्हि प्रकृतेपि तत्र ज्ञानसत्त्वे तत्सम्बन्धोऽप्यस्तीति तुल्यम् । कि-
 श्चैव मन्यथासिद्धिशका योग्यानुपलब्धेर्ज्ञायमानतया हेतुत्वे दोष-
 स्यात्, नच तथानुपलब्धिर्हेतुः, किंतु स्वरूपेणैव । किंच -
 तत्र तत्सत्त्वेपि तत्सम्बन्धाभाव उच्यते, यत्र क्वचिद् तत्सत्त्वे तत्स-
 म्बन्धभावोवा? अन्त्ये कस्याप्यभावस्यानुपलब्धिग्राह्यता न स्यात् ।
 आद्ये श्यामादिदृष्टान्ता सामञ्जस्यम् । श्यामादित्सम्बन्धाभाववति
 घटादौ श्यामादेरप्यभावात् । यदुक्तं - मनसा प्रतियोगिविशिष्ट
 ज्ञानाभावग्रहे स्वप्रकाशत्वभंगप्रसङ्गात् मनसा ज्ञानाभावग्रहसम्भव
 इति । तत्र, ज्ञानान्तरविषयत्वेपि स्वप्रकाशत्वभंगभावात् । ज्ञानं
 यथा घटनिरूपितप्रकाशः एवं स्वनिरूपितप्रकाशोपीतिर्हि स्वप्रकाश-
 शब्दार्थः । ततश्च प्रयोजनाभावात् दनुपव्यवसायानंर्गीकारापि परीक्ष-
 ज्ञानविषयत्वमनिवार्यमेव । नचावेद्यत्वमेव स्वप्रकाशत्वं, तस्य
 जटत्वेऽप्युपपत्तेः । किंच - किमिदं भवेद्यत्वं? किम्प्रकाशत्वाभावः,
 किंवा ज्ञानान्तरप्रकाशत्वाभावः । नाद्यं, ज्ञानस्य प्रकाशत्वाभावे
 तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । द्वितीये - स्वस्य स्वनिरूपितप्रकाशत्व-
 मित्यन्ते, नवा? आद्ये तदेव स्वप्रकाशत्वं स्यात् । द्वितीये - स्वैन

परिणाप्यप्रकाशा द्वयवहाराभावप्रसंगः । यदुक्तं - मनसा सम्बन्धा-
भावात् ज्ञानाभावग्रहसम्भव इति । तन्न, विशेषणविशेष्यभावांगी-
कारे बाधकाभावात् । नच निरवयवयो स्तम्बन्धानुपपत्तिः, मनस-
स्त्वावयवत्वात् । तावताप्यव्याप्यवृत्तित्वसिद्धेः । अस्तुवा - प्रति-
योगिद्वये प्यव्याप्यवृत्तित्वनियमः, स्वरूपसम्बन्धांगीकारे किं बाध-
कम् । अस्तुवा संयोगो व्याप्यवृत्तिरपि, अप्रयोजकत्वेन संयोगस्य
स्वाभावसामानाधिकरणनियमासिद्धेः । नच शब्दस्य सर्वत्रोपलम्भ-
प्रसंगः, आकाशस्य सावयवत्वेन यदवयवे निमित्तसंयोग स्तत्रैव
शब्दोत्पत्तेः । निरवयवत्वेपि नदोषः, परस्परप्रतिघातकानां विभु-
द्रव्यभेदकत्वकल्पने बाधकाभावात् । भेदकत्वंच भेदप्रयोज्यप्रयोज-
कत्वम् । ततश्च भेदादिक माकाशेन संयुज्य स्वसंयुक्ते आलोकान्ध-
कारावयवविशेषादिसंयुक्ता ज्ञेयव्यवहारं जनयति, अनन्यथासिद्धभेद-
व्यवहारस्य बला देवं कल्पने बाधकाभावात् । यच्च - प्रतियोगिग्रा-
हकेन्द्रियेण नाधिकरणग्रहणमिति । तन्न, प्रतियोगिग्राहकेण मनसा
तद्ग्रहणात् । ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वात् । ज्ञानस्यच स्वप्रकाशात्वा-
न्मनो ग्राह्यत्व मनिवार्यमेव । नचैव मुक्तप्रसंगात् विमुक्तिरिति
घाच्यम्, प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियकरणकाधिकरणज्ञानस्या भावग्रह-
हेतुत्वात् । प्रतियोगिग्राहकत्वंच नतत्करणत्वं, गौरवात् । किन्तु
हेतुत्वमात्रम् । नापि प्रतियोग्यतिरिक्त प्रतियोगिविषयज्ञानजनकेन्द्रि-
येणाधिकरणग्रहणनियमः, गौरवादेव । वायौ रूपाभावाग्रहप्रसंगा-
च्च - नप्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणा धिकरणज्ञान मभावधो हेतुः । विस्त-
रस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । एवं वेद्य ज्ञानवादेपि नानुपपत्तिः । ज्ञानोप-
लम्भकसामग्र्यां सत्यां ज्ञानानुपलम्भस्याभावग्राहकत्वात् । तदुपल-
म्भकंच मनस्संयोगादिकमेव । नचैवं ज्ञानप्रवाहाविच्छेदप्रसंगः,
यद्योपलम्भं विषयान्तरसामग्र्या अन्यस्यवा कस्यचि प्रतिबन्धकत्व-
सम्भवात् । अन्यथा दीर्घशङ्कुर्लो भक्षयतो युगप दनेकेन्द्रियसन्निकर्षा-
त्कामिकज्ञानोत्पत्ति र्नास्यात् । अथवा - ज्ञानान्तरसामग्र्या ऽसदकृत-
संयुक्तसमवाय स्सामग्री । नचात्म ग्रहसामग्र्या स्वैवं सम्भवा

! अतिक्रान्तैवानुपलब्धि रूपलब्धिकाले कथं मुपकुर्वादिति चेन्न; -
! स्मृश्र्भभावकल्पितया प्राचीनयेव तथा तत्सिद्धेः, प्रातर्गजाभावादि
विज्ञानवत् । तद्वदत्रापि प्रमाणसंज्ञाविशेषो यथारुचि प्रक्षिप्यताम् ।

[सम्भव इति वाच्यम्, तस्यैव ज्ञानाभावज्ञानस्य घटं व्रजानामी
त्याकारकस्यात्मविशेषकनया ज्ञानान्तरत्वासिद्धेः । नच ज्ञानान्तर-
सामग्र्यभावस्य ज्ञानान्तराभावकल्प्यत्वा दनवस्थेति वाच्यम्, अज्ञा-
ताया एवानुपलब्धेः कारणत्वात् । तज्ज्ञानस्य कारणत्वेपि तत्तद्व्याप्ये-
तरसमवधानस्यैव ज्ञेयतया तद्व्याप्यस्य संप्रकृतसमवायस्या ज्ञातत्वात्

यद्यपि प्रत्यक्षसामग्र्यनुप्रविष्टतया स्वतन्त्रया नुपलब्ध्योत्पन्नेन
संविदन्तरेण नेदानीं घटं साक्षात्करोमी त्याद्याकारेण संविदन्तर-
स्याभावो नृहीतुं शक्यते, तथा न्यतीतकालीन प्रागभावस्य तत्काली-
नानुपलब्ध्या कालान्तरे महोनोपपद्यत इति शंकते (अतिक्रान्तै
वेति) यद्यपि स्वकाले ग्रहणमात्रादपि ग्रहणानुपपत्तिनिवन्धनः प्राग-
भावनिरासः परिहृतएव, तथाप्य कालान्तरे प्रागभावस्य ग्रहणाभा-
वेपि नकाचित्क्षतिः, तथापि कालान्तरे ग्रहणसम्भवा तदुपपादय
न्परिहरति (नेति) संवित्कालीनतया नोपलब्धा, तत्कालीनतया
अस्मर्यमाणत्वात्, इत्यनुपलब्धा वनुमिताया महं तदा संविदभाववान्,
तद्वा तद्वत्तयानुपलब्धत्वादिति ताल्लिगकानुमानेन संविदभावसिद्धेस्तिर्यथः ।

ननु प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले ऽस्मदंगीकृतानुपलब्धिप्रमाणे
नैवार्थसिद्धिः, अत्रतु त्वयानंगीकारा त्कथं संविदभावात् सिद्धिरित्यत्राह
(तद्वदत्रापीति) तद्वत् - प्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले इत्येत्यर्थः ।
यथाप्रातर्गजाभावादि विज्ञानस्थले कार्यानुसारात्कारण भावश्र्भके
तस्मिन् यथारुच्यनुपलब्ध्यादि संज्ञाप्रक्षिप्यते, एवमिहा प्यतावन्तं
कालममुं नाज्ञासिप मित्याकारक ज्ञानलक्षणकार्यानुसारात् कल्पते
तत्करणे यथारुचिसंज्ञाप्रक्षिप्यतां, प्रमाणस्वरूपन्तु दुरपह्ववमेवेत्यर्थः ।

नच संस्कारविलयात् स्मृत्यभावः ; प्रबलतरसुखदुःखकालदैर्घ्यादि संस्कारतिरस्कारकाभावे तदयोगात् ।

नच सुपुत्रादय एव संस्कारोच्छेदकाः, तथासति पूर्वदिनानुभूत-
स्यास्मरणप्रसंगात् । तथाच सुप्तोत्थितः शत्रुमपि मित्रतया प्रति
पद्येत, पु[त्री]त्रमपि कळत्रतया, श्रोत्रमपि नेत्रतयेति, विश्वविप्लवः ।

यत्रानुभूतेपि संस्कारविनाशा दस्मरणं तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य
परिहरति (नच संस्कारेति) तत्र व्यभिचारइतिशेषः (प्रबलेति)
अनुभवेसतीति शेषः । तदयोगात् - स्मृत्यभावा योगा दित्यर्थः ।
तथाच तादृशसंस्कार तिरस्कारकाभाव विशिष्टास्मरण मेव हेतुः,
सच नव्यभिचारीतिभावः । यद्वा - स्मृत्यभावमात्रस्य व्यभिचारात्
संस्कारविलयाभावविशिष्ट स्मृत्यभाव एव हेतु र्वाच्यः, सचात्र स-
न्दिग्धः, संस्कारविलया दृष्यत्र तत्सम्भवा दित्याशङ्क्याह (नचेति)
(तदयोगादिति) संस्कारविलयायोगा दित्यर्थः । संस्कारविलायका
भावस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा त्संस्कारविलयाभाव स्तुग्रह एवेति भावः ।
अथवा - ननु कार्याभावस्य याकिंचित्कारणाभावप्रयोज्यत्वा दत्र
स्मृतिरूपकार्याभावो नुभवे सत्यपि संस्काराभावा तस्या दित्यप्रयोज-
कात् माशङ्क्य निराकरोति (नचेति) (प्रबलेति) यथा कार्या-
भावः कारणाभावव्याप्त स्तथा प्रबलतरदुःखादिविरहकालीन स्मृत्य-
भावो नुभवरूपकारणाविशेषाभावव्याप्तः, निरुपाधिक सहचारादिति
भावः । तदिति स्मृत्यभावः परामुच्यते । अनुभवे सतीति शेषः ।
नन्वेवं - पूर्वदिनानुभवाभावानुमानं नस्यात्, सुपुत्रया संस्कारविच्छे-
देन संस्कारविलायकाभावविशिष्टा स्मरणस्याभावात्, इत्याशङ्क्य
परिहरति (नचेति) ननु सुपुत्रौ ताव त्वंविदनुभूयते, नच सा
तत्कालीनतया पश्चा त्स्मर्यते, तच्चाह मप्रत्ययविगमा द्विपयावच्छेद-
विरहाच्च संस्कारस्यानुत्पत्तेः, ततश्च तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य

नच विषयप्रकाशपरिहा दहम्भावविगमाद्वा सस्कारानुत्पत्त्या तद-
स्मृतिः, अर्थान्तराप्रकाशासद्भावयोः प्रकाशमानसंस्कारोत्पत्तिप्रतिबन्ध
कत्वे ऽतिप्रसगात् । नचाविशदप्रकाशरूपत्वा दस्मृतिः, सर्वदा
सविदशस्या स्मरणप्रसगात् । नहि सविदशे वैशद्य तवास्ति,
नित्यमेव निर्धर्मकत्वात् । विषयाश्रयोद्धेखा द्वैशद्ये तत्स्मृतिरिति
चेत् तदपि न, वैशद्य मन्तरेणा प्यन्धकाराद्यनुभूत वस्तुमात्रादिषु
स्मृतिदर्शनात् ।

तदेव स्वत स्तःप्रागभासग्रह उपपादित ।

परिहरति (नच विषयेति) (अर्थान्तरेति) यदि सुषुप्तौ सवि
दनुभूयते, तदा तद्विषयसंस्कारो प्युत्पद्यते, नच तत्राह म्रत्यय
विगमस्य विषयावच्छेदविरहस्यच सस्कारानुत्पत्तिप्रयोजकत्वं, तथा
सति घटाननुभवस्य पटाभावस्य चानुभूतकुड्यसंस्कारप्रतिबन्धकत्व
प्रसंगात्, अत स्तत्र सविदो स्मरणादेव तदननुभवसाधना न व्यभि-
चार इति भावः । ननु नतत्र स्मृत्यभावेन सविदननुभव स्वया
साधयितुं शक्यः, सौप्तिकसविदनुभवस्य निर्विकल्पकव दविशद-
तया तत स्वस्कारानुत्पत्ते रेषा स्मरणोपपत्ते रित्याशक्य परिहरति
(नचाविशदेति) (नहीति) आपरोक्ष्यलक्षणवैशद्यस्य सुषुप्तावपि
सत्त्वात् तदानी मविद्यमान वैशद्य सविदतिरिक्ताकारप्रकाशरूपत्व
मेव वाच्य, तनु त्वन्मते सविदो निर्धर्मकत्वा न्नसम्भवती त्यर्थ ।
ननु विषयाश्रयविशिष्टतया सविदुद्धेखो वैशद्यं, तच्च सुषुप्तौ ना-
स्त्येव, नचैवं सति सधर्मकत्व मपीत्याशंकते (विषयाश्रयेति)
(अन्धकारादीति) अा विरल्लालोकवदन्धकारो विवक्षितः । भा-
दिपदेन काचादिकं विवक्षितम् । “ वस्तुमात्रादि ” चित्यत्रादि-
पदेन तादृशधर्ममात्र गृह्यते । अस्तिहि मन्दालोके देवदत्तस्य
तद्गर्भभूतदण्डादे रप्यविशदावभासः । वेद्यत्वानंगीकारे बाधक माह

परतो ऽपि तत्प्रागभावग्रहः संविदो वेद्यत्वसमर्थनादेव सिद्धः । अन्यथा त्वद्वाक्यजन्यापि संवित्तत्प्रागभावस्य दुर्ग्रहत्वं नसाधयेत् , संवित्तत्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वग्रहणे सविद्ग्रहणावश्यम्भावात् । स्वप्रकाश स्वरूपमेव प्रतियोगित्वेनोपजीव्य तत्प्रागभाव दुर्ग्रहत्वं साध्यत इति चेत् ? एवं तर्हि तत्प्रागभावग्रहे ऽपि तदेवोपजीव्यताम् ।

किञ्च- प्रतिवादिनः शिष्याणां च त्वत्सिद्धान्तार्थज्ञान मनुत्पन्नं मन्वैव त्वया वाक्यं प्रयुज्यते, स्वयमपि कदाचि द्ररूपदिष्टं प्रति-
वादिनिर्दिष्टं वार्थं मजानानो नजानामीत्येव भापसे, जिज्ञाससेच ,
एवं मूर्खपण्डितविभागो ऽपि लोके बहुलं मुपलभ्यते । तदेत दखिलं
ज्ञानप्रागभावग्रहाभावे कथं घटेत? ज्ञानादिविधिशाल्चं कथं जीवेत्?
तदेवं स्वस्मिन् वर्तमानस्य भविष्यत्संवित्तत्प्रागभावस्य गूहणं योग्यानुप-
लब्ध्या जायते । अतीतस्यतु स्मरणानुमानादिना । परगतस्याप्यनु-
मानादिनैव । अतः स्वतः परतोऽपि सिद्धः संविदः प्रागभावः ।

ननु - भवद्भिरपि धर्मभूतज्ञानस्यापि स्वरूपनित्यत्व मन्मुपेतं,
ततश्च तत्प्रागभाव तदुत्पत्त्यादिसमर्थने ऽपत्तिद्धान्त इति चेन्न; -
अस्माकं धर्मभूतज्ञानस्य सधर्मकत्वा दवस्थाविशेषवत्त्वात् तत्तदर्थं
सामग्रीसमागमोपपत्तेः । तत्तत्प्रकाशात्मज्ञानस्थाविशेषेषु च प्रागभावो
त्पत्त्यादिबुद्धे रूपलम्भविरोधाद्यभावात् , अपत्तिद्धान्ततानवताराच्च ।

(अन्यथेति) तन्मते यद्यपि वाक्यजन्यवृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशाद्येपि
घक्तुं शक्यम् , तथापि वृत्तिनिरखन मभिप्रेत्यैत द्रुक्त मिष्यवगन्त-
व्यम् (अनुत्पन्नं मन्वेति) अन्यथा उपदेशकव्यवस्थात् , ज्ञानवत्त-
त्पत्त्युपदेशे तदुपदेशा विरत्याप्यतादिति भावः (नजानामीत्येवेति)
पुन र्वित्तत्प्रागभावोपदेशे च जानामीति, अतः पूर्वं तत्प्रागभाव एव गृह्यत
इति भावः (एव मूर्खेति) तस्यैव शास्त्राध्ययने पण्डिततत्वात्
तत्र ज्ञानप्रागभाव एव मौल्यमिति भावः (ज्ञानादीति) ज्ञानस्यो-
त्पत्त्याद्ये तस्यानादितया विधेयत्वात्सम्भवात् तद्विषय मान्मांसक्षणदि

अनुभूते स्वस्थान्तरापत्तिरेव नसम्भवति, अजत्वादेवेति चेन्न; -
स्वरूपानुत्पत्तिमात्रस्य भवदभिमतता विद्यया अस्मदभिमतप्रकृत्यादिभि-
श्च व्यभिचारात् । समस्तव्यतिरिक्तत्वे सर्ताति तर्ककौशलम् ।
अन्ततो ऽ प्रयोजकत्वं च । अवस्थान्तरापत्तिराहित्यस्य हेतुत्वे साध्या
विशेषात्, मिथ्याभूतावस्थान्तरानिषेधे ऽ पस्तिद्वान्तात्, सत्यावस्थानिषे-
धेच व्यतिरेकव्याप्ते र्भङ्गत्वात् । यत्सत्यावस्थाविशिष्टं तज्जपते, यथा
घट इतिहि सा । नच घटादेः सत्यावस्थाविशिष्टत्वं त्वया म्युपगम्यते ।

एतेना अनुभूते विनाशनिषेधो पि प्रत्युक्तः, प्रागुक्तप्रकारेण
प्रत्यक्षादिबाधाच्च । यदि घटाद्यनुभूति र्नेदिनश्येत्, तर्हि सुषुप्तचाद्यनुप-

शास्त्रं नर्जावेदित्यर्थः । आदिशब्देन ज्ञानार्थश्रवणादिविधि ज्ञानं
निषेधविधिश्च गृह्यते । अनुभूति र्निर्विकारा, अजत्वादेति शकते
(अनुभूतेरिति) किं स्वरूपानादित्वमात्रं हेतुः, अतावस्थाराहित्यं ?
नाद्यः, इत्याह (स्वरूपानुत्पत्तीति) नद्वितीप इत्याह (अवस्था-
न्तरेति) किं मिथ्याभूतावस्थान्तरं निषिध्यते, उत परमार्थावस्था
न्तरमिति साध्यमपि विकल्प्य प्रथमं दूषयति (मिथ्याभूतेति)
द्वितीयं दूषयति (सत्येति) एतेनान्वयव्याप्तिरपि निरस्ता, प्रति-
योग्यप्रसिद्ध्या साध्या . प्रसिद्धेः । अत्रच परमार्थविकारासिद्धेः
व्यतिरेकव्याप्तिं प्रत्येव साक्षाद्भक्तत्वा त्परस्य व्यतिरेक्यनुमानत्वा-
भिमानाच्च व्यतिरेकव्याप्तिरेव कण्ठतो निराकृता । स्वसमानसत्ता
कविकारराहित्यसाधनेतु पूर्वोक्तएव व्यभिचार इति भावः । एतेने-
त्येत द्विवृणोति (प्रागुक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादिबाधाच्चेति) प्रागुक्त
प्रकारेणेत्येको दोषः, सच सर्वदा सर्वज्ञत्वप्रसंगादिः । प्रत्यक्षादि
बाधा चेत्यपरं दूषणं । ज्ञानं नष्टमित्यादिकं प्रत्येकम् । विस्मृत
ज्ञापनार्थं सुषुप्तज्ञानुपपत्त्यादि रादिशब्दार्थः । यद्वा (एतेनेति)
अविद्यायां व्यभिचारदर्शनेने त्यर्थः । विनाशनिषेधः- विनाशनिषे-
धानुमानं, अजत्वादिगक मित्यर्थः - । दूषणान्तर माह (प्रागुक्तेरपि)

पत्तिः, भवत्पक्षे मोक्षानुपपत्तिश्च । विद्यमानायां तस्यां विषयोद्धेयत्व-
विलक्षणावस्थाविशेषस्य प्राग्बोधे दुष्प्रतिपादत्वात् । प्रध्वंसेपि ग्राहका

“अतः स्वतः परतोपि सिद्धः सविदः प्रागभाव” इत्यत्र प्रत्यक्षादिया-
धस्य फलितत्वात् प्रागुक्तेऽयुक्तम् । (विषयोद्धेयेति) विषयोद्धे-
यात्मकविलक्षणावस्था विशेषस्येत्यर्थः । विषयानुद्धेयावस्थाया इति
यावत् । स्वरूपात्मनो विषयोद्धेयस्य नित्यत्वेन विषयानुद्धेयावस्था-
या अयोगादिति भावः ।

अत्र नवानः - नित्योप मनुभवः, अनादिभावत्वात्, आत्मवत्,
व्यतिरेकेण घटवद्वा । परमतेनान्वयी दृष्टान्तः । स्वमतेन व्यतिरेक
दृष्टान्तः । नचाविद्यायां व्यभिचारः, भावविलक्षणायां तस्यां हेतो
रभावात् । अनुभवविनाशहेत्वनिरूपणं चानुकूलं स्तकं । घृतिवि-
नाशवत् । स्फुरणनाशोपि कारणविनाशो नहेतुः, स्फुरणस्यानादित्वात् ।
नन्वाविद्याविनाशवत्तद्विनाशो स्त्विति चेन्न; - तद्वदत्रान्वयव्यतिरेक
सिद्धस्य शास्त्रसिद्धस्यवा विनाशहेतो रदर्शनात् । नच विरो-
धिगुणान्तरा तन्नाशः, तस्याह मर्थासमवेतस्य तत्समवेतगुणेना
विरुद्धत्वादिति ।

अत्र ब्रूमः - अहमर्थं धर्मस्य पक्षत्वेबाधः । तदतिरिक्तस्य पक्षत्वे
जीवेश्वरयोस्सिद्धसाधनं । अहमर्थं धर्मातिरिक्तस्य घटादिविषयक
ज्ञानस्यपक्षत्व आश्रयासिद्धिः, घटान्तरे तस्य निरासात् । अन्तः
करणधर्मातिरिक्तस्य पक्षत्वे ईश्वरादिज्ञाने सिद्धसाधनं । तदति-
रिक्तत्वेन विशेषणे किमीश्वरसमवेतज्ञानं विद्यक्षितं, किंवा ईश्वररूपः,
अथवा ईश्वरस्य व्यवहारहेतुभूतं ज्ञानं ? नाद्यः, त्वन्मते ईश्वरसमवेत
ज्ञानस्याप्रसिद्ध्याश्रयासिद्धेः । न द्वितीयः, त्वन्मते सर्वस्यापीश्वर-
ज्ञानाभिन्नतया आश्रयासिद्धेः । औपाधिकभेदमादाया ऽसिद्धिपरिहारे
तस्यानित्यत्वाबाधः । अतएव न तृतीयः । अस्मदादिव्यवहारहेतुत्वात्

नापि द्वितीय, अह मर्धविलक्षणाया निर्विषयाया सविदोऽनुपलम्भनिरस्तत्वात् । मुक्तौ निर्विषयत्वस्या न्यत्र प्रतिक्षेपात् । स्वापमदमूर्त्तासु निर्विषयसविदुपलम्भो स्तीति बाह्यमात्ररूपत्वात् । अहमर्थस्य तु स्वरूपमात्रप्रकाशात्मकस्य विषयान्तरविरहेऽपि घटादिनिर्विषयग्राहे सविद्विलक्षणतया तदाश्रयतयाच प्रतिपन्नस्य भवता सविद्विलक्षणतया हङ्कारान्धित्वाम्युपगमात् । पक्षान्तरे तु तद्वदेव तद्धर्ममूतसविदोऽपि सर्वदा निर्विषयत्वमाधनस्योपलम्भनिरस्तत्वात् । सुषुप्तौ तु निर्विषयाया

मर्धविलक्षणा, उताहमर्धपत्र ? नाथ इत्याह (अहमर्धेति) नन्वनन्तः करणात्मिका ह्यमर्थातिरिक्ता सविन्मुक्तौ निर्विषयेष्टव्या, तदा फुल्लप्रपञ्चस्य निवृत्तत्वात्, इत्यत्राह (मुक्ताविति) अन्यत्र-वादान्तरे । द्वितीयं दूषयति (अहमर्धस्यत्विति) तुशब्देन निर्विषयसविदोऽनुपलम्भनिरस्ततानेति सूच्यते । “ स्वरूपप्रकाशात्मकस्ये ” ति वस्तुगत्यनुवादः । अपिशब्देन निर्विषयतावांगीकारसूच्यते । “ घटादी ” त्यादिना परेण सविद्विलक्षणत्वस्या नंगीकारे हेतुद्वयमाह । घटादिविषया वभासकारत्वेन सविस्त्वेन सप्रतिपन्नापेक्षयाऽप्यत्वेन विलक्षणत्वात्, तदाश्रयत्वेन प्रतिपन्नत्वाच्च संविद्विलक्षणत्वांगीकार इत्यर्थः । ननु त्वया ह्यमर्धस्य निर्विषयसंविद् रूपत्वांगीकारा स्वन्मतानुसारेण तद्वृष्टान्तीकृत्य त्वया ह्यमर्धधर्मत्वेनाभ्युपगताया वस्तुतो निराश्रयाया सविदो निर्विषयत्वं प्रसाध्य तस्या उत्पत्तिः प्रतिक्षिप्यत इत्यत्राह (पक्षान्तरे त्विति) अह मर्धस्या न्तःकरणभिन्नत्वपक्ष इत्यर्थः । किं संविद् स्वर्षदा निर्विषयत्वं साध्यते, उत सुषुप्तौ ? नाथः इत्याह (तद्वदेवेति) द्वितीयं दूषयति (सुषुप्ताविति) त्वत्तमे सविद्विद्वि स्वर्षदा स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् सुषुप्तौ निर्विषयसंविद्विद्विद्वि तदातो प्रकाशेतेत्यर्थः । प्रकाशे चानुसन्धानमस्य इति भावः । एव मह मर्धस्य निर्विषयत्वमभ्युपगम्योक्तम् । इदानीं मह मर्धस्य

एतस्याः प्रकाशादर्शनात् । स्वभावप्रकाशात्प्यहं मर्षस्वल्पस्यां स्माभिः
प्रत्यस्मानन्द्यादिप्रियत्तयैव स्वतः प्रकाशात्प्राभ्युपगमेन कचिदपि
निर्दिशेत्प्रकाशानभ्युपगमात् ।

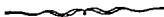
यद्यप्यस्मत्पक्षे मुमुक्षुषादिषु धर्मभूता मंत्रिन्निविषन्, तथापि
साश्रय्यादिभि स्तदानीमपि ननिर्धर्मकृत्वम् । विषयसहितायास्तु तस्या
स्तदानीं नप्रकाश मिच्छामः । येन प्रतिसन्धानप्रसंगोऽप्या नमुन्ये-
महि । उक्तं हि भाष्ये - “ यत्तनुभूते स्वयं प्रकाशत्व मुक्तं, तद्विषय
प्रकाशानवेच्छयां ज्ञानु रामन स्तथैव । ” इत्यादि ।

यद्दानुमानम् - अनुभूति रनुत्पन्ना, अनुभूतिव्यादित्यादिकं ।
नदप्युपपादिन प्रत्यक्षादिसमस्त प्रमाणवाचितं, प्रागुक्तप्रतिकूलतर्क
जालप्रतिहननम् । केवलव्यतिरेकिभांग श्वान्यत्र कृतः ।

निर्विषयत्व मसिद्ध मित्याह (स्वभावेति) मात्रपट्टेन घटादिकं
शक्यते । मन्वस्माभि षोडशी संविदिष्यते तादृशी त्वयापि
उपुत्ता ब्रह्म्युपगम्यत एवेत्यत्राह (चक्षणीति) सुषुप्तौ निर्विषयत्वा-
तिकारपि नत्वदभिमतनिराश्रयनिर्विषय निर्धर्मका हर्मधर्मविलक्षण
संविद्विद्धिः, येन तस्या अनादित्यं साध्यतेति भावः । ननु यदि
उपुत्तौ निर्विषया संविदिष्यते, तर्हि तस्या स्तदानीं प्रकाशमानत्वा
ऽनुरकाल तदनुसन्धानं स्यादित्यत्राह (विषयसहिताया स्थिति)
केवलव्यतिरेकीति) अन्यत्र - बुद्धिसरे । ननु तत्र साध्याप्रसि-
द्ध्या व्यतिरेकी दूषितः, तस्यसिद्धिश्च कथंचिद्व्यतिरेकीय
उपपादितैवेति चेन्न; - साध्यप्रसिद्धिसम्भवेपि साध्याप्रसिद्धिसम्भवे
सिद्धिसाध्याप्रसिद्धिसम्भवे न्यदिनेय साध्याप्रसिद्धिसम्भवे
उपपत्तेः । नच प्रकृतैपि तथा सम्भयः, असंयोजकत्वेना
साध्याप्रसिद्धिसम्भवे देव साध्याप्रसिद्धिसिद्धेः । विषयोः

घटादिविषयो ह्येखरहित स्वल्पमात्रपक्षीकारे चाश्रयासिद्धिर्वा सिद्ध
साधनं नेत्यादि दूषण मूह्यम् ।

इति कवितार्किकसिंहस्य सर्पतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्रेकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्या सविदनुत्पत्तिदूषणयाद
एकविंश ॥ २१ ॥

श्रिरस्तु ।

श्रीमते रामानुजायनमः ।

अथ द्वाविंशो वादः ।

परिणमयतिविश्व यस्त्रयं निर्भिकारः -
परिणमतिच योसौ तत्तदर्थान्तरात्मा ।
त्रिषमविषयतृष्णा धन्वकान्तारजातं-
व्ययनयतुभय मे विश्वजिष्णु रस्तविष्णु ॥

यदुच्यते - अनुभूतिर्निर्भिकारा, अनुत्पन्नत्वात्, यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनमपि न भवति, यथा घटादिरिति । तत्र संविदुत्प-
र्यादि समर्थनादसिद्धिर्भावोमुगमौ ।

किंच किमिदं निर्भिकारत्वं नाम ? किमुत्तरावधिरादित्यं,

द्वितमद्वितमं प्यास्माकीनं विभज्य दयानिधि
स्तुरगचदनो देव स्त्रैलोम्परक्षण दीक्षितः ।
जयतिघटय न्वेदान्ताचार्य पादसरोजयोः
स्थित परतया निष्ठा मस्माक मात्महितैषिणां ॥
परिणतमहापुण्यै स्सारग्रहैक चिचक्षणै
निरुपधिधना यस्मा दन्यतृष्णापच मन्यते ।
दृष्टिपदमप्यद्धा श्री श्रीनिवासगुरोर्वयं
चरणकमलद्वन्द्वेनानेन खाधुसनाधिदा ॥

(तत्र संविदिति) भाद्रिपदेन सचिचारत्वं गृह्यते । तत्र
संविद् उत्पात्तिविनाशयो स्साधनात्, " नविज्ञानुर्विज्ञाते विपरिलोपो
विद्यते" "प्रकान्पन्ते नजन्यन्त " इत्यादिना नित्यत्वावगमाच्च सिद्धि-
तिभावः । (किञ्चेति) भाषान्तराभाषनतीत्ये एनरावधिरादित्यं मि.

उतवटादिप्रणामान्तर व्यपदेशार्हावस्थाविशेषादहित्य, उतावस्थामात्रा-
हित्यमिति । नाद्य, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावविमता व्यभिचा-
रात् । भावरूपाज्ञानेनच भयत्पक्षे । भावान्तराभावादिनस्ते ऽनुत्पन्न-
प्रागभावेनानर्ताति चेन्न, त्वदभिमततयाप्यन्यतरा नैकान्यनिर्वाहात् ।
भावेसतर्मात विशेषयेष्याम इतिचेन्न ; कथा यामविशेषितस्य हे-
तोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मान्प्रतिव्यर्थ विशेषणत्वाच्च ।
ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानि । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तद-
वस्य । इदं सर्वं हृदि निधायह — “ भावेभ्विति विशेषणे तर्ककु-
शलता विभ्रुताभवती ” इति । विशेषितो ऽप्यय हेतुर्भवदभिमतया
ऽनाद्यविषया तत्त्वज्ञानोदया दन्तवत्या नैकान्त । मित्थया
भूतायःस्तस्या, प्रव्यसोपि मिथ्याभूत इतिनानैकान्त इतिचेन्न, -

घटादिप्रख्यंसस्यापि भित्त्यान्वेन यदुत्तरावधिभित्ति व्यतिरेकव्याप्ते दुर्ग-
हत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्वं मुपजीव्यव्याप्तिग्रह
इति चेन्न ; - अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैका
न्यस्थानिस्तारात् । अथपुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ
इत्यातिप्रसे ? तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारश्च तदुत्पन्न
यथा घट इति भवतोच्चैर्भाषितु मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अवि-
द्यापि सपक्षएवास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्ति केवलान्नयी भविष्यतीति
चेन्न ; - तथा प्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं
व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि ।

का । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वे ग्राह्या, उत्त-
व्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्वं इति विकल्पार्थं दूषयति (नघटादीति)
द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या
अविद्यायां साध्यसत्त्वेन हेतो स्साध्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारि-
कोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्याया मविद्यायां
व्यभिचार इत्याह (अविद्याया इति) उक्तव्यभिचार परिजिहीर्षया
शंकते (अथपुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह
(तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वरहित्यं साध्यं, उत्तपरमा-
र्थोत्तरावधिमत्त्वस्य राहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथ-
मविकल्पोपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेषा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय
विकल्प उदाप्य निरस्यते " अथपुन " रित्यादिना । व्यतिरे-
कासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरा-
वधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्साध्यः; नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयि-
त्वादिति शंकते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्या प्रसि-
द्धिः । तदेषोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि क-
चित्प्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितः;

उतवटादिवनामान्तर व्यपदेशार्हावस्थाविशेषादहित्यं, उतावस्थामात्रा-
हित्यमिति । नाद्यः, अनुत्पन्नेन प्रागभावेनोत्तरावधिमता व्यभिचा-
रात् । भावरूपाज्ञानेनच भवत्पक्षे । भावान्तराभावादिनस्ते ऽनुत्पन्नः
प्रागभावेनान्तराति चेन्न ; - त्वदभिमतेनाप्यन्यतरा नैकान्त्यनिर्वाहात् ।
भावत्वेसर्तमित विशेषयिष्याम इतिचेन्न ; - कथा यामविशेषितस्य हे-
तोर्विशेषणे हेत्वन्तरापातात् । अस्मान्प्रतिव्यर्थं विशेषणत्वाच्च ।
ततश्च पुनस्त्यागे प्रतिज्ञा हानि । भावरूपाज्ञाने व्यभिचारस्तद-
वस्थः । इदं सर्वं हृदि निधायाह - “ भावेष्विति विशेषणे तर्ककु-
शलता त्रिभ्रुताभवती ” इति । विशेषितो ऽप्यय हेतुर्भवदभिमतया
ऽनाद्यविद्यया सत्त्वज्ञानोदया दन्तवत्या नैकान्तः । मित्थ्या
भूतायास्तस्याः प्रत्यसोपि मित्थ्याभूत इतिनानैकान्त इति चेन्न ; -

त्युक्तं (उतवटादिवदिति) मृदादेर्घटादिरिव नामान्तरव्यपदेशार्हो योव-
स्थाविशेष स्तद्राहित्यमित्यर्थः । अपरिणामिर्न्वामिति यावत् (अवस्था
मात्रराहित्यमिति) कार्यमात्रराहित्यमित्यर्थः । अतिरिक्ताभावमते
व्यभिचारं दर्शयति (अनुत्पन्नेति) (भवत्पक्षइति) - “ व्य-
भिचारादि ” त्वनुषंगः (अविशेषितस्येति) पूर्व विशेषणेन विना
प्रयुक्तस्यत्यर्थः । पुरुषदोषमुक्तवार्थं दोषमप्याह (अस्मानिति) त-
तश्च व्याप्यत्वासिद्धिरिति भावः (ततश्चेति) ततएव हेतोर्विशेष-
णस्य पुनस्त्याग इत्यर्थः । अविशेषितहेतावेव पूर्वोक्तव्यभिचारंच
स्मारयति (भावरूपेति) (भावेति) भगवान् भाष्यकार इति
शेषः । ननु भावरूपाज्ञानस्य मित्थ्यात्वेन तद्विरोधिभूतध्वंसोपि मि-
त्थ्याभूतएव वाच्यः, अन्यथा समानमत्ताकरत्वाभावेन विरोधासिद्धेः,
ततश्च विनाशित्वाभावस्य साध्यत्वाभिमतस्य पारमार्थिकाभिमतस्य
तत्र सत्त्वान्नव्यभिचार इति शंकते (मित्थ्याभूताया इति) स्वात्य-
न्ताभावाधिकरण एव प्रतीयमानत्वं मित्थ्यात्वमिति मतानुसारेण शं-

घटादिप्रबन्धसस्यापि मिथ्यात्वेन यदुत्तरावधिभदिति व्यतिरेकव्याप्ते दुर्ग्र-
हत्वापातात् । व्यावहारिकं घटादेरुत्तरावधिमत्त्वमुपजीव्यव्याप्तिग्रह
इति चेन्न ; - अविद्याया अपि तथाविधोत्तरावधिमत्त्वाभ्युपगमेना नैका
न्यस्यानिस्तारात् । अथपुनः परमार्थोत्तरावधिराहित्यमेव साध्यार्थ
इत्यातिष्ठसे ? तथापि व्यतिरेकासिद्धिः, यत्परमार्थविकारश्च तदुत्पन्न
यथा घट इति भवतोच्चैर्भाषितु मशक्यत्वात् । माभूद्व्यतिरेकः, अवि-
द्यापि सपक्षएवास्तु, हेतुश्च सपक्षैकदेशवर्ति केवलान्वयी भविष्यतीति
चेन्न ; - तथा प्यप्रसिद्धविशेषणत्वापातात् । नह्यप्रमितप्रतियोगिकं
व्यतिरेकमभ्युपगच्छामः । नच परमार्थविकारं प्रमितमिच्छसि ।

का । किं व्यतिरेकव्याप्तिः पारमार्थिकोत्तरावधिमत्त्वे ग्राह्या, उत-
व्यावहारिकोत्तरावधिमत्त्व इति विकल्प्याद्यं दूषयति (नघटादीति)
द्वितीयं दूषयति (व्यावहारिकमिति) उक्तरीत्या
अविद्यायां साध्यत्वेन हेतो स्ताध्यव्यभिचारित्वे यद्व्यावहारि-
कोत्तरावधिमत्तदुत्पन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तौ ग्राह्याया मविद्यायां
व्यभिचार इत्याह (अविद्याया इति) उक्तव्यभिचारपरिजिहीर्षया
शंकते (अथपुनरिति) एतदपि पूर्वोक्तदूषणेनैव निरस्तमित्याह
(तथापीति) अथवा किमुत्तरावधिमत्त्वरहित्यं साध्यं, उतपरमा-
र्थोत्तरावधिमत्त्वस्य राहित्यं साध्यं, इति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथ-
मविकल्पोपि पूर्वोक्तरीत्या द्वेषा विकल्प्य दूषितः, इदानीं द्वितीय
विकल्प उतथाप्य निरस्यते " अथपुन " रित्यादिना । व्यतिरे-
कासिद्धिः - व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धि रित्यर्थः । ननु पारमार्थिकोत्तरा-
वधिमत्त्वस्य व्यतिरेकस्ताध्यः; नच व्यतिरेकासम्भवः, हेतोरन्वयि-
त्वादिति शंकते (माभूदिति) अप्रसिद्धविशेषणत्वं - साध्या प्रसि-
द्धिः । तदेवोपपादयति (नहीति) अस्तु परमार्थविकारस्यापि क-
चित्प्रमिति रित्याह (नच परमार्थेति) माभूद्विकारस्य प्रमितिः;

नचाप्रमितस्य परमार्थता सम्भवति । कचिच्च परमार्थविकाराभ्युपगमे ऽप
मिद्धान्त । ततश्च भ्रमदृशा विकारश्चेदपरमार्थ इति व्याप्तौ सिद्ध्याया
व्यवच्छेदाभावाद्व्यर्थं विशेषणमिति ।

तदेतदखिलमगिसन्धायाह— “ किंभवत् परमार्थभूतोप्यऽस्ति
विकारः ? येनैतद्विशेषणमर्थवद्भ्रमिष्यति ” इति ।

ननु माभूद्व्यवच्छेद्य, तथाप्य नैकान्त्यपरिहारक्षमतयापि सार्थ
विशेषणमिति चेत् ? ह-तत्र शशविषाणरूपनिकारराहितेति किं न सा-
ध्यते ? तावतापि ह्यनेकान्त्यसुपरिहरम् । अप्रसिद्धविशेषणत्वापाता

अथापि बाधादिस्तु परमार्थः, अतस्तत्प्रतियोगिकाभावोपि सम्भवती
त्याह (नचेति) प्रमाणविनापि प्रमेयांगीकारेतिमसंगादितिभावः ।
परमार्थविकाराभ्युपगमे दूषणान्तरमप्याह (कचिदिति) (तत-
श्चेति) विकाराभावसाध्यतात्वया विकारमात्रस्यापारमार्थिक-
त्वांगीकारात्, पारमार्थिकविकारस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्य, साध-
यितुमशक्यत्वात् दपारमार्थिकविकारस्यैवाभावसाधनाय इति त-
द्व्यवच्छेदाय पारमार्थिकत्वविशेषणं नकर्तव्यमित्यर्थः । यद्यप्यपार-
मार्थिकविकारस्याभाव एव साध्य इति तद्व्यावृत्त्यर्थतया नविशे-
षणस्य सार्थकता, अथापि पारमार्थिकविशेषणे दत्ते ऽविद्यायां पारमा-
र्थिकविकारान्यत्वस्य सत्त्वात् व्यभिचार इति व्यभिचारपरिहारार्थं
मिति शंकेते (ननु माभूदिति) (हन्तैवमिति) ननु विकारापारमा-
र्थ्यस्य साधयिषितत्वात् तदर्थं परमार्थविकारान्येति साध्यते, तत्र
यद्यप्यनेनैव परमार्थत्वाभावो विकाराणां न सिध्यति, तथापि परमा-
र्थविकारान्यत्वे सति सविकारत्वाङ्गिणेन परमार्थविकारस्य ब्रह्मणि
साधने विकारमिष्यात्वासिद्धेः कथं प्रतिबन्दीति चेन्न, - हेतौ विशे-
षणासिद्ध्या तदनुमानासम्भवात् । अतश्शशविषाणविकारराहित्यसाध-
नतुल्यमेवेदमिति भावः । ननु विकारराहित्यमात्रे साध्ये सिद्धसा-

दितिचेत् ? तुल्यम् । अस्तु तर्हि सिद्धसाधनत्वपरिहारार्थं परमार्थेति विशेषणं, प्रसंगतस्त्व नैकान्यमपि परिहरिष्यति ; विकारराहित्यमात्रेहि साध्यमाने मिथ्याभूतविकारराहित्यमात्रेण यदि भवान् सिद्धसाधनतां ब्रूयात्तदास्माभिर्विशेषितव्यमिति चेन्न ; - अतिप्रसंगात् । पर्वतो ग्रिमानित्यादिषु सर्वेष्वपि प्रयोगेषु परमार्थाग्रिमानित्यादि प्रयोगप्रसंगात् । स्वयम्प्रकाशानुमानेषुच भवता नुभूतिः परमार्थतः स्वयम्प्रकाशेत्यादि

भना त्किञ्चिद्विशेषणविशिष्टं साध्यं वाच्यं, शशविषाणरूपविकारराहित्यसाध्यन्तु न सिद्धसाधनपरिहारक्षमं, तस्यापि सिद्धत्वात्, भत एव तत्परित्यागः, नत्वप्रसिद्धविशेषणत्वात्, परमार्थविकारराहित्यसाधने-न सिद्धसाधनमिति परमार्थविशेषणं सार्थकमिति शंकेते (अस्तु तर्हि) नन्वपारमार्थिकविकारराहित्ये संविद् स्वविकारत्ववादिनः सिद्धेऽपि पारमार्थिकविकारराहित्यस्या सिद्धत्वात् विकारत्वावच्छिन्नविकारराहित्यमसिद्धमेव, ततश्च न सिद्धसाधनमित्यत्राह (विकारराहित्यमात्रेहीति) पारमार्थिकापारमार्थिकानुगत विकारत्वस्यैकस्याभावा द्विकारराहित्यमात्रेसाधिते मिथ्याभूत विकारप्रतीते स्सिद्धसाधनमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमपारमार्थ्यं विशेषणसार्थक्यमित्यर्थः । यद्वास्वमते विकारस्यानुभूतावंगीकारा द्विकारत्वावच्छिन्न सामान्याभावो न साध्यितुं शक्यः, तत्परिहारार्थं विकारत्वव्याप्यधर्मावच्छिन्न प्रतियोगिकाविकाराभाववस्वे विकारप्रतियोगिकाभाववस्वेवा साध्येमित्याविकारत्वस्यापि तद्व्याप्यतया तदवच्छिन्नाभावमादाय मिथ्याभूतविकारविशेषप्रतियोगिकाभावमादायवा सिद्धसाधनतां भवान् ब्रूयादिति पारमार्थिकत्वविशेषणं विकारप्रतियोगितावच्छेदकतयोपादीयमानं सार्थकमित्यर्थः (अतिप्रसङ्गादिति) ननु - पारमार्थिकाग्रिमानित्यादि रूपेणैव साधनप्रसंग इष्टइतिचेन्न ; - तथापि मिथ्याभूतपरमार्थत्वाश्रयाग्रिममादाय सिद्धसाधनोद्भावनशंकया परमार्थत्वेऽपि परमार्थविशेषणं,

प्रयोगोऽप्य । अन्यथाहि भिव्याभूतस्यप्रकाशत्वाभ्यपगमेन पर मि-
 द्धसाधनतामुद्घाटयेत् । नच त्वमप्यपरमार्थान् काश्चनविकारानि-
 ष्टाम्, येनसन्निद स्तयोगात्सिद्धसाधनता प्रब्रम इति विभेपि । अतः
 सुष्ठुक्तभाष्ये विशेषणत्रैयर्थ्यम् । उत्तरयोरपि कल्पयोरनेकान्त्य म-
 दर्शयत्— “ भवदभिमतता विद्यानुत्पन्नैव विनिर्भिकारास्पद ” मिति ।
 तत्र न तावद्वितीयः, अविद्यायाएव महदादिनामान्तरव्यपदेशार्हं स
 मस्तविकारयोगित्वस्य भवद्भिरेवस्वीकारात् । घटकपाललोष्ठयन्म्या
 विशेषो पिह्यन्ततो ऽविद्यायाएव । अनुभूतिस्मृत्यादि नामान्तरव्यपदे-
 शार्हायस्था भेदाश्च सन्निदएव प्रयक्ष मीक्ष्यन्त इति कथं तदभाव
 साधनम् । अनुभूतित्वादय सन्निदम्या विशेषा मिध्याभूता इति
 चेन्न ; - दत्तोत्तरत्वात् । नहि सय काश्चिदवस्थाविशेषस्ते समस्ति ।
 अतएव नतृतीयोपि । अपनिह्वान्तप्रसगन्त्रपिकः, मिध्याभूतानामव-
 स्था विशेषाणा सन्निदोभवेतैव स्वीकारान् । अन्यथा जगद्रमतन्नि-
 वृत्यभक्षो तदुपायगोपण तदनुष्ठान तदर्थशास्त्रारम्भादे रभावप्रसगात् ।
 इष्टप्रसगो यमितिचेन्न ; - व्यवहारिकव्यवस्था प्रतिष्ठिताना तेषा
 त्वयेव स्वीकारात् । अन्यथा तिष्ठसत्यपक्षे, सज्जया शास्त्रारम्भादिकमिति ।

एवं तत्रापीत्यनवस्थायां तात्पर्यात् । तत्पर भाष्य दर्शयति (भव-
 दभिमततेति) भाष्य विवृणोति (तत्रनतावदिति) द्वितीयः - पार-
 णामित्वाभावकल्पः । प्रत्यक्षवाधमप्याह (अनुभूतीति) अन्तःकरण
 विकारा एते नसन्निदिकाराइतिचेन्न, ज्ञानत्वेनेव स्मृत्यादि विकारणां
 घटादीनामिव मृत्प्रेनानुभवात् । अनुसन्निदतादात्म्याध्यास्ता स्यानुभव
 इतिचेत् ? ज्ञानत्वेनेवा नन्दत्वेनापि भानप्रसगात् । इहानानन्दयाग्भेदा
 देवा वरणानावरणयोरपि शुद्धितत्त्वद त्वयोरिवनिर्विक्रमुमशक्यत्वात् (दत्तो
 उत्तरत्वाइति) असन्निदविशेषणत्वेनेत्यर्थं (अन्यथातिष्ठेति) उवाच
 हारिकव्यवस्थानगीकारात्त्यर्थः । व्यावहारिकव्यवस्थाय पारमार्थिक-

संविद्विकाराणां मिथ्यान्व मेवात्र साध्यत इति चेन्न; - अत्रापि व्यतिरेकमंग प्रसंगात् । नहि यद्विकारवत्तदुत्पन्न यथा घटइत्यत्र सत्यविकारयोगित्वात् मुत्पत्तिव्याप्तं दृष्टं, येन तन्नित्पत्तय तन्नित्पत्ति स्यात् । लोकदृष्टया तथा दर्शनमस्तीति चेन्न; - तस्याः संविद्विकारेषु घटादिविकारेषु च पक्षपाताभावेन त्वदुक्तव्याप्तेर्दुर्ग्रहत्वात् । त्वदृष्टेस्तू भयन्निद्वेषशीलतयापि तथाविधनियम प्रहासिद्धेः । केवलान्वयिन्वशंकापि पूर्ववद्भ्या ।

ननु भवतोपि ब्रह्मानुत्पन्नं निर्विकारं च, तदास्तदेव समर्थ यमानेश्वस्मानु कस्ते कोपइति चेन्न; - अस्मात्सिद्धान्ता परिज्ञानात् । नहि वयं लोकसिद्धा मुदयास्तमयादि विकारशतशालिनी महमर्थ धर्मभूतां संविदं परब्रह्मेति परिभाषामहे, नच तामेव सकलविषयश्रय शून्यावस्थां, अपि तु समस्तचिदधिद्विशिष्टतया स्वविशेषणभूत चिद चिन्प्रतिष्ठितश्लेशादि जन्मादिविकारज तं स्वरूपतोऽष्टविकारश्लेशं संकोच

व्यवस्थाया शास्त्रारम्भादितिद्धये स्वीकार्या, व्यावहारिकव्यवस्थाचेन्न स्वीक्रियते पारमार्थिकव्यवस्थैव स्वीकार्येत्यर्थः । उक्तयाधपरिहारं शकते (संविद्विकारणामिति) परमार्थविकारशून्यत्वमेव साध्यते, विकारवत्तश्च तत्साधने मिथ्याविकारवत्त्वमेव सिद्धयतीति भावः । लौकिकानां ब्रह्मवदघटादिविकारिणामपि पारमार्थ्यस्यैव प्रतीतेः मृदादिषु परमार्थविकार स्तद्व्याप्तइति ब्रह्म स्वम्भवतीति तत्रतीत्यनुसारेणैव मनुमानमिति शकते (लोकदृष्टयेति) लौकिकै स्संविद्विकारणामपि पारमार्थ्यस्यैव यदा तत्रैव व्यभिचारग्रहा स्वत्यविकारयोगित्वात्पन्नत्ययो नं व्याप्तिग्रह इत्याह (नेति) “ तस्याः ” - लोकदृष्टेः । स्वदृष्टचनुसारेणानुमाने नव्यभिचारः, अनुभूतेः परमार्थविकारस्या नंगीकारा दित्याह (त्वदृष्टेस्तिवति) पूर्वोक्तेषु निर्विकार

विकासवैदेशिकसार्वश्य मनन्तमंगळगुण मीश्वरतत्त्वम् । यदि तस्य
निर्विकारत्वं साध्यसि काम साध्यताम् । तत्र प्रमाणं मिदं मन्यं द्वेति
निपुण विभावय ।

नचेश्वररूपस्यापि समस्तावस्थाशून्यत्वं साध्यितुं शक्यं, कादा
चित्क तत्तन्मूर्तद्रव्यसंयोगविभागाद्यवस्थाविशेषाणां विषयदादिष्विव
विश्वव्यापिनीश्वरेषु दुर्धारत्वात् । नित्यासंकुचितप्रकाशात्मनि तज्ज्ञानेपि
तन्मकल्पाद्यवस्थाविशेषाणां मनन्तानां माम्नातत्वात् । अकर्मनिव-
न्धनतया च तेषां मपुरुषार्थत्वप्रसङ्गाभावात् । बीजाकुरव दवस्थाप्रवाहानां

त्वसाम्यविकल्पे प्वाद्ययोः स्थिद्धसाधनं माह (यदि तस्येति) (इदं
मन्यद्वेति) अनुत्पन्नत्वहेतो रविद्यादौ व्यभिचाराच्छ्रुतिरेवात्र मान-
मिति भावः । तृतीयकल्पे बाधकं माह (नचेति) (संयोगेति) ननु
निरवयवस्यात्मनः कथं संयोगः, संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वनियमात्,
प्रदेशभेदमन्तरेण स्वात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यायोगात्, “ असं-
गो न हि संन्यत ” इति श्रुतेश्चेति चेन्न;— प्रदेशभेदाभावेऽप्यवच्छेदकभेदेन
संयोगतदभाषयोः सामानाधिकरण्योपपत्तेः, अवच्छेदकत्वं च विरुद्ध-
योर्बन्धुभवे मंगीकार्यम् । असंगत्वश्रुतिश्च “ नस्थानतोऽपि परस्यो
भयाल्लग्नसंघर्षही ” इति प्रतिपादित दोषाभाषपरा । “ तदक्षते ” त्यादि
श्रुतिस्थिद्धसंकल्पलीलासत्याद्यनन्तधर्मभूतज्ञानविकाराश्रयाथाच्च ना-
यस्थामात्रशून्यावस्थाधनसम्भव इत्याह (नित्येति) जीवस्य सं-
कुचितज्ञानतया तत्तद्विषयादिभेदेन ज्ञानावस्थासम्भवेऽपि नित्यासंकुचि-
तज्ञाने न तत्सम्भव इति शंका मपनुदति (नित्यसंकुचितेति) (तज्ज्ञानेपीति)

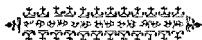
दिवेना हेतुकत्वादिचोद्यानवतारात् । आगमिके चारिम नर्थे हेतुक
सक्षोभस्या ऽशक्यत्वा दिति ।

इति कविताकिंकिर्सिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतौ शतदूषण्यां सविन्निर्विकारत्वानुमानभंगनादो
द्वाविंशः ॥ २२ ॥

सस्यभगवतो ज्ञाने (आगमिकइति) अशक्यताच “ लोक-
वतुलीलाकैवल्य ” मित्यादिभिर्द्वितीयाध्यायेनुसन्धेया ।

इति श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्वयाथाभ्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परायणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन धिरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्याया
सविन्निर्विकारत्वानुमानभंगो
द्वाविंशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।

श्रीमत्तेरामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवेनमः ।

अथ त्रयोविंशो वादः ।

प्रतिपुरुष मनेका. प्रत्यवस्थ विचित्रा
 इशुभगतिषु धियो य क्षोदय त्यजसा नः ।
 अखिल चिदचिदन्तर्यामि तद्विष्णुसंज्ञं
 सवितु रह मुपासे तस्य देवस्य भर्गः ॥

गेहक्षेत्रे यतिपतिमतादाग्निभि स्तारवमूकै
 रन्यो-यस्य क्षुतिपरिषदां कारितै स्संप्रद्वारैः ।
 केशाकेशि प्रभवमलघुं योभिषंगं यिनित्ये
 सोऽस्मश्चिते भवतु सततं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ॥
 विभुरपि षण्णश्रुय त्रातुं मुहुर्भविनोऽप्रभु
 विहितविधिधमाद्गुभांघो दशैघतु भूरिशः ।
 दुरितहरयायेन व्यस्माप्यनन्दिच देहिनो
 युगपदवता रोचेत् श्रीनिवासरुस्सनः ॥

संविन्नानाद्यानंगीकारे गायत्रीविशेषस्या दित्यभिप्रायेण गाय-
 त्रीं व्याकुर्वन् मगलमाचरति (प्रतिपुरुषामिति) “ धियो धर्मादिगोच-
 राः ” इति प्रमाणानुसारेणाह (शुभगतिष्विति) शुभदेवेषु धर्मादि-
 ष्वित्यर्थः । “ तस्य देवस्य यद्गमंस्तद्वरेण्य मुपास्महे ” इति प्रमाणवला-
 प्रापन्तच्छब्दो य इति पदनिर्दिष्ट श्लोदयित्वरः, परन्तु मखिद्रपर
 इत्यभिप्रायेणाह (अखिलेति) “ भर्गाख्यं विष्णुसंज्ञमि ” ति प्रमाण
 मांभमेत्याह (विष्णुसंज्ञमिति) गायत्र्या विष्णुपराधं भर्ग इति पद-

यदाहुः — अनुभूतिर्नाना, अजत्यात्; यन्नाना तज्जा-
यते, यथा घटः । दृश्यमानस्तु संविद्धेदो विषयाश्रयादिभेदोपाधिकाना न
स्वाभाविकः, घटाकाशतरंगचन्द्रपराभिमतसमयायादिभेदवत् । अन्यथा
कल्पनागौरवप्रसंगादिति ।

तदसारं, किं मत्र यतः कुतश्चिदपि भेदो निषिध्यते, उत सं-
विज्ञातायमात्रात्, अथ सविस्वरूपात्, उत संविद्वत्तरात्, अथवा
सविस्वजातीयराहित्यं साध्यतइति ।

न प्रथमः, प्रत्यक्षविरोधान् : देहात्मविवेकानुपपत्तिप्रसंगात् ;
अपसिद्धान्ताच्च । 'युष्मदस्मःप्रत्ययगोचरयो विषयविषयिणो स्तमःप्र-
काशत्रद्विरुद्धस्वभावयो रितरेतरभावानुपपत्ता' त्रिति हि वः कूटस्थोपदे-
शः । अपरमार्थोपि भेदः तत्र निर्दिश्यतइतिचेत् ? साधु तत्वोपदेशः
समारम्भः । परमार्थत इत्यो [रैक्य]भेदप्रसंगश्च । अत्राप्यपरमार्थ भेदनि-

स्य सकारान्तरावंच घेदान्तविजये प्रपंचितमस्माभिः । आदिपदेन वृ-
त्तिर्गृह्यते । अप्रयोजकत्वशंका मपाकरोति (अन्यथेति) विषयाश्र-
यभेदस्य सिद्धत्वा अतद्वेदः, कल्पनीयः, वृत्तिभेदस्य कल्पनेपि फल
मुप्रावा अतद्वैत्वं दोषायेति भावः (तदसारमिति) अत्राप्योजक-
त्वमपि विवक्षितम् । नचानुभूतिनानात्वे गौरवं, भेदप्रतीतिः कल्पमानु
भूतिविषयत्वे लाघवात् । उपाध्यधीनत्वकल्पने भकल्पतो पाध्यधीन
त्वकल्पनेच गौरवात् । अन्यथा घटादिभेदप्रतीति रप्यौपाधिकत्वकल्प
नापत्तेः । अनवस्थाभया सपरिप्यागस्तु प्रकृतेपि तुल्यः (प्रत्यक्षवि-
रोधादिति) घटादिभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वा दित्यर्थः । अपसिद्धान्तमे
घोषपादयित् माह (युष्मदिति) " तत्र " - " इतरेतरभावानुपपत्ता "
विरयत्र (परमार्थतइति) समानसत्ताकयो भेदाभेदयो रैक्यात्मभवा
दिति भावः । किंच किमत्रानुमाने अपरमार्थस्य भेदस्य निबन्धः कि
यते, उतपरमार्थस्य ? नाद्यइत्याह (भवेति) (सपथेति) अपसिद्धा

पेधे सएव दोषः, परमार्थभेदानुमिति प्रमंगोवा । परमार्थभेदनिषेधेतु व्यतिरेकव्याप्तिभंगः, यत्परमार्थभेदेन तदुत्पन्नं. यथा घट इति हि सा स्यात् । नच घटादौ परमार्थभेद स्वयाम्युपगम्यते । तदाह - “ जन्मप्रतिबद्धः परमार्थविभागः किं क्वचिदृष्टस्वये ” ति । अविद्यायाश्चानुत्पन्नतया म्युपेताया संविदपेक्षया परमार्थभेदाभ्युपगमे पक्षविपक्षमात्रवृत्तितया विरुद्धो हेतुः । अपरमार्थभेदाभ्युपगमे तु जडाजडतादात्म्यातिदेशः । तदाह - “ अविद्याया आत्मनः परमार्थतो विभागाभावे वस्तुतो ऽविद्यैव स्यादात्मे ” ति ।

न द्वितीयः, संविदः संविद्विजातीयत्वा नभ्युपगमेन सिद्धसाधनात् । नहि संविदेन भवति संविजानीयमात्रा द्वियत इति कश्चिदिच्छति । तथेच्छन्तमपि प्रतिनासौ हेतुः, अविद्यायां संविद्विजातीयायां तद्वृत्तेः । साह्यदुत्पन्नसंविदत्वात् सर्वभादेव हि भिन्नत्वयेष्यते । तद्वेदानभ्युपगमे तन्मिथ्यात्वाभ्युपगमेच दत्त मुत्तरम ।

न तृतीयः, सिद्धसाधनत्वादेव ।

नापि चतुर्थः, संविदन्तरसिद्धौ तदवधिकभेदस्यापि सिद्धे स्तन्निषेधायोगात् । तदसिद्धौ कथं तन्निरूपित भेदनिषेधः । उपाधिवशात्संविदन्तरत्वेन प्रतीयमानं स्वरूपमेव संविदन्तरशब्दे नानुच्य तदवधिकभेदोनिषिष्यते, चन्द्रस्तरंगचन्द्रान्न भिद्यतइतिव दितिचेत् ? तथापि हेतोर्विरोधः; संविदन्तराङ्घ्रिनाया मविद्यायां तद्वृत्तेः । नहि सा संविदन्तर भेदरहिता, प्रागुक्त

न्तपक्षेत्पर्यः । स्वयैव युष्मदादिवाक्यस्य परमार्थभेदपरत्वाक्ते रिति भावः (परमार्थेति) समानसत्ताकयो रेकत्रास्यभवादिति भावः । द्वितीयं दूषयति (परमार्थेति) (तदाहेति) भगवान् भाष्यकारइति शेषः । परमार्थभेदस्य निषेधइति पक्षे दूषणान्तरमाह (अविद्यायाश्चेति) (दत्त मुत्तरमिति) जडाजडयो रैक्यप्रसंग इत्यर्थः ।

दोषात् । यश्च प्रवाहानादि मन्त्रिणा मिच्छति, तस्यापि प्रागभावे संविदन्तरा
 द्विजे हेतुवृत्तेर्विरोधश्च । यद्यप्यभावमपि नेच्छेत्, तथापि घटादिषु सवि-
 दन्तरभेदाभावात् सपक्षभूतेषु सर्वेषु हेतो रवृत्ते रसाधारणता । अपर-
 मार्थसंसंविदन्तरा द्वेदस्तत्रास्तीति न सपक्षतेति चेत् ; तर्हि संवि-
 दोपि संविदन्तरादपरमार्थं भेदयोगा न्न तत्र तद्राहित्वं साधयितुं श-
 क्यं । अपारमार्थमेव तस्यात्र साध्यत इति चेत् ? तथापि घटादिष्वपि
 संविदन्तरभेदापारमार्थसिद्धेः सपक्षत्वम परिहार्यम् । संविदःसंविदन्तरा
 द्वेदमात्रं मिथ्या, घटादेस्तु स्वरूपमपीति विशेष इति चेत् ? कि-
 मतः, स्वरूपस्य मिथ्यात्वे सत्यत्वेपि संविदन्तरप्रतियोगिक मिथ्या
 भेदयोगित्वस्य साधारणत्वात् ।

(संविदन्तरभेदाभावा दिति) परमार्थभेदाभावा दित्यर्थः ।
 (साधयितुं शक्य मिति) बाधा दिति भावः । (अपारमार्थ्यं मिति)
 भेदवति भेदाभावसाधने भेदापारमार्थ्यपर्यवसाना दिति भावः ।
 (अपरिहार्यं मिति) तथा चासाधारण्य मिति भावः । अविद्यायाः
 प्रवाहानादित्वं अभावाभ्युपगमं चाधिकृत्या स्य अन्वस्य प्रवृत्तेः ना-
 विद्याप्रागभाववृत्तित्वेना साधारण्योद्धारशंकावकाशः । नन्वध्यस्त-
 स्या धिष्ठाननिष्ठाभावप्रतियोगित्वमात्रं घाच्यं, न त्वधिकरणमात्र-
 निष्ठाभावप्रतियोगित्वं, तथाच संविद स्तत्यत्वेना धिष्ठानत्वात् तत्र
 भेदाभाव स्तम्भवति, घटादेश्च मिथ्याभेना नधिष्ठानत्वात् न तत्र
 भेदाभावः, ततो न बाधो न चासाधारण्य मिति शंकेते (संविद
 स्संविदन्तरा दिति) यथादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाभावे तस्य
 सत्यत्वसंगेन तत्र तदात्यन्ताभावस्या वश्यकतया घटादा घटा-
 धारण्यम्, यदि च तस्य घटादौ मिथ्यात्वेपि तदनाभये तत्र तदभाव
 इत्युच्यते, तदा संविद्यपि तदभावो न स्यादिति बाध एव स्या दि-
 त्यभिप्रायेण परिहरति (कि मत इति) -

नवीनस्तु - वृत्त्यतिरिक्ता संघित स्वप्रतियोगिक स्वसमानसत्ता क यावद्भेदरहिता, प्रमाणतो ऽ विभाव्यमानतद्भेदत्वात्, चन्द्रादि चत् । वृत्तिज्ञाने बाधवारणाय वृत्त्यतिरिक्तेति । साध्यवैकल्य परिहाराय स्वप्रतियोगिकेति । स्वशब्द स्वमभिव्याहृतपरः । याव परिहाराय स्वसमानसत्ताकेति । व्यक्तिविशेषे स्वप्रतियोगिकभेदा भावेन सिद्धसाध्यतापरिहाराय यावदिति । घट तद्रूपावृत्ति स्ववाचकाखण्डशब्दप्रवृत्तिनिमित्तव्यतिरिक्त स्वसमानसत्ताक तादात्म्यविरोधिभेदरहिता, उपाधिपरामर्शमन्तरेण तद्भेदवत्त्वेना प्रतीयमाणत्वात्, आकाशवत् । आकाशानुभवयोस्स्ववाचकद्रव्यगुणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तद्रव्यगुणत्ववत् घट तद्रूपप्रतियोगिकतादात्म्यविरोधितद्भेदवत्त्वेन साध्यवैकल्यबाधपरिहाराय घटतद्रूपावृत्तियुक्तम् । कर्मशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकर्मत्वव्यतिरिक्तप्रतियोगिकभेदवत्त्वेनोक्तदोषपरिहारार्थं स्ववाचकेत्युक्तम् । एतदनुभवपदप्रवृत्तिनिमित्तै तदनुभवत्वव्यतिरिक्त भेदाभावस्यै तस्मिन्परैरंगीकारात्सिद्धसाधनता परिहारायाखण्डपदं । सिद्धान्ते ऽनुभवशब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुभवाधिकरणानुभवप्रतियोगिककल्पितभेदस्य पक्षेगीकारात्साध्यपरिहाराय तादृशधर्मव्यतिरिक्ततादात्म्यविरोधीत्युक्तं । सिद्धान्ते ऽनुभवस्य अनुभवान्तरतादात्म्यविरोधिभेदानंगीकारात् बाधः । तर्हि परमतेऽप्यनुभवस्यानुभवान्तरप्रतियोगिककल्पिततादात्म्यविरोधिभेदाभावात्सिद्धसाधनं स्यात् सन्निवृत्तये स्वसमानसत्ताकेत्युक्तं । परमतेऽप्यतादृशव्यावहारिकतादात्म्यविरोधि तद्भेदवत्त्वानंगीकारात् न सिद्धसाधनम् । हेतावपि तद्भेदेत्युक्ते न साधनवैकल्यम् । परमते पक्षे ऽ सिद्धिशंकापरिहारार्थमुपाधिपरामर्शमन्तरेणैत्युक्तम् । तथा संघितप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताकभेदयती न सम्भवति, संघितप्रतियोगिकानौपाधिकभेदयती न भवति, सविद्भिन्ना न भवति, संविद्यात्, व्यतिरेकेण घटवत् । न च साध्याप्रसिद्धिः, सामसिद्धिं विनापि संविद्भेदसंविद्याभावयो

एतेन - अनुभूतिर्वादिति हेतुना प्यस्य साध्यस्य दुस्साध्यत्वं दर्शितम् । तरंगचन्द्रदृष्टान्तोपि विपमः, तरंगचन्द्रस्य मिथ्याभूतस्य सत्यचन्द्रतादात्म्यायोगात् । यदि चन्द्रव्यतिरिक्तं तरंगचन्द्रो नास्तीति निर्दिश्येत, तर्ह्यत्रापि संविदन्तरं मिथ्येत्येवोक्तं स्यात् । तथा विपयाश्रयभेदभिन्नानन्त संविदुपलम्भेच कस्या स्सत्यत्वं कासान्तु तरंगचन्द्रवन्मिथ्यात्वमिति विशेषकाभावा दनियमेन सर्वसंविन्मिथ्यात्वं सर्वसंवित्सत्यत्वं वा प्रसजेत् । सामान्यत स्संवित्तत्वे कुतश्चित्सिद्धे तद्व्यतिरिक्ता स्संविदो निषिध्यन्त इति चेत् ? कएव माह - संवित्तत्वं

घटादौ व्याप्तिग्रहसम्भवात् । नच तृतीयसाध्ये बाधः, शुक्तौ रजतादेरिव भेदकालेपि तदधिकरणे तदभावस्याविरुद्धत्वात् । नचाप्रयोजकत्वं, घृत्यतिरिक्तानन्तसंवित्कल्पने गौरवात् । एवं घटस्फुरणं पटादिस्फुरणप्रतियोगिक स्वसमानसत्ताक भेदवन्नभवति, स्फुरणत्वात्, पटादिस्फुरणवत्, इत्याह ।

तदिदं सर्वं भेदश्रातीयक मन्यदापि, सर्वं मवांचीनैः कल्पितं निरस्तमित्याह (एतेनेति)

अयंभाषः, घटादौ संविद्धेदस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य तत्रावश्यकतया संवित्त्रहेतो रसाधारण्यं, सर्वत्रानुमाने प्रथमकल्पोक्त प्रत्यक्षबाधो विषक्षितः । किंच घृत्यतिरिक्तासंविदिति पक्षनिर्देशे ताद्यदतिरिक्तेति व्यर्थं, घृत्यसिद्धेः । किंच वृत्ते स्संवित्वांगोकारे तत्रैव व्यतिरेकिहेतो व्यभिचारः । तदनंगोकारे घृत्यतिरिक्तेति व्यर्थम् । किंच प्रथमसाध्ये किं स्वशब्द स्संवित्परः उत समभिव्याहृतपरः? भाष्ये दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं, संवित्प्रतियोगिक चन्द्रसमान सत्ताकभेदस्य चन्द्रे सत्त्वात् । वृत्तिप्रतियोगिकस्व समान सत्ताक भेदस्य संविदि सत्त्वात्

द्वाधश्च । यदिच स्वपदद्वयमपि समानार्थं, तदानीमपि वृत्तिरूपसंवि-
 त्प्रतियोगिकतत्समान सत्ताकभेदस्य चन्द्रेसत्त्वात्साध्यवैकल्यं । स्वपदेन
 वृत्त्यतिरिक्त संविद्विवक्षायां संवित्प्रतियोगिक संवित्समान सत्ताकभे-
 दस्या प्रसिद्धेस्साध्याप्रसिद्धिः । ननु नप्राप्तियोग्यप्रसिद्धिः, संवित्प्र-
 तियोगिक व्यावहारिकभेदस्य प्रतियोगित्वात्, तस्यचघटादौप्रसिद्धेः ।
 स्वसमानसत्ताकत्वन्तु स्फुरणान्तरे प्रसिद्धं, प्रतियोगितावच्छेदकं ।
 घटरूपनास्तीत्यत्र घटस्येव प्रतियोग्यवृत्तित्वेपि सम्बन्धित्वमात्रेणैव स-
 त्तायाः प्रतियोगितावच्छेदकत्व सम्भवादिति चेन्न;- घटस्य तत्ररूपसम्ब-
 न्धित्वात्तथात्वेप्यत्र स्फुरणान्तरसत्ताया भेदसम्बन्धाभावेना नवच्छेदक-
 त्वात् । कथंचि त्संबंधोपपादनेच तदवच्छिन्न प्रतियोगिनोपिसत्त्वा
 द्वाधएव । भेदवत्त्वादित्येव हेतुसम्भवेशेपवैध्यर्थ्यं च । भेदवत्त्वेन
 प्रमीयमाणत्वाभावस्य हेतुत्वविवक्षाया मप्यभावत्वस्यैव हेतुतावच्छेदक-
 त्वसंबवेशेपवैध्यर्थ्यं । एतत्परिजिहीर्षया स्वपदद्वयस्यापि भिन्नार्थत्वे
 पूर्वघत्साध्यवैकल्यं । द्वितीयेतत्तद्भूतिषु तत्तत्प्रतियोगिक तत्तत्समानसत्ता-
 कभेदाभावा साध्यसत्त्वेन तत्रबाधवारणार्थं वृत्त्यतिरिक्तेतिपक्षविशेषण
 मित्येतदसंगतमेवस्यात् । छाचिदपि स्वसमानसत्ताकभेदवत्त्वेन प्रमी-
 यमाणभिन्नत्व मप्यसिद्धमेव । किंचात्मइभिमतसंविदः पक्षत्वेस्वरूपा
 सिद्धिः । तद्विरिक्तायाः पक्षत्वे आश्रयासिद्धिः, तत्र प्रमाणा
 भावस्यो पपादितत्वात् । चन्द्रेच भेदस्य प्रातिभासिकत्वे प्यधिष्ठा-
 नभूत ब्रह्मसत्तातिरिक्त सत्ताया स्वया छाप्यनंगीकाराच्चन्द्रस्य स्व-
 समानसत्ताकभेदवत्त्वा साध्यवैकल्यंच । घट तद्रूपावृत्तीत्यादि सा-
 ध्येपि प्रथमस्वशब्दः संवित्परः, उत समभिव्याहृत परः ? नाद्यः,
 आकाशे संवित्प्रतियोगिक तादात्म्यविरोधिभेदांगीकारेण साध्यवैक-
 ल्यात् । ननु - आकाशस्य संविद्य ध्यासात् तत्तादात्म्यविरोधि-
 भेदाभावा साध्यमसत्येवेति चेत् ? तथासति तादृशसाध्यस्य केवला
 न्यपित्वेनाभावा दित्येद हेतुसम्भवे शेषवैध्यर्थात् । स्वशब्दस्य सं-

वित्परत्वेन घटपदवैयर्थ्यञ्च । संविद्घटयो संविद्घटान्यतरत्वेन प्र-
कृतत्वे यदादिसर्वनाम्ना तापरामशौ तत्र तस्यैव प्रकृतरूपस्य तत्स-
र्वनामप्रवृत्तिनिमित्तत्वा तदाश्रयघटभेदस्य 'संविदि' 'सत्त्वा' द्वाधाः ।
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यञ्च । एतेन द्वितीयकल्पोपि निरस्तः । किञ्च
विभुनित्येन्द्रियादिपद प्रवृत्तिनिमित्तत्व त्कालादिभेदस्य सत्त्वाच्च
साध्यवैकल्यं । एवं पुण्यपापशुभमंगलादि शब्दान् दे-
वतादर्शनाद्यात्मक संवि तदितरकर्म साधारणानादाय बाध ऊह्यः ।
अखण्डत्वंच व्यर्थं । नचैतदनुभवपद प्रवृत्तिनिमित्तै तदनुभवव-
त्प्रतियोगिकभेदाभावस्यै तदनुभवे परै रंगीकारा सिद्धसाध्यतापरि-
हारार्थं तदिति वाच्यम्, एतदनुभवशब्दस्या शक्तत्वे नैतदनुभवत्व
स्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । नच शब्दबोध्यप्रकारत्वमेवेह प्रवृत्ति-
निमित्तत्वं विवक्षितमिति वाच्यम्, तथासति सवित्पददृष्टव्यार्थभेद-
स्य संविद्य सत्त्वा द्वाधापत्तेः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्याच्च । किञ्च -
एतदनुभव भेदाभावसिद्धावपि संवि त्पदप्रवृत्तिनिमित्ताश्रय प्रतियो-
गिक भेदाभावस्या सिद्धतया स्ववाचकपद प्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रति-
योगिकभेद सामान्याभावस्यासिद्धेः, सामान्याभावाविविक्षया ता-
दृशभेदप्रतियोगिकाभावमात्रे साध्ये तत्तद्द्वयक्तिषु तद्द्वयतिरिक्तभेदा
भावात्, अखण्डपददानेपि सिद्धसाधनमेव । ननु - स्ववाचक य-
त्किञ्चि त्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिकभेदसामान्याभाव स्साध्यः,
तथाचैतदनुभवभेदाभाव मादापोक्तरतीत्या सिद्धसाधनधारणाया ख-
ण्डपदमिति चेत् ? किं न्तावत्प्रयोजनं मेतादृशपरिश्रम रक्षितेना
खण्डपदेन । किं चैव मेकपददुब्धस्य ते पदद्वयहानिः प्रसज्येत ;
संविदि सवित्पदप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियोगिकभेदस्य, आकाशे आ-
काशशब्द प्रवृत्तिनिमित्तत्व द्वेदस्याभावेन बाधसाध्यवैकल्ययो रभा-
वात् । किञ्च व्यतिरेकव्याप्तौ स्ववाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्व त्प्रतियो-
गिकभेदत्वेनैव व्याप्तिग्रहे शेषवैयर्थ्यम् । तादृशश्चासिद्धइति तद्भाव-

व्यतिरिक्ता स्वविद इति, अपितु सविदएव सविद । नच सवित्तत्त्व
सामान्यत सिद्ध्यदेकमिति सिद्ध्यति, येन तद्व्यतिरिक्तसन्निध्या
त्व साध्येत । एकतया सिद्धौच किं मत्र पुनस्ताव्यम् ।

अतएव न पचम, एकया नाद्यविद्यया नेकाव्याच्च । प्रना
हाप्रियापक्षेपि सजातीयत्वत्र प्रियाप्रागभावे त्वदभिमते ऽ नुत्पन्नवहेतो
वृत्तेर्विरोधश्च । तस्यापि सजातीयवत्त्र मिध्येति चेत् १ तर्हि घटा
देरपि सजातीयवत्त्र मिध्येति यन्नाना तदुत्पन्नमिति व्याप्तिप्रदर्श
नासिद्धिः । व्यापहारिक घटादे सजातीयवत्त्र मुपर्जाव्य व्याप्ति
प्रदर्शन मिति चेत् १ प्रागभावस्यापि व्यापहारिकसजातीयवत्त्रा च
द्वर्तिनो हेतो विरोधएव । नचाभावस्य जातिर्नास्तीति सजातीया
भाज, समानोपाध्याक्रान्तरूपेणा विशेषात् । अन्यथा सविदोपि

स्याप्रसिद्धे तद्विशिष्टानुमित्ययोग । ननु - सवित्प्रतियोगिक स्व
समानसत्तावभेदवदन्यत्व साध्यमिति चेत् १ तर्हि किं तदन्यत्व सं
वित्समानसत्ताक साध्यते, उतान्यत्वमात्र ? नाद्य, अप्रसिद्धे ।
मिथ्याभूतस्यापि तादृशस्या न्यत्वस्य सिद्धिसम्भवेन तस्य पारमा-
थिकभेदाविरोधितया ऽर्थान्तरत्वापत्तेः । अत एव सवित्प्रतियोगिका
नौपाधिकभेदवती न भवतीत्याप साध्य निरस्तम् । सविद्वेदप्रतीते
रौपाधिकभेदविषयवत्त्वकल्पने गौरवेणा नौपाधिकभेदविषयया प्रत्य-
क्षभेदप्रतीत्या वाधश्च । अन्यथा द्रु पादिभेदप्रतीते रप्यौपाधिकभेद
विषयवत्त्वनाप्रसग । एव मनुमानान्तरोपि दूषण मूलम् ।

(अपित्विति) सवित्तत्वापेक्षया सविदो न भिद्यन्त इति व्रम
इत्यर्थः । ननु सवित्तत्त्वस्यैकतयैव सिद्धत्वा द्वित्रा स्वविद. कथं
तदभित्रा स्व्यु रित्यत्राह (नचेति) (सजातीयेति) सजातीयवदेन
समानोपाध्याक्रान्तरूपेण विषयर्णाय, तादृश च विशेषण प्रागभावे

जाति मनस्युपगच्छतः सिद्धसाधनत्व प्रसंगात् । नच घटादिभेदस्य व्यावहारिकत्वं , इति स्थित मन्यत्र । तदेतत्सर्वं मभिप्रेत्याह —
 “अत्राधितप्रतीतिसिद्ध दृश्यभेदसमर्थनेन दर्शनभेदो ऽपि समर्थितएव,
 छेद्यभेदाच्छेदनभेदव ” इति ।

ननु दृश्यभेदेपि दर्शनमेकमेवोपलभ्यते, यथा घटपटाविमा
 विति ; छेद्यभेदेपि च्छेदकव्यापार एकएव दृश्यते, यथा एकप्रहा
 र भेदेष्वनेकेषु काण्डेषु ; अतः कर्मभेदे क्रियाभेदइति न व्याप्तिः;
 नच दृश्यभेदसमर्थनन्यायेन दर्शनभेदसिद्धिरिति विनक्षा, छेद्य
 भेदा च्छेदनभेदव दित्युदाहरणस्या नाकांक्षितत्वप्रसंगात् ; नच छे
 द्यभेदसमर्थनन्यायेन छेदनभेद स्समर्थ्यते, यदर्थं मप्युदाह्रियेत ,
 अतः किमर्थं भाष्यामिति । उच्यते, दृश्यभेदइति न दृश्यानां स्व
 रूपभेदमात्रं विवक्षितम्, अपितु कर्मकारकत्व विशेषणभेदः, अ
 नेकेषा मप्येकसामग्रीविशेष मध्यपतितानां घटादीना मेकं कर्म
 एव, एतं कारकान्तरेष्व प्यनेकेषा मेकं तत्तत्कारकत्वं दृश्यते, य
 था दर्शपूर्णमासयोः करणत्व मेकमेव, तथात्राप्यनेकेषा मेकं कर्म
 एवमिति न विरोधः । एव छेद्यभेदेऽपि द्रष्टव्यः । ततश्चायमर्थः *
 यदि सर्वासां संविदा मैत्र्यं स्यादेकस्यां घटादिप्रतिनियत विषयायां

प्यस्तीत्यर्थः । ननु - छेद्यभेदसमर्थनान्यायेन यथा छेदन भेद स्सम-
 र्थ्यते, एवं दृश्यभेदसमर्थनान्यायेन दर्शनभेदोपि साध्यत इति भा-
 ष्यार्थ इत्याशंक्याह (नचेति) (यदर्थमिति) कर्मभेदसमर्थनन्यायेन
 क्रियाभेदसमर्थने दृष्टान्तप्रदर्शनार्थं मित्यर्थः । ननु छिदिक्रियाभेदे
 कर्मभेदो युज्यते, तत्र क्रियाभेदस्य सिद्धत्वात्; ज्ञानभेदस्य च विप्र-
 त्तिपत्तेः कथं कर्मभेदः? ततश्च कथं कर्मभेदा ज्ञानभेदसमर्थनं? अ-
 न्योन्याश्रयापत्ते, स्तिपत्राह (ततश्चायमर्थ इति) यदि सर्वासां

संविदि संविदन्तरविषयाणामपि प्रकाशप्रसंगः, नच तथोपलभ्यते,
दृष्टादृष्टव्यवस्था प्रदर्शनात्, अतो ऽवगम्यते मिथो ऽनाघ्रातविषयाः
संविदः स्वरूपतो भिन्ना इति । तत्रेदं निदर्श्यते - यथा च्छेदन
क्रियाः परस्परास्पृष्टविषयाः परस्परं विभिद्यन्ते तद्वदिति ।

एतेन - दृश्यमानस्य संविद्धेदस्य विषयादिभेदोपाधिकत्वं वि
षयभेदमित्यात्वेन संविद्धेदस्य मित्यात्वसमर्थनं च निरस्तम् । दृश्य
मानत्वादेव च कल्पनागौरवप्रसंगोऽपि परिहृतः । दर्शनस्य च बाध
काभावादेव च प्रमात्वं सिद्धम् ।

ननु प्रत्यगात्मनिष्ठ धर्मभूतज्ञानं नित्यमिति य इच्छ
ति तस्य कथं संविद्धेदस्य विषयभेदोपाधिकत्वापह्वः । उच्यते, नि
त्यापि संवित्तत्कर्मानुरूपं तेषु तेषु विषयेषु संकोचं विकासं च भज
ते । ततश्च कर्मानुरूप तत्तद्विपर्याकरणविकार विशेषापेक्षया स्वरू
पत एव क्रियाभेदः प्रतिनियतविषयता च युज्यते । तत्र तु न तथा,
नित्यानिर्विकार स्वप्रकाशमात्रत्वा भ्युपगमात् संविदः । मायातिरो
धान तदर्धानविचित्रविषयत्वादिकं तु न सम्भवतीत्यन्यत्र द्रष्टव्यमिति ।

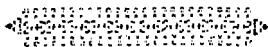
इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविन्नानात्वं निषेधकानुमान
भंग्याद् द्वयो र्निशः । .

संविदा मैत्र्यं स्यात्तदानीं घटसंवित्कर्मत्वमेव पटोपि विद्यमानं पट
सोवन्निरूपितकर्मत्वं स्यात्, ततश्च घटसंवित्कर्मत्वदशायां सर्वेषा
मपि तत्संवित्कर्मत्व मिति दृष्टादृष्टव्यवस्था न स्यादित्यर्थः । (एते
नेति) एवं स्वाभाविकभेदसमर्थनेनेत्यर्थः । नन्वनन्तसंविदकल्पने

गौरवं स्यादित्यत्राह (दृश्यमानत्वा देवेति) प्रत्युत मतीयमानस्य
भेदस्यौपाधिकत्वकल्पने गौरव मिति भावः । दर्शनस्य भ्रान्तितावा
त्कथं ततो भेदसिद्धि रित्यत्राह (दर्शनस्य चेति)

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावस्तत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परापणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
सविन्नानात्वानुमानभग-

त्रयोविंशः स्कन्धः ॥ २२ ॥

श्रीः ।

श्रीमतेरामानुजाय नमः ।

श्रीमते निगमान्तमहागुरवेनमः ।

अथ चतुर्विंशो वादः ।

विभूतिगुणवर्गेण विशिष्टं य मधीमहे ।

अप्रतर्क्यविशेषाय तस्मै भगवते नमः ॥

यदाहुः-अनुभूतिर्निर्विशेषा, अनुभूतित्वात्, यत्सविशेषंनतदनुभूतिः, यथाघटः, अनुभूतेस्सविशेषत्वे घटवदननुभूतित्व प्रसंगइति ।

अत्रतावत्प्रतिज्ञायां निर्विशेषपद मनुभूतिपद प्रतिपन्नादधिकार्य बोधकनया ? पूर्वत्रतेनैवानुभूतिरितिपद नधिकार्यत्वेन पुनरुक्ति

यतिपति पस्दिष्टं प्रेष्ठमान्नाय वाचां

शुभमतिभि रूपास्यं शुद्ध सिद्धान्तमार्गम् ॥

जनिपथभवभाजां लक्षयन्स्तानुकम्पो

जयतिभुविषधूळ श्रीनिवासायवयः ॥

बाह्यादिभिश्चिरनिरुद्धनिजप्रकाशे पाणिन्धर्माभवतिवेदपथेसमीचि ।

श्रीमद्यतीन्द्रकृतरत्नरुचिप्रचारैः सञ्चारयन्जयतिनःकविवादिंसिंहः ॥

ब्रह्मणएवानुभूतित्वेन तै रभ्युपगमा तस्यच स विशेषत्वेनैव प्रतिपन्नत्वा च तस्य निर्विशेषत्व साधनसम्भव इत्यभिप्रायेणाह (विभूति) (नेति) निषेधश्रुते स्तात्पर्यमाह (अप्रतर्क्येति) निर्विशेषत्वे षाड्गुण्य प्रवृत्तिनिमित्तक भगवच्छब्दवाच्यत्वंच नस्यादित्यभिप्रायेणाह (भगवतेनमइति) ननु विशेषाभावोनुभूति स्वरूपातिरिक्तएव, अतस्तादृशाधिकार्य प्रतिपादनात्प्रपौनरुक्तयं; अत्रच विशेष

निप्रहापात् । समस्तविशेषाभावएव तेन प्रतिपाद्यत इति चेन्न ;
 उक्तात्तरात् । तथाहि - साकिमाभूतिस्वरूपमेव ततोऽतिरिक्तवा
 किञ्चित् पूर्वत्रपुनरुक्ति, सिद्धसाधनताच । नहि सन्निवर्त्याय शत
 पाठेषु न काचित्क्षति । उत्तरप्रविशेषपरमवर्जनीय । समस्तविशेषा
 भावो न ब्रह्मणोरूपादिबद्धमितिचेत् ? रूपादिवद्धर्मत्व नास्तीतिप्रदता
 किं गुणादिरूपेणधर्मप्रतिक्षिप्त, उत यथाकथञ्चिद्विशेषणत्वमपि ?
 आद्ये गुणादिरूपेण विशेषकत्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण विशेषकत्वा
 त्सविशेषत्व तादवर्जनीय । तथाच सति गुणादिरूपे विशेषे क
 प्रद्वेष । द्वितीये पक्षाकृतायाएव अनुभूते स्सा [ध्यधर्मा] ध्या
 नन्वयस्यचयेवोक्तत्वा दनुमानवृत्ताता नभिज्ञत्व मनन्वितनिग्रह
 स्थानच । प्रमाणवलादय मेको विशेष स्वीक्रियत इति चेत् ?
 प्रमाणवलादिति किं मिद भेदानुमान प्रमाण. उतान्यच्छ्रुत्यादिक ?

मात्राभावस्य प्रतिपादना द्विशेषाभावरूप विशेषस्याप्यभावः प्रतिपाद्य
 तइति विशेषाभावस्यापि मित्यात्वा न्न तेन सविशेषत्व दोषइत्यभि
 प्रायेण शकते (समस्तेति) समस्त विशेषाभावोहि विशेषाभावो
 विशेषाभावाभावश्च, तत्र विशेषाभावाभावोऽनुभूतिस्वरूप, उतातिरिक्त?
 पूर्वत्र विशेषाभावमात्राय पौनरुक्त्यादे रभावेपि विशेषाभावाभावमादाय
 तदवर्जनीय, उत्तरत्र तेनैव स विशेषत्व मित्याह " साकि "मित्यादिना ।

ननु समस्तविशेषाभाव. स्वरूपातिरिक्तएव, परन्तु यथा रूपा
 दिक घटादे धर्म न तथा ब्रह्मण स्वधर्म, अतो न पौनरुक्त्य नापि
 सविशेषत्वमिति शकते (समस्तविशेषाभावइति) किं विशेषाणां
 धर्मत्वमेव प्रतिक्षिप्यन्त, उत यथाकथञ्चिद्विशेषणत्वमपि ? आद्ये स-
 विशेषस्य न प्रतिक्षेप, विशयाश्रयत्वाभावेपि तत्सम्बन्धमात्रा त्स
 विशेषत्वापपत्ते, द्वितीये पक्षसाध्यसम्बन्धासिद्धे रनुमानफलासि-
 द्विरित्याह (रूपेत्यादि) (प्रमाणवला दिति) अय विशेषाभाव एव

न पूर्व, अतिद्वे । कथं तस्यैव प्रमाण-ने विमन्यमान प्रति तदेव प्रमा-
ण मुपस्थापयसि । नोत्तरः, श्रुत्यादे निर्विशेषप्रतिपादकत्वस्य दूषयिष्य
माणत्वात् । यदि चाभावरूप मेक विशेष गभ्युपगच्छसि तदा भावरूपे
ष्वन्येषु विशेषेषु किं भावरूपत्वादेनामर्ष, उत प्रमाणाभावात् ? नाद्य,
अभावरूपे विशेषे कस्यचि दमर्षप्रसङ्गात् । न द्वितीय, नित्यत्वस्याय
म्प्रकाशवादे स्वयैव प्रमाणै रूपपाद्यमानत्वात् । व्यापहारिकप्रमाणोप
स्थापितत्वा नित्यत्वादीना मिथ्यात्वमिति चेन्न; निर्विशेषत्वस्यापि
व्यापहारिकप्रमाणोपस्थापितत्वेन मिथ्यात्वप्रसङ्गात् । अन्तेन किं न

न पुनरेतदतिरिक्तो भावरूपो ऽ भावरूपो वा विशेष स्वीक्रियत इ-
त्यर्थः । (अतिद्वेरिति) असम्भवादित्यर्थः । तदेवापवादयति (क-
थामिति) विशेषाभावस्यापि विशेषत्वा दनुभूति निर्विशेषेति प्रति-
ज्ञायां सामान्यतो विशेषमात्रनिषेधेन विशेषाभावस्यापि निषेधाद्वा
धाता द्वैव अनुमान सम्भवः । नच सिद्धाधियपित भावाभावप्रति
योगिक विशेषाभावातिरिक्त भावाभावरूप विशेषनिषेधा न्न व्यापा-
तइति वाच्यम्, सिद्धाधियपितस्य भावाभावरूपविशेष प्रतियोगि-
काभावस्य तत्प्रतियोग्यनुयोगिरूपत्वे भावाभावरूप समस्तविशेषाश्र
यत्व प्रसङ्गात् । सिद्धाधियपितातिरिक्ता सिद्धत्वा तन्निषेधायेभाञ्च ।
भावाभावरूपकृञ्च विशेषप्रतियोगिकसामान्याभावस्या प्रसिद्धत्वा न
तदतिरिक्तत्वापच्छिन्न प्रतियोगिकाभावस्य साधनसम्भय इति
यद्दूषणप्रस्ततयाविमन्यमान प्रति दद्य मेतदनुमानोपन्यास इत्यर्थः ॥
भावरूपविशेष एव निषिध्यते, नन्वभावोपीति नोनत्वदोष इत्याशका
मन्थ दूषयति (यदि चेति) यद्वा पूर्वोक्तसाध्याभ्युपगम एव
बाधक माह (यदि चेति) (अभावरूप इति) यदि सत्त्वेपि त्व-
दमर्षवलादेव भावरूपविशेषणासिद्धिः, तदान्यस्या मर्षा दभाव
रूपविशेषोपि न सिद्धये इत्यर्थः (नित्यत्वेति) नित्यत्वादीनां

शिङ्गलमिति चेत् ? नित्यत्वनिर्विशेषत्वादेर्भिध्यात्वेन सौमत्वैशेषिका
यभिमतानित्यत्वसविशेषत्वादेरवर्जनायत्वात् ।

ननु - निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां विशेषान्तरं निर्विशेषत्वच विशेष-
शेषयलक्षण सामान्योपाधिना युगपदेव प्रतिक्षिप्यते, ततः परं च न
किञ्चिद्भक्तव्य मस्ताति चेत् ? तत्तत्साव्यवर्मानन्वयलक्षणो दोषः-
प्रागेवोक्तः ।

किञ्च विशेषान्तररान्देन किं सामान्यतः सविशेषत्वमेव विवक्षितं,
उत रपरसादयः कतिचन विशेषाः ? पूर्वत्र निर्विशेषत्वमपि नास्ति
सविशेषत्वमपि नास्तीति व्याहृतवर्णना, 'परस्परविरोधेहि न प्रकारान्तर

प्रत्यक्षरूपाभिन्नत्वे नित्यादिपदाना मभिन्नाथत्वप्रसंगेन धर्मत्वमेव
वाच्यमिति भावः ।

ननु - निर्विशेषत्वस्य मिथ्यात्वेऽपि न विशेषान्तरस्य सत्यत्व
सिद्धिः, निर्विशेषमिति प्रतिज्ञायां निर्विशेषत्वेन रूपेण निर्विशेषत्वस्य
विशेषान्तरस्यच युगपदेव निषेधात्; ततश्च तमेवोभयनिषेधमादाय
सविशेषत्वशंकायामपि न किञ्चिद्भक्तव्य मवशिष्यते, तस्यापि वि-
शेषत्वेन रूपेण निषेध्यतया मिथ्यात्वेन परिहृतत्वा दित्याशङ्कते
(निर्विशेषमिति) तथास्तति विशेषान्तराभाव निर्विशेषत्वाभावादि
साध्याना मपरमाथेनया साध्यधर्मानन्वयलक्षणो दोषः प्रागुक्त स्या
दित्याह (तत्तदिति) व्यावहारिकमादाय साध्यान्वयोपपत्तिशंका-
या अप्यनुपदं वक्ष्यमाणव्याघातेन निरालो बोध्यः । (पूर्ववैति)
निर्विशेषत्वस्य निषेधे सविशेषत्वविधि स्म्यात्, सविशेषत्वनिषेधे
निर्विशेषत्वविधि स्म्यात्, ततश्च व्जाप्रातः, सजानमत्ताः यो भा-
वाभावयो रेकत्रासम्भव' दित्यर्थः (परस्परवैति) भावाभावयोः पर-

स्थिति' रिति न्यायात् । उत्तरत्र रूपरमादिविशेष निर्विशेषत्वादिक चापोद्वा शास्त्रसिद्धै सर्वज्ञत्वादिभि सविशेषप्रसंग ।

विश्लेष्य प्रतिज्ञा त्वदभिमतहे-रूपवर्मप्रतिक्षेपिका, नना? अ ये हेत्वभावे साध्याभावे, प्रतिज्ञाहेतुविरोधश्च । द्वितीये तेनेन विशेषण तथा भयपगतेन सविशेषत्वम् । हेत्वादिधर्मान्यस्य प्रमाणसिद्धत्वाभ्युपगमेन तन्निषेधे कालात्ययापदेशप्रसंगश्च । यदिच व्यावहारिक हेतु धर्मान्वयेन साध्यसिद्धि रिति मन्यसे ? तदा वाष्पभूमभ्रमानुमितदहन

स्वराभावव्यापकाभाव प्रतियोगित्वा दित्यर्थ (उत्तरत्रेति) यदि कतिपयविशेषाणा निषेध इति ब्रूये, तर्हि घटादिधन्तत्वेन प्रसिद्धानां रूपादीना प्रमाणविधुराणा त्वदभिमतनिर्विशेषत्वाविद्याश्रयत्वादीनाच निषेध स्यात् । ततश्च निष्प्रत्यूहाशास्त्रसिद्धसाध्यादिसिद्धिः (त्वदभिमतैति) किं त्वदभिमतहेत्वभाव साधयति, उत तज्ज्ञापन मात्र करोतीति विक्लवार्थ (प्रतिज्ञाहेतुविरोध श्चेति) प्रतिज्ञापाहेतु प्रतिक्षेपकत्वे हेतुवचन प्रतिज्ञाया विरुद्ध मित्यर्थ. (द्वितीय इति) ततश्च हेतुसिद्धौ साध्यासिद्धे साध्यसिद्धौ हेत्वसिद्धे. प्रतिज्ञाहेतु वचनयो. परस्परव्याघात इति भावः (हेत्वादीति) हेतुना साध्य सिद्धये प्रतिज्ञाया हेत्वप्रतिक्षेपवत्वार्गाकारात्, हेतो साधकत्वस्य च प्रामाणिकत्वार्थान्तया प्रामाणिकत्वस्या भ्युपगन्तव्यत्वात्, सामान्यतो निर्विशेषत्वसाधने बाध इत्यर्थ । भादिपदेन पक्षता परिगृह्यते । नन्वस्तु हेतो' प्रतिक्षेप एव, नचैव मसाधकत्वप्रसंग, व्यावहारिकत्वेन साधकत्वसम्भवात्, लाघवेन सत्त्वमात्रस्य साधकत्वप्रयोजकतया पारमार्थिकत्वस्या प्रयोजकत्वात्, इत्याशंका मनु घटति (यदिच व्यावहारिकेति) सत्त्वमात्रस्य प्रयोजकत्वेतिप्रसंग इत्याह (तदेति) हेतुसमसत्ताकत्वेनेति शेषः । धूमभ्रमानुमित दहनघट स्वाप्नद्रावणपारणामावभूपणवच्च साधनसमसत्ताकत्वावग्य

वत् - स्वप्नलब्धद्विविणनिर्मितभूपणवच्च - साध्यव्यापिव्यावहारिकत्वस्य त्वयैवानुमन्तव्यत्वा न किञ्चि दस्माकं दूषणीय मस्ति । यादृच्छिक

भावेन निर्विशेषत्वसाध्यस्यापि व्यावहारिकत्वेन मित्यात्वात् किञ्चि दस्माभि र्दूष्य मित्यर्थः । यद्वा व्यावहारिकपदमेव साधनसमसत्ता कत्वपरं, अतो नाध्याहारः “ स्वप्नलब्धे ” ति दृष्टान्तार्थम् । यथा कार्यस्य कारणसमसत्ताकत्वं नियतं, तथा ज्ञाप्यस्यापि ज्ञापकसम सत्ताकत्वं नियत मित्यर्थः (न किञ्चि दस्माक मिति) त्वयैव नि र्विशेषत्वस्य मित्यात्वांगीकारेण विशेषाणां सत्यत्वसम्भवादिति भावः ।

ननु व्यावहारिकदूषणस्य व्यावहारिकवद्विव्याप्तिग्रहे तदनुमानं मस्तु, इदमु व्यावहारिकानुभूतित्वप्रतियोगिकाभावस्यैव निर्विशेषत्व रूपसाध्याभावात्मक सविशेषत्वं प्रति व्यापकत्वग्रहा द्यावहारिका नुभूतित्वेनैव तत्साधनं युक्त मिति चेन्न, - एव मनुमिते व्यावहारि कविषयत्वेना प्युपपत्तेः पारमार्थिकविशेषाविरोधा दर्शान्तरत्वात् ।

किञ्च - व्यावहारिकाभावे व्याप्तिग्रहा पारमार्थिक प्रतियोगि सिद्धिरिति साहसमेव, साध्यप्रतियोगिक प्रातिभासिकाभाव व्याप काभावप्रतियोगिना साध्यविरुद्धेन साध्यानुमानापत्तेः । ननु - व्या वहारिकाभावे व्याप्तिग्रह एव प्रतियोगानुमिति रिति चेन्न; - शुक्ति रजताभावस्य तदधिकरणे व्यावहारिकत्वस्य त्वयैवांगीकारा तस्या श्राभावे शुक्तित्वव्याप्तिग्रहा च्छुक्तिरजाभावेन तच्छुक्तिरजतानुमाना पत्तेः । प्रतियोगिव्यधिकरणाभावव्याप्तिग्रह एवानुमिति हेतु रिति चेन्न; - ब्रह्मण्यपि व्यावहारिकविशेषांगीकारेण तस्य प्रतियोगिवैध- धिकरण्यासिद्ध्या तत्र व्याप्तिज्ञानस्य निर्विशेषत्वानुमिति हेतुत्वा भाशापत्तेः । प्रतियोगिवैधिकरण्यावच्छेदकावच्छेदेन व्या- प्तिग्रहः प्रतियोग्यनुमिति हेतुरिति चेन्न; - त्वयैवापिष्ठानातिरिक्त प्रातिभासिकप्रतियोगिक प्रातिभासिकाभावांगीकारेण तद्व्यापक

संवादि लिङ्गविभ्रमत्र दभिमनमिद्धि रिति चेत् ? किमिय सिद्धि निर्ण-
यात्मिका, उत सन्देहात्मिका ? न पूर्व, यादृच्छिकमंत्रादीत्यनेनैव
विसत्रादशिरमो ऽपि सम्भावितत्वेन निर्णयासिद्धे । नोत्तरः, सन्दि-
ग्धनिर्णयार्थं न्याय प्रवर्तयितु मिच्छतः पुनरपि तेनैव न्यायेन सन्देह

घट्ट्वादि प्रतियोगिकाभावेन प्रातिभासिक तद्भजतानुमानापत्तेः ।
प्रतियोगि वैयधिकरणया वच्छेदेन व्यावहारिकाभावं व्याप्तिग्रहः प्रति-
योग्यनुमिति हेतुरितिचेन्न, - प्रातिभासिकरजतसामग्र्या प्रातिभा-
सिकरजतानुमाना भावापत्तेः । [प्रातिभासिक] प्रातिभासिका
भावएव तस्वामग्री विरुद्धव्याप्यत्व ग्रहात् । नच तन्नान्यव्याप्यत्वे
दानुमिति र्नेव्यतिरेक व्याप्तयेतिवाच्यं, अन्ययाप्रतिसन्धान दशा-
यां व्यतिरेकव्याप्तिग्रहा दनुमितेस्त्वयापह्नोतु मशक्यत्वात् । अन्यथा
ऽन्वयव्याप्ति ज्ञानेनानुमितिः क्वापि नास्तीति वक्तुं शक्यत्वा द्य-
तिरेकिमात्रे च्छेदापत्तेः । तस्मा द्भावमात्रे - प्रतियोगिव्यधिकर-
णाभावमात्रे - व्यावहारिकाभावमात्रे - व्यावहारिकप्रतियोगि व्यधि-
करणव्यावहारिकाभावेया - व्याप्तिग्रहादनुमित्यसम्भवा द्न विशेषे
व्याप्तिग्रहानिर्विशेषत्वानुमिति सम्भवः ।

(लिङ्गविभ्रमत्र द्विति) लिङ्गविभ्रमम्यल इवेत्यर्थः (किमिय
मिति) किं निर्विशेषत्वानुमितिः निर्विशेषपरमार्थ उतापरमार्थइति
सन्देहविरोधीना, उतनेति विकल्पार्थः, (नपूर्धइत्यादि) हेतुज्ञानस्य
भ्रमत्वेज्ञानस्य विद्यमानत्वात् ज्ञानेसत्यपि सन्देहो न निघतंत एव,
ज्ञानस्य भ्रमजन्यतया भ्रमामाण्यशंकाप्रस्तत्वात् ; ततश्च यादृच्छिक
संवादसंभवबुद्ध्या तन्नित्युत्तिर्वाच्या, साच नसम्भवति, विसंवाद्रस्याप्य
नुभवबुद्ध्या तप्रामाण्यशंकाया अनिरासादित्यर्थः (सन्दिग्धेति)
सन्देहोह्यनुमानेन निवर्तनीयः, ततश्च सन्देहनिवृत्त्यर्थं प्रवृत्तेनानुमानेना
प्रामाण्यशंका सन्दिग्धत्वेनार्थ संशयायाना तस्य चाहितं सन्देहत्वेन

स्यैव स्थिरीकरणात् । असत्या त्सत्यसिद्धिभागस्तु स्वस्थाने द्रष्टव्यः ।
अतो न कथंचिदापि सर्वविशेषशून्यत्वं प्रतिज्ञातुं शक्यते ।

घटाद्यत्र परमार्थतः सर्वविशेषज्ञानभ्युपगमा दृष्टान्त स्ताभ्या
व्यावृत्तः । अथ मिथ्याभूतविशेषयोगा तत्र सर्वविशेषत्व मिच्छसि ?
तदानुभूतेरपि तथानिर्विशेषाम्युपगमा न तत्प्रतिक्षेपः शक्यः । पर
मार्थविशेषशून्येति साध्यार्थे तु व्यातिरेकदृष्टान्तासिद्धि रक्ता ।

यस्त्वनुभूति दृश्यधर्मरहितेति साध्यं प्रयुङ्क्ते; तस्य साध्यवि-
शेषणवैयर्थ्याच्च निग्रहः । अदृश्यधर्मनिभ्युपगमात् । एवं प्रत्यक्त्वा
जडत्वप्रकाशत्वादिहेतवोपि निरस्ता वेदितव्याः ।

संशयाघातकेच्छत्यनुमानसदस्त्रेणापि निवर्तयितुमशक्यत्वा त्सन्देहस्यै
व स्थिरीकरण प्रसंगदत्यर्थः । प्रतिज्ञादोषमुपसंहरति (अतइति)
परमार्थस्य विशेषाभावस्य घटादावपि सत्त्वाद्धेतो रसाधारण्यमित्याह
(घटस्येति) घटादां यद्यपि विशेषाभावः परमार्थो विद्यते, तथा
पि स पारमार्थिकत्वलक्षण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकः, नतु विशेषत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिकः, प्रतियोगितायच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिना अभा
वस्य विरोधात् ; अत्रच विशेषत्वावच्छिन्नाभावएवसाध्यः, अतोना
साधारण्य ; यत्तु समानसत्ताकार्योरेव विरोधः अत स्वरूपेणैववि
शेषप्रतियोगिकस्तदभावो घटादावप्यस्तीतिमतं; तत्र नेदमनुमान, येन
तदादायासाधारण्यं दुष्परिहरस्यादित्यभिप्रायेणशंकते (अथेति)
तयासति बाधएवेत्याह (तदेति) परमार्थविशेषत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिकाभावएवसाध्यः, अतोना बाधइत्याशंका मनुष्यपरिहरति (परमा
र्थविशेषेति) (उक्तेति) संविदोनिर्दिकारत्वभागादौ “तथापिव्याति
रेकासिद्धि ” रित्यादिनोक्तन्वापेनोक्तमापेत्यर्थः । पारमार्थिकत्वलक्ष
ण धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकविशेषाभावस्य साध्यत्वेपीदं दूषणं बोध्यं
“वैयर्थ्याच्च” इति चकारः पूर्वोक्तदोषसमुच्चयार्थः । “ प्रकाशत्वादी ”

येच धर्मपक्षीकारेण प्रयोगाः - भेदादयो नानुभूतिधर्माः, दृश्यत्वात्, धर्मत्वात्, रूपदिवत्, इत्यादयः । तत्र तावत् स्वाभ्युपगमनित्यत्वादीनामपि पक्षीकारे ऽपसिद्धान्तः । तद्वहिष्कारे तैरेवानैकान्त्यम् । तेषां मिथ्यात्वेनाभ्युपगमात्त्रापसिद्धान्तनैकान्ताप्रित्तिचेन्न; - तथा सति तत्प्रतिक्षेपकान् प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थक्यात् । तेषां मनुभूतिस्वरूपमात्रेणैव तत्स्वरूपमभ्युपगच्छद्भिस्सौगतादिभिस्सह न प्रिमन्तव्यम् । अनित्यत्वादिकल्पनात्तैर्विनादस्तत्प्रतिक्षेपश्चक्रियत इति चेन्न; - अनित्यत्वादिनिषेधस्यापि स्वरूपत्वे स्वरूपातिरिक्तस्य सत्यत्वे मिथ्यात्वेच सिद्धसाधनत्रयव्याघातादिभिर्दत्तोत्तरत्वात् ।

स्यादिशब्देनापरिच्छिन्नत्वादिप्रदः । किमनुभूतिधर्मत्वमात्रं निषिद्धयते, उतपारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वमिति विकल्पमभिप्रेत्याद्यद्वेधाविकल्प्यदूषयति (तत्रतावदिति) द्वितीयकल्पमुत्थापयति (मिथ्यात्वेनेति) पारमार्थिकानुभूतिधर्मत्वानावएवसाध्यः, नित्यत्वादयश्च व्यावहारिकाएव, अतस्तेषां पक्षत्वेच बहिर्भावेच मोक्षतटोपादित्यर्थः (तथासतीति) ब्रह्मणिनित्यत्वादिकं मनिच्छद्भिरेपि नित्यत्वादिकं मित्यर्थेभ्यभिधानादित्यर्थः । नहितैस्स्वात्पन्ताभावसामानाधिकरण्यरूपं मिथ्यात्वमुच्यते, किंतु अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव, अतस्तत्समर्थनं सफलमितिचेन्न, - व्याघातेनतदत्यन्ताभावाधिकरणे तत्समर्थनासम्भवात् । विस्तरस्त्यन्त्रद्रष्टव्यः । ननुनित्यत्वादिकं ब्रह्मणस्स्वरूपमेव, अतस्तस्य पक्षत्वेपि धर्मत्वाभावात्त्रयाधः, अपक्षत्वेपि हेत्वभावात्त्रयविचारइति शंकामनूद्यपरिहरति (तेषामिति) (अनित्यत्वादिनिषेधस्येति) स्वरूपत्वेसिद्धसाधनं, स्वरूपातिरिक्तसत्यत्वेननुभूतिस्वरूपावोपक्रमव्याघातः, अद्वितीयत्वव्याघातश्च । मित्यत्वात्वेप्युपक्रमव्याघातस्तत्प्रतिक्षेपासम्भवश्च । अनुभूतिपक्षकानुमानं

किञ्चानुभूतिशब्देन लोकसिद्धसंविद्विवक्षायां विषयाक्षयस्वगत
विशेषाण्यं अनन्तानां प्रत्यक्षादिसिद्धत्वस्थापना क्कालात्पयापदेशः ।
श्रुतिसिद्धब्रह्मस्वरूपपक्षीकारेतु श्रुत्यैव तद्गतानन्तविशेषविषयया क्कक्ष
परिहार्ये इति ।

तदेतत्सर्वमपि संगृहीतं भाष्ये - “ यदपि नास्यादृशे दृशि
[स्व]रूपाया दृश्यः कश्चिदपि धर्मो ऽस्ति, दृश्यत्वादेव तेषां न दृशि
धर्मत्वं मिति च । तदपि स्वाभ्युपगतैः प्रमाणसिद्धैः नित्यत्वस्वय
म्प्रकाशत्वादिधर्मै र्भय मनैकान्तिक ” मित्यादिना ।

तत्र “ स्वाभ्युपगतै ” रित्यप सिद्धोतादे स्तंग्रहः । “ प्रमाण
सिद्धै ” रितितु बाधादेः । अनैकान्तिकशब्दः स्वसाध्यसम्बन्धनियम
निषेधार्थः । तेन यथासम्भवं बाधादेरपि संग्रह इति । प्रतिप्रयोगश्च -

दूषणान्तरमाह (किञ्चेति) “ नास्यादृशे ” रित्यादिनादृशिपक्षकानुमान
मुक्तं, “ दृश्यत्वादेवे ” त्यादिना धर्मपक्षकमुक्तं, तदप्युभय मित्यन्वयः ।
(अपसिद्धान्तादेरिति) ‘ तत्र ’ शब्देन नित्यत्वादि प्रतिक्षेपका
न्प्रति तत्त्वमर्थनप्रयासनैरर्थक्यप्रसंगा स्वस्वाभ्युपगत नित्यत्वादीनां
मित्यत्वात्सम्भवः, स्वाभ्युपगतै रित्यत्रस्वेनैवे स्पेवकारविषयया
परानंगीकाररूपात्परप्रतिक्षेपपुरस्सरं स्वाभ्युपगतस्य नित्यत्वादेः
सिद्धसाधनप्रसंगेन स्वपरसाधारणस्वरूपमात्रत्वात्सम्भवश्च गृह्यते ।
“ बाधादे ” रित्यादिपदेना नैकान्त्यं गृह्यते । नन्वनुभूतिवस्य कथ
मनैकान्त्यं, पक्षे ऽनैकान्त्यात्सम्भवादित्यत्राह (अनैकान्तिकशब्दइति)
(यथासम्भवामिति) अनुभूतित्वलिंगके बाधः, दृश्यत्वलिंगके अनै-
कान्त्यमित्यर्थः । भाष्ये “ धर्मै ” रिति सामान्यतः प्रयोजकत्वमात्रं वि
वक्षितं, तच्चानैकान्त्यसाध्याभावाधिकरणयो बाधे विषयनया द्रष्टव्यं ।

अनुभूति सविशेषा भासमानत्वात्, घटादिवत्, नित्यत्वादयो ऽनुभूतिधर्मा, अभ्युपगतानुभूतिस्वरूपप्रति तद्धर्मतया प्रमाणत स्साध्यमानत्वात्, यत्र यत्प्रमाणत साध्यते स तद्धर्म, यत्र सम्प्रतिपन्न; इयादय । नचात्र विपक्षे बाधकाभावात् शक्य, प्रागुक्तनिर्विशेष प्रतिज्ञानुपपत्त्यादेरेव बाधकत्वात् । अततो निर्विशेषानुमानस्यैव विपक्षे बाधकरहितत्वाच्च । नच दृष्टातासिद्धि, त्रयेव घटादे व्यतिरेक

(सविशेषेति) स्वसमानसत्तावविशेषवती त्वर्थ । भासमानत्वञ्च प्रमाशमात्रं विवाक्षितम् । तच्चानुभूते श्वैतन्याविषयत्वोप परेणागीकृतत्वमिति नासिद्धिः । (अनुभूतिधर्मा इति) अधिकरणसमानसत्ताकत्वमपि धर्मविशेषण, तेन न सिद्धसाधनम् । (अभ्युपगतेति) तद्धर्मतया प्रमाणत स्साध्यमानत्वा दित्येव हेतु । प्रमाणाभासेन साध्यमाने क्षणिकत्वाद्दौ व्यभिचारवारणाय प्रमाणत इत्युक्तम् । प्रमाणसिद्ध तद्धर्मत्वमात्रं सुपजीव्य धर्मसमानसत्ताक धर्मत्व साध्यत इति न सिद्धसाधनम् । नचासिद्धि, तेनैव सौगतान्प्रति कारणत स्साध्यमानत्वात् । ननु - न धर्मतया नित्यत्वं साध्यते, किन्तु स्वरूपतयेत्याशक्याह (अभ्युपगतेति) सौगतै स्स्वरूपस्याभ्युपगमात्तान्प्रति स्वरूपस्य साधने सिद्धसाधन स्यादित्यर्थ । (प्रागुक्तेति) अनुभूतिपक्षके निर्विशेषत्वप्रतिज्ञानुपपत्ति विपक्षे बाधिका, नित्यत्वादिपक्षकेतु नित्यत्वादीनां अनुभूतिसमानसत्ताक तद्धर्मत्वाभावे सिद्धत्वात् त्रित्यत्वप्रतिज्ञान्प्रति तत्समर्थनप्रयासनैरर्थस्यादि विपक्षे बाधकम् । अयमेव निर्विशेषप्रतिज्ञानुपपत्त्यादे रित्यादिशब्दार्थः । (अन्ततदिति) प्रत्युतेत्यर्थः (विपक्षे बाधकरहितत्वादिति) नचानुभूतेस्त्वविशेषत्वे घटादिव इत्यनुभूतित्वप्रसंगो विपक्षे बाधक उक्तमिति वाच्यम्, विशेषवत्त्वमात्रस्य व्यावहारिक विशेषवत्त्वमात्रस्य च पक्षातिरिक्ते सर्वत्र सद्वचारे ध्यननुभूतित्वव्याप्यत्वाभावात् तस्यसमान

दृष्टान्ततया उदाहरणात् । बाधो रपि प्रसंगाभावेन प्रात्रत्य
सम्भुक्ताना मिति ।

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतद्रूप्यां निर्विशेषत्वानुमान
भंगवाद श्वतु विशः ।

सत्ताकविशेषवस्वस्यापि तर्कान्यतया अननुभूतित्वव्याप्यत्वाभावा
त्तर्कस्य मूलशैथिल्यात् ।

यत्तु केनचि दुक्तं, सत्यकामत्वादयो गुणाः ब्रह्मधर्मिक प्रति
योगिसत्त्वविरो ध्यत्यन्ताभाव प्रतियोगिनः, पदार्थत्वात्, वस्तुत्वात्,
भावत्वाद्वा, ब्रह्मवत्; ब्रह्मनिर्गुणं, गुणात्मकत्वात्, गुणवत्; नच
गुणात्मकत्व मसिद्धं; “ विज्ञान मानन्दं ब्रह्मे ” ति श्रुत्या आनन्दात्म
कत्वबोधनात्; आनन्दादय स्सन्त्येव धर्माः, तेचापृथक्त्वेपि पृथगि-
वावभावसन्त इत्यंगीकारात् इति ।

अत्र पक्षे सत्यकामत्वादि विशेषणवैयर्थ्यं । नन्वानन्दोविषयानुभवो
नित्यत्वंचेति सन्तिधर्माः, तेचापृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त
इत्यं [तिज्ञानादीनांतत्रांगी] गीकारा तेषामपि पक्षत्वे बाधस्स्यादिति त
द्वयवच्छेदाय पक्षविशेषणं सार्थमेवेतिचेन्न, - ज्ञानादीनां स्वरूपाभि
न्नत्वेन तद्भूतित्वा सम्भवान् । किंच - सत्यकामत्वादीनामपि तद्वदेव
स्वरूपाभिन्नत्वं ब्रह्मणिवृत्तिश्च सम्भाव्यत एवेति बाधः । साध्येच प्र
तियोगिन सत्यकामत्वादे र्वावहारिक सत्त्वांगीकारेण तदभावस्य
तद्विरोधित्वाभावा द्वाधः । तत्र ब्रह्मणि प्रतियोगिसत्त्व विरोधित्व
मस्तीतिचेन्न, - तत्रैव व्यावहारिकसत्त्वस्य विद्यमानतया तद्विरोधा

सिद्धेः । पारमार्थिक सत्त्वविरोधित्वं विवाक्षितमिति चेन्न-
दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात् । ब्रह्मणिप्रतियोगिपारमार्थिकसत्त्वविरो-
धत्यन्ताभाव प्रतियोगित्वं विवाक्षितमिति चेन्न; - भानन्दात्मकस्य
ब्रह्मण स्त्वृत्संगीकारा त्साध्यवैकल्यानुद्धारात् ।

किंच - किमयमत्यन्ताभावः प्रातिभासिकः? उतव्यावहारिकः? अथवा पारमार्थिकः? नाद्यः, अप्रत्यक्षत्वेन प्रातिभासिकोत्पत्त्यसि-
द्धेः; तत्साधनेपि पारमार्थिकसत्ताविरोधाच्च । अतएव न द्वितीयः,
व्यावहारिक प्रतियोगिन स्तत्रांगीकारेण तत्समानसत्ताकाभावस्य तत्र
बाधाच्च । तत्सिद्धावपि पारमार्थिकसत्त्वाविरोधाच्च । नापि तृती-
यः, ब्रह्मस्वरूपातिरिक्तत्वे चाधात्; तदनतिरिक्तत्वेपि तस्य ब्रह्म-
णि घृत्संगीकारे साध्यवैकल्यात् । तदनंगीकारे चाधात् । गुणात्म-
कत्वादि रक्षितो हेतुः, श्रुत्या ज्ञानात्मकत्वमतिपादनात् । गुणत्वं स-
त्यमितिचेत्; - ब्रह्माभिन्नतया गुणत्वाभावएव ज्ञानादीनां किं नस्या-
त्? किंच ज्ञानाभेदां क्रियात्मकत्वमेव किं न स्यात्? यदि नैयायि-
कै ज्ञानादीनां गुणत्वांगीकारादेव तथेच्छसि; तद्व्यतिषसंगः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवासमधिगत
परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परापणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमाहताख्यायां
• निर्विशेषत्वानुमानभंग

चतुर्विंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ पंचविंशो वादः ।

अन्योन्यव्यतिरिक्तयो रविजह इर्मत्वधर्मित्वयो
 व्यापारे गृहमेधिनो रिव ययोः साहित्य मासूत्रघते ।
 सा संवि त्सकलार्थसाधकवपु स्तस्त्रिद्वभोगः प्रभुः
 श्रीमा नस्तु समे समस्तदुरितोत्ताराय नारायणः ॥

भगणित परव्याय क्रौशिक वैभवशास्त्रिनी
 रवितयपरब्रह्म स्वाभाव्य गोचरसंविदः ।
 विगलितविपर्यासा विश्राणयत्वनुकम्पया
 सततमिह न स्रद्यन्तार्योहृदंबुजमावसन् ॥
 अकृत्रिम सरस्वती परिमलस्फुरद्भारती
 निवैशितपरावर स्थिति स्वयगन्धं जहत् ।
 रमानिधि गुरुस्सनः स्फुरतुतत्वर्धा गुप्तये
 घधूलकुलभाविता घतरणस्तदामानसे ॥

(अन्योन्येति) भनेन घादार्यं स्तंगृह्यते । व्युपसर्गेण पिविध वि-
 रुद्धधर्माद्भ्यासा ज्ञेदस्सूच्यते । अस्ति हि ' य स्वर्गह ' इत्यादिना
 भाश्रयाश्रयिभावप्रतीतिः । अतिना भेदाभेदो निराक्रियते । व्याहृते स्त
 त्तिरास इतिभावः । नन्वाश्रया श्रयिभावो ऽविद्योपाधिकृत इत्यत्राह
 (अविजहादिति) " परास्य शक्ति विविधैव श्रयते स्वाभाविकी हान
 घलक्रियाचे " ति श्रुते रिति भावः (आसूत्रघते इति) " अभिद्वयोप-
 देशा " दित्यादिसूत्रे प्वितिभावः (सकलार्थं साधकोति) सकलार्थं
 व्यवहारहेतु रित्यर्थः । यद्वा - अर्थसाधकत्वं अर्थहेतुकत्वं, अर्थव्या-
 प्तमिति यावत्; जीवज्ञानवत् भगवज्ज्ञानं नार्थं व्यभिचारीति प्रमात्वं
 विवाक्षितं । (तस्त्रिद्वभोगइति) अपरिच्छिन्न स्वरूपगुणविभूति साक्षा

य दुःस्यते - संविदात्मा भजडत्वात् , यदुक्तसाध्यं न भवति तदुक्तं साधनमपि न भवति, यथा घटः, इति; तदसत्, स्वस्मै भासमानत्वरूपस्याजडत्वस्य हेतो रसिद्धेः । अव्यभिचारितप्रकाशसत्ताकत्वस्य सुखादिभिर्व्यभिचारात् । तेषामपि संविद्व्यतिरेकस्यानात्मत्वस्य च सौगतसुहृदा त्वया व्यपरित्यागात् । सजातीयनिरपेक्षादेरपि दीपादिभिर्घटादिभिरपि वा व्यभिचारात् । सर्वथा सजातीयनिरपेक्षप्रकाशत्वस्य पक्षेऽप्यसिद्धेः । साखल्व्वात्मसम्बन्धसापेक्षप्रकाशा ।

काराधीना परिच्छिन्नानन्द इत्यर्थः । (स्वस्मा इति) स्वकर्तृक व्यापाराद्यनुगुणज्ञानप्रकारत्व रूपस्येत्यर्थः । (अव्यभिचारितेति) अव्यभिचारितः प्रकाशो यस्यास्ता अव्यभिचारितप्रकाशा, तादृशीसत्तायस्येति विग्रहः । व्यभिचारश्च व्यापकत्वाभावो विवक्षितः, तेन प्रकाशव्याप्तसत्ताकत्वमिति पर्यवक्षितार्थः । व्याप्तिश्चकालिकी । आदिपदेन दुःखादिगृह्यते । ननु - सुखादीनामपि संविदभिन्नत्वेन पक्षत्वात् न व्यभिचार इत्याशङ्क्याह (तेषामपीति) सुखादीनां संविदभेदे आत्माभेदे च तयोस्त्वैर्यप्रसंगे तस्य त्वंभीत्यर्थं मंगीकर्तुं शक्यत्वेऽपि आत्मत्वैर्यवादकञ्चुकेन वैदिकान्वंचयितुं आत्माभेदं मंगीकरोपीत्यर्थः । (सजातीयेति) सजातीयनिरपेक्षव्यवहारत्वादे रित्यर्थः । आदिपदेन सजातीयसापेक्षव्यवहारत्वाभावो गृह्यते । किं सजातीयपदं सजातीयप्रकाशपरं ? उत न ? आद्ये दोषमाह (दीपादिभिरिति) संविप्रदीपसाधारणा निर्धचनीया खण्डधर्मरूपस्य प्रकाशत्वस्य परैरभ्युपगमादितिभावः । द्वितीये दोषमाह (घटादिभिरिति) ननु- केनापिरूपेणयत्सजातीयं तदनपेक्षत्वंविवक्षितं, ततश्चघटादीनांशून्यत्वादिनासजातीयप्रकाशसापेक्षत्वात् तत्र व्यभिचार इत्याशङ्क्य परिहरति (सर्वधेति) प्रकाशपदं व्यवहारपरं । (सेति) प्रकाशमात्रस्य व्यवहारहेतुत्वे नित्यचैतन्मे । सर्वदा सर्वेषां व्यवहारप्रसंगेन देवदत्तीयत्वादे

अन्यथा स्वाश्रयव्यतिरिक्त्येभ्योपि तत्प्रकाशप्रसंगात् ।

अतएवात्मनिरपेक्षत्वं मप्यसिद्धं, सविदन्तर निरपेक्षप्रकाशत्वस्य स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पे पूर्वस्यासिद्धे रुत्तरस्य विरुद्धत्वात् । अन्यस्मा एव भासमानत्वनियमात् घटादिव दनात्मत्वसिद्धेश्च । अन्यथा घटादेरेपि भासमानत्वमात्रेणात्मत्व प्रसगस्या वारणात् ।

अतो ज्ञानत्वमेव हेतु परिशिष्यते । तच्च प्रकाशरूपत्वं, तच्च स्वस्मै परस्मै वेति विकल्पेन दूषितं मेव । न कस्मैचिदिति

व्यवहारप्रयोजकतया तैरेवांगीकारः दिति भावः । (अन्यथेति) तदीयत्वस्य व्यवहाराप्रयोजकत्वे देवदत्तस्य स्वीयघटसविद्धिपयक व्यवहारव दितरेषामपि देवदत्तीयघटसंनिद्धिपयव्यवहारप्रसग इत्यर्थः । ननु- व्यवहारमात्रे न तदीयत्वापेक्षा, किन्तु तदीयव्यवहार इति चैत्र - " निर्विशेषं न सामान्यं " इति न्यायेन पुरुषविशेषासम्बन्धिव्यवहारा सिद्धे व्यवहारमात्रस्यात्मसम्बन्धसापेक्षत्वात् । (अत एवेति) तत्तद्व्यवहारस्य तत्तदात्मसापेक्षत्वाभावे पूर्वव दतिप्रसंगात् सापेक्षताया मपि हेतु रसिद्ध इति भावः । (सविदन्तरेति) संविदन्तरनिरपेक्ष प्रकाशस्वरूपहेत्यन्तर्गतः प्रकाशः स्वतः किं स्वस्मा एव या इति विमलः । (असिद्धेरिति) संविदतिरिक्तात्मन एव सविद्व्यवहार वर्तन्त्यात् स्वमते सिद्धिः, परममतेन्त वरणस्यैव वर्तन्त्या दसिद्धिः । (विरुद्धत्वादिति) परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य घटादा दनात्मत्व व्याप्यत्वदर्शनात्, तद्व्याप्यस्य संविदन्तरनिरपेक्षत्वे परस्मा एव प्रकाशमानत्वस्य सुतरा मनःसापेक्षत्वादिति भावः । (अन्यथेति) घस्तुत स्वस्मै भासमानत्वस्यात्मत्वव्याप्यत्वेपि यदि तत्सादृश्यं मात्रेण सविदन्तर मनपेक्ष्य प्रकाशमानत्वस्यात्मव्याप्यत्व मित्यते, तदा तत्सादृश्यविभासमानत्वमात्रस्यात्मत्वव्याप्यत्वया तेन घटादा

पक्षे तु प्रकाशत्वहानिः, तथैव सर्वत्र प्रसिद्धेः ।

किंचानेन हेतुना संविद आत्मत्वं साधयन्तः किमिदं मात्मत्वमभिसन्ध्याय साधयन्ति? किं ज्ञातृत्वमदिकं? उत प्रत्येतुः प्रत्येतव्याद्वयति रिक्तत्वं? अथवा स्वस्मैभासमानत्वं? उताव्यभिचरितप्रकाशसत्ताकत्वं? यद्वा स्वप्रकाशत्वं? उत स्वानतिरिक्तत्वं? यद्वा न्यदेव किंचिदिति । नाद्यः, प्रत्यक्षविरोधात् । ज्ञातृत्वादि ज्ञानाश्रयत्वं । तत्र स्वापेक्षया स्वस्मैनाश्रयत्वं व्याहृतं, आश्रयत्वाश्रयित्वलक्षणविरुद्धधर्माध्यासात् । अतएव स्वाश्रयतादात्म्येन ज्ञातृत्वमपि प्रतिक्षिप्तं, धर्मधर्मिभेदाभेदपक्षस्तु भवतापि नांगीक्रियते । नापि ज्ञानान्तराश्रयत्वं वक्तुं शक्यं,

चात्मत्वसाधनं स्यादित्यर्थः । (तथैवेति) यः प्रकाश एव किंचिदस्ति प्रकाशस्स्यादिति व्याप्ते लौकसिद्धत्वमिति भावः । (किमिदं मात्मत्वमिति) आदिपदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे संगृह्यते । (प्रत्येतु रिति) पंचम्यन्तं प्रत्येतव्यविशेषणं । ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयत्वस्य विशिष्टस्योद्देश्यत्वात् न पूर्वाभेदः । (स्वानतिरिक्तत्वमिति) साध्यवाच्यतामशब्दस्य स्वपरत्वाभिप्रायेणायं विकल्पः (प्रत्यक्षविरोधादिति) घटादिज्ञानं न ज्ञातेति प्रत्यक्षं । दूषणान्तरमाह (ज्ञातृत्वं हीति) ननु स्वरूपतो ज्ञानरूपस्याप्याश्रयतादात्म्यात् ज्ञातृत्वमविरुद्धमित्यत्राह (अत एवेति) प्रत्यक्षविरोधाद्ब्रह्माघाताच्चेत्यर्थः । नहि व्याहृतात्पारपरिग्रहात् अर्थान्तरव्याहृतेः परिहृतिर्युक्तेति भावः । ननु धर्मधर्मिणो भेदाभेदस्य धर्मधर्मिभावादन्यथानुपपत्त्यैव सिद्धत्वात् तस्यैव तादात्म्यरूपत्वात् ज्ञातृतादात्म्यात् ज्ञातृत्वाश्रयत्वं सिद्धत्वेवेत्यत्राह (धर्मधर्मिभेदाभेदेति) प्रमाणवाधकभिन्नयो रेव धर्मधर्मिभावसिद्धिः । अतिप्रसंगस्तु प्रमाणबलादेव परिहार्य इति भावः । व्याघातपरिहाराय ज्ञानान्तराश्रयत्वं ज्ञातृत्वमितीप्यत इत्याशङ्क्याह (नापीति)

योग्यानुपलम्भ निरस्तत्वात्, इच्छादेरिच्छांतराश्रयत्वादिवत् ।

किंच क्षणिकस्यैव ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते? उतस्थिरतया म्युपगतस्य तस्यैव? पूर्वत्र प्रतिसन्धानाद्यनुपपत्तिः सौगतादीं प्रति प्रयुक्ता भवन्त मा स्कन्दति । उत्तरत्रापि किं निराश्रयस्य ज्ञानस्य ज्ञातृत्वं साध्यते, उत साश्रयस्य? आद्ये प्यस्मदभिमत[ज्ञानात्मका]तात्मनो ज्ञातृत्वसाधने सिद्ध साधनत्वम् । निराश्रयज्ञानांतरपक्षाकारेतु आश्रयासिद्धिः। सर्वाभ्युपेतसंविद एव निराश्रयत्वविवक्षायांप्रत्यक्षादिविरोधः । द्वितीयेज्ञातृद्वयोपलब्धिप्रसंगः । उत्तरोत्तरज्ञानानां मप्युक्तहेतुसम्बन्धाविशेषेण ज्ञातृत्वप्रसंगेना नवस्था व्यभिचारो वा ।

(अस्मदभिमेति) प्रतिशरीरं भिन्नस्येत्यर्थः (निराश्रयेति) सर्वशरीरा नुगतस्यैकस्य निर्विषयस्येत्यर्थः । “ प्रत्यक्षादी ” त्यादिपदेन सविषया संविद न निराश्रया, प्रत्यक्षेण धर्मतया मतीयमानत्वात्, घटत्ववत्, इत्यः अनुमानविरोधः ; “ द्रष्टुं दृष्टेः ” “ विज्ञातारं ” “ रक्षयिताघ्राता ” इत्यादि श्रुति विरोधश्च गृह्यते । ततश्चाश्रया सिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञातृत्वोपलम्भ इष्ट एव, जानामीत्युपलभ्यमानस्यैव ज्ञातृत्वस्य साध्य- मानत्वात् ; नच ज्ञातृत्वेनोक्त विधोपलम्भप्रसंगः, तस्यापीष्टत्वादेव, पक्षभूतज्ञानाश्रयस्य स्वेनैव तज्ज्ञानाश्रयतयोपलम्भात् ; पक्षभूतज्ञान- स्यापि साध्यमान ज्ञानाश्रयतया स्वेनैवोपलम्भात्, नचैकेनैव ज्ञाना ज्ञातृ द्वित्वोपलम्भप्रसंगः, यौञ्जितकोपलम्भस्य युक्तचतुसन्धान दशाया मिष्टत्वात् ; अपरोक्षानुपलम्भस्य देवदत्त यज्ञदत्त कर्तृद्वित्वा नुपलम्भ- घटुपपत्तेः । मनस एकात्म योग्यतद्धर्मग्राहकत्व निपमात् । व्यक्ति भान सामग्र्या जातिभानसामग्रीनैयत्यात् ज्ञानेभासमाने ज्ञानत्वस्य भानेपि न ज्ञानगत ज्ञानभानमित्यत्राह (उत्तरो तरेति) वा शब्द- स्वारस्यादेवं व्याख्यातम् । यद्वा वा शब्दश्चार्थो द्रष्टव्यः । अन्यदीय

किंच सत्यज्ञातृत्वसाधने ऽपसिद्धान्तः । आरोपितज्ञातृत्वसाधने त्वदुक्तवाक्यानुमानादिभि र्तदारोपस्यास्माभि रभ्युपगमा त्ति—
द्धसाध्यता । प्रतीयमानज्ञातृत्वस्यारोपितत्वसाधनं त्वनन्तरमेव दूष-
यिष्यामः । एवं ज्ञातृत्वकल्पप्रतिक्षेपेणैव द्वितीयः कल्पोपि प्रनिक्षिप्तः ।
अवेद्यत्वाभिमतानुभूते वैद्यलप्रसंगस्त्वधिकः ।

नापि तृतीयः, प्रत्यक्षविरोधात् । स्वाश्रयायैव हि सा भासमाना दृश्यते । स्वस्मा इति प्रकाशफळित्वं हि ज्ञाप्यते । प्रकाशफळित्वंच प्रकाशाधीनव्यवहारादिमत्त्वं । नच ज्ञानमा-
त्रस्यैव व्यवहारादिकर्तृत्वं भवता प्यभ्युपगम्यते । फळित्वारोपसाधने तु प्राग्बदेव परिहारः । नापि चतुर्थः, सिद्धसाधनात् । तावता चात्मत्वसिद्धौ सुखदुःखादेरपि प्रसंगात् । पंचमपष्ठयोरपि सिद्धसाध-
नतैव । नापि सप्तमः, तर्कि परसम्प्रतिपन्नात्म तादात्म्यविधिपर्यव-
सितं, उतानुभूतेर्यथाकथंचि दात्मशब्दप्रतिपाद्यतामात्रनिष्ठमिति? आ-
द्ये व्याघातादिदोषस्तदवस्थः । द्वितीयेतु सिद्धसाधनत्वमेवेति ।

अस्तु तर्ह्यात्मानं पक्षाकृत्यात्मत्वादेव ज्ञानतादात्म्यसाधनं, ततो नोक्त-
दोषात्रकाशः, इति चेन्न; धर्मिणोपि धर्मतादात्म्यविधे र्व्याहृतत्वात् । तस्य-
ज्ञानत्वमात्रसाधनेतु त्रय्यन्तविदां सिद्धसाधनात् ।

आत्मशब्दवाच्यस्यैव विषयोऽल्लेखलक्षणान्वयायोगः कल्पनालाघवा-
द्विधीयते, इति चेन्न; तथापि तथाविधावस्थैव ज्ञानं तदाश्रय आत्मेति

ज्ञातृत्वं साध्यमित्यत्राह (प्रतीयमानेति) (प्राग्बदिति) सिद्धसाधन-
मित्यर्थः । (तावतेति) तस्यैवात्मत्वरूपत्वे सुखादेरप्यात्मत्व प्रसंग-
इत्यर्थः । (व्याघातादाति) पर सम्प्रतिपन्नात्मनो ज्ञातृत्वा तदभेदसाधने
पूर्वोक्तव्याघातः, प्रत्यक्ष विरोधश्चेत्यर्थः । नन्वात्मनो घट[टा]विषयज्ञान-
तांदात्म्यं न साध्यते, येनोक्त दोषस्स्यात्, किन्तु ज्ञानमात्रं साध्यत-
इत्यत्राह (तस्येति) (तथाविधेति) सिद्धे ज्ञाने कदाचि द्विषयसम्ब-

वैशेषिकादिवत्तस्य ज्ञातृत्वमेव सिद्ध्यति । अवस्थामिध्यात्वा द्वैपम्यमिति चेन्नः- बाधाभावादिना तत्सत्यत्वस्य दुरपह्वत्वात् । तथापि भवदभिमतानन्तावस्थ नित्यज्ञानातिरिक्त आत्मा न सिद्ध्यतीति चेन्नः- ज्ञातुः तद्धर्मभूतज्ञानस्य च तावता दुरपह्वत्वात् । ज्ञानं किमेकमेव सत्सामग्रीवशाद्विषयोल्लेखाद्यवस्था वद्भवति, उत ज्ञातर्येव ज्ञानलक्षणानन्तावस्थेति विशये श्रुतिशरणानां पूर्वः पक्षः, लाघवमात्रशरणानां मुत्तर इति स्थिते द्वेषापि भवदभिमतं न सिद्ध्यत्येवेति का पूर्वरूपे वाता । उत्तररूपे दुस्तरं श्रुत्यादिकं मनुसन्धस्येति ।

न्धस्य निरस्तत्वात्, विषयो ल्लेखाज्ञानमेव पर्यवस्यतीतिभावः (बाधाभावादिनेति) भादिपदेनापसिद्धान्तप्रसंगो गृह्यते (श्रुति शरणानामिति) “ न विज्ञातु विज्ञाते विपरिलोपो विद्यते ” इति ज्ञातृ समवेतज्ञानस्य नित्यत्वश्रुते ज्ञानसाधन विधानाच्चेतिभावः । (पूर्वरूपइति) आत्मन एव घटादिविषयत्व इत्यर्थः । तर्ह्यात्म समवेतानेक ज्ञानपक्षो-गोक्रियता मित्यत्राह (उत्तर रूपइति) श्रुति रुक्तैव । भादिशब्देन “ नित्या एवात्मनोहित ” इत्यादिकं गृह्यते । यद्वा सर्वथा त्वत्पक्षस्यानुपपन्नत्वात् एकमेव ज्ञानं सामग्रीवशात् विषयोल्लेखावस्थावद्भवतीत्यस्मदभिमतपक्षं दूषयितुं तवकावा गतिरित्यर्थः ।

ननु “ अत्रायं पुरुषस्स्वयं ज्योतिः ” “ आत्मैवास्य ज्योतिः ” इति श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानाभेदं साधयति ; ननु “ अस्तमित भादित्ये याज्ञवल्क्ये ” इत्यादिना “ किं ज्योतिरयं पुरुष ” इत्यन्तेन ज्ञानसाधनालोका यभावे जीवस्य किं ज्ञानसाधनमिति पृष्टे “ आत्मैवास्य-ज्योतिः ” इत्युपक्रान्तात्मा तावत्परमात्मैव, स्वप्नेन शारीरमभिप्रेत्य “ असुप्तस्तुता नभिन्नाकशीती ” इति तद्विगात् ; तथाचात्रायं पुरुष

श्रुतिरेवात्मनो ज्ञानानतिरिक्तत्वं साधयतीति चेन्न; परिहृतं प्रायत्वात् ।
तत्र हि ॥*॥ श्रुतिप्रत्यक्षसंसिद्धे ज्ञातृत्वे ज्ञानताश्रुतिः । नेया तद्गुणसारखा

इति उपसंहारोपि अस्येत्यनुपंगेण ईश्वरोस्य जीवस्य स्वयमेव ज्योतिः-
ज्ञानं हेतुरित्येवं परः ; अस्मिन्नेव प्रकरणे “ वाचैवायं ज्योतिषास्ते ”
इति ज्योतिःशब्दस्य ज्ञानसाधने प्रयोगात् ; आत्मैवास्येति षष्ठ्या
स्वविषयत्वस्यैवोक्तेरिति चेत् ? तदसत् , “ किं ज्योतिरयं पुरुष ”
इति ह्ययं कार्यकारणसंघातात्मापुरुषस्त्वस्यासनादि व्यवहारे किं ज्योति-
रिति पृष्टं, ननु ज्ञानसाधनं, “ आदित्येनैवायं ज्योतिषास्तेपल्ययते
कर्मकुरुते ” इत्यादि व्यवहारस्यैव उत्तरेदर्शनात् ; आदित्येन जाना-
तीत्यदर्शनाच्च ; अतः परम्परा व्यवहारनिमित्तादित्य चन्द्राग्निवाग्नन्तरं
साक्षाद्ब्रह्मव्यवहारनिमित्तं ज्योतिः प्रश्नोत्तरं “ आत्मैवास्य ज्योतिर्भवती ” इति
अस्य कार्यकारणसंघातस्य व्यवहाराहानुभवगोचरस्यात्मानुपचरित
स्वरूप मधिष्ठानसाक्षिचैतन्यं ज्योतिरिति दर्शयति , ननु ज्योति-
स्साधनमिति, साधनपदाभावात् । ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशमात्रार्थात्वा-
त्प्रक्रमविरोधाच्च । आत्मपदमपि जीवेश्वरस्वरूप भूतचैतन्यमभिधत्ते,
ननु जीवव्यतिरिक्तमेव परमात्मानं, अहं मनुभवेऽप्रकाशमानस्य घटा-
दिवं दात्मपदार्थत्वायोगात् । व्युत्पत्तिनिमित्त प्रयोगस्यावयवशक्तौ
श्चात्मपदस्य जीवेषु सम्भवात् । “ स्वेनज्योतिषा स्वपिती ” इति स्वा-
पस्य जीवल्लिंगस्यदर्शनाच्च । “ असुप्तस्सुप्तानि ” इति ल्लिंगस्य प्रका-
शात्मनिजीवेषु सम्भवाच्च । ज्ञानसाधनानाम् नैकेषां सत्त्वेन स्वयमि-
त्यादि विशेषणासंगतेश्चेति । अतः श्रुतिबलादेवात्मनो ज्ञानाभेद-
सिद्धिरिति शंकेते (श्रुतिरेवेति) (परिहृतं प्रायत्वादिति) तस्य
ज्ञानत्वमात्रसाधने त्रय्यन्तविदां सिद्धसाधनादित्यनेनेत्यर्थः । उक्तं
परिहारमान्तरं च संगृह्णाति (तत्र हीति) यदि स्वप्रकाशत्वमात्मन
इत्येते तर्हि तत एव घटादिप्रकाशोपपत्तौ न तस्य ज्ञातृत्व कल्पनमित्या

सधप्रकाशतयापिवा॥*॥वदन्तिहि“विज्ञातारमरेकेन विजानीयादि”त्याद्याः
 परःशताः श्रुतयः साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव । तदविरोधाय ज्ञानमात्रश्रुतिरपि जड
 त्वं प्रतिक्षिपति, न तज्ज्ञातृत्वं, अन्यथा प्रयक्षादिभिश्च विरोधात् ।
 येनैव शास्त्रेण ज्ञानरूपत्व मात्मनः साध्यते संविदात्मत्वपक्षे
 तस्य श्रोतापि न सिद्ध्येत् । नह्यनात्मानं प्रत्युपदिश्यत इति भव-
 तापीष्यते । आत्मा संविन्मात्ररूपो ज्ञातृत्वाभावा न श्रोतु मीष्टे ।
 अहंकारः शृणोतीति चेत् ? स किं स्वार्थं परार्थं वा शृणोति ?
 नायः, स्वनाशपर्यन्तत्वान् ; अह मर्थात्यन्तप्रिलयगर्भोहि भव-
 त्पक्षे मोक्षः । नहि कश्चित्स्वनाशाय मोक्षशास्त्रं शृणोति । अतएव
 न द्वितीयः, एतात्यन्तनाशेन परोपकारस्य कस्याप्यनभिमत्त्वात् ; अह
 मर्थस्य चात्मत्वमस्मन्मतेन सिद्धमिति ॥

इति श्री कवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
 वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां संविदात्मत्व
 भंगवादः पंच विशः ।

शक्य श्रुतिबलाज्ज्ञातृत्वस्याप्यंगीकार्यत्वा दुभयोरविरोधा ज्ञोभयमेष्टव्यं,
 तद्विरोधात् ज्ञातृत्व मसत्त्वं च परित्याज्य मित्याह (वदन्तीति) ननु
 ज्ञातृत्व मौपाधिकमेव श्रुत्या प्रतिपाद्यत इत्याशंक्याह (साक्षादिति)
 ज्ञातृत्वस्यान्तःकरणोपाधित्वे परंपरासम्बन्धा द्विज्ञातारमिति निर्देशो
 ऽ नुपपन्न एव । नचोपाधिगतस्य तवारोपः, श्रुते एवमाण्यमसंगात् ।
 रक्तपटादिव्यपदेशस्यौपचारिकत्वात्, प्रकृते च बाधकाभावात् ।
 (नहीति) एतेनान्तःकरणतादात्म्यापन्न आत्मा शृणोतीत्यपि निरस्तं,
 स्वनाशस्यापुरुषार्थत्वादेव । ननु भवत्पक्षेपि मोक्षदशायां अन्तःकरण
 स्याभावात् अपुरुषार्थता, इत्यत्राह (अह मर्थस्येति)

यदाह नवीनः -

योऽपि मनुभव एव आत्मनो न भिद्यते, संवेदनत्वात्, व्यतिरेकेण घटवत् । नचाप्रयोजकता, आत्मधर्मनित्यज्ञानाभावेन उत्पादविनाशशीलस्य ज्ञानस्यात्मगुणत्वे आत्मनः कूटस्थतादानेः ।

स्यादेतत्, आत्मन उत्पत्तिविनाशानंगीकारात् न कूटस्थतादानेः, नह्यन्योत्पत्तिविनाशाभ्या मन्यस्य कौटस्थ्यं हीयते, अविद्यानिवृत्त्या त्वदभिमतात्मनोऽपि तत्प्रसंगादिति । भवेदेवं, यदि कार्यकारणाद्भिद्येत । जायमानंहि कार्यं प्रागपि सद्दितिः-वक्तव्यं, असत् उत्पत्त्यनुपपत्तेः, शशशृंगवत् ।

ननु ननरशृंगतुल्यं कार्यं अपित्तु कारणे कार्यस्य प्रागभाव, इति चेत्? अस्तु प्रागभावः, तथापि तत्काले कार्यं किं सत्? तथा सति किं कारणे घटते, किंवा अन्यत्र? नाद्यः, प्रागभावप्रतियोगिनो रेकदाऽऽवृत्तेः । न द्वितीयः, कारणादन्यत्र कार्यस्यासमवायात् । अन्यसमवायिनो न्यानुपादेयत्वात् । प्रागभावकाले च प्रतियोगिनस्त्वानभ्युपगमे कथं ननरशृंगतुल्यता । नहि प्रागभावसत्तैव प्रतियोगिनस्त्वत्ता, अन्यसत्ताया अन्यसत्त्वेति प्रसंगात् ।

ननु नरविषाणं कालत्रयेऽप्यसत्, कार्यं तत्पत्तेः पूर्वमिति वैषम्यमिति चेत्? किञ्चित्कालमसत्तः कालभेदेऽपि सत्त्वानुपपत्तेः । किमत्र सत्त्वासत्त्वे पदार्थधर्मौ, स्वरूपं वा? नाद्यः, असत्त्वकालेऽपि पदार्थसद्भावप्रसंगात् । अनित्यधर्मस्याश्रयाहनेनवस्थानात् । धर्मस्य धर्मिसत्त्वं विनानुपपत्तेः धर्मत्वे उपजीव्यधर्मिसत्त्वविरोधेनासत्त्वस्यैव व्याघातात् । न द्वितीयः, एकस्य सत्सदात्मत्वविरोधात् ।

ननु कालभेदेन घटस्य रक्तत्वश्यामत्वय दस्या विरोध इति चेन्न ;- धर्मस्य कालभेदेन स्वहेतुसमाजा द्वयत्ययः, ननु स्वरूपस्य, तथा सति सत्त्वास्तवयो भेदा तावन्मात्रस्वरूपस्य धर्मिणोपि भेदापत्तेः । इदं पूर्वैरचन मसद्विषयसतो बुद्धचतुषपत्तेश्च । तस्य स्वभावस्यावच्छेदककालासम्बन्धात् ।

तस्माद्य किञ्चित्काल मसत् तत्सर्वदाप्यसदेव । तदाह भगवान् - " नास्ततो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत " इति ।

ननु तथासति दृश्यात्मना असद्रूपस्य ब्रह्मणस्वरूपेणा प्य-सत्त्वं स्यादिति चेन्न ; यत् येनरूपेण कदाचिदसत् तत्तेनरूपेण सर्वदासदिति दृशाद्यात्मना कदाचिदसतो ब्रह्मण स्तरूपेण सर्वदा ऽसत्त्वस्येष्टत्वात् । नित्यज्ञानात्मनः स्वरूपत स्सत्त्वत्वेन प्रतिपन्नस्य तेनरूपेण सर्वदा सत्त्वात् । आत्मन्यस्मी त्यनुभवस्य सर्वदा विद्यमानस्य घटादावधिष्ठानविषयत्वेनै धान्यथासिद्धयभावात् । तथापि तथैवा न्यथासिद्धौ तदधिष्ठानस्यैषा स्मद्भिमतत्वात् आत्मनोसत्त्वे सर्वशून्यताप्रसंगात् । पटरूपेणासतो घटस्य स्वरूपेण सत्त्वेन व्यभिचाराच्च । मत्र घटादे स्सत्त्वेन प्रमितत्वाकिञ्चित्काल मसतोपि कालान्तरे सत्त्वं धर्म इति वाच्यं, घटादिसद्बुद्धे रधिष्ठानविषयतया न्यथा सिद्धत्वात् । नहि सन् घटइत्यत्र सत्त्वस्य घटधर्मत्वं प्रतीयते, किन्तु मृदूघटइतिव सत्त्वादात्म्यमात्रम् । तच्च सद्रूपेणोभयवादिसम्भवाधिष्ठानात्म सत्त्वादात्म्यमेव, सत्तान्तरकल्पने गौरवात् ।

किञ्च कारणे समवायः किमसत् उत्पत्तिः, स्वस्मिन् सत्तास-मवायोवा । आद्येपि स्वोपलक्षितसत्तासमवायः, धतविशिष्टसमवायो वा ? नाद्यः, तस्य नित्यसमवायवादिनः सर्वदा सत्त्वेन बुद्ध्यादौ मन भादे रकारणत्वप्रसंगात् । बुद्ध्यावनिर्पत्तवादिनो नित्यसमवायेच न मानसमिति समवायस्याप्यनेकत्वा विशेषेणार्थान्तरत्वात् ।

न द्वितीयः, असतो विशेष्यासम्बन्धेन विशेषणत्वायोगात् । नापि स्वस्मिन् समवायउत्पत्तिः, असति तस्मिन् तदुत्पत्तोः कार्यसत्त्वस्य स्वोत्पत्ति प्रयोज्यत्वात् । नच कार्यस्याद्यसमयसम्बन्धउत्पत्तिः, सम्बन्धस्य संयोगत्वे तस्योत्पत्त्यनन्तरभावित्वात् ; गुणादौ तदभावाच्च । नापि समवायः, कार्यस्य कारणसमवाय उत्पत्तिरित्यत्रोक्त दूषणन्यायेन निरस्तत्वात् ; घटादेः काले तदभावाच्च । नापि स्वरूपसंबन्धः, असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूपद्वयात्मकसम्बन्धायोगात् ; तस्य स्वरूपद्वयात्मकत्वे समवायस्यापि घटोत्पत्तिवत्प्रसंगाच्च । घटस्यापि स्वोत्पत्तित्वेन घटो घटवानितिव दुत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुपपत्तेश्च । समवायस्यैकत्वेनाद्याभावाच्च । नच स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसा नाधारसमयसम्बन्धइति वाच्यम्, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयात्, उत्पत्तरेव निरूप्यमाणत्वात् । वस्तुमात्राभिधानेच द्वितीयक्षणावच्छिन्नघटस्याप्युत्पत्तिप्रसंगः । तस्यापि द्वितीयक्षणावच्छिन्न स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसा नाधारद्वितीयक्षणे सत्त्वात् ।

ननु स्वशब्दः क्षणविशेषानवच्छिन्न कार्यस्वरूपपरः, तथा च प्रथमक्षणापि तत्क्षणइति तत्कालस्थितिक शब्दादिङ्गुलस्य द्वितीयक्षणे सत्त्वान्नतस्मिन् स्तत्प्रसंगइति चेन्न ; तत्र किं स्वसमानकालीन यत्किंचित्पदार्थध्वंसा नाधारत्वं विवाक्षितं, उत तत्कालीनयावत्पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वं, किं वा तत्कालीन पदार्थप्रतियोगिक यावद्ध्यंसानाधारत्वं ? आद्ये द्वितीयक्षणेति व्याप्तिस्तदवस्थैव, घटकालीन यत्किंचिन्मृदादि प्रतियोगिक ध्वंसानाधारत्वस्य तदापिसत्त्वात् । द्वितीयेघटकालीन नित्य पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाभावाद्दसम्भवः । तृतीये घटकालीनत्रिचतुरपदार्थप्रतियोगिक यावद्ध्यंसानाधारत्वं द्वितीयक्षणेप्यस्तीत्यतिव्याप्तिरेव ।

ननु स्वसमानकालीन यावदन्वित्यपदार्थं प्रतियोगिक ध्वंसाना
 धारत्वं विवक्षितमिति चेन्न ; - तत्र किं यावद्ध्वंसानाधारत्वं याव
 द्ध्वंसाधारभित्तत्वं, उत यावद्ध्वंसान्यन्ताभाववत्त्वं? भाषे द्वितीयक्षणेति
 व्याप्तिः । द्वितीये यावद्ध्वंसं प्रतियोगिक सामान्याभाववत्त्वं, उत
 तत्प्रतियोगिक थावद्विशेषाभाववत्त्वं ? नाद्यः, ध्वंसेषु सामान्याभावेन
 तदवच्छिन्नप्रतियोगिक सामान्याभावायोगात् । न द्वितीयः, भावस्य
 स्वल्पन्ताभावे 'समानकालीनत्ववदभावस्यापि तथात्वात् । अन्यथा
 तदल्पन्ताभावस्य त्रैकालिकत्वानुपपत्तेः । तथा च द्वितीयक्षणे ध्वंसा
 न्यन्ताभावेऽस्यादिति व्याप्तिदुर्धारा । किंच चरमध्वंसकालीन कार्यं
 पदार्थाभावेन ध्वंसाभावात् तद् नाधारकालस्या प्रसिद्ध्या चरमध्वंसे
 तादृशकालाधारत्वस्या सम्भवात्तत्रा व्याप्तिः । नच चरमध्वंसासिद्धिः,
 सर्वमुक्तौ अदृष्टाभावेन कार्यमात्राभावात् । सर्वमुक्त्यभावेच स्वस्य
 नित्यसंसारित्वशंकया कस्यापि निःशंकं प्रवृत्त्यनुपपत्ते मीक्षशास्त्रानर्थक्य
 मेवस्यात् । नापि स्वसमानकालीन यावदनादि पदार्थाधार समय
 सम्बन्धः, चरमोत्पन्नभावकार्यस्य द्वितीयादि क्षणसम्बन्धेति व्याप्तेः ।
 तस्मान्ना [च] सत्कार्यवादोपुज्यते । सत्कार्यवादेऽपि यदि कार्यसत्त्वं
 कारणान्निवृत्तं तर्हि कारणान्वेषणं व्यर्थं, तेन विनापि तासत्त्वात् ।
 उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्यानुपलब्धेश्च । अवस्थायिशेषः कार्यमिति पक्षो
 विशेषस्य प्रा [क्तव] [सत्त्वा] क्तत्वात्सत्त्वाभ्यां प्रतिवक्तव्यः ।
 तस्मात्कारणमेव कार्यस्य स्वरूपं तेन तेन कारणेन तत्तत्कार्यरूप माप
 द्यते । तत्रानिर्वचनीयत्वादे कार्यविकारेण कारणस्याविकारित्वेऽपि कारणा
 भिन्न कार्यसत्त्वात्वे तद्विकारेण कारणमपि विकारित्वादेव, तथाचा-
 र्मैव बुद्ध्यादिरूपेण जायते विनश्यतिचेति कथन्नकौटस्थय हानिः ।
 नचा विद्याविनाशोऽप्ययं दोषस्तमानः, अविद्याया आत्मव्यतिरेकेणा
 निर्वचनीयसत्त्व भेदाभ्युपगमात् तद्विकारस्यापि तत एव व्यव-
 स्थितत्वात् । अविद्यानिवृत्तेः कूटस्थात्मनिवृत्तत्वाच्च । बुद्ध्यादि

रात्मनिव्याप्यवर्तते, उत तत्प्रदेशे ? नाद्यः, शरीर बाह्यप्रदेशेषु तदु-
पलम्भप्रसंगात् । न द्वितीयः, निरवयवस्य प्रदेशाभावात् । नन्वौ
[पचारि] पाधिकः प्रदेश भेदोस्तीति चेन्न, - उपाधिज्ञाप्यस्य तज्ज-
न्यस्तदधीनश्च प्रदेशो निष्प्रदेशोनास्तीत्युक्तत्वात् । एव मात्मनस्तद्धेतु
सम्बन्धानुपपत्तिश्च बाधक स्तर्कः । निष्प्रदेशभात्मनि स्वात्पन्ताभा
घ समानाधिकरण मन संयोगासम्भवात् । नचावच्छेदकभेदेन
वृत्तिः, अवच्छेदकस्याप्यवच्छेदाभाव समानाधिकरणत्वे वच्छेद-
कत्वानुपपत्तेः भाषाभावावच्छेदकयो धैत्यधिकरण्यं वक्तव्यम् । त-
च्चैकवृत्तिनोः परपक्षे न सम्भवति । नचावैयधिकरण्येऽपि धर्मयो
स्वरूपभेदमात्रेणा संकीर्णावच्छेदकत्वं सम्भवति, तथासति संयोग
यति देशेषु द्रव्यत्वपक्षात् घनेकधर्मसत्त्वा तत्रापि तदभावप्रमास्यात् ।
किंचात्मनो ज्ञानेन सम्बन्धानिरूपणाच्च न तदाश्रयत्वम् । न तावत्सं-
योगः, अयुतस्त्रिद्वयो स्तदयोगात् । नापि समवायः, तस्यैवास्ति-
द्धेः । नापि तादात्म्यं, न तावत्तदभेदएव, धर्मधर्मिभाषाद्यसम्भवात्
अभेदस्य सम्बन्धत्वायोगात् । नापि भेदाभेदौ, समानसत्ताकयो स्त-
यो युगपदेकवायोगात् । घटादे मृदादित उत्पत्त्यनुपपत्तेश्च । भेदोऽप्य
स्तीति तव वापत्तिरिति चेत् ; तर्हिजायमानं मृद्भिन्नं प्राङ्नास्ती
ति वक्तव्यम् । घटादिश्च जायमानएव, प्राक्तच्छब्दशुद्धयो रभाषा
त् । प्रागसतश्च सतो भेदइति पुत्राभेदः । एवं मृज्जायते विनश्यती
ति शुद्धभाषाच्च नजनिविनाशघटो मृदभेदः । तस्माद्यजायते वि-
नश्यति तत्तदुपादानादात्यन्तं भिन्नमेव ।

कस्तर्हि गुणगुणिनो स्सम्बन्धः ? कश्च मृदूपटदत्त्यादि सामा-
नाधिकरण्यप्रतीते विषयः ? तादात्म्यमिति ब्रूमः । किं तत् ? उच्यते,
भिन्नत्वे सापभिन्नसत्ताकत्वम् । अस्ति हि मृदूपटयो रेतत्तादात्म्यं,
उपादानोपादेययो स्वत्यभेदाभावात् । अन्यथा मृदूपटइति सामाना-
धिकरण्ययोगात् । दण्डपटयोस्तु नैवं, भेदे विद्यमाने वि-

दण्डाधिष्ठाना तद्दुपहिता सत्त्वा दूषटसत्ताया अन्यत्वात् । तदन्वयत्वं च घटसत्त्वस्य दण्डाद्यभाषेपि सन् घट इत्यनुभवात् दण्डो घटइत्य ननुभवान्न सिद्धम् । नन्वेवमेक घटनिष्ठरूप रसादीनान्त दूषटसत्तैव सत्तेति तेषामन्योन्य सामानाधिकरण्यानुभवस्यादिति चेत्, मैव, रूपादीना घटावच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वात् घटाभिन्न सत्तात्वेन तत्तादात्म्येपि रसादीना रूपाद्यवच्छिन्न सत्तावच्छेदकत्वा भाषेनान्योन्य तादात्म्याभावात् । ननु कुतश्च वैषम्यमिति चेत् ? सामानाधिकरण्यप्रतीति तदभाषाभ्यामिति ब्रूम । अस्ति हि शुक्लो घटइति सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, नन्वेव रूपरसयो । नच शुक्लोघट इति मनुष्यलोपाद्भेदवत् प्रतीयते, नार्थगत्या भेदोस्तीति वाच्य, शाब्दे हि ज्ञाने मनुष्यलोपाद् भेदतिरोधान, ननु मत्पक्षानुभवेपि, अनुभूयते च शुक्लोघटइति । किंच मनुष्यलोपानुशासनेपि आचार्यस्य सत्ताभेद लक्षण तादात्म्यमेवमूल, अयुतखिद्योस्तथानुशासनाभावात् । ननु मृद् घटयो र्घटरूपयोश्च भेदे कथमेकसत्तात्वं, दण्डघटयोर दर्शनादिवि चेत् ? किं प्रमाणं प्रश्न, तन्नोपपत्ति प्रभवा ? भाषे अभिहितएव सामानाधिकरण्यानुभव । द्वितीयेतु दण्डघटभेदवत् मृद्घटभेदसत्तावच्छेदको न भवतीति भेदेष्वेकसत्ताकाव, भेदसत्ताया एव धर्मप्रतियोगि सत्तैकाव विरोधित्वात् अन्यथा दण्डघटयोरिव मृद् घटयोरयुतखिद्यिर्नस्यात्, तेषा भेदाविशेषात् । समवायस्य भेदभिदपक्षस्य च निरासात् । अधिष्ठानात्मसत्तैष कार्यगुणिभ्यामवच्छिन्ना कार्यगुणाभ्यामवच्छिद्यतइति परिणामपरिणामिनो गुणगुणिनोश्च एकसत्ताकाव तादात्म्यम् ।

एतेन घट किं सद्विलक्षणस्य, तथासति सन् घटइति धीर्न स्यात्, अधिष्ठानसत्तादात्म्या तथाप्रतीति, घटस्यसत्तादात्म्य हि तदतिरिक्त सत्ताशून्यत्व भवेत्यधिष्ठानसत् घटश्चेति द्वयमेव, तथा च घटस्य सत्तासम्बन्धाभावात् न सत्प्रतीति विषयत्वमुपपद्यते । अस

द्विलक्षणमेवसद् बुद्धिविषयइति चेत् ? आत्मनिसत्त्वस्यैव बुद्धिविषय-
त्वात्, सज्ज्ञाना नपेशप्रतीतिकत्वेन सत्ताया निप्रतियोगिकावाच्चेति
परास्तं ; घटस्यवस्तुतोधिष्ठान सत्ताकसम्बन्धाभावेपि तत्प्रतियोगिक
वास्तवभेदस्याप्यभावात् सत्तानवच्छेदकभेदवत्त्वरूप तादात्म्य
सम्बन्धा दधिष्ठानसत्तावच्छेद कत्वेन सद्बुद्धिगोचरत्वात् । अथवा
सत्तानवच्छेदक भेदाविरोधी कश्चि दनिर्वचनीयो धर्मस्तादात्म्यं, घटस्य
दण्डादिवन्मृदो भेदाननुभवात् मृद्घटइत्यभेदानुभवाच्च ।

ननु - सद्भेदाभावे कार्यकारणभाव शब्दान्तरवाच्यत्वादिकं
नस्यादिति चेन्न; - कार्यकारणभावाद्यर्थहि भेदोपेक्ष्यते, ननु सद्भे-
दः, स्वप्नरधादेरपि कार्यत्वादे श्रुत्या दर्शितत्वात् । तथाच घटा-
दे मृदादिप्रतियोगिको भेदो न भेदान्तरवत्सत्तावच्छेदकइति सामाना-
धिकरण्यप्रतीतिबला सिद्धम् । एवंच पक्षद्वयेपि भेदस्य सत्ताशून्य
त्वा त्कार्यकारणयो रनिर्वचनीया भेद इत्युच्यते । अतएव भेदाभा-
वस्यैव, तन्नियतस्यापि भेदसामानाधिकरण्यविरोधः, अविरोधेवा
कथं भेदाभेदनिरासइति प्रत्युक्तं ; समानसत्ताङ्गयो रेव प्रतियोगि
त्तदभाय तन्नियतयो विरोधात् । नचैवं ज्ञानात्मनोरपि अथमेव सं-
बन्धोस्त्विति वाच्यम्, ज्ञानस्य " सत्यं ज्ञान " मित्यादिवाक्येन
" कतम आत्मा योयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुष " इ-
त्यादिवाक्येनात्मनश्च तात्पर्येण प्रतिपादितत्वेन तयोः पारमार्थिक-
त्वा तयो मित्याभेदे अभेदस्यैव वास्तवत्वा दस्मदिष्टसिद्धेः । नच
ज्ञाने सम्बन्धनिराकरणस्य रूपादावपि तुल्यत्वा तस्यापि गुणित्वा-
दिकं न स्यादिति वाच्यम्, वस्तुतस्तदभावस्येष्टत्वात् । प्रतीति
स्यनिर्वचनीय गुणिभावविषयत्वात् । एतावास्तु विशेषः, अध्यारोपी
न्तःकरणावच्छिन्नरामनि सोपाधिकः, " काम स्तंकल्पो विचिकित्सा
श्रद्धा ऽ श्रद्धाभृति ह्रीर्धार्भी रित्येतत्सर्व मनएवे " ति श्रुत्या, उ-

द्वयादिकं चिदाश्रितं, गुणत्वात्, रूपवत्, नचात्मा तदाश्रयः, तस्य निरखयवकटात्तस्या व्याप्यवृत्तिजन्य बुद्ध्याश्रयत्वा नुपपत्तेः, पृथिव्या दे स्तदाश्रयत्वं चापास्तमिति परिशेषोऽनुभवेना पोष्टकृतयान्तःकरणधर्मत्वेन सिद्धत्वात् । केचल्लामनिच " नान्तःमज्ञे न यद्भिः मज्ञ " मिति स्वप्नोपलब्धेः जाग्रदुपलब्धेः निषेधात् विज्ञानाभावस्य सिद्धत्वात् ।

ननु " मनसाद्वेष पश्यती " एषुक्रमे विज्ञानमिति मनसः कारणत्वश्रुतेः तस्य मनोधर्मत्वश्रुति रौपचारिकीति चेन्न; - विज्ञानधर्मिणो मनस आत्मनि विज्ञानारोपनिमित्ततया कारणत्वात्, फुसुमस्य स्फटिकारुणिमारोपे कारणत्ववत्, एवं च उभयश्रुति मुंढपर्या । घटादौ तु रूपादि नं सोपाधिकः, तत्रोपाधेरदर्शनात्, किन्तु रज्जुसर्पय त्रिरुपाधिकएव । नच रज्जुस्वर्पइय तद्रूपादेर्निरुपाधिकाद्द्वयासत्त्वे व्यवहारदशायां बाधस्स्यादिति वाच्यं, अविचारदशायां मिथ्यात्व बुद्धयभावेपि देहात्मतादात्म्यं द्विचारदशायां मिथ्यात्वनिश्चयरूप बाधस्येष्टत्वात् । सविलासाधिद्या निवृत्तिरूप बाधस्तिवदानो न भवति; रूपादेर्मुंलाज्ञानोपादानकत्वेन घटादि ज्ञानानिवार्यत्वात्, तन्नित्तक ब्रह्मज्ञानस्य चेदानी मभावात् । अत एव च रज्जु सर्पवैलक्षण्यात् ।

किंच; ज्ञोतएवंति सूत्रमपि संविदभात्मत्वे प्रमाणम् । ज्ञः- नित्य चिद्रूपस्वात्मामा, अत एव - चिद्रूपब्रह्मणएवा विशाधानादि जीवभावेन स्थितत्वा, दिति हि सूत्रार्थः । " नहि द्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपो विद्यत " इति श्रुतिरपि तत्र प्रमाणं, व्यधिकरणपठितः समानाधिकरणपठ्या अभ्यर्हितत्वात् ।

किंच वैयधिकरणेपि द्रष्टुर्यादृष्टिस्तस्याविपरिलोपो निषिद्धयते, किंवा दृष्टेयो द्रष्टातस्य ? नाद्यः, जीवाश्रितज्ञानस्य प्रत्यक्ष विनाशानु

भवात् । न द्वितीयः, “ यद्वैतन्नपश्यति पश्यंश्चैतं नपश्यति “ द्रष्टुर्दृष्टे विपरिलोपोविद्यत ” इति श्रुत्यासुप्तौ करणव्यापारोपरमात्सर्वं ज्ञानो परमाशंकायां रूपादिविषयकं वृत्तिज्ञानोपरमेपि साक्षिज्ञानस्यो परमो नास्तीत्यर्थे स्पष्टमवगम्यमाने अप्रसक्तं द्रष्टृनाश निषेधपरत्वायोगात् । नचेश्वरदृष्टे विनाशमियं निषेधतीति वाच्यं, “ पश्यंश्चैतन्नपश्यती ” इति विशेषविज्ञान निषेधस्य तस्मिन्नयोगात् । “ तीर्णोहि तदा-सवार्शुलोकान् हृदयस्यभवती ” इति पूर्ववाक्यप्रमितस्य सुप्तौ शोकसन्तरणस्य सर्वदा अशोकेपरमेश्वरे अयोगात् । “ नहि घ्रातुर्घ्राते विपरिलोपोविद्यत ” इत्युत्तरवाक्या प्रतिपन्नघ्राणाभि व्यक्तौ गन्धज्ञानस्यपरस्मिन्नयोगाच्च । नहि गन्धज्ञानमात्रं घ्रातेरर्थः-गन्धमनुमिममाने गन्धं जिघ्रतीत्य प्रयोगात् । नचैवं दृष्टेः कथं द्रष्टृत्वमिति वाच्यं, रूपादिविषय वृत्त्यधिष्ठानतया कल्पितभेदेन फलरूपदृष्टिसम्बन्धत्वेनवा दृष्टिरूपस्यात्मनो द्रष्टृत्वोपपत्तेः। द्रष्टुर्दृष्ट्याश्रयस्यान्तःकरणस्य यादृष्टिं स्वत्साक्षिभूताज्ञप्तिस्तस्या इति, दृष्टेर्दृष्टेर्षोऽनुभवो द्रष्टृसाक्षाति तस्येति वार्थइति ।

अत्र धूमः --

घटानुभवो नात्मा, घटविषयत्वात्, इच्छादिवत् । भर्तृजानामीत्यात्मनो ज्ञानाश्रयत्वादि प्रतीत्यनुपपत्तिर्विषये वाधिका । अनुभवस्यात्मा भेदसाधकानुमानेच नैव विषये वाधक मस्ति । नचासत्तत्पत्त्यनुपपत्तेः कार्यस्य प्रागपि सत्त्वस्याश्रयणीयतया कार्यकारणभिन्नमिति कार्यस्योत्पत्तौ कारणस्याप्युत्पत्तिरित्यात्मनो जन्यज्ञानाश्रयत्वे कौटस्थ्यहानिरिति वाच्यम् ; असत् तत्पत्त्यापत्त्या प्राकारणात्मना सत्त्वाङ्गीकारेपि न संविदात्मा भेदसिद्धिः, आत्मनो न्यस्यैव कारणत्वात् । नच तत्र भावाभावः कौटस्थ्यहानिप्रसंगात्, “ नधि-ज्ञानविज्ञाने विपरिलोपो विद्यत ” इति श्रुत्यर्थात्त धर्मभूतज्ञानस्य नित्यश्रुते घटादिज्ञानावस्थो तत्पत्त्यनुभवाच्च तथाकल्पनात् । कि-

चासतउत्पत्तौ किं चाधकम् । नचैवं नरशृंगस्याप्युत्पत्तिप्रसंगः ;
कारणाभावात् । तदभावश्च नरे शृङ्गानुत्पत्त्यैवोन्नयिते । प्रागभाव-
एव वा कार्यात्पत्तिनियामकः । तत्काले ऽसतएवच तत्तदुत्पत्तिसह
कारिसन्निधानान्नरशृङ्गस्योत्पत्तिप्रसंगः, प्रागभावस्य तदप्रतियोगिक
त्वात् । कदाचिः सत्त्वादेव घाननरशृंगतुल्यत्वं कार्यस्य । नच किञ्चित्काल
मसतः कालभेदेपि सत्वानुत्पत्तिः, अनुभवबलेन देशभेदेनेव काल
भेदेनापि सत्त्वास्तत्परुपत्तौः । तस्मान्नित्यं सतो ब्रह्मणः नित्य म-
सतो नरशृंगस्यच उत्पत्त्यदर्शनात्कदाचित्सतः कदाचिच्चासतएवो
त्पत्तिरुपपन्ना । सत्त्वासत्त्येच पदार्थधर्मौ न स्याताम् । नचासत्त्वका-
लेपि पदार्थबद्धावप्रसंगः, तत्र किं मभावप्रतियोगित्वरूपासत्त्वनि
रूपकाभावकालोपि सत्त्वकालोभिमतः ? किंवा तादृशसत्त्वकालएव ?
नायः, भाषादकाभावात् । न द्वितीयः, इष्टत्वात् । अभावप्रतियोगि
त्वस्य प्रतियोगिसमानकालीनत्वात् ।

किञ्च - कदाचिदसतस्सर्वदा असत्त्वमिति व्याप्तिः प्रमाणेनो-
पस्थिते धर्त्रिणि । प्रमाणेन उपस्थितिश्च ब्रह्मणः प्रपञ्चस्य वा स्यात् ?
तत्र न तावद्ब्रह्मणि व्याप्तिग्रहः, तस्य सर्वदा सत्त्वादेव । नापि -
प्रपञ्चे, कदाचित्कसत्त्वस्यैव तत्रानुभवात् । जायमानं हि कार्यं हि प्रा-
गपि सति स्ववचन विरोधाच्च । अविद्यायां व्यभिचारश्च ।

यच्चोक्तमितः पूर्वमसदित्यसतो बुद्ध्यनुत्पत्तिः, तस्य कालस-
म्बन्धाभावादिति । तत्र, पूर्वकालीनाभाव प्रतियोगित्वपरत्वाद्ब्रह्म-
ह्वारस्य । उदाहृत भगवद्ब्रह्मणमपि न सत्कार्यवादपरम् । नह्यत्र
शेषिकादि निरास एक विज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञानं सांख्यसिद्धा-
न्तोपन्यासो वा क्रियते । नच सत्कार्यवादेन देहात्म विवेकोपपादनं
शोकशंका निवृत्तिर्वास्यात् । त्वदुक्त सांकर्यवादश्च प्रागेव निरस्तः ।
तस्माद्देहात्मनो नाशित्वानाशित्वरूप स्वभाव विवेकएव परस्य शो-
कशान्तये कर्तव्यः । सपद्यच पूर्व " गतासूनगता सू " निति

प्रस्तुत । स एव च " अविनाशीतु तद्विद्धि " " अन्तवन्त इमे देहा " इत्यनन्तर मुपपाद्यते । अतोऽस्य वचनस्यायमर्थः- असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते, सतश्च आत्मनो नासद्भावः, उभयोर्देहात्मनो र्बंधोपलब्धिः, तत्त्वदर्शिभिः, अन्तः - निर्णयः, दृष्ट देहस्यासद्वस्तुनो ऽसत्त्वमेवस्वरूप आत्मनश्च चेतनस्यसत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्टइत्यर्थः । विनाशस्वभावोऽसत्त्वः, अविनाश स्वभावश्च सत्त्वमिति ।

किंच कदाचिद् सतस्सर्वदा असत्वेदृश्यात्मनो ऽसतो ब्रह्मणः स्वरूपेणाप्यसत्त्वापत्तिः, यदिच यद्येन रूपेण कदाचिद् सत्तत्तेन रूपेण सर्वदा असत् इति नियमात्रस्वरूपेणासत्त्वमिति ध्रुपे, तर्हि आकारभेदे नैवानुभवचलेन कालभेदेनाप्यविरोधः । कारणमेव कार्यरूपमापद्यतइति घटतस्तत्कारणस्य पृथं कार्यात्मना असत्त्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् तस्यैव पश्चात् कार्यात्मना नत्वा द्वयभिचारः ।

यञ्जोऽस्त सत्वानुभवोऽधिष्ठान विषयइति । तत्र, सन् घटइत्यनुभवे घटावस्येव सत्वस्यापि घटधर्मत्वात् । मृद्घटइत्यत्रापि घटत्ववन्मृत्त्वमपि घटधर्मत्वम् । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वासिद्ध्या सद्बधिष्ठानवत्त्वासिद्धेश्च । नच सत्वान्तरकल्पनेगौरवं, ब्रह्मण स्वरूपतयासाव्यरूपत्वात् सिद्धेः ।

यञ्जोऽपत्ते स्तम्भवायादिरूपत्व निराकरणम् । उद्वृत्तते स्तद्व्यवृत्त्वमेव साधयेत्, न त्वनुभवसिद्ध तत्स्वरूपमेवसाधयेत् । कारणत्वमेव सत्तदर्थकार्यरूप मापद्यतइति घटतापि तत्पत्तिरर्गीकृतैव ।

किंचैव सतः रूपान्तरापत्तिवद् सतत्त्वोत्पत्ति किमिति नेप्यते ? अत्रार्थं कारणव्यवसायादिरेवोत्पत्ति रिति किमिति नेप्यते । समस्ता-नुपपत्तिः पट्टिहारभारस्या तत्कार्यत्व शिरस्येवत्वया निषेक्षितत्वात् । स्थानधिगमरणक्षणा व्ययहितोत्तर क्षणसम्बन्धोपा स्याधिगमरण क्षणा-

नुत्तरक्षणसम्बन्धोवा उत्पत्तिः स्वोपलक्षितसमवायइत्यत्र यदुक्तं बुद्ध्या-
दौ मनभादे रकारणत्वप्रसंगइति । तत्र, बुद्ध्यादेः पूर्वमविद्यमानत-
या तस्य कारणत्वापेक्षत्वात् । उत्पत्तेर्नैरेष्यप्रसंगस्तिथिदानीमिष्टः ।
कादाचित्कावप्रतीतेर्न तस्या नित्यसमवायात्मकावमिति चेत् ? यदि
प्रतीतिबलादुत्पत्तेः कादाचित्कावमंगीकरोषि ! तर्हि कथं ता निराक-
रोषि ! पारमार्थिकत्वमेवोत्पत्तेर्निराक्रियते, ननु व्यावहारिकत्वमपीति
चेत् ? यदि व्यावहारिकोत्पत्तौ नानुपपत्तिः कथन्तर्ह्येत्यनिरूपणा-
त्कारणस्य कार्यरूपापत्तिरस्माद्भवति । ननु सत्यपक्षे उत्पत्तेर्निरूप-
यितुमशक्यत्वेन कारणमेव सत्यकार्यरूपमापद्यतइत्युत्पत्त्यनिरूपणं
कौटस्थ्यद्वयानां न हेतुस्यादिति चेत् ; - कार्यस्य कारणाभिन्नत्वे
कारणस्यसामग्रीवशात्कार्यरूपापत्तेरसम्भवात्, भिन्नत्वेऽन्यस्यान्यात्म-
तायास्सम्भवाच्च न कारणं कार्यरूपमापद्यतइति क्लृप्तः कौटस्थ्य-
द्वयानिः । अनुपपन्नत्वाविशेषे उत्पत्तेरेव वक्तुं शक्यत्वात् । किञ्च
सत्त्वस्यैकावपि घटसत्त्वायां पटनिरूपितत्वाभावात् समवायस्य मा-
ग्युद्धिनिरूपितत्वाभावात् ।

यच्च कार्यसमवायस्य विशेषणत्वे दूषणमुक्तं, असतो विशेष्या-
सम्बन्धे विशेषणत्वायोगादिति । तत्र, सतएव विशेष्यसम्बन्धात् । नच
पूर्वमसतः कथं सम्बन्धइतिवाच्यं, अस्य प्रतियोगिजन्यत्वासिद्धेः ।

यच्च स्वस्मिन् सत्तासमवायइत्यत्र दूषणमुक्तं असति तस्मि-
स्तदनुपपत्तेरिति । तत्र, असति तत्समवाया नंगीकारात्, सत्येव
तत्समवायात् । नहि सत्तासमवायादिदशायामपि असत्त्वम् ।

यच्चोक्तं कार्यसत्त्वस्योत्पत्तिप्रयोज्यत्वादिति । तत्र, यदि प्रयो-
ज्यत्वं जन्यत्वं, तदा भासिद्धिः । यदि व्याप्यत्वं तदा काद्वानिः सत्ता
समवाय उत्पत्तिरित्यत्र ।

यच्च स्वरूपसम्बन्धे दूषणमुक्तं असतो निस्स्वरूपत्वेन स्वरूप-
द्वयात्मकसम्बन्धायोगादिति । तत्र, असतःसम्बन्धा नंगीकारात् ।

सत एव स्वस्यविद्यमानदशायां सम्बन्धांगीकारात् । नच समय-
स्यापि घटोत्पत्तित्व प्रसंगः, घटकालसमुदायरूपोत्पत्ति शरीरान्तर्भा-
वस्येष्टत्वात्, कालमात्रस्य चोत्पत्तिरसिद्धेः । नाहि घनं भवत्ये-
कोघनस्फटिः । नचोत्पन्नो घटइति प्रतीत्यनुत्पत्तिः, समुदायिनो
सम्बन्धस्य प्रसिद्धत्वात् । नच समवायस्यैकत्वादाद्यत्वासम्भवः,
उपाधितः स्वरूपतोवा क्षणानां भिन्नत्वात् ।

यच्च स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारार्थ इत्यत्र
दूषणमुक्तं, स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थाभिधाने आत्माश्रयइति । तन्न,
स्वपदेनोत्पद्यमान पदार्थस्य स्वरूपेणैवाभिधानात्, उत्पद्यमानत्वेना
नभिधानात् । स्वसमानकालीन पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसाधारकाळा-
न्यकालत्वं विवक्षितमितिचेन्नोक्तदोषः । स्वसमानकालीन पदार्थ
प्रतियोगिक ध्वंससामान्य विवक्षायामपि न दोषः, ध्वंसे सामान्यधर्मा
भावेपि स्वसमानकालीन पदार्थानामेवतत्वेनानुगतीकृतानां प्रतियोगि-
त्वावच्छेदकत्वात् । यावद्विशेषाभावएव वा विवक्षितः ।

यच्चोक्त मत्पन्ताभावस्य त्रैकालिकतया द्वितीयक्षणेपि सत्त्वात्
तत्रातिव्याप्तिरिति । तन्न, प्रतियोगिसमानकालवृत्ति प्रयोजक
सम्बन्धातिरिक्त सम्बन्धेन तद्भावाश्रयत्वस्य विवक्षितत्वात् । तादृ-
शश्च न द्वितीयक्षणः, किन्तु पूर्वक्षण एव । नचात्र कल्पकाभावः,
यथा कालसंख्यात्पन्ताभावस्य काले विद्यमानत्वेपि काले
वाकसंख्यानास्तीत्यप्रतीतिः काले रूपाद्यभावप्रयोजकसम्बन्धेन
संख्यात्पन्ताभावो न वर्ततइति कल्पनीयं, यथा च कालान्यो-
न्याभावस्य कालेपि सत्त्वेपि कालः कालोनेत्यप्रतीतिः
कालो घटो नेति प्रतीतिश्च काले घटान्योन्याभावप्रतीतिप्रयोजक
सम्बन्धेन कालान्योन्याभावो न वर्तत इति कल्पनीयं, तथा ध्वंसा

प्राग्ध्वंसो नास्तीति प्रतीतेः ध्वंसकाले ध्वंसो नास्तीत्यप्रतीते च
 पूर्वकाले येन सम्बन्धेन वर्तते न तेन सम्बन्धेन उत्तरक्षण इति
 कल्पनात् । यद्वा याकाळावच्छेदेन उक्तध्वंसात्यन्ताभावस्य प्रति
 योग्यसमानकालीनत्वं तत्कालसम्बन्धो विषयक्षित इति नोक्तदोषः ।
 नच ध्वंसोत्पत्तौ भङ्गापत्तिः, सर्वं मुक्तौ मानाभावात् । नच
 सर्वमुक्तपभावे स्वस्य नित्यसंसारित्वशंकया निःशंक प्रवृत्त्यनुपपत्तिः,
 सत्यां सामपचां कार्यविलम्बायोगेन मोक्षसाधननिवृत्तौ मोक्षो भव
 सीति निश्चया न्मोक्षसाधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । अन्वया सर्वमुक्तिपक्षेपि
 कल्पान्तरे स्वस्य मुक्तिशंकया इदानीं प्रवृत्त्यभावापत्तेः । यद्वा स्वभा
 गभावाभ्यान्नानतिरिक्तकालीनप्रागभावप्रतियोगि स्वसमानकालीनपदार्थं
 प्रतियोगिकध्वंसप्रतियोगिक स्वप्रागभावसमानकालीन परस्परसमान
 कालीन यावत्प्रागभावाधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्तिः । स्वप्रागभा-
 वाभ्यान्नानतिरिक्तकालीन प्रागभावानां प्रतियोगिनो ये स्वसमान
 कालीनपदार्थाः ताप्रतियोगिका ये ध्वंसाः ताप्रतियोगिकाः स्वप्राग
 भावसमानकालीनाः परस्परसमानकालीनाश्च यावन्तः प्रागभावाः
 तदधिकरणकालसम्बन्ध उत्पत्ति रित्यर्थः । प्रतियोगित्प्रागभावयो
 र्द्वयो रपि ध्वंसप्रागभावत्वा तदुभयानधिकरणत्वात् स्वा [न] धिक-
 रणकालस्या सम्भवं परिहर्तुं परस्परसमानकालीनत्वविशेषणं । तृतीय-
 क्षणोत्पन्न पदार्थप्रतियोगिक ध्वंसप्रागभावान्मक तत्पदार्थवदित क-
 त्तिपयप्रागभावाधिकरणत्वा नृत्तपक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिपरिहाराय स्व
 प्रागभावसमानकालीनेति । स्वसमकालोत्पत्तिक पदार्थप्रागभावस्य
 स्वकाले अभावात् असम्भवपरिहाराय स्वप्रागभावा न्यूनानतिरिक्त
 कालेति पदार्थविशेषणमिति सुस्पष्टं लक्षणम् । स्वसमानकालीन या
 वत्प्रागभावाधिकरण सम्बन्धो वा । सर्वमुक्तिपक्षे पि न लक्षणासम्भ-
 वः, स्वाधिकरण याकालवृत्तिध्वंसत्वं स्वाधिकरण यावत्कालवृत्तिव

व्याप्यं तत्कालप्रबन्धस्योत्पत्तित्वात् । यावत्स्वाधिकरण
कालवृत्ति[त्व] ध्वंसान्यकान्यतराश्रय यावत्स्ववृत्तिपदार्थक्षण उत्पत्तिः ।

ननु - सत्कार्यवादस्यैव भगवता नुगृहीतत्वात् कथं सत्कार्य
यागीकारइति चेन्न ; - संस्थानादे रेव कार्यत्वस्यानुप्रदात् । सत्कार्य
वादश्च संस्थानविशिष्टे कार्ये विशेष्यस्य प्रागपि सत्त्वा दुपपद्यते ।

यच्च व्याप्यवृत्तित्वादि विकल्पमुखेन ज्ञानात्मनो स्संयोगनिरा
करणं, तस्या णुपरिमाण आत्म न्यनवकाशएव । नचायुतसिद्धयो
स्संयोगाभावः प्रतिज्ञामात्रेण सिद्धयति ।

यदुक्तं भिन्नत्वेऽस्य त्वभिन्नसत्ताकत्वरूपं तादात्म्यं गुणगुणमा-
दि सामानाधिकरण्य प्रतीति विषय इति । तन्न, तस्य सामानाधि-
करण्य प्रतीतिविषयत्वा सम्भवात् । सामानाधिकरण्यं हि समाने
नाधिकरणेन सम्बन्धः, तद्विषयस्य सामानाधिकरण्यां नुभवस्य क-
थं भिन्नत्वे स त्वभिन्नसत्ताकत्वं विषयः । तत्र हि धर्मद्वयं धर्म्यभेदश्च
प्रतीयते । ननु धर्मिणि धर्मधर्मिणो भेदो भेदोवा सत्ताया [असत्ताया] : ।
किंचैवं दण्डघटयोर्दण्डो घट इत्यननुभवात् तयोरपि सत्ताभेद-
प्रसंगः । किंच घटोरूप मित्यपि प्रतीतिप्रसंगः । घटसत्तैव रूप-
रसादीनां सत्तेति रूपं रस इति प्रतीतिप्रसंगश्च ।

यदुक्तं शुद्धो घट इति सामानाधिकरण्यप्रतीत्या तयोस्तादा-
त्म्यमिति । तन्न, तत्प्रयोगस्य मनुष्योपनिबन्धनत्वात् । अभेदप्रती-
तिस्तु नास्त्येव । तथासति रूपंघट इत्यपि प्रयोगप्रसंगात् । प्रयुज्य
तेहि मृद्घट इतिव द्रस्तुघट इत्यपि ।

यच्चाचापाभिप्रायवर्णनम् । तदपि न, रूपस्पर्शादि शब्दादपि
तदनुशासनप्रसंगात् । स्रजिष्ठः वसिष्ठ इत्यत्र विष्णवतो लुंगिति मनुष्य

स्तत्समानार्थस्य विनश्च लोपानुशासनात् स्रक्स्रग्विणो र्धसुर्वसुम-
तोश्च तादात्म्यप्रसंगः । तथा क्रियावत् शब्दश्च दित्यत्रापि मतुब्लो-
पानुशासन प्रसंगः । गर्गात्रसाः विदा उर्वाः इत्यत्र यज्ञजोश्चेति
गोत्रप्रत्ययलोपविधानात् कूटस्थगोत्रापत्ययो रपि तादात्म्यप्रसंगः ।
तस्मात् गुणगुणिनो स्वामानाधिकरण्य प्रतीत्यसिद्धौ न तदनुसारेण
तयोस्तादात्म्यं सम्बन्ध इति ।

यच्चोक्तं रूपाद्यवच्छिन्नतया घटसत्ताया रसादिसत्तात्मकत्वा
भावादिति । तन्न, तन्न किं मठाकाशस्य घटशरावाद्यवच्छेदेपि
शरावावच्छिन्नाकाशत्व माकाशापेक्षया अभेदेपि परस्परं भेदवद्रूपत्वरत्न-
त्वावच्छिन्नसत्तयो घटावच्छिन्न सत्तापेक्षया ऽ भेदेपि परस्परं
भेदइति विधक्षितम् ? किंवा रूपावच्छिन्नत्वस्य रस
सत्तात्वंम त्यवच्छेदकत्वाभावः । नाद्यः, घटावच्छिन्नसत्ताया रूप-
सत्तात्वेन रूपसत्ताया रूपत्वावच्छिन्न सत्तात्मकत्वेनच घटसत्तायाएव
रूपसत्तात्वा तयोस्तादात्म्यप्रसंगात् । रक्तकृष्णाद्यनेक तन्वारब्ध
चित्रपटे यानि नानारूपाणि चित्ररूपं वा तेषां तस्य वा कृष्ण तन्तु-
तादात्म्य प्रसंगः, तन्तुसत्तायाः पटसत्तात्वात् तस्याएव तद्रूपसत्ता-
त्वात् । न द्वितीयः, रूपसत्तात्वस्य रससत्तावच्छेदकत्वात् । नच
घटसत्तात्वमेवावच्छेदकं, विनिगमकाभावात् । नच घटरूपसत्तात्वा
पेक्षया घटसत्तात्वं लघ्विति वाच्यम्, सत्तात्वस्यैव ततोपि लघुत्वा
त् । नचानुभवबेला रादनंगीकारः, तादृशानुभवासिद्धेः । सामानाधि-
करण्यप्रतीतिस्तु ना वच्छेदककूटदृष्टिगन्धमपि सहते । अस्तिच
तत्र लोहितालोहिताम्रफलानि दृष्ट्वा लोहितं मधुरमिति सामाना
धिकरण्यप्रयोगः । अत स्तयोरपि तादात्म्यं दुर्वारमेव ।

अपिच अभिन्नसत्ताकत्वे अभेदः प्रयोजकइति तु (त्वद्वा) वा-
क्यादेव गुणगुण्यादे भेदाभेदांगीकृतौ तन्न समानसत्ताकौतावेकत्र

त्वयैव निषिद्धाविति भिन्नसत्ताका घट्टयौ, तत्र किं भेदो व्यावहारिकः अभेदः प्रातिभासिकः, किंवा तयो भेदः प्रातिभासिकः अभेदो व्यावहारिकः, उत भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदो न्यादृशः, उत भेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः, [उतभेदो धर्मिसमसत्ताकः भेदो न्यादृशः,] अथवा भेदो धर्मिसमसत्ताकः अभेदोपि पारमार्थिकत्वावच्छिन्न प्रतियोगिकभेदाभावो धर्मिसमसत्ताकः ?

नाथः, स्वात्म[क]कार्यकारणयोस्तादात्म्यासिद्धिमसंगात् । दूरस्थघनस्पत्यो रभेदेन भासमानयोस्तादात्म्यप्रसंगाच्च ।

नद्वितीयः, घटस्य प्रागपि प्रसंगेन कारकव्यापारनैरर्थक्यापत्तेः । यदुक्तं भेदमात्रमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम्, स्वाप्नार्थानां कार्यकारणभावदर्शनादिति । तन्न, तथास्य त्वंगुल्यवष्टम्भादिना भेदारोपेयति तस्यैव तत्कार्यत्वप्रसंगात् । ननु तत्र कारणताप्राप्तकप्रमाणाभावादेव न कारणत्वम्, मृद्घटयोस्तादात्म्यात् कार्यकारणभावसामग्रीसाफल्यंचेति चेत् ? यदि प्रमाणमप्याद्रियस्ये कथं तर्हि कार्यस्य प्रागविद्यमानत्वे प्रमितएव तस्य प्राग्विद्यमानकारणाभेदं श्रूये ? पीर्वापर्याभावेच कथं कार्यकारणभावः । तस्मात् भेदस्य धर्मिसमसत्त्वमेव कार्यकारणभावप्रयोजकम् । भेदमात्रस्य प्रयोजकत्वे भेदस्य प्रयोजकत्वाभावएवोक्तस्स्यात्, तद्व्यावर्तनापत्तिप्रसंगाभावात् ।

न तृतीयः, दूरस्थघनस्पत्योस्तादात्म्यप्रसंगादेव ।

न तुरीयः, कारकव्यापारनैरर्थक्यप्रसंगादेव ।

न पंचमः, घटपटादीनां सर्वेषामपि परस्परतादात्म्यप्रसंगात् ।

किंच सार्धं हि ब्रह्मस्वरूपमेवेति कस्त्वन्वधो घटादे
स्सत्त्वेन येन सत्तावच्छेदकत्वं स्यात् । ननुक्तं घटस्य
वस्तुतोधिष्ठानसम्बन्धाभावेपि तत्प्रतियोगिक घास्तवभेदस्याप्य
भावात् सत्तानवच्छेदक भेदवत्स्वरूप तादात्म्यसम्बन्धा दधिष्ठान
सत्तावच्छेदकत्वमिति, इति चेत् ? सत्यमुक्तं, दुरुक्तन्तु तत्र, प्रपञ्च
मात्रस्य तादृशसम्बन्धाविशेषेण सर्वेषां परस्पर तादात्म्यप्रसंगात् । तत्र
मृदवच्छिन्नसत्तापापघ घटावच्छिन्नत्वं घटावच्छिन्नसत्ताया रूपाद्य-
वच्छिन्नत्वमित्यादि डिम्भप्रलोभनाना मर्थशून्यत्व प्रसंगात् । घटादीनाम-
धिष्ठानभूत सत्प्रतियोगिक सद्भेदाभावा त्सत्तादात्म्यवद् घटादिप्रति-
योगिक सद्भेदस्याभावाच्च सर्वेषां सर्वे स्तादात्म्य मनिवार्यमेव ।

यच्चोक्तं बुद्धधारोपोन्तः करणावच्छिन्नात्मनि सौपाधिक इत्यादि ।
सन्निरासः कर्तृत्वाद्भ्यासभङ्गे द्रष्टव्यः । आह च भगवान् बादास्यणिः
संविदात्मनोभेदं “ज्ञोत एव ” ति । ज्ञशब्दस्य “इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः”
इति कर्तरिषञ् प्रत्ययान्तरत्वात् । अतएवास्य सूत्रस्य संविदभेदपरत्वं
निरस्तम् । “ नहि द्रष्टुं दृष्टे विपरिलोपोविद्यत ” इति श्रुतिश्च
संविदात्मनो भेदे प्रमाणम् । द्रष्टुं दृष्टेरिति व्यतिरेक निर्देशात् ।

यदत्रोक्तं व्यधिकरणवृत्तीत स्समानाधिकरणवृत्त्या अभ्यार्द्ध
तत्वात् इयं श्रुति स्संविदात्मनो रभेद एव मानमिति । तन्न, नद्यत्र विज्ञातु
विज्ञानाद्यभेदः प्रतिपाद्यते, विपरिलोप निषेधस्यैव विधेयतयाप्रतीतिः ।
किन्तु विज्ञातु विज्ञाते रित्यनुवादश्च यथाभासीति जिघ्राणिपश्यामीत्यादि
प्रत्यक्षेण षष हि द्रष्टेत्यादि श्रुत्याच सिद्धद्रष्टाश्रयताक दृष्ट्यादिक
मनूद्य विपरिलोपाभावो विधीयते ।

किंच विज्ञातु विज्ञातेरिति सामानाधिकरण्ये लिंगभेदानुपपत्तिः ।
नच विज्ञातुरेष विशेष्यावान्नदोषइति वाच्यं, तथा सति विज्ञातेरिति

विशेषणवैद्यार्थात् । ज्ञानस्या नित्यत्वाशंकया तन्नित्यत्व एव प्रकर-
णतात्पर्यात् । अतोव्यधिकरणे एव पष्ठ्यौ विज्ञानु विज्ञातेरित्यादिषु ।

यच्च द्रष्टुर्मां दृष्टि स्तस्या विनाश निषेधास्तम्भवः, रूपादिविषयज्ञा-
नस्य प्रत्यक्षं विनाशानुभवादिति । तन्न, तदनुभवस्य विषयीकरणरूपाव-
स्था विनाशविषयत्वात् । श्रुतेश्च धर्मधर्मिभूत स्वरूपविषयत्वात् ।
व्यधिकरण पञ्चीपक्षे त्वदुक्तयोजनाच्च कृत्वादि निरसादेव निरस्ता ।

इति श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्य पादसेवास्तमधिगत
परावरतत्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण
परापणेन तत्प्रसादलब्धमहाचार्यापरनामधेयेन
रामानुजदासेन विरचितायां शतदूषणी
व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां

संविदात्मत्व भंगः

पंचविंश स्स्कन्धः ।

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथ पञ्चविंशोवादः ।

अहंत्वे दन्वाभ्यां स्वपरविदितां श्वेतनगणा
नहंकारादी नप्यचिदुपधिभेदा ननहमः? ।
अहंतायस्यैकाकबलयति वैशिष्ट्यविभवा
न्ममास्मिन्विश्राम्यत्वहामिति मति विश्ववपुषि ॥

(अहन्त्वेदन्वाभ्यामिति) स्वयं स्वनाहमिति विदितः परेण
स्विदमितीत्यनेनात्मन्यहमिति प्रतीतिर्न तत्राहंकार तादात्म्याद्ब्रह्मास
निबन्धना, तथासति परात्मनि इदमिति प्रतीतेरपि इदमर्थं तादा-
त्म्याद्ब्रह्मास निबन्धनत्व प्रसंगादिति सूच्यते । (चेतनगणानिति)
एवं व्यवस्थित व्यवहारस्य स्वाभाविक भेदएव हेतुतया कल्पनीयः,
न तथोपाधिकः, गौरवादिति भावः । (अहंकारादीनीति) अहंकारो
नाहमर्थः, जडत्वादिति सूच्यते । “ उपधि ” शब्देन भोगोपक-
रणत्वं विवक्षितम् । तेन भोक्तृत्वेन प्रतीयमानादहमर्थात् भेद
सूच्यते (अहन्तेति) अपृथक्सिद्धप्रकारतया तत् द्वाचकशब्दानां
परमात्मनि पर्यवसानेन तस्याहन्ता तत् च्छब्दप्रतिष्ठा व्याप्नोति, तत्
च्छब्दवाच्यता समानाधिकरणा भवतीत्यर्थः । पेश्वरादन्ता
रूपनेन अन्तःकरणं नाह मर्थः, तस्यान्तःकरणानंगीकारादिति
सूच्यते । वैशिष्ट्यस्य विभवः - अपृथक्सिद्धता । (ममेति)
अहमिति व्यवहारहेतुभूता मदीया मति र्वाग्मदेवादेरेव मात्प्रकारतया
परमात्मानं विषयीकरोत्यित्यर्थः । अनेन वाग्मदेवादीनां परमात्मन्यह
मिति व्यवहार शरीरभाव निबन्धन इत्युक्तंभवति । तेन तथा

नंगीकुर्वतः परस्य मते शब्दे व्युत्पन्नस्याहंशब्दस्य तदेकदेशे लक्षणा प्रसंगइति सूच्यते । यद्वा "चेतनगणा नचि द्वुपधिभेदांश्च यस्याहंताकबळपती" त्यनेन "तस्यैपएव शारीरआत्मे" त्येत द्वा-
 न्यार्थं सूचनमुखेनानन्दमय आत्मोपदेश परिचमाप्तिःसूच्यते । "चेतन गणानि" त्यनेन विज्ञानमय उक्तः । अहंकारशब्देन तत्कार्यं भूतो मनोमयउक्तः । आदिशब्देन प्राणमयात्रमया वृक्तौ । उपधि शब्देन आत्मोपदेश द्वारत्वमुक्तम् । अहंकारादीन चिदुपधि भेदा निति समुच्चयेन चेतनस्या प्यात्मोपदेशोपाधित्वं सूच्यते । पृथ गुक्तिस्व हन्वेदनवाभ्यां स्वपरवेदनं वक्तुम् । तच्च दकारान्ता स्मच्छब्दनिष्पन्नाहं शब्दवाच्योपमहमर्थः , अहमेवा धस्तादित्य स्याहंप्रहेणोपासनपरत्व मनभ्युपगच्छत्वया ' तत्रत्याहं शब्दो नाहमर्थं प्रसिद्धास्म च्छब्दनिष्पन्नो भवति, किंतु दकारान्ता व्यय'मिति वाच्यं, ततश्च तस्य पृथगुपदेशे प्यहमर्थस्य पृथगुपदेशा भावात् न तस्यात्मभेदासिद्धिरिति सूचयितुम् । एवं सर्वत्रैकस्यैवा स्मत्त्व प्रतिपादनेन "तस्यैपएव शारीरआत्मे" त्यस्य यस्सिद्धान्तायः श्रुति स्वारस्य सिद्धः - 'पूर्वस्य यः परमात्मा शारीरात्मा सपदास्यापि शारीरआत्मे' ति चोर्थं सूचितोभवति । तेनैतदनुबन्धि श्रुतिस्वरसिद्ध मानन्दमये महावाच्यतापर्यमपि सूच्यते । स्थूला रुन्धती न्यायेन पुच्छब्रह्मणि आत्मोपदेशपर्यवसानपक्षे उत्तरोत्तरस्यैव पूर्वपूर्वं प्रति शारीरात्मतया प्रतिपाद्यत्वात् । विभन्न पदेन वैशिष्ट्यस्या कर्मकृतत्वं विवक्षितम् । तेन तत्सम्बन्धप्रयुक्त दोषाभावः फलितः । अनेन द्वामुपणोति श्रुत्यर्थो विवक्षितः ।

अनेन श्लोकेन परै रामनो हमर्थभेदे प्रमाणतयोपन्यस्तानां श्रुतियावयाना मतपरत्व मुक्तं भवति । तथाद्याहुः - त्वं पदार्थं मात्मानं भव मनुभवगोचरात् पृथक् कृत्येयं श्रुतिः सारसाक्षितया प्रदर्शयति ।

“ अथातो हंकारादेश ” इत्यादिना अहंकार रुपदिश्य “ अथात आत्मा देशा एवात्मैवाधस्ता दात्मोपरिष्ठा दात्मा पश्चा दात्मा पुरस्ता दात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्व ” मिति ततोऽन्यस्यात्मन उप देशात् । नन्विदं ब्रह्मविषयमिति चेन्न;- तस्य वाक्योपक्रमे “ स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स पुरस्तात् स दक्षिणत स उत्तरत स एवेदं सर्वमि ” ति पृथगेष निर्दिष्टत्वादिति ।

अन्येतु “ भूमा नारायणाख्यस्यात्स एवाहंकृति स्मृतः ।

जीवस्यसत्त्वनिरुद्धो यस्सोहंकार इतीरितः ॥

अणुरूपोपि भगवान् घासुदेवः परो विभुः ।

आत्मेत्युक्तस्स च व्यापी ”

इति स्मृत्या,

“ अनिरुद्धोऽहिलोकेस्मिन् महानात्मा परात्परः ।

योसौ व्यक्तत्वं मापन्नो निर्ममे सपितामहम् ॥

सोहंकार इति मोक्तस्सर्वतेजोमयोऽहि सः । ”

इति स्मृत्त्यनुसारात् अत्र नारायणानिरुद्धवासुदेवाएवभूमाहंकारात्मशब्दैरुपदिश्यन्ते ; अहमर्थे च जीवेहंकारपदप्रयोगात् । किञ्च न पृथगुपदेश इत्येतावता भेदं सिद्धयति, भूमात्मनोरपि भेदमसंगात् । अस्तिहि तयोश्चि पृथगुपदेशः । तथापि तयो रभेदे किमपराद्धमहंकारात्मनो रभेदेन । ननु भूमात्मनो भेदेन प्रत्यक्षसिद्धयो रभेदेन व्यपदेश ऐक्यार्थः । द्वयोस्सार्वात्म्यायोगात् । अहंकारस्य त्वात्मत्वेन प्रत्यक्षसिद्धस्य भेदव्यपदेशो भेदार्थ इति चेन्न,- अहमर्थोऽन्यस्यात्मनो ब्रह्मापेक्षया भेदेन प्रत्यक्षसिद्धत्वाभावात् तयो रूपदेशो भेदार्थः, अहमर्थस्यतु ब्रह्मभिन्नत्वेन सिद्धस्य व्यपदेश ऐक्यार्थ इति वैपरीत्यापत्तेः । सार्वात्म्यं च नेह प्रतिपिपादयिषितं, “ स एवाधस्ताद्दहमेवाधस्था . दात्मैवाधस्तादि ” रूपक्रमानुसारेण उपसंहारेपि स एवेदमित्यादेः सर्वगतत्वपरत्वात्, तस्य च भेदव्यपदेशादिति ।

अत्र नवीनः ।

इदं हि प्रकरणं यदज्ञानाच्छोको यज्ज्ञाना तन्निवृत्तिः, स एवामा सुखं, तदेव च भूमा; सच निखिलभेदाभावात्मेति प्रतिपादयति । “ श्रुतं ह्येषमे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदि ” त्युपक्रमात् । तस्याः मनो यच्छब्देनानुकुष्टस्य “ यदावैविजानाती ” त्यादिना तज्ज्ञानसाधनश्रवणाद्युपन्यासपूर्वकं “ सुखं त्वेष विजिज्ञासितव्य ” मिति सुखात्मतयोपन्यस्तस्य “ सुखं भगवो विजिज्ञासं ” इति तज्ज्ञानसापूर्वकं “ यो वै भूमात्सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुख ” मित्युक्तवा “ भूमानं भगवो विजिज्ञास ” इत्याकांक्षा मवतार्य “ यत्र नान्य ” दित्यादिना निरस्तनिखिलभेदस्य वस्तुनो लक्षितत्वात् । यत्र यस्मिन्वस्तु न्यन्यत् भिन्नं कार्यजातन्नपश्यतीत्यादिना नामरूपाभकभेद प्रपञ्चप्रमाणस्य निषिद्धत्वात् । “ अथ यन्नान्यत्पश्यति अन्यशृणोति अन्यद्विजानाति तदल्प ” मिति यस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्याल्पत्वं संकीर्त्य “ अथ यदल्पं तन्मर्त्य ” मिति मर्त्यत्वेनाल्पसुख मस्तीत्यस्य एतेन यस्त्वन्तरपरिच्छिन्नस्य निन्दितत्वाच्च ।

नच यत्रेति विषये सप्तमी, अन्यत् कर्तृयत्नपश्यति शृणोति विजानाति वा सभूमेति वाक्यार्थैः किञ्च स्यादिति वाच्यं, नञो धातु मत्पपाभ्यामन्वये प्रमाणप्रमातृ निषेधेन तदसिद्धिमसंगात् । अन्यनिषेधेचामैकत्वमिति मदिष्टासिद्धिः । नच दुर्विक्षेपत्वमात्र मत्रप्रतिपाद्यम्, तस्या यदार्थत्वा दधान्यार्थत्वात्, त्वदभिमत ब्रह्मणः पामरधी विषयत्वेन दुर्विक्षेपत्वाभावाच्च । नहीश्वरशरीरी शंखचक्रादि बाह्यरिति श्रुत्या पामराभपि विप्रतिपद्यन्ते । किञ्च “ सभगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित ” इत्यादिना ब्रह्मणोऽप्याधिकरणमस्ति नवोत्पाशंस्य “ नाह मेघं प्रवीमीति सहोवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित ” इति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वनिषेधात् । विभुत्वस्य तु भूतत्वे विभुत्वाद्यप्रतिष्ठित इत्येव ब्रूयात् ।

नच नियम्येपिप्रतिष्ठाशब्दप्रयोगात् ब्रह्मणोऽन्यनियाम्यत्वं पृष्टन्तदेव
 निषिद्धयतइति वाच्यं; अन्योऽन्यस्मिन्निति भेदनिषेध पुर-
 स्सरं तन्निषेधेनाद्वैतसिद्धेः । स एवाधस्तादि त्मुत्तरवाक्ये सार्वात्म्यप्रति-
 पादनाच्च । एवं च 'यत्रनान्य' दित्य द्वितीयत्वेन लक्षितत्वात् अथ
 यत्रान्यदिति भेदस्य निन्दितत्वात् अन्योऽन्यस्मिन्निति भेदनिषेधात्
 सार्वात्म्यप्रतिपादनाच्चा द्वितीयपरमिदं प्रकरणम् । अस्मिन्नयमहं
 धाराख्या निरुद्ध 'स्त एवाधस्ता' दिःपुपदिष्टभूमाख्य ब्रह्मणः तत्त्वान्तरं
 सद्ब्रह्मपदिश्यते उत तदभिन्नएवा भिन्नधर्माच्च ? नाथः, भजिज्ञासितस्य
 शेषिभूमोपदेश प्रतिकूलस्य च निर्देशानुपपत्तेः । प्रकरणिनापे-
 क्षितार्थपरत्वाभावेन वाक्यभेदमसंगाच्च । नद्वितीयः, प्रथमनिर्देश
 वैयर्थ्यात् । नच भूमनस्त्रकाशादहंकाराख्यानिरुद्धस्य भेदभ्रमनि-
 वृत्त्यर्थं पृथगुपदेशः, अलौकिके त्वनिरुद्धे धर्मिणिप्रतियोगिनिच तथा
 विधेभूमि प्रत्यक्षभेदभ्रमासम्भवात् । धर्मिग्राहक प्रमाणविरोधेनानु-
 मानादेरप्य तुदयात् । स्मृतौ भूमाहंकाराद्य पर्यायपदप्रयोगात्
 भ्रमइति चेत्; अत्राप्य पर्यायशब्देनैवोपदेशात् भ्रमानिवृत्तेः । नचा
 स्मन्मतइव तुल्यलक्षण निर्देशात् तन्निवृत्तिः, त्वदभिमतलक्षणस्य
 सर्वगतत्वस्य भेदेष्वविरोधात् । नारायणाद्युपस्थापकपदाभावाच्च ।
 ननूक्तस्मृतौ भूमाहंकारात्मशब्दै नारायणानिरुद्ध वासुदेवानामवगत-
 त्वाच्छ्रुताद्यपि तच्छब्दैस्तएव प्रत्यभिज्ञायन्तइति चेन्न; - अहंकारशब्द
 साम्येपि रूपभेदेना प्रत्यभिज्ञायमानतया श्रुतिस्मृत्योरेकार्थत्वाभावात् ।
 स्मृतौ जीवस्थस्त्वनिरुद्धइति परिच्छिन्नोहकारं प्रतीयते, श्रुतौत्वह
 भेदेदं सर्वमिति सर्वात्मकः । स्मार्त्तक्रमबाधादपि तृतीयआत्मादेशो न
 स्मार्त्त वासुदेवस्यादेशः, सर्वस्मृतिषु वासुदेवस्य प्रथमपाठात् । नच
 स्मृतिमनुसृत्य सर्वात्मत्वं श्रुतिपीडायुक्ता । तस्मात् जडस्य ब्रह्मकार्यत्वे
 नारम्भणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मणस्तदात्मकत्वेपि जीवस्य तदकार्यस्य
 तद्भेदे भात्यन्तिकभेदएव स्यादिति ब्रह्मणस्सार्वात्म्य श्रुतिस्मन्त

प्रलयापवत् स्यादिति जीवब्रह्माभेदं सार्वान्म्य श्रुतिरपेक्षत इति स एव तुल्य
 लक्षणतया हंकारादेश इत्यत्र निर्दिश्यते । नन्वत्रा त्म देश इत्यने
 नैवा त्मोपदेशसिद्धौ किं महंकारादेशेनेति चेन्न; - आत्माहृदं, प्रत्यय
 विषयः कर्ताभोक्तेति लौकिकैर्निश्चीयत इति तत्रैव प्रथममात्मशब्दात्
 बुद्धिः स्यात् , तयोश्चविरुद्धत्वात् नाभेदमवगमयितुं शक्नोति, शक्नो
 तित्वं हं पदार्थं पृथङ्निर्दिश्यतान्य आत्मोति प्रतिपादिते जीवपराभेदं
 प्रतिपादयितुमिति सार्वान्म्यश्रुत्यपेक्षयैव ब्रह्मात्मानमादौ निर्दिशति ।
 नन्व हंकारस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्य च भिन्नत्वात् असर्वगतत्वाच्च
 कथंसर्वगतत्वं सार्वान्म्यं चेति चेन्न; - असौ हंकारशब्दः
 ब्रह्म मितिकृतिःकरणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्यान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्य
 मभिधत्ते “ शोकहर्षभयक्रोधलोभमोहस्पृहादयः । ब्रह्मकारस्य दृश्यन्ते
 जन्म मृत्युश्च नात्मनः ” इति स्मृतावपि तत्रैव प्रयोगात् । तथाचो-
 पाधिपरिच्छेदात् परिच्छिन्ने तद्वेदा द्विवेच तस्मिन् सर्वगत
 ब्रह्माभेदप्रतीतिर्न सम्भवतीति दहरपुण्डरीकवेष्टितस्य परमात्मनो
 “यावान्वा भयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाशः” इत्युपाधिकृताल्पत्व
 निवृत्तिपराकाशोपमोपदेशवद् हर्म्यस्यापि उपाधिकृत परिच्छेदव्या-
 घृत्या वास्तवसार्वान्म्यपराहंकारादेशश्रुतिर्न विरुद्धयते । उत्तरवाक्ये तु
 ब्रह्मसमानस्वभावतया तदैक्यमुच्यते ।

यच्चोक्तं अस्मिन् वाक्ये न ब्रह्मण सार्वान्म्यं प्रतिपाद
 यिषितं, किन्तु सपवाधस्ता दिद्युपक्रमानुरोधेन सर्वगतत्वमेव,
 तच्च भेदेऽपि न विरुद्धमिति । तदसत्, अत्राह कंचनपदार्थं
 मवधिकृत्वा तस्यचाधश्चोर्ध्वचतुर्दिक्षुचयत् किंचिदास्ति तत्सर्वसइति
 पदभिर्वाक्यैः प्रतीयते - स एवेदं सर्वमित्यवधिभूत पदार्थात्मकत्वमिति
 सार्वान्म्यत्वमेवोच्यते, न तु सर्वगतत्वम्, एवकारासामञ्जस्य प्रसंगात् ;

सामानाधिकरण्यस्य च तादात्म्यसिद्धत्वात् । नचात्रोपक्रमन्यायः, निर्णो-
तोपक्रमस्यैवोपसंहारनियामकत्वात्; अत्र च साधधारणत्वेनोपक्रमेविभु-
त्वानिर्णयात् । सर्वगतत्वमात्रपरत्वेऽपि स एवाधस्तादहमेवाधस्तादाहमे-
वाधस्तादिति प्रतिपर्यायमवधारणात् जायेशभेदः प्रत्येकं शक्यते ।

एतेन यद्वैपरीत्यमापादितं तन्निरस्तं, भाविद्यकस्यान्तःकरणस्य
घास्तवब्रह्माभेदानुपपत्तेः ।

यदप्युक्तं महंकारातिरिक्तस्यामनो ब्रह्मभेदः प्रतीयत इति
तदुपदेशोभेदार्थं इति । तत्र, आत्मनोब्रह्मभेदे साधार्त्मानुप-
पत्तेरुक्तत्वात्; अहमिति प्रत्ययस्य चिदचिदुभयविषयताया वक्ष्य-
माणत्वेन तत्प्रत्याप्यस्य भेदस्याप्युभयधर्मिकत्वादात्मनो ब्रह्मभेदाप्रतीत्य-
सिद्धेश्चेति । इदमहंकारपदस्याहं ब्रह्मणपरत्वविवक्षया निरस्तं ।

यदुक्तं प्रकरणमद्वैतविषयमिति । तत्र नतावत् “यत्र नान्य” इति वा-
क्यबलादद्वैतविषयता, अस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तनिषेधपरत्वाभावात् ।
तथा सति “कस्मिन् नु स भगवः प्रतिष्ठित” इति प्रश्नानुपपत्तेः । व्याव-
हारिकप्रतिष्ठाप्रश्ने “यदि वा न महिम्नि” इत्युत्तरानुपपत्तेः । वा-
स्तवप्रश्नस्योत्तरमेतदिति ह्यवोचः ।

किंच “यत्र नान्यं पश्यती” इति नान्यनिषेधः प्रतीयते ।
प्रमाणनिषेधेनार्थात् प्रमेयनिषेधसिद्धिरिति चेन्न; - अत्र प्रमाण-
निषेधेऽत्र प्रमेयनिषेधसिद्धावपि अन्यत्रानिषेधेनाद्वैतविषय-
त्वासिद्धेः । प्रमाणनिषेधोऽप्यनुपपन्नः, त्वन्मते ब्रह्मणोधिष्ठान-
तया तत्रैव सर्वेषां पदार्थानां प्रतीतेः । यत्र तात्त्विकसत्ताकं न पश्य-
तीति विवक्षायामपि चरमधर्मं व्यावहारिके प्रातिभासिके चाति-
व्याप्त्या लक्षणत्वानुपपत्तेः ।

किंच यत्रेत्यादेः भूमशब्दाद्योपपादकत्वादिस्वरसं, नच
भूयस्य मनेनोपपद्यते । नापि यत्रान्यदित्यादिना एतत्, नही

तरमिध्यात्वं भूयस्त्वोपपादकम् । नापि तदधिकरणवस्तु सत्त्वं तस्याल्पत्वोपपादकं, प्रत्युतविपरीतमेव हि लोके विद्यागुणादि शालिनं भूयानिति वदन्ति तच्छून्य चाल्पमिति । नच यतोऽन्यत्वेन किञ्चिद्वस्तु न पश्यति स भूमा यतोऽन्यत्वेन किञ्चिद्वस्तु पश्यति तदल्प मित्यर्थः, भवति च वस्तुपरिच्छेद तदभावाभ्यां अल्पत्व चहत्वोपपादनमिति वाच्यम्; सर्वज्ञब्रह्मान्यात्वेनैव किञ्चिज्ज्ञजडयोः प्रतिपत्तेः, वस्तुपरिच्छेदतदभावाभ्यां अल्पभूयस्त्वोपपादनाभावाच्च । वैपुल्यं हि भूमा, अल्पत्वप्रतियोगित्वात्, तच्च वस्तुन्तरपरिच्छेदेऽपि गमनादौ दृश्यते । दृश्यतेच “सन्साधुना कर्मणा भूया” निति कर्माधीनतया तस्यानुवादः । नच वस्तुन्तरपरिच्छेदः कर्माधीन स्तत्परिच्छेदो वेति युक्तम् ।

यश्च विषयसमीपक्षे दोष उक्तः दुर्विज्ञेयत्व इति । सनास्त्येव, ज्ञानविषयत्वाभावस्य वक्तुं मशक्यतया सुखेन ज्ञानविषयत्वाभावस्य प्रतिपादनात् । इदमेव च दुर्विज्ञेयत्वं । पश्यतिपदं सुखसाध्यदर्शनं लक्षणया बोधयति । परमात्मस्वरूपं हि दुर्विज्ञेयमेव, “श्रूयतां परमं दैवं दुर्विज्ञेयं मयापि च । नारायणो महायोगी”ति चतुर्मुखेणाभिधानात् । नच लक्षणैव दोषः, तवाप्यन्यपदेन समानसत्ताकान्यस्य लक्षणीयत्वात् ।

अयुक्ता च प्रथमश्रुतपदे लक्षणा, “संख्यायुक्तं कृतेः प्रकरणात्स्यादि”त्यधिकरणे “नप्रथमयज्ञे प्रव्रज्यादि”त्यत्र “एष एव प्रथमोयज्ञो यज्ञानां य एतेनानिष्टे”ति वचनात् प्रथमयज्ञशब्दः प्रथमं प्रयुज्यमानत्वेन ज्योतिष्टोमवचन इति पूर्वपक्षं कृत्वा - प्रथमशब्देना प्रयुक्तपूर्वस्य कर्तुराद्यप्रवर्तनाभिधायिना तादृशप्रयोगविषये क्रतौ लक्षणया वर्तितव्यं स्यात्, अतः प्रथमप्रयोगवचनः, नच यज्ञशब्दे प्रयोगलक्षणादोषाय - अरमश्रुतत्वात्, प्रथमश्रुतस्य तु नलक्षणायुक्तेति सिद्धान्तितात्वात् ।

अन्योह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठितइति भेदनिषेधेनात्मनः प्रतिष्ठितत्वं
 निषेधादपिनाद्वितीयपरता, सद्बोधाच्च त्पुनरपरिसमाप्तिप्रतीत्या अन्योह्यन्यः
 स्मिन् प्रतिष्ठितइत्यस्य पूर्वशेषत्वस्या स्वरसत्त्वेन तस्य भिन्नवाक्यत्वात् ।
 च एवेदं सर्वमिति सार्वाम्योपदेशादपि नाद्वितीयपरता, तादात्म्योपदेशा
 सिद्धेः । यदि सार्वाम्यं सर्वभेदः ; तदावाङ्म, जडा जडयो
 रभेदासम्भवात् । सर्वमित्यात्वं विवक्षितमिति चेन्न; सार्वाम्यशब्दस्या
 चण्डस्यवा तत्राव्युत्पत्तेः । जीवस्यमित्यात्वापत्तिश्च । नच जीवांशैक्यं
 अचिदंशमित्यात्वं प्रतिपाद्यं, वैरूप्यप्रसंगात् । ननु नवैक्यं, वास्तवभेदा
 भावस्य प्रतिपाद्यत्वात्, सचाचिदंशे तत्स्वरूपस्य मित्यात्वात्, जीवेदुः
 ब्रह्मैक्यादितिचेत् ? अनृतजडपरिच्छिन्नभेदस्य वास्तवस्यसत्त्वेन तदभाव
 स्यासम्भवात् । नचान्यतर प्रतियोगिकभेदाभावएव समानाधिकरण
 वाक्यार्थः, अतः प्रपञ्चे ब्रह्मप्रतियोगिकभेदाभावविषयकमिदं वाक्यमिति,
 वाच्यं; सद्ब्रह्मक्षणत्वाभावे मित्यात्वलक्षणभंगात्; ब्रह्मभेदाभावस्य पार
 मार्थिकात्वासम्भवेन श्रुतेरतत्त्वा वेदकतापातात् । ब्रह्मभेदस्या प्रसिद्ध
 तथा तदभावस्यासम्भवाच्च ।

एतेन सर्वाधिष्ठानत्वमपि दत्तौत्तरं ।

किञ्च इदं सर्वमित्यनेनाप्रतीतं चाधिष्ठानत्वं । नन्विदं रजतमिति वदिद्
 सर्वमित्यत्रार्था दधिष्ठानत्वसिद्धिरिति चेन्न; तद्ब्रह्म योऽयार्थतापातात् ।

किञ्च कथं द्वयोरधिष्ठानत्वात् नुपपत्तिः ? उभयाधिष्ठानक
 भ्रमादर्शनादिति चेत् ? तत्रा यः पिण्डे मणिभ्रमस्यायो, षड्व्यु
 भयाज्ञानोपादानकस्य उभयाधिष्ठानकत्वात्, देहात्म भ्रम, मुपपा,
 दयता त्वया स्थूलोद् मित्यादिभ्रमे आत्मान्तःकरणयो द्वयो-रपि
 अधिष्ठानत्वं वाच्यमेव । अतो न कथञ्चिदपि सार्वाम्यसिद्धिः । तस्मा,
 त्नाद्वैतपरं प्रकरणं ।

एवं चानिरुद्धादिपरत्वे न कश्चिद्विरोधः । तदुपदेश च,
 भेदभ्रमनिवृत्त्यर्थः । नचोभयो व्यापकत्वसम्भवा च भ्रमनिवृत्ति

रिति वाच्यं; उभयत्राप्येवकारेण व्यापकान्तरनिषेधात् । नखाकाशा
दिषु व्यापकेषु सन्तु व्यापकान्तरनिषेधः कथमिति वाच्यम् ;
तत्राप्येवकारानुपपत्तेः । अथ स्तावत् विद्यमानं ब्रह्मैवेत्युक्ते न ब्रह्म
भिन्नमिति ह्यर्थं स्यात्, तच्चानुपपन्नं, सदैवलक्षण्यस्य ; तत्राप्येवकारेण
त्वात् । परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेति विवक्षायां तु इहापि सम्बन्धविशेषे
विवक्षास्तु । सच्च सम्बन्धविशेषः नियन्त्रत्वेनावस्थानं ।

किञ्च यदि परमार्थतो ब्रह्मैवेति वाक्यार्थं स्यात् तदा एवकारेण
परमार्थतो ब्रह्मभिन्नं नेत्यर्थो लभ्येत, नच तासम्भवति, तस्मात्
सर्वथा तत्र एवकारानुपपत्तिः ।

यच्चाप्रत्यभिज्ञानं युक्तं, तदतिरुच्छं, "जीवस्य" इत्य-
धिष्ठातृत्वस्यैव विवक्षणीयतया परिच्छेदाप्रसक्तः । स्वरूपतो
व्यापकत्वे विरोधाभावाच्च ।

यच्च स्मार्तक्रमवाधात् नानिरुद्धाद्यादेश इति । तत्र,
क्रमप्रत्यभिज्ञाभावेपि अर्थप्रत्यभिज्ञाया विरोधाभावात् । " भूमा
नारायणाख्यः स्यात् " इति स्मृतौ तासत्वाच्च ।

यच्च स्मृत्या श्रुतिर्पादा न युक्तेति । तथैव, श्रुत्यैव तु तासत्वं
वर्णयामः । स एवाधस्तादियुपक्रमेणाधिकरणवस्तुप्रतीतिः, एवकारस्य
निर्णयाविरोधित्वस्य उक्तत्वात्, तदनुसारेण सर्वगतत्वपरत्वात् ।
त्यन्मते आत्मादेशानुपपत्तिः पौनरुक्त्यात् ।

यदुक्तं सार्वात्म्यश्रुते रुन्मत्ताप्रलपितताव्यावृत्तये अभेदो
पदेशायामोपदेश इति । तत्र, तादृशशंकाया स्तत्रापि सुलभत्वेनाभेद
बोधनासम्भवात् । कथंचाभेदं कण्ठतो बोधयन्ती श्रुतिः स्वार्थे प्रामाण्य
मल्लभमाना स्वसमानशीलश्रुते रार्थिकार्थं सुपंजीव्य प्रामाण्यं लभेत ।

ननु सार्वात्म्यश्रुत्या जडवन्मिष्यात्वप्रतीतिव्यावृत्तये अभेदोपश-
कार्ये इति चेन्न;— "श्रुतं ह्येवमेव भगवद्दशोभ्य स्तरति शोकमारमिदि"ति

वाक्यपर्यालोचनया श्रोतुर्नारदस्यात्मनित्यस्तरस्य बुद्धेःस्फुटतरं प्रतीतिः ।
 नहि शोकतरित्तु मिथ्यात्वंकस्यापि शंकाविषयः । आत्मनित्यत्वप्रतीति
 बलादेव च तद्योग्यं प्रलपितारव मुक्तं । तथाचक्रुतो मिथ्यात्वशंकाव-
 काशः । किंचैव मात्मादेशपवास्तु, किमहंकारोपदेशेन? नचाहंपदार्था-
 र्थनोभेदेन प्रतिपादनापमितिपुक्तं, तामप्रतिपादकपदाभावात् । नचोभयोपदे-
 शादेव उभयोभेदसिद्धिः, अहं पदादापि स्वरूपमात्रोपस्थिते स्वया-
 वाच्यत्वात् । नचाहंपदं शब्दे व्युत्पन्नं, तथा च घटो नित्यइत्यत्रा नित्य-
 स्वस्य घटोऽहंत्वात्स्वरूपे सार्वार्थ्याद्यन्वय इति वाच्यं, चैतन्याहंकारोभय-
 विशेषकरत्वे उभयत्र सर्वगतत्वाद्यन्वय प्रसंगात् । अहंकारप्रवृत्तिनिमित्त-
 करत्वे परस्परसद्भावभाषप्रसंगः, अहं शब्दसमानविषयत्वा दह-
 म्प्रतीतिः । ननु लोकेऽसमवहिते व्युत्पत्तावपि नायं नारदस्य प्रवृत्तिनिमित्त-
 तथा व्युत्पन्नः, अहमेवाधस्ता दित्यादिष्वपि सादृशत्वाहंशब्दा, यद्वा
 शक्तिसंकोचेन भागायागलक्षणयावा स्वरूपमात्र परः; नचैवमप्यहं-
 कारोपदेशोऽसिद्धिरिति वाच्यम्, प्रकारतया मुख्यार्थतया वा तत्र
 प्रतीति स्तरत्वात्; भेदसिद्धिश्च प्रवृत्तिनिमित्तादिज्ञानदशाया मस्त्येवेति
 चेत्? एव मप्युपदेशभेदात् भेदासिद्धेः । किंच एव महंकारात्
 भिन्नत्वेन ज्ञातत्वात् आत्मसार्वात्म्योपदेशो कोविरोधः । नचोपाधि-
 कृत परिच्छेदव्यावृत्त्या वास्तवसार्वात्म्यपराहंकारादेशश्रुति दहरा-
 काशमहावश्रुतिरिति वाच्यं, औपाधिकपरिच्छेदप्रतीति सार्वात्म्य-
 प्रतिबन्धकात्वात्, अन्यथा न कदाचिदप्युपदेशसम्भवः । नहि कदा-
 चिदप्यौपाधिकपरिच्छेदो नास्तीति ज्ञातुं शक्यं । दहराकाशोऽतु स्वा-
 भाविकपरिच्छेदसमव्यावृत्त्यर्थमेवा परिच्छेदोपदेशः । नन्वत्रापि तथैवा-
 सिष्यतिचेत्? आत्मनएवाहमर्थत्वेपि तस्यापरिच्छेदोपदेशसम्भवेन एत-
 दुपदेशोनाहंकारस्या हर्म्यसाधनासम्भवात् । कश्चात्रोपदिश्यमानोपरि-
 च्छेदो? नतावदेशपरिच्छेदः, तस्यात्म सार्वार्थ्यानुपपादकत्वात् । ननु
 सर्वगतावे घसन्तरमिथ्यात्वरूपसार्वात्म्यविरोधः । नच यावत्पार्था-

धिष्ठानावसिद्धये सर्वगतत्वमपेक्षितमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्ने
स्वाप्नार्थाध्यास ब्रह्मपत्तेः । नापि वस्तवपरिच्छेदः, उपपाद्यस्या
प्यात्म्यसार्वात्म्यस्य वस्तवपरिच्छेदरूपतया उपपाद्योपपादक भेदासिद्धेः ।
एतावता भूमिसार्वात्म्योपदेश निर्वाहे आत्मोपदेशवैयर्थ्याच्च ।

तस्मादयमत्र श्रुत्यर्थो बोद्धव्यः । जिज्ञास्यं सुखस्य लक्षणमाह
(योधैभूमेति) विपुलसुखं जिज्ञास्य सुखमित्यर्थः । स्वरूपोत्कर्षात्म
कस्य वैपुल्यस्य स्वर्गसुखादि साधारण्यात् पृच्छति (भूमानमिति)
(यत्रनान्यदिति) यत्रेति विषयसप्तमी, यतोभूमान्तरं- विपुलान्तरं
नपश्यति सभूमेत्यर्थः । वैषयिकसुखंनिन्दति (यत्रान्यदिति) यतो
विपुलपश्यति तदल्पम् । नचाल्पेषु चतुर्भुजानन्दपर्यन्तेषु मध्ये किञ्चि
त्सुखंमस्ति । " तज्ज्ञानमज्ज्ञानमतोन्यदुक्त " मितिबन्निन्दापर्यवाहः ।
यद्वा यस्मिन् दृष्टेन्यद्वैषयिक सुखं नपश्यति यस्मिन् श्रुतेमतेचान्य
न्नशृणोति नमनुते, अनादरात्, सभूमा । यद्वा यस्मिन् निखिलविभूति
गुणविशिष्टेज्ञाते किमपि ततोऽन्यत्वेन नपश्यति, सर्वस्य तदन्तर्गत
त्वात्, सभूमा; यस्मिन् ज्ञातेन्यत् किञ्चिज्जानाति, अन्यस्मिन् कृत्स्नस्या
पृथक्सिद्धप्रकारत्वाभावेन विशिष्टरूपत्वासिद्ध्या तदन्तर्गतत्वाभावात्,
तदल्पम् । यत्रेऽप्युक्ते कथं विभूतिगुणविशिष्टप्रतीतिः? वैपुल्यव्यु-
त्पन्नेन भूमशब्देनेति ब्रूमः । लक्ष्याविरोधेनैव हि लक्षणंवाच्यं, ततश्च
यास्वरूपगुणविभूतिभिर्धैपुल्यंप्रतीयते तदविरोधेनैव निषेधघटित
लक्षणस्यार्थोवाच्यः, ब्रह्मस्वरूपापेक्षयान्य निषेधे भूमशब्द स्वारस्य
भंगात्, श्रुत्यन्तरविरोधाच्च, उक्तएवाप्योपसीयते । यद्वा यस्मिन्
विपुलसुखेदृष्टेन्यत् तद्विद्वद्भूतं दुःखं नपश्यति सभूमेत्यर्थः । राज
महिमाधीनस्थितित्वस्य मजास्तुदर्शनात् पृच्छति (सभगवइति) स्वेच्छा
धीनस्थिति रित्याह, (स्वमहिम्नीति) (यदिवेत्यादि) श्लोकेहिगर्वा-
न्नादिषुः महिमेत्याचक्षते, तदनुसारेण महिग्निप्रतिष्ठितत्वं नान्वीची

स्यर्थः । किञ्चिद्धिवस्तु कुत्रचिद्वर्तमानं दृश्यते, अतः कुत्राप्यवर्तते इत्यभिप्रायेणपृच्छति (अन्योह्यन्यास्मिन् प्रतिष्ठितइति) उत्तरस्य उवाचेत्येतदन्तत्वस्य स्वरसत्-प्रतीतेः प्रश्नएवाप्युक्तः । सर्वत्रोत्तरमाह (सएवेति) यद्वा अन्य इत्यादिः चशब्दाद्द्वयाहारेण प्रतिषेचनशेषस्तन् स्वेमहिम्नीत्येतदुपपादकः, भूमातिरिक्तोहि स्वातिरिक्ताधीनस्थितिः, ननुभूमार्पित्यर्थः । ननु अन्योह्यन्यस्मिन्निति समभिव्याहृतपदोपस्थितप्रतियोगिकान्यतयस्यैव शीघ्रप्रतीतेरन्योन्याभावनिवेधएव स्वरसत्तः प्रतीपठइति चेन्न ; - भूमनः पूर्वप्रकृततया ततएव प्रतियोग्याकांक्षायाश्शान्तरावेन पश्चाच्छ्रुततया विळम्बितप्रतीतिकोत्तरपदार्थाकांक्षाया अभवात् । भूमनोगुणान्तरमाह (सएवेति) वक्ष्यमाणाहं ग्रहणोपयोगितया सार्धात्म्यमुपक्षिपति (सएवेदमिति) अहंमहोपासनमुपदिशति (अधातइति) तादात्म्योपदेशस्य स्वरूपैक्यनिबन्धनत्वभ्रमं धारयितुमाह (अधातइति) आत्मशब्देनान्तःप्रविश्यनियमनेनधारकावरूपं सामानाधिकरण्यनिबन्धनं शरीरत्वं विशक्षितम् । अधस्ताद्विद्यमानैस्सर्वैः पदार्थैरेवंसम्बन्धिनो न्यस्याभावात् प्रथममेवकारः । एवमन्योप्येषकारः ।

यदुक्तं महिमितिकृतिः करणं यस्मिन्निति व्युत्पत्त्याहंकारशब्दोहमर्षवाचकइति । तन्न, बहुव्रीहेरत्रासम्भवात् । अयं ह्यहंशब्दोलुकरणात्वात् " अनुकरणंचानितिपर " मिति गतिसंज्ञकः, अतो गतिकारकोपपदानां कृद्भिस्सहसमासवचनं प्राक्व्युत्पत्तेरिति प्रागेव व्युत्पत्तेरुत्तरपदेन तात्पर्यः, बहुव्रीहिस्तु सुव्युत्पत्त्यपेक्षाविळम्बितः ।

यदप्याह - तैत्तिरीयके " ब्रह्मविदानोति पर " मिति उपक्रम्य " बोवेदनिहितंशुद्धाया " मिति तस्य बुद्धचतुप्रवेशेनाहमप्रत्यये प्रकाशमानत्वं प्रापकत्वमुक्त्वा, तस्य देहादिसाधारण्यात् तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रत्येमात्मानं स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमोपाधिधिवेकेन पंचकोशानवतार्य

दर्शयन्ती भ्रुतिः " विज्ञानंयज्ञंतनुते कर्माणितनुतेऽपि च " इति श्लोकेन विज्ञानमयस्याहंबुद्धिविषयस्याहंकारस्य निखिलकर्म कर्तृत्वमुक्त्वा, तस्याविद्योपाधिम् दूषान्तराभिप्रायेणाह " अन्योन्तर आत्मानन्दमय " इति । अतो न कर्ता ह्यनुभवगोचर एव जीवः । नन्वानन्दमयो न जीवः, किन्तु ब्रह्मैव, अन्नमयादेरिवा नन्दमयादन्यस्या निर्देशात्, आनन्दमयस्यैव प्रकरणत्वात्, इति चेत्? नहीदं प्रकरणमानन्दमये पर्यवसितं, उपक्रमोपसंहारे श्वानन्दमयाप्रतीतेः । नच " रसं ह्येषां लब्ध्वानन्दी भवति, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् " इति " अन्योन्तर आत्मानन्दमय " इत्युपक्रान्तस्य परामर्शोऽस्त्विति धाच्यं; आनन्दप्रकृत्यर्थस्यैवाभ्यासात्, लक्षणयाश्चा न्याय्यत्वात् । ममनु निर्विशेषलक्षणापामपि भागस्यागलक्षणास्वीकारेण रेवती धाक्यगत प्रकृतधर्मिधाच्ये तच्छब्दस्य धर्ममात्रपरत्वइव श्रुतिवा हानेः । उपक्रमेऽपानन्दमयशब्दस्या अमयादिविकारप्रापपाठेन विकारार्थस्य ब्रह्मणि धर्तितु मनर्हात्वात् । आनन्दैकरत्ने ब्रह्मणि तत्प्राचुर्यवाचिनोमपटः प्रयोगानुपपत्तेः । प्रकृत्यर्थविरोधिनो लेशतो नुवृत्तावेव प्राचुर्यवाच्यमपटः प्रयोगात् । यथा ब्राह्मणमयोप्राप्त इति । नचाल्पत्व निवृत्ति लक्षणयानन्दमयशब्दः, परमात्मनि भूमशब्दवदिति धाच्यं; मानुषानन्दादे रुत्तरोत्तरशतगुणाधिक्य प्रतिपादनेनैव ब्रह्मानन्दे तच्छिद्धेः । जीवेषु ल्यार्यसम्भवे लक्षणायोगाच्च । ननु जीयोपि दुःखमञ्जुरोनादि श्वेतिनानन्दमयइति चेन्न; - अविद्यायामानन्दामक ब्रह्मप्रतिबिम्बस्य जीवस्य ब्रह्माधीनाग्रिमक्षण सत्ताकतया तद्विकारत्वात् । किञ्चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे " ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे " इति निर्दिष्टं ब्रह्मपुच्छत्वं तस्या नुपपन्नं, न ह्येकमेवपुच्छं पुच्छषञ्च भवति । तस्मात्प्रतिष्ठापदसन्निधानापुच्छपदे नाधारलक्षणया सर्वाधारं ब्रह्मैव वाक्यार्थः । तथा च सर्वाधारेभूतं ब्रह्मास्यानन्दमयस्य, प्रतिष्ठा पर्यवसितं रूपमिति ब्रह्मैवोच्यते । तदेव ब्रह्मप्रकरणि, " ब्रह्मविदाप्नोति पर " इति उपक्रमे

“असन्नेवे” त्यादौच तस्यैव परामर्शात् । अत आनन्दमयः कर्तुरह मनुभवगोचरादन्यो जीवएव । तस्मात् “सत्यंज्ञानमनन्त” मिति मंत्रे प्रतिज्ञातमानन्त्यं “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्संभूत” इत्यादिना “अन्नात्पुरुष” इत्यन्ते नारम्भणाधिकरणन्यायेन सम्य्यं, शुद्धामधेशेनप्रतिज्ञातं सर्वान्तरात्मात्वं प्रतिपादयितुं शरीरप्राणादिभ्यो बाह्यान्तरभावेन स्थितेभ्योऽप्यान्तरतां शाखाचन्द्र न्यायेनात्रमयादीन् कोशान् “स एष” इत्यादिनोपन्यस्य प्रदर्शयतीति । तथा योयं विज्ञानमयः प्राणेषुहृद्यन् ज्योतिःपुरुष” इत्यत्र “हृद्यन्तर्जोति” रिति धन्तः करणाख्या हंकारातिरिक्तं ज्योतिरात्मकं जीवस्वरूपं दर्शयति । सूत्रकारोऽप्यह मनुभवविषयातिरिक्तं जीवस्यब्रह्माख्यरूपं न षष्ठप्रपाठके प्रतिपाद्यं, “स चायं पुरुषोजायमान” इत्यादिना जन्मजरामरणावस्थात्रयवत्तः अह मनुभवगोचरस्यैवोपन्यासा दित्याशङ्क्य, सुषुप्त्युक्कान्तिकाख्योः “प्राज्ञेनात्मनासंपरिष्वक्तो न बाह्यं किंचनवेद” “प्राज्ञेनात्मनान्वाकृद् उत्सर्जन्त्याती” त्यादिना संसारिणः प्राज्ञशब्दनिर्दिष्ट ब्रह्माख्यस्वरूपान्तरनिर्देशात्, “योयंविज्ञानमय” इत्याद्यसंगो दाखीन जीवस्वरूपपरमित्याह “सुषुप्त्युक्कान्त्यो भेदेने” ति । एवं “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्रन्नयो अभिचाकशीती” त्यभोक्तारं जीवं दर्शयति । नन्वयंमन्त्रः परमात्मनएवा नशनं दर्शयति, जीवस्य तु “पिप्पलंस्वाद्वती” ति भोक्तृत्वमेव दर्शयतीति चेन्न; - एवं सति “ब्रह्मवेदं ब्रह्मैव भवती” ति वाक्यशेषावगतस्य विदुषोऽब्रह्म भावस्य- उपक्रमगतस्य एकविज्ञानात्सर्वविज्ञान प्रतिज्ञानस्य च बाधप्रसंगात् । भोग्यभोक्त्रोरभेदायोगात् । किं विषयात्तर्हि “स्वाद्वती” ति श्रुतिरितिचेत् ? साहि ब्रह्मस्वरूपस्य सर्वो जीवस्य बुद्ध्युपाधिकृतं भोक्तृत्व मनुभवसिद्धमनुयदन्ती स्वरूपेण तस्यैवाभोक्तृत्वं दर्शयति । अत एवायं मन्त्रः पैंगिरहस्य ब्राह्मणएवमेव व्याख्यातः । “तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति सख मनश्चन्नयो अभिचाकशीतीतिहः तायेती

सत्त्वक्षेत्रज्ञौ " इति । तत्रापि सत्त्वशब्दो जीवं क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मानं
 मभिदधातीति चेत् ? " तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति भयं योऽपि
 शरीरं उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञ " इति सत्त्वक्षेत्रज्ञपदयो रन्तःकरणशरीर
 परतया व्याख्यातत्वात् । नन्वत्रापि स्वप्नद्रष्टृश्च तदुपद्रष्टृत्वाभ्यां
 जीवेशावेशोक्ताधिति श्वेत्तः- येनेति करणतृतीयान्तयच्छब्दोक्तस्य
 तदेतदिति परामर्शात्, जीवस्यैव स्वप्नोपद्रष्टृत्वात्; शरीरामा
 प्राज्ञेनात्मनेत्यादौ जीवे प्रसिद्धेन शरीरशब्देन तस्यैषाभिधेयत्वा चेति ।

अत्रोच्यते -

आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वेन विज्ञानमयातिरेकेण जीवस्याप्रति
 पादना छान्तःकरण महामयं । तथाहि - अन्नमयादिपर्यायेषु पक्षा
 यवयवघतः प्राधान्यस्यावयवानां मप्राधान्यस्य च प्रतीति रानन्दमय
 पर्याये प्यानन्दमयस्य प्रधानप्रतिपाद्यत्वं स्वरसतः प्रतीयमानं
 पुच्छब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वं प्रतिक्षिपति । अतः पुच्छ
 ब्रह्मणः प्राधान्येन प्रतिपाद्यत्वेधान्तरप्रकरणविरोधः । किञ्च " ब्रह्म
 विदाप्नोति परमि " त्र्युपक्रान्तस्य " सत्त्वं ज्ञान " मिति व्यक्षित
 ब्रह्मणः " आत्मन आकाश स्तंभूत " इति कारणत्वं मभिधाय,
 तमेवात्मानं जीववैलक्षण्येन सुखेन बोधयितुं प्राणमयाद्यन्तरात्मपरं
 म्परा मुपदिश्य, आनन्दमयात् " अन्योन्तर आत्मे " त्र्यनुपदेशा दन्तरा
 त्मपरम्परामुखेन प्रतिपिपादयिषितं ब्रह्माऽऽनन्दमय इति स्वरसतः
 प्रतीयते । अतः पुच्छब्रह्मणः प्रधानप्रतिपाद्यत्वे महाप्रकरणविरोधः ।
 नचैवं भूमविद्याया मप्यात्मोपदेशस्य प्राणपर्यन्तत्वप्रसंगः, घागादि
 श्विष " अस्ति भगवः प्राणा द्रूय " इति मश्रस्य " अदोचावप्राणा
 द्रूय " इति प्रतिवचनस्य चाभाषादिति वाच्यं; " एष तु वा अति
 प्रदति य सत्त्वेनातिवदती " ति तुशब्देन प्राणातिघादिनापि सत्त्वादि
 घादिनः मकर्षाधगमात्; अतिप्रान्तस्वोपास्ययस्तुवादित्वं ह्यति
 घादिर्त्वं । घागादिष्वनुक्तस्यातिघादिर्त्वंस्य प्राणे प्रतिपादनादात्मोपदेशस्य

तत्पर्यन्तत्वं मन्वानं शिक्ष्यो भूयो न पप्रच्छ । आचार्यस्तु प्राण
 भपि सातिशयं मन्वन् 'एष तु वा अतिवदती' त्युपादिदेश ।
 नचेह तादृशोपदेशोस्ति । सर्वपर्यायसाधारणोपसर्जनं पुच्छोपदेश
 एवान्तरात्मान्तरोपदेश इति तु श्रोतुं मपत्रपामहे । नच पुच्छ
 पुच्छवतो [भे] रभेदायोगः, स्वन्मतेपि जीवब्रह्मणो रत्यन्तभेदाभावात् ।
 कथां चिद्भेदस्तु ममापि तुल्यः । आनन्दप्रचुरं विशिष्टं प्रति धर्म
 स्वरूपस्य ब्रह्मत्वविशिष्टस्य वा पुच्छत्वसम्भवात् ।

एतेन सर्वपर्यायसाधारणत्वेन पूर्वतनानन्दमयोपदेशशेषत्वात्
 " तस्यैष एव शारीर आत्मे " त्यस्यात्मान्तरोपदेशत्वं निरस्तम् ।

ननु षष्ठ्याभेदप्रतीति रन्तरात्मान्तरोपदेशत्वं वाच्यमिति चेन्नः-
 शिरः पक्षादिमतया शरीरत्वेन प्रतिपादितस्य शरीराधिष्ठात्राज्ञांक्षार्यां
 " तस्माद्वा एतस्मादात्मन " इत्यत्र तस्माद्वा एतस्मादित्येतावहा प्रकृ
 तब्रह्मपरामर्शोसिद्धे आत्मशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन समभिव्याहताकाश
 प्रभृत्यत्रमपपर्यन्ताधिष्ठातृत्वलाभार्थतया अत्रमयेप्रकृतस्य ब्रह्मणएवाधि-
 ष्ठात्रात्मतया सिद्धत्वात् स एव " यः पूर्वस्ये " त्यनूद्य प्राणमयादि
 शरीरेषु अधिष्ठात्रात्मत्वेन विधीयते, स एवाधिष्ठात्राधिष्ठेयभाष
 ष्यष्ट्यर्थः । शारीर इत्यत्राधिष्ठातयेव शैषिकोण् । सच सम्बन्धः
 अभेदेपि । तदधिष्ठातृत्वं हि स्वेच्छाधीनताप्रवृत्तिकारत्वं, अत आनन्दमयेन
 शारीरोपदेशेनभेदसिद्धिः ।

किंच आनन्दमयपर्यायशेषभूतस्य श्लोकस्य ब्रह्मपरत्वात् तद्
 प्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं साधयति, श्लोकानां तत्तत्पर्यायस्थावयवि
 तात्पर्यकत्वदर्शनात् ।

ननु मनोमयपर्यायस्यश्लोके मनोमयविषयत्वं न दृष्टमिति चेत्?
 " यतो वाचः " इत्यादिश्लोको हि मनसा अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्ददृष्टे
 भेदनिवृत्तिलक्षणफलं प्रतिपादयति, " यत्रं ब्रह्मोपासते " " ये

माणं ब्रह्मोपासते ” “ विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेदे ” ति प्रायपाठात् । नच पुच्छवाक्यश्लोकयो ब्रह्मश्रुत्या पुच्छपरत्वं, “ तदस्यैव ” इति प्रधान प्रकृत मानन्दमयं परामृश्य तद्विषयश्लोकावप्रतिपादनात् ।

किंच प्रकरणस्य स्वस्मादनतिरिक्तैः स्वावयवै शिरःपक्षादिभि रूपाणपरत्वा ज्ञानन्दमयानतिरिक्तं ब्रह्म । अस्मिन् ज्ञानन्दमयप्रकरणे भानं दमयशब्दार्थानतिरिक्तैरेव प्रियादिभिश्शिरःप्रभृतिरूपणात्, पुच्छेपि तस्यैव युक्तत्वात्, ‘सोकामयते’ त्यनन्तरकारणत्व प्रतिपादकवाक्येन पुंलिङ्गान्ते नानन्दमयस्यैव परामर्शनीयत्वात् । नच पुच्छब्रह्मणोपि पुंलिङ्गान्तशब्देन निर्देशः “ तस्माद्वा एतस्मादात्मन ” इत्यत्रास्तीति तदपेक्षएव ‘स’ इति निर्देशोस्तिवति वाच्यं, तस्य व्यवहितात्वात् । “ तस्यैवएवात्मे ” त्यव्यवहित पुंलिङ्गनिर्देशोप्यस्तीति चेत् ? य एष प्राणमयादिः एष एष पूर्वस्य तस्यान्नमयादे शरीरभात्मेति हि त्वदभिमतयोजना, अनयारीत्या पूर्वपूर्व प्रत्यन्तरात्मतयोपदिष्टस्य शरीररवोपदेशो विज्ञान मयपर्यन्तं दृष्टः, अत आनन्दमयस्यापि विज्ञानमयमिति शरीररवोपदेश एवायं वाच्यइति नानन्दमयादन्यस्यावात्मेति निर्देशः । “ तस्यान्न मयादेरेष प्राणमयादिरेव शरीरभात्मा, यः स्वस्मात् पूर्वस्यान्नमयादेः पाश्चात्त्य ” इति योजनायामपि उक्तन्यायेनानन्दमयस्यैव ‘ तस्यैव भात्मे ” ति निर्देशः ।

अथस्यात्- यः पूर्वस्यान्नमयस्य शरीरभात्मा तस्य प्राणमयस्य एष उदयमाणोन्नोमय एव शरीरभात्मेत्यर्थः । “ यः पूर्वस्ये ” ति साकंशतया पूर्ववाक्यगतस्य “ शरीर भात्मे ” त्यस्य स्वरसतोत्तु-पंगात् । एव गुत्तरत्रापि । एवंच यः पूर्वस्य विज्ञानमयस्यात्मानन्द मयः तस्यैव पुच्छत्वेनोक्तं ब्रह्मैव शरीरभात्मेत्यनेन प्रतिपाद्यते । एवंच पूर्वपदाद्वयव न्नव्यवहितान्यया द्वयाहारदोषोपि । एवंचात्म शब्देन पुच्छब्रह्मनिर्देशात् स इति परामर्शोपपत्तिरिति । तत्र, अत्र मयमिति प्राणमयस्य अस्तिवामसिद्ध्या तदनुषादासम्भवात् । “ अ-

न्योनतर आत्माप्राणमय ” इत्यनेन प्रसिद्धं तदितिचेत् ? तर्हि “ त-
स्यैष एव ” त्यादिवाक्यं व्यर्थस्यात् । किंच आनन्दो ब्रह्मेत्यानन्द
शब्दस्य ब्रह्मपरत्वावगमात् “ आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् ” “ आनन्द
मयमात्मानं सुखक्रम्ये ” इति आनन्दानन्दमयशब्दयो रेकार्थत्वेनानन्द
मयशब्दस्य ब्रह्मपरत्वम् । एवं श्रुतिस्वारस्यसिद्धं आनन्दमयस्य
ब्रह्मत्वं सूत्रकारोप्याह “ आनन्दमयोभ्यासा ” इति ।

यदुक्तं उपक्रमोपसंहारयो रानन्दमयाप्रतीतिर्नदं प्रकरणमानन्द
मयएव पर्यवसितमिति । तन्न, असिद्धेः । उपक्रमोपसंहारयोः प्रतिपन्न
ब्रह्मणएवानन्दमयत्वात् । नचानन्दमयशब्देन कीर्तनमुपक्रमोपसंहा-
रयोर्नास्तीत्यतपरत्वं, तथा सति “ आत्मन आकाश ” इत्युक्तात्मनोपि
ब्रह्मान्यत्वं प्रसंगात् । आत्मशब्दोपक्रमोपसंहाराया भूमविद्याया भूम
त्तापर्यकत्वाभावप्रसंगात् । यदि च “ तस्मा द्वा एतस्मा ” इति ब्रह्मा
भेदप्रतीतिः भूमिचातिवादित्वं सार्धात्म्योत्तयाभूमपरता, तदा इहा
प्यन्योनतर आत्मेत्यात्मानन्तरोपदेशाभावादानन्दमयपरत्वं मवर्ज्यताम् ।

यच्चोक्तं विकारार्थस्य मयटो ह्युपपत्तिरिति । तदेतत्प्रलयतो जिह्वां
सूत्रकारएव लुनाति “ विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यादि ” इति । नच
विकारमायपाठान्मयटो विकारार्थत्वम् । विज्ञानमयेमयटः स्थायिकत्वात् ।
त्वयैवाहं बुद्धिविषयस्य विज्ञानस्यैव विज्ञानमयत्वाभिधानात् । जीवेषु
विकारत्वस्यासम्भवाच्च, तस्यानादित्वात् । नच प्रतिचिन्मात्मकस्य
बिम्बब्रह्मार्थानाग्रिमक्षणसत्ताकतया तद्विकारत्वमित्तिवाच्यं, एतावता
विकारत्वासिद्धेः । लक्षणायास्तु प्रायपाठभंगएव । यदुक्तंतादर्थान्यं
च ब्रह्मण्यपि सम्भवति, अनादेर्ब्रह्मणोपि उत्तरक्षणसत्तायाः पूर्वक्षण
सत्ताधीनत्वात् । नचानन्दस्वरूपत्वात् तत्प्राचुर्यासम्भयः, “ आनन्दं
ब्रह्मणोविद्वान् ” इति वदतिरेकनिर्देशेन जीवस्यन्योतिषः प्रभाकरज्यो-
तिराश्रयावब दानन्दरूपस्यापि ब्रह्मण आनन्दाश्रयत्वात् । नच ले-

ज्ञातो दुःखान्वयापत्तिः, मयटः प्रकृत्यर्थातिशयमात्रवाचिवात् । सचा
 विशयः क्वचित्समानाधिकरण सजातीयापेक्षया, यथा ब्राह्मणमयोप्रा
 महति । क्वचिदाश्रयान्तरगत सजातीयापेक्षया, यथा तेजः प्रचुरो-
 गभस्तिमानिति । इह च दुःखरुम्यन्धस्य ब्रह्मणिषाधितत्वात् जीवगत
 सुखमेवप्रनियोगि । अत एव मयटभिन्नतः जीवानन्दापेक्षयोत्कर्षो-
 नन्तरमेवानन्दवद्भ्यां व्याख्यापते । हेतुन्तरमप्याह सूत्रकारः “ त
 ज्ञेह्यु व्यपदेशाच्च ” इति । “ कोष्ठेवान्याकः प्राण्यात्, यदेष आकाश
 भानन्दो न स्यात्, एषोष्ठेवानन्दयाती ” इति प्रकृतमानन्दमयं पुंलिङ्गेनैत
 च्छब्देन परामृभ्य जीवाना मानन्दहेतुरयं व्यपदिश्यते । अत एवा
 नन्दपितृष्या जीवादन्य एवानन्दमयः परमात्मेति विज्ञायते । एवं
 श्रुतिन्यायै रानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रतिष्ठाप्यमाने भानन्दमयाधिकरणं
 दूषयतां शंकरादीनां ब्रह्मविद्ब्रह्मदान्य किमापि प्रयोजनं नर्थाक्षामहे ।

यदाह वाचस्पतिः - “ प्रापपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलंघनम् ।
 पूर्वस्मिन्नुत्तरेपक्षे प्रापपाठस्वसाधनं ॥ ” ; मयट्टविकारप्राप्त्युपयोगं मुंत्स्यो
 तद्वशब्दश्च परब्रह्मणि । अभ्यस्यमानानन्दशब्दश्च प्रकृत्यर्थस्य मुख्यो
 नमयटर्थे । पूर्वपक्षे एत त्रितयलंघनम् ; ब्रह्मणोविकाररथाभावात्, प्रा-
 तुयंश्च दुःखान्वयप्रसंगात्, अल्पत्वनिवृत्तिरानन्दमयपदेन लक्षणीया ।
 अवयवपरपुच्छपद समानाधिकरण ब्रह्मपदमप्यवयवपरतया व्याख्येयम् ।
 “ यदेष आकाशभानन्दो न स्यात् ” द्वितीयस्यमानानन्दपदेनश्च मय
 र्थोऽलक्षणीय इति ॥ तत्र मयट्टुपपत्तिरुक्तैव । पुच्छत्वेन ब्रह्मणो
 रूपेण ब्राह्मणशब्दस्य फुतोऽलक्षणा । भानन्दपद मप्यानन्दमयस्य स्थ-
 रूपतोऽप्यानन्दार्थं गुणवत्तणवत्ततइति । अतो तु राहु भ्रान्तेरपर्य-
 तुषोऽप्यता, यद्वेशतोऽप्यहमर्थं भेदगमकत्वाप्रतीतायापि तदर्थं “ योषं
 विशानमयः प्राणिषु ह्यन्तर्ज्योति ” इति श्रुति मुदाहरन्ति । जीवस्य
 एवमा ज्ञेयत्वित्यर्थान्तु तदुदाहरणं निम्नयोजनं, तत्र कस्यापि वि-

प्रतिपत्त्यभावात् । “ सुपुपयुत्क्रान्त्योर्भेदेने ” त्यत्रापि कर्तृजीववैल-
क्षण्यं न प्रतिपाद्यते । जीवविलक्षण परमात्मपरत्वमेव षष्ठप्रपाठकस्यो-
च्यते । “ प्राज्ञेनात्मने ” त्यत्रात्मशब्दो न स्वपर्यायः । ‘ द्वा सुपर्णे ’
ति श्रुतिरपि जीवस्य भोक्तृभेदप्रमाणं, आत्म परमात्मपरत्वात् । नच
तयोर्भेदे “ ब्रह्मवेद ब्रह्मैवभवती ” ति श्रुतिविरोधः, नह्य भेदोवेदन
साध्यइत्यनुमत्तोब्रवीति । भेदपक्षेतु एव कार इवार्थः, “ इववद्वैव
मेवचे ” ति निघण्टुपाठात् । अतो “ निरंजनः परमं साम्यं मुपैती ”
ति श्रुतिस्मानार्थतया सम्यगेवश्लिष्यते । नचैक विज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानं प्रतिज्ञाऽसम्भवः, सर्वप्रकारके ब्रह्मणिज्ञातएव सर्वज्ञानसम्भवात् ।
पिप्पलादनंच नान्तःकरणस्य, तस्यैव संसारप्रसंगात् । किन्तु तद्
वच्छिन्नस्यात्मन एव । जीवस्य भोक्तृत्व मनुभवसिद्धं मिति हि
त्वया भिहितम् । ततश्च ततोऽन्यत्वेन प्रतिपाद्यमानं ब्रह्मैवस्यान्नतु
जीवः । पैंगिरहस्येसत्वशब्दो जीवपर एव, “ सत्वमस्मीतु
जन्तुष्वि ” त्यमराभिधानात् । जन्तुश्च चेतनः, ‘ प्राणीतु चेतनोजन्मी ’
त्यादि पाठात् । क्षेत्रज्ञोपीश्वरएव, “ योस्यात्मनः कारयितातं क्षेत्रज्ञं
प्रचक्षत ” इति मानववचनात् । शारीरोपीश्वर एव, जगच्छरीरक-
तया तस्यैव श्रुतिसिद्धत्वात् । अत एव ब्रह्ममीमांसायां शारीरकत्व
प्रसिद्धिरपि । उपद्रष्टृत्वमपीश्वरस्यैव, जीवस्यद्रष्टृमात्रत्वात्, तद्
द्दक्षत्वरूपस्य उपद्रष्टृत्वस्य ब्रह्मण्येवसम्भवात् ।

यच्च उक्तं “ येनेति तृतीयानोपपद्यत ” इति । तत्र किं “ तयो
रन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तिसत्व ” मित्युक्तत्वात् सावान्तरमेव “ तदेत
त्सत्वं येने ” त्यत्रोपदिश्यते ? उत तदेव ? नायः, “ द्वा सुपर्णा ” इत्यत्र
जीवपरमात्मोपदेश विरोधात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्ष इति चेत् ?
सम्यगभ्यस्त सत्वया घृष्योद्वाहमन्त्रः, येन पिप्पलान्नैव स्वप्नदर्शनस्यै
भोगे करणत्वात् न कर्तेति भूये । मनसश्च प्रमातृत्वेन करणत्वात्
त्वया नंगीकारात् ।

यदुच्यते- महमर्थोनात्मा, सुपुतिमोक्षयो रननुवर्तमानत्वात् । मोक्षे च तदनुवृत्तावज्ञत्वादिप्रसंगच्च । अतश्चेत्तन्यमात्रमात्मा । तत्रानिदमि चैतन्ये निरुपाधिरहम्भ्रमः । कर्तृत्वादिस्तुसोपाधिः, सर्पलौहिस्यव. . . क्रमादिति । अत्रत्रमः - सुपुतौ तावदहमर्थाननुवृत्तौ पुनः प्रतिसन्धानानुपपत्ति प्रसंगः । नह्यहमर्थान्तरेणानुभूतमर्थमहमर्थान्तर स्मर्तुमल, अति प्रसगात् । सुपुस्तानपि तदनुवृत्तौ तदानीमपि तत्प्रकाशप्रसंग इतिचेन्न; - विद्यमानस्य प्रकाशनियमानभ्युपगमात् । तदानीमप्रकाशेपि तदनुवृत्तौ किं प्रमाणमिति चेन्न; - पूर्वोत्तरवर्त्यहमर्थ प्रतिसन्धानबलादेव मध्येपि तत्कल्पनात् । पूर्वोत्तरकालावच्छिन्न मध्यकालकल्पनेना स्वाप्समितीदानोतन कालानुसन्धानव दिदानी मतीतकालावच्छिन्नाहमर्थस्यापि प्रकाशोपपत्तेः । ,

(अननु वर्तमानत्वादिति) आत्मातु नित्यइतिभावः (मोक्षेचेति) संसारदशाया महमर्थस्या ज्ञानव्याप्तेरितिभावः । सुपुस्ता वनुवर्त मानावे तत्प्रकाश प्रसंगइत्यपि विवाक्षितम् । (कर्तृत्वादिरिति) कर्तृत्वादि भ्रमोन्तःकरणोपाधिक इत्यर्थः (सुपुस्ताविति) तथाच हेत्वसिद्धिरितिभावः (अतिप्रसंगादिति) देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेन- स्मरणप्रसंगादिति भावः (विद्यमानस्येति) यद्यपि तदाप्रकाश इष्टः, तथाप्य भ्युपेत्येदम् । (तदानीमित्यादि) “ सुपुतौ तावदि ” त्यादे स्वर्कोपन्यासपरत्वात् प्रमाणप्रभोपपत्तिः । प्रतिखन्धानं- प्रत्यभिज्ञानम् । ननु स्वापदशायां स्वापकाळस्या स्फुरणेनेदानीं सप्रतिसन्धानाभावात्कथं तत्कालावच्छे- देनाहमर्थस्य कल्पनमित्याशंस्य कल्पित काळविशिष्ट स्वापानुसन्धा- नपत् कल्पित काळविशिष्टाहमर्थ कल्पनमप्युपपद्यत इत्याह (पूर्वो- त्तरेति) पूर्वोत्तरकालावधिकत्वं विवाक्षितम् । अहद्वर्षस्य राष्ट्रन्तरि- ताव व्याप्त्या मद्भ्यकालकल्पनमिति भावः । (इदानीन्तनेति) इदा

मध्येचाहमर्थाभावे संस्कारधाराभावात्प्रतिसंधानाभावप्रसंगश्च । संविद्य-
रूप भविद्यास्वरूपं वा तदाचारोभयत्वितिचेन्न; - तयोरोपि तदानीमनु-
वृत्तौ प्रमाणाभावात् । नहि ज्ञातारमंतरेण ज्ञानमज्ञानं गच्छातुमलं । अन्य-
था घटादिष्वपि तदवस्थितिप्रसंगात् । ज्ञानाभाव स्तत्रापि विद्यत-
इतीष्टःप्रसंग इतिचेन्न;— भयदभिमतभावरूपाज्ञानस्य तत्र प्रसज्यमा-
नत्वात्, तस्यच तन्निष्ठत्वेन तया नभ्युपगमात् । नच सविस्वरूपस्य
संस्काराधारत्वं, निर्विकारत्वनिर्विशेषत्वविरोधात् । नाप्याविद्यास्वरूपस्य,
तथा सति तस्यैव ज्ञातृत्वप्रसंगात् । नह्यन्यगत संस्कारेणान्यस्य
स्मृतिः सम्भवतीत्युक्तं । उपादानोपादेयभावा दुपपद्यत इति चेन्न;-
क्षणमंगनयप्रसंगात् । सत्कार्यावादाभ्युपगमेनाविद्या तद्विवर्तयो-
रेकत्वा दुपादानं संस्कार उपादेये कार्यकर इति चेन्न;- उपादानो-
पादेययोः काल्पनिकैक्यस्य सौगतमतेपि सत्वात् ; परमार्थैक्यस्य

नान्तनकाळे नुसन्धानमिति सप्तमीसमासः । तदानीन्तन काळा
वच्छिन्नतया स्वापानुसन्धानवदित्यर्थः । (तयोरिति) त्वदभिमत
निराश्रयसंविद ज्ञानयोरित्यर्थः । बाधकमप्याह (नहीति) जानामि
नजानामीति ज्ञानसमानाधिकरणतया नुभूयमानमज्ञानं नाज्ञातरिखंभ-
तीति भावः । अनुवृत्ति मभ्युपेत्यापि दूषयति (नचेति) आत्मनो
ज्ञातृत्वाभावोपपादनार्थं त्वदुक्तया रीत्या संविद एव तदुपापत्या
निर्विकारत्वविरोधा दित्यर्थः (निर्विशेषत्वेति) नच मिथ्यात्वेनपरिहारः,
तथापि तस्या एव ज्ञातृत्वप्रसंगा दितिभावः (इत्युक्तमिति) अह-
मपरान्तरगतानुभवेनाह मर्यान्तरे स्मृत्यसम्भवोक्त्या इदमप्युक्तमायमि-
त्यर्थः । (क्षणभंगेति) तत्रापि कार्यकारणभावेन उपपादनसम्भवात्
प्रतिसन्धानानुपपत्त्याक्षणिकावदूषणं नस्यादित्यर्थः (सत्कार्येति) कार्य-
कारणयोर्भिन्नत्वात् क्षणभगे प्रतिसन्धानानुपपत्तिः, अत्रतु न तथेतिभावः
(परमार्थेति) नच धर्मिसमसत्ताकमैक्यमस्तीति घाट्यं, अन्तःकरणान्तर-

त्य मत्तेष्वभावात् । कदा सुषुप्तिकाले सविद्विद्ययोः सद्भावे प्रमाणं ? सुप्तोत्थितस्य सुखमह मस्वाप्समिति परामर्श इति चेन्न, तेन सुखस्वाप विशिष्ट तदानीन्तनाहमर्थस्यैव निषयीकरणात् । इदानींतनाहमर्थप्रकाशेन तदुपलक्षणमिति चेन्न, - इदानींतन सुखसविद्भ्यां तदानीन्तनस्वापविशिष्टाहमर्थोपलक्षणं किं न स्यात् ? तदानीं महमर्थप्रकाशाभावे कथं तत्परामर्श इति चेत् ? कथन्तदानीमज्ञान सुखसाक्षिसतिप्रकाशाभावे तत्परामर्श ? तत्परामर्शादेव तदा तत्प्रकाशोपि कल्प्यतइति चेत् ? तथाहमर्थप्रकाशोपि कल्पता । उपलम्भनिवृद्धं तत्कल्पनमिति चेत् ? कोयमुपलम्भ ? एतावत् कालं न किं

स्याप्य विद्योपादानकत्वेनातिप्रसंगादिति भावः । सविद्विद्यानुवृत्तिप्रमाणाभावं पूर्वोक्तं प्रपचयित्वा पृच्छति (किंचेति) (सुप्तेति) सुखमनुभवन्नह मस्वाप्समिति सुखमस्वाप्समित्यस्यार्थं, तत्रास्वाप्समित्यविद्यापरामर्शं, सुप्तमिति सविद्व इत्यर्थः । तथासायं स्मद्विष्टमेव सिद्धमित्याह (तंनेति) सुप्तेनस्वापेनचेत्यर्थः (इदानीन्तनेति) इदानीमहमर्थस्य प्रकाशान्तस्य च स्वापसुखाश्रयात्माभेदाद्दद्यात् तथामतीत्युपपत्तेरिति भावः । (तदुपलक्षणमिति) महमर्थोपलक्षणम् । अतस्काळीनतया व्यावर्तकत्वादुपलक्षणत्वोक्तिः । महमर्थव्यावर्तकत्वात् तत्तादात्म्याधिष्ठानं सविद्व्यावर्तकत्वात् (इदानींतनं सुप्तेति) इदानींतनं सुप्ततत्सविद्विशिष्टात्मनि तदानीन्तनस्वापविशिष्टाहमर्थस्याद्दद्यात् तथामतीति विन्नस्यादेति भावः । एवमर्थोपलक्षणात्वे निरस्ते तदानीन्तनाहमर्थं परामर्शोपमिति सिद्धं, तत्रस्वापेहमर्थोपलक्षणात् तदप्रकाशात् न तस्यायं परामर्श इत्याशङ्कते (तदानीमिति) (अज्ञानेति) अज्ञानं सुखसाक्षिणः सविद्विद्यस्य चाभावे कथमज्ञानं सुप्तसविदां परामर्श इत्यर्थः (परामर्शादेवेति) तथा परामर्शादित्यन्वयः । सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शादित्यर्थः (कल्प्यतामिति) सुप्तमहमस्वाप्स

चिदह मज्ञासिप मिलेवं रूप इति चेत्? तर्हि ततएवाज्ञानसुखसाक्षिसंवि
त्प्रकाशकल्पनमपि विरुद्धयेत् । उपलम्भस्य दाहिर्विषयवेदन निषेध
रूपत्वा तत्कल्पन मुपपद्यत इति चेत् ? समः समाधिः । मामप्यहं
न ज्ञातवानित्युपलम्भो विरोधीति चेत् ? कस्य विरोधी? किमह
मर्थस्य, उत तत्संवेदनस्य, उत वेदनमात्रस्य? न प्रथमः, अतद्रूपत्वा
दुपलम्भस्य । नद्येतावन्तं कालं नाह मभूव मिति कश्चि त्प्रतिसन्धत्ते,
अपि तु विद्यमान मपि मां नज्ञातवानिति । न द्वितीयः, एतावन्तं कालं
न ज्ञातवानित्यनेन संबिदमपि न ज्ञातवानिति सधित्संवेदनस्या
पि निषेधप्रसंगात् । स्वप्रकाशेन तदा तत्प्रकाशनम्, निषेधस्तु विषय
प्रकाशस्येति व्यवस्थेति चेत्? तुस्य महमर्थोपि । अत एव न तृतीयः;
स्वपक्षोन्मूलनप्रसंगाच्च । “नाह खत्रयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्यप मह

मित्यत्र सुखादेरिवाहमर्थस्यापि भानाविशेषादितिभावः (तदिति) अहमर्थ
प्रकाशकल्पनमित्यर्थः (तत्कल्पनमिति) अज्ञानादि प्रकाशकल्पनमित्यर्थः
(समइति) अहमर्थस्याप्य बाह्यत्वादितिभावः । किमर्थविरोधितया
उपलम्भ विरोधिता ? उत साक्षादेवेति पृच्छति (कस्येति) (निषेधप्रसंगा
दिति) नज्ञात वानिति सामान्यनिषेधस्य याव द्विशेषविषयत्वा
दितिभावः (निषेधस्त्विति) प्रत्यग्वचतिरिक्तं विषयशब्दार्थः
(तुल्यमिति) मामप्यहं न ज्ञातवानिति निषेधोपि देवदायाकारेणा
हमर्थोच्छेदविषय इति भावः (अत एवेति) विशेषनिषेधरूपतया
अतद्रूपत्वाद्, एतावन्तं कालं न किंचिदज्ञासिपमिति परामर्शविरोधा
च्चाप्यर्थः । (स्वपक्षेति) अज्ञानसंघिदोः प्रकाशस्यापि निषेधप्रसंगा
दित्यर्थः (नाहेति) अत्र न जानातीति प्रकाशननिषेधः प्रकाशकल्पना

मस्मीति नो एवेमानि भूतानि त्रिनाश मेवा पीतो भवती" ति
 सुपुत्रविषयश्रुत्या तदानीं महमर्थप्रकाशकल्पनं विरुद्ध्यत इति चेत् ?
 तर्हि "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्य किञ्चन वेदान्तर" मिति
 तद्विषयश्रुत्येन सन्तिसुखादिप्रकाशकल्पन मपि विरुद्ध्येत, अविशेषात् ।
 तथापि तदानीं-तनमज्ञान मनुभूत मननुभूतं वा? पूर्वत्र सविदोपि
 प्रकाशसिद्धि , स्वप्रकाशत्वात् , उत्तरत्राज्ञानप्रतिसन्धा
 नानुपपत्तिरिति चेन्न;- तदानीन्तनकालस्येव तदानीन्तनाज्ञानस्यापि तदा
 नीमेव कल्प्यमानत्वेन तद्विषयप्रतिसन्धाना[न]भ्युपगमात् । तथापि प्रात
 र्गजाभावादिनयेन तदानीं अधिकरणोपलम्भोवश्यम्भावीति चेन्न;- इदानीं
 मेव कल्प्यमाने मध्यकालवर्तिनि स्वात्मनि योग्यस्मृत्यभावेन ज्ञानाभाव
 स्यापि कल्पनोपपत्तेः । तदानीं अधिकरणोपलम्भस्यावश्यंभावेपि अह

विरोधीत्यर्थः (तर्हीति) संघित्सुखादिरान्तरत्वा दित्यर्थः (तथा-
 पीति) तथाच प्राज्ञेनात्मनेत्यादिश्रुते न किञ्चिदज्ञासिधिमिति परा
 मर्शस्य चाज्ञानसंविद्व्यतिरिक्तविषयतया संकोचः कार्यः, नाज्ञा
 सिधिमिति प्रतीते रन्ययोपपादयितु मशक्यत्वादिति भावः । नचैव
 महमर्थप्रतिसन्धानानुपपत्त्या " नाह खलु न बाह्य " मित्यादिश्रुते न
 किञ्चिदहमवेदिसिधिमिति परामर्शस्य च संकोच स्यादिति वाच्यं; पूर्वोक्त
 रीत्या हमर्थोपलक्षणसम्भवात् । अज्ञानस्य त्विदानीं अननुभवेन उप
 लक्षणासम्भवात् परामर्शस्यैव वाच्यत्वात् (तदानीमेवेति) उद्बोध
 कात् एषे एयः । ननु चत्वरसदे रधिकरणस्य प्रागनुभूतस्येदानीं
 स्मरणेन तत्र गजाद्यभावाकल्पन मस्तु, इहत्वननुभूतस्या ज्ञानाधिकर
 णस्य स्मरणाभावे दयं तत्राभावकल्पनं, इत्यज्ञानाश्रयसंविदनुभव
 वाच्यक इति शंकेते (तथापीति) (इदानीमिति) पूर्वोत्तरजाग्रदध
 रजाग्रच्छिन्नै फयप्रत्यभिज्ञया मध्येपि सत्त्वस्य कल्पनेन तदानीं
 शान्त्यस्ये निषमत् स्तद्वत्तया स्मर्तव्यस्य तथा स्मृत्यभावेन ज्ञानाभाव
 स्यापि कल्पनोपपत्तेः, (तदानीमिति) इह प्रतिस्वन्धीयत इत्यनेन प्रतीति

मर्थस्यैव प्रकाशकल्पना युक्ता । अहन्न ज्ञातवानिति स एवज्ञानाश्रय
 तथा प्रतिसन्धीयते । अतो न कथञ्चिदपि सपुत्रानहमर्थाभावोक्तु
 मपि शक्यः । अहमेव पूर्णं सुप्तं, तथाप्यहमर्थं स्तदानीं नास्तीति स्व
 वचनविरोधाच्च । मुक्तावप्यहमर्थानुवृत्तिं प्रागेव श्रुतिवशाद्दर्शिता । नच
 मोक्षे अहमर्थानुवृत्ता वज्ञत्वप्रसंगः, तथा सति सविदनुत्तारपि
 तत्प्रसंगान् । यथावस्थितस्वरूपप्रकाशो नाज्ञत्वादिहेतुः, अपितु तद्विरुद्ध
 एवेति चेत्^१ तुल्यम् । यदि च मोक्षे ऽहमर्थो न स्यात् मोक्षशास्त्र
 स्याधिकार्यभावः स्यात् । नहि स्ववधाय स्वयमेव बुद्धिपूर्वकारी प्रवर्तते ।
 अहमर्थस्य चाल्य-तविनाशो मोक्षे भवद्भि र्बिभ्यते । सविदात्मन स्वस्य
 च विवेकाग्रहात् प्रवर्तते इति चेत् ? तर्हि स्वविनाशे

मात्रं विवक्षितम् । नच श्रुतिविरोधः, नह्यहमिति न जानातीति
 श्रुतिः, किन्तु अयं मह मस्मीति न जानातीति, तत्रायं मस्मीत्यनेन
 मनुष्यत्वादिरूपेण प्रतीतिरेव निषिद्धयत इति स्वरसतः प्रतीयते ।
 यथा “ कश्चिद्धृषा अस्मा ल्लोकात् प्रेत्य आत्मानं वेद अयं मह
 मस्मीति, अयं यो ह वै तं मग्निं सावित्रं वेद स एवास्मा ल्लोकात्
 प्रेत्यात्मानं वेद अयं मह मस्मी ” त्यादी । नच मामप्यहं च ज्ञातवानि
 त्यनुभवविरोधः, न बाह्यं किञ्चन वेदनान्तरं- न किञ्चिदहं मवेदिष्य
 मिति श्रुत्यनुभवविरोधस्य सविप्रकाशपक्षेपि तुल्यत्वात् (तथासतीति)
 सत्तारदृशायां सविदोप्यज्ञानव्याप्ते रिति भावः (यथावस्थितेति)
 हेतुशब्दो व्याप्यपरः (तुल्यमिति) नाहं मर्थो व्याप्य, किन्तु
 यथावस्थितविपरीतप्रकाश एवेत्यर्थः । ननु सुप्तनिद्रायां मिव मल्ली-
 नो हमर्थं स्वरूपरूपेण वर्तता मित्यत्राह (अहमर्थस्य चेति)
 मुक्तौ निरन्वयविनाशएव त्वपाहमर्थस्येष्ट इत्यर्थः (सविदात्मन इति)
 स्वाभिन्नतया ज्ञातसविदो निरप्यज्ञानात् प्रवर्तत इत्यर्थः (तर्हि)

संविदो विनाश मभिमन्येत । सच स्वविनाश एवति
मन्यमानो न प्रवर्तेतैव । स्वामागस्थानभ्रमात् प्रवर्तत
इति चेन्न; फलस्वरूप मजानत स्तदर्थित्वायोगे नोपायानधिकारात् ।
अहमर्थस्थितिमपेक्षमाणस्य च भग्नमते निय संसारप्रसंगात् । अह
मर्थस्थितिभ्रमेण प्रवृत्तस्याप्यद्वैतज्ञानोदयसामर्थ्या देवानिच्छतोऽप्यहमर्थ
विनाश इति चेत्? तथा सति राज्यकामस्य शिरश्छेदवदपवर्गः स्या
दिति सम्यक् पुरुषार्थपरत्वं शास्त्रस्य समर्थित भवति ।

अस्तु तर्था स्यात्तिकादिदुःखत्रयान्निवातवशात् तदविनाभूताहमर्थ
स्यापि विनाशोभिमतइति । तदपि मन्द, “तमेव विद्वानमृत इह भवति,
तमेव विदित्वाति मृत्यु मेता”त्यादिभिर्मृत्युतरणेहेतुतया श्रुतस्य
ब्रह्मवेदनस्य साक्षा न्मृत्युहेतुत्वप्रसंगात् । “ ब्रह्मैव भवति, सर्वहृदयः
पश्यति ” इत्यादिभिर्निरोधप्रसंगाच्च ।

भेदाग्रहइत्यर्थः (फलेति) अधिष्ठाप्रन्धिषिष्टपस्य त्यन्मते मोक्षतया
दितिभाषः (नित्यसंखारेति) अहमर्थस्थिति मपेक्षमाणस्य तद्विरुद्ध
मोक्षसाधने प्रवृत्त्यनुपपत्ते नित्यसंखारप्रसंग इत्यर्थः । मोक्षोऽप्यहमर्थ
स्थिति भ्रमेण तासाधनेप्रवृत्तस्य मोक्षस्वैतस्यतीत्याशकते (अहमर्थेति)
(तपासतीति) स्वस्वैव नाशे स्वसम्बन्धितया काम्यमानपुरुषार्थस्या
सिद्धेरेव न्यायावतारइतिभाषः (तदपीति) संसारोद्घानिष्टत्वात् मृत्यु
सिद्धेरेव भतःस्वनिवृत्तिरपि तदुद्घानोच्छेदकाद्येनानिष्टत्वात् न्मृत्यु
रेवोऽर्थः (प्रद्विषेति) विनष्टस्यप्रोदितुरहमर्थस्य ब्रह्मभाष सर्वदर्शन

अस्तु तर्हि ज्ञप्तिरूप एवात्मा मोक्षशास्त्राधिकारीति चेन्न; तस्य ज्ञातृत्वमन्तृत्वाद्यसम्भवेन श्रवणमननाद्ययोगात्, नित्यमुक्त स्वभावतयाऽपवर्गाधित्वासम्भवाच्च । ज्ञातृत्वदुःखित्वाध्यासा तस्यै मुप पद्यत इति चेन्न; तदध्यासप्रलापाना मन्यत्रोत्सारितत्वात् ।

एतेनात्मनोऽपवर्गार्थमहमर्थरूपो ज्ञाता प्रवर्तत इति च प्रयुक्तं, दृष्टा दृष्टरूपप्रयोजनान्तर मन्तरेण परार्थं स्वानर्थम्य परमकारणिकै रप्य नभ्युपगमात् । तदेतत्प्रियतमोजीवनार्थं मुण्डोपहारवदित्यायात्तम् । अपि च - यद्यहमर्थो नात्मा कथं मनात्मनि देहे ऽहवृद्धिः देहात्मभ्रम इयु च्यते? सोहे त्वत्पक्षे देहाहंकारभ्रम इत्यभिधीयते । आत्माहंकारयो रैक्यभ्रमा देहाहंकारभ्रम एव देहात्म भ्रम इति चेन्न; तद्भ्रमस्याद्याप्य सिद्धेः । संविद्रूपस्यचाहंजानामीत्यादिना तद्धर्मभावादित्रिरुद्धधर्मवत्तया प्रतीयमानस्याहमर्थेन देहेन वा तादृशभ्रमप्रसंगाभावात् । ततश्च देहा त्मत्वादनिराकरणप्रयासोऽपि निरर्थकः स्यात्, देह श्वैतन्यमिति चार्वाकै रप्यनंगीकारात् । देहस्याहन्त्वचेतनत्वादिप्रतिक्षेप एवहि ता न्प्रतिक्रियते ।

भावयोरसम्भवादितिभावः (ज्ञातृत्वादिति) ज्ञातृत्वादिस्वरूपायोग्यस्य श्रवणादिकं न्नसम्भवतोऽर्थः । आदिशब्देन ध्यातृत्वापरपर्यायं चि ज्ञातृत्वं विषक्षितम् । ज्ञातृत्वमत्र श्रोतृत्वं, श्रवणेजानातेः श्रुतौ प्रयो- गात् (सर्वमिति) श्रवणादिकं अपवर्गाधित्वचेतयर्थः (एतनेति) दक्ष्यमाणेनेत्यर्थः (आत्माहंकारयोरिति) अहमिति आत्माहंकारयो रभेदाद्वाचा दहंशकृशस्यप्रापि देहेहंकारतादात्म्यवत् आत्माभेदोऽपि प्रती यतइत्यर्थः (तद् भ्रमस्येति) अहंकारात्मभ्रमस्य तदर्धानदेहात्मभ्रमस्य चेत्यर्थः । एतदेवोपपादयति (संविदिति) परेण संविदेष्वत्मतयां-

अन्यथा तेषां सिद्धसाधनात् । यदि चाहमर्थो नात्मा, तस्य प्रत्यक्त्र
मपि न स्यात्, अहम्बुद्ध्यैव प्रत्यगर्थस्य परागर्था द्विवेकात् । “युष्मद
स्म प्रत्ययगोचरयो” रित्यादि हि भवदीयभाष्ये प्युक्त । नन्वहमर्थविषये
शब्दय मस्ति, तत्र तत्प्रकाशाश प्रत्यक्पदार्थः, तदर्धानप्रकाशोह-
न्त्वाशः परागर्थ, इदं रजत मिति भ्रमे शुक्तिरजताशभेदवदिति । तद
प्याशामोदकमात्र, इदंप्रत्ययेपि कश्चि त्प्रत्यगशोस्तीति निष्कर्षप्रस
गात् । उपलम्भनिरुद्ध स इति चेत् तुल्य । अहंप्रत्ययविषयेपि

गीकारात् तस्याश्चाहमर्थधर्मतया प्रतीयमानत्वेनाहमर्थभेदाध्यास स्त
दर्धानो देहभेदाद्भ्यासश्च नसम्भवतीत्यर्थः । (अन्यथेति) चावां
कैश्चित्प्रत्ययस्य देहधर्मतर्यागीकारा दितिभावः (नन्विति) अहं बुद्धि
विषयत्वं परागर्थात् भेदेप्रयोजकं नभवतीतिभावः (इदंप्रत्ययेपीति)
प्रत्यगंशोहमर्थः, तेन तत्रापि सतएष प्रत्यगंशाद्यादिष्टापत्तिरिति
परास्वम् (उपलम्भेति) इदमहं नभवतीत्युपलम्भ विरोधादित्यर्थः ।
(तुल्यमिति) अहमिदं नभवामी त्युपलम्भविरोधा न्नाहंप्रत्ययविषये इदमश
इत्यर्थः (अहंप्रत्ययेति) परेणपरस्य अयमित्येषानुमानादित्यर्थः ।

यदुप्याह नवीनः -

युक्तिसौष्यहकारातिरिक्त आत्मासिद्धयति । तथाहि -
अहमनुभवविषयो ऽन्तःकरणे तिरिक्ताहमिति ज्ञानविषयो
या स्वमकाशान्योषा, न स्वद्रष्टा स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृकोषा, इत्याद्यात्,
स्वमकाशात्वा नधिकरणत्वाद्वा ; षटादियत् । अहमनुभवोहमिति
व्यवहारहेतुमकाशः । नच पराभिमतारमत्वेसिद्धसाधनं, पक्षतायच्छे-
दकैवये अंशतसिद्धसाधनस्या दोषत्वात् । मतान्तरेणु विषयपदस्य
विशेष्यपरत्वात् स्थिद्धसाधनम् । नच ज्ञानानाश्रयत्वमुपाधिः, वृत्तिज्ञान
विषयापामन्तःकरणे साप्याभ्यापवात्वात् । प्रकाशान्वस्या[स्य रश्] स्मन्मते

निरधिकरणत्वेन तदनाश्रयत्वाप्रसिद्धेः । नच प्रकाशात्यन्ताभावाश्रयत्वं, साधनव्यापकत्वात् । सुषुप्त्यादी ज्ञानानाश्रयत्वस्यात्मावा प्रयोजकत्वेन तदनाश्रयत्वस्याप्यनात्मत्वे अप्रयोजकत्वात् । नन्वह मनुभवातिरिक्त प्रकाशमात्रविषयत्वमुपाधिः; अहमनुभवविषयत्वा दन्यदीयपरो क्षल्लानविषयत्वाच्च पक्षस्यसाधनव्यापकता , अतोह मनुभवातिरिक्त पदं मात्रपदंचेति चेन्न;- देहादौ साध्याव्यापकत्वात् । उपाध्येकदेशस्य साधनस्यलाघवेन उक्तलाभ्यप्रति प्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वनिर्णयाच्च । किंचाह मनुभवविषयत्वात्प्रत्वे प्रतिशरीरं दुःखादिधर्मिणस्तस्यभेद आवश्यक इतिगौरवम् । तदतिरिक्तस्यतु भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवम् । नचाहमर्थान्यात्मकल्पनागौरवं, त्वयाप्यन्तःकरणात्मभेदस्वीकारात् । अहमनुभवगोचरस्या त्मत्वेतु विवादः । नचैव महमनुभवगोचरस्य ज्ञानाद्याश्रयत्वानुभवविरोधः, ज्ञानाद्याश्रयस्यात्मत्वनियमग्राहक प्रमाणाभावात्, आत्मग्राह्यत्वेनबुद्ध्यादीनां रूपादिवदनात्मधर्मत्वात् । नचैवं दुःखाद्याश्रयस्य तद्द्रष्टृभेदानुभव विरोधः, चैतन्यतादात्म्यारोपात् तद्रुपपत्तेः । नचोक्तानुमाना दुःखाश्रयस्यात्मभेदे सिद्धे तदभेदारोपो यमनुभवः, तद्भेदस्त्व अनुभवविरोधात् नानुमानात्सिद्धचक्षीति वाच्यम् ; तथासति गौरोहमित्यनुभवविरोधात् देहातिरिक्तात्मनोप्य सिद्ध्यापातात् । ममशरीरमितिप्रत्यक्षं कृतहानादिप्रसंगयुक्तिसहकृतं तदभेदप्रत्यक्षबाधकमितिचेत् ? तर्हि दुःखिनोममामेतिप्रत्यक्षं तद्द्रष्टृकस्य दुःखादे रतद्भ्रमत्वनियमतर्कसहकृतं दुःखाश्रयस्याभाभेद प्रत्यक्ष बाधकमस्तु । अन्तःकरणमेवाहि अहमर्थः, तदवच्छिन्नचैतन्यं ततोऽन्यदिति ममात्मेति भेदप्रतीतिः । नचममान्तःकरणमितिधीर्मुख्या, ममात्मेति तूपचारोस्त्वितिवाच्यं ; दुःखाद्याश्रयाहमर्थाभेदे गौरवस्योक्तत्वात् । अथवा ममात्मा ममान्तःकरणमिति प्रतीतिद्वयस्य भेदांशोबाधकाभावात् यथार्थत्वम् । नचात्मनो न्तःकरणस्य वा एकस्य ममताधिकरणात्वात्

भ्रान्तपुरुषप्रतियोगिकात्वात् । नच जीवस्य स्वरूपेण विलयोक्तिः,
 प्रत्यभिज्ञाविरोधात् । कृतहानादिप्रसंगात् । सत्सम्पत्तिविरोधाच्च ।
 उपाधिलये जीवस्य तदभिमानिनोपि लयोभवति, सत्सम्पत्ति वाक्य
 नुसारेण पुरुषलयवाक्यस्य तथैवार्थवर्णनात् । तदुपाधे. विच्छेदे
 श्रुपद्विते लयशुद्धदर्शनात् सउपाधि जीवतादात्म्यापन्नोद्द मभिमान
 गोचरः, तस्यैवलयः, अन्यथा जाग्रतीव सुषुप्तावप्यहमाकारपरामर्शः स्यात् ।
 तथात्वे चाहमित्यभिमन्यमान एवास्वाप्समिति परामर्शप्रसंगः, तस्याहु
 भवनियमात् जाग्रतितदनुभवतया निर्णीतचैतन्यस्य तदापिसत्त्वात् ।
 सुषुप्तौचैतन्यस्याभावे सुखादिपरामर्शस्याप्यभावापातात् । नचान्तः[हं-
 कार]करणविनाशे प्रत्यभिज्ञानविरोधः, भद्रमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यस्य
 तद्विषयस्यावस्थानये प्यनपायात् । उपाधावहंकारे प्रत्यभिज्ञानस्य
 जातिविषयत्वात् । अहं निर्दुःखः स्वामिति स्वापेप्रवृत्तिरपि भद्रमनु-
 भवगोचरस्य चिदात्मनोद्भवात् दुःखाश्रयस्य दुःखाभावार्थम् । किंच
 दुःखाभावस्यापि सुखविशेषत्वात् स्वापे दुःखाभावजन्यसुखस्या हंका
 रेनुपपत्तेः, नित्यधर्मरूपे तस्मिन् ज्ञानाभावाच्च, स्वरूपसुखाभि व्य-
 त्तपर्यं स्वापेप्रवृत्तिः । अहंकारात्मवादे तन्नसंगच्छते । नचानुभव
 स्मरणयोर्वैयधिकरण्यं, कृतहानाकृताभ्यागमोवा ; तदापि सूक्ष्म
 रूपान्तःकरणावच्छिन्न चैतन्यस्यसत्त्वात् तावतैवातिप्रसंगपरिहारात् ।
 स्थूलरूपस्यानाशात् तत्कृतकर्मनाशेपि तत्फलस्य तदुपाहितएव जीवे
 कालान्तरेपि सेषादिककवत् सर्वज्ञेश्वरकर्तृकस्य नियमोपपत्तेश्च ।

ननु किं सूक्ष्मत्वं ? कारणात्मना प्रतिपत्तिरिति चेत् ? किं का-
 रणमेषवर्तते, उक्तकार्यमपि ? आद्येजान्तःकरणसत्त्वं, द्वितीये नजाग्रद
 वस्थातो विशेषइति चेन्न ; सूक्ष्मतायां अनिर्वचनीयत्वेन भेदाभेदाभ्यां
 दुर्निरूप्यत्वस्यानुकूलत्वात् । नच तत्र प्रमाणाभावः, सतोसतोद्योतस्य
 नुपपत्त्या “ असद्वा इदमग्रमसी ” इति श्रुत्याच कार्यमात्रेवस्था
 ; श्रुपेयत्वात् । अनभिष्यक्तरूपस्यैवात्रा सच्छब्दाप्यत्वात् । तुच्छाद्ये भा-

सीदिति विरोधात् ; परामर्शोविद्यावच्छिन्नस्यैवेति केचित्, तदा तु न स्मृत्यसम्भवचोद्यावकाशः । नच मितत्वहेतोरसिद्धिः, परिच्छिन्न स्यात्तम शब्दार्थत्वव्याघातात् । “ यश्चास्यसन्तुन्नतोभावस्तस्मादात्मेति गीयते ” इति वचनाच्च । नचात्मत्वं जातिरेव, तन्नानात्वसिद्धेः पूर्वं तदसिद्धेः । आत्मनानात्वे गौरवाच्च । परेषान्तु सुखमहमस्वाप्स मिति परामर्शोत्पन्नः, अहकाराननुभवात् कादाचि र्कस्य तदनुभवस्य सुपुत्रावसम्भवात्, नित्यस्यात्मान्यस्याभावात्, विषयस्यवास्व प्रकाशत्वादित्युक्तत्वात् । सुपुत्रो जाग्रतीवाहमित्यनुभवादशनाच्च चिद्रूपात्मत्वावृत्तत्वात्, अभिव्यञ्जकान्तः करणाभावाच्च न तदा विशेष्यः प्रकाशते । तस्मादहमिते ज्ञानविषयो न स्वद्रष्टा, तस्मिन् प्रकाशमानेपि अप्रकाशमानत्वा दित्यनुमानमापि साधु । प्रकाशमानत्वं प्रकाशप्रयुक्त सशयाद्यगोचरत्वं, तदभावोप्रकाशमानत्वं । सुपुत्रावहंकारसंशयाभावो न स्वप्रकाशप्रयुक्तः, किन्तु धर्मिज्ञानाद्यभावात्, इति नविशेष्या सिद्धिः । नच ब्रह्मणि व्यभिचारः, स्वव्यगहारहेतुप्रकाशानाश्रयत्वस्य साध्यस्य सत्वात् । नच विशेषणवैयर्थ्यं, अहंकारस्यात्माभेदे तत्प्रकाशदशायां अप्रकाशमानत्वस्यायोग इति अप्रयोजकत्वनिरासार्थत्वात् । पराभिमतत्वं निषेधात् ननिषेध्याप्रसिद्धिर्दोषः । परामृत्यमानात्मारोपात्तु अहंकारस्य परामर्शविषयताप्रतीतिः । अनुकूलतर्कवत्त्वाच्च नाप्रयोजकत्वं । अत एवाहंकार आत्मा ज्ञानाश्रयत्वादिति न सत्प्रतिपक्षत्वम् । किंच जन्यज्ञानविवक्षाया मसाधारण्यं, अजन्यज्ञानविवक्षाया मसिद्धिश्च । नच जीवान्तरेश्वराभ्या मर्धान्तरता, गौरवात् । तद्भेदनिराकरणात्पत्वात् एतस्य । द्वैतज्ञानमनुभवाविषय स्तस्यैवाहमनुभवे प्रकाशमानस्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इतिवासाध्यम्, अतोनात्यान्तरतेति ।

अत्रोच्यते । पक्षतावच्छेदकैक्ये शतस्त्रिंशत्साधनस्यादोषत्व पक्षे घटादिव्याघर्तक विशेषणव्यर्थम् । पक्षान्तरेच घटादिव्याघृत्यसिद्धिः, घटादिज्ञानस्याहंकारगोचरसंशय विरोधित्वेन घटमहमद्राक्षामिति त

द्रोचरस्मरणे व्यषहारादौ च जनकावस्य त्वयास्वीकारात् । अहंकार-
 रावच्छिन्नचैतन्यमेव तद्व्यवहारहेतुरिति पक्षेऽपि अहंकारावच्छिन्न
 चैतन्याश्रयस्त स्वाप्नार्थबुद्धिसुखदुःखादे व्यावृत्त्यसिद्धिः । तथाचांशत
 स्विद्धसाधनता । घटाद्यनुभव एव घटमहमद्राक्ष मित्यहकार
 व्यषहारास्मरणादि हेतुरिति मत तद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्वेन बाधः ।
 अहंजानामीति प्रतीते वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्याश्रयत्व विषयत्वेन त्वया
 निर्वाहात् । अहंकारावच्छिन्नचैतन्यं तद्भासकमितिपक्षेऽपि तस्यप्रति
 विबोधाधि भूतान्तःकरण गतत्वाद्बाधः, प्रतिविम्बस्योपाधिभूत दर्प-
 णादिगतत्वात् । अहं त्वमादि पदजन्य शाब्दवृत्त्यवच्छिन्न प्रका-
 शाश्रयत्वासाधनत्वमतेत्यमादिपदजन्य ज्ञानस्याप्य परोक्षत्वाद्परो-
 क्षविशेषणोऽपि बाध एव । धर्मादौ व्यभिचारश्च । प्रकाशरूपात्मनोऽपि
 राश्रयत्वेन रश्मते साध्याप्रसिद्धिश्च ।

यदुक्तं यं प्रतिह्यनुमान स्वप्रमेयं साधयति तस्यसिद्धिरपेक्षिता,
 खाचात्रास्त्येवेति । तत्र, परस्यपक्ष एव प्रकाशाश्रयत्व प्रसिद्ध्या तद्रु-
 पजीव्य प्रवृत्तानुमानस्य परंप्रत्येव तद्बाधकत्वायोगात्, अग्न्यनौ-
 षण्यानुमानवत् ।

यच्च मुक्तिकाली नात्मपदार्थो न भवतीति साध्यम् । तदपि
 न, मुक्तिकालीनेति विशेषणवैयर्थ्यात् । नचात्मशब्दार्थकथनमेव त-
 दितिवाच्यं, क्रममुक्तिपक्षे बाधात् । एकमुक्तिपक्षे मुक्तिकाला
 प्रसिद्धेः । नच मुक्त्याश्रयो न भवतीत्यर्थः, तदनाश्रयत्वेऽपि स्वमत
 इवात्मत्वसम्भवात् । अविद्या निवृत्तिरूपत्याभावसाधनेऽपि बाधः ।

यच्च स्वव्यतिरिक्तद्रष्टृक इति साध्यम् । तत्रपुरुषान्तरेणार्थान्तरत्वं ।
 तत्र यदुक्तं द्रष्टृनेकत्वे गौरवान्त्वार्थान्तरतेति । तत्र, तथाऽपि द्रष्टृस्य
 साध्यं व्यर्थमाधिकं । नच स्वेनैवार्थान्तरता, अहमनुभवविषयाणा यद्गुणो
 द्रष्टृत्वे गौरवात् । दृष्ट्रूपस्यात्मनः प्रकाशयत्वाभावात् बाधः । कल्पितमेदेन

वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वमस्तीति चेत् ? तर्हि पुरुषान्तराहमर्थस्यापि
 वृत्त्यवच्छिन्न चैतन्याश्रयत्वात् सिद्धसाधनं केनापि दुर्वारं । परमार्थत-
 प्रकाशाश्रयत्वसाधने बाधएव । अप्रयोजकत्वं च । नचाहमनुभवविषयस्या
 त्मत्वे प्रतिशरीरं सुखादिधर्मिणस्तस्यभेद भावश्यकइति गौरवं, तदारंति
 यतस्य भेदे प्रमाणाभावाल्लाघवमितिवाच्यं; प्रत्यक्षादि सिद्धस्य द्रष्टा-
 त्मभेदस्योपाधिकात् सद्विलक्षणत्व कल्पनायां द्वयोरहंप्रतीतिविषयत्व
 कल्पनाया मप्रतिपन्नैक्य कल्पनायां प्रत्यह महंकारस्य चिन्म्वरत्वेन
 प्रतिजीव मनन्ताहमर्थकल्पनायामेवञ्च गौरवात् । नच दुःखाश्रये
 मुमुक्षुवभिलषित निरतिशय सुखासम्भवान्मोक्षार्थं प्रवृत्त्यनुपपत्तिस्तर्कः,
 प्रमाणबलात् कालविशेषे तदुपपत्तेः । घैपयिक सुखाश्रये तत्रैव
 निरतिशय दुःखाश्रयत्ववत् रागेद्वेषादिवदेकाश्रयत्वाविरोधाच्च । हुषोच्छे
 दार्थं प्रवृत्तिरप्युपपद्यते, आत्मस्वरूपे विद्यमानएव तदपरिणामभूतस्य
 दुःखस्योच्छेद संभवात् । मनसउपादानत्वं त्वसिद्धमेव । नच हेतुच्छित्ति
 रपि बाधिका, अहमर्थस्य स्वसमवेतजन्यज्ञानविषयत्वात् तत्राव्याप्य
 वृत्तित्वाभावे बाधकाभावात् । किञ्च सूक्ष्मवस्तुसंयोगा देव
 स्थूलोत्पत्तिस्त्वयापि वाच्या, तत्राप्यवयवार्गीकारे ऽनवस्थाप्रसंगात्
 तत्रसंयोगो व्याप्यवृत्तिः कथं चिदव्याप्यवृत्तिर्वास्वीकर्तव्यः । सन्निक-
 र्षाजन्यस्यापि त्वन्मते शाब्दमत्यक्षवदनुभवबलेन प्रत्यक्षत्वोप-
 पत्तेः । किञ्च मांजानामीत्यहमर्थविषयकतया लुभूयमानं ज्ञानं नचै-
 तन्यस्वरूपं, तस्याहमर्थानाश्रितत्वात् ; नाप्यहमाकार वृत्त्य वच्छिन्नचै-
 तन्यं, क्लृप्तकारणाभावेन त्वदुक्तरीत्या तदसम्भवात् । नच सावृत्तिर्न
 ज्ञानमितिवाच्यं, जानामीत्यनुभव विरोधात् । क्लृप्तकारणाभावेन व्यग्र-
 द्वारासिद्धिप्रसंगाच्च । नापि घटादि वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यं, मामहं जाना-
 मीति विषयत्वानुभव विरोधात् । तत्सन्निकर्षाजन्यत्वेन तद्विषयत्वासम्भ-
 वात् । विषयत्वानुभवे च मानाभावेन दृश्यत्वहेत्वसिद्धेः ।

यच्च जीवस्य स्वप्ने श्रयमाणोघिलयः अहमभिमान गोचरोपाधि
 कयादेव वाच्यइति । तन्न, अहमभिमानविषय शरीरनाशेपि जीवनाश्राव्य

पदेशात् । अतो "नाह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं ज्ञानात्प्रयमहमस्मि " इत्यु-
क्तदेवत्याद्यभिमानाभावोपपादकः धर्मभूत ज्ञानसंकोचावस्थाया एव वि-
वक्षासम्भवेन्तःकरणस्याहमर्थत्व-साधकत्वात्तद्धेः ।

यच्च सुषुप्तावहमर्थसत्त्वे स-प्रकाशेति तन्न, इष्टत्वात् नचाहमित्यभि-
मन्यमानएवास्वात्ममिति परामर्शप्रसंगः, आत्मस्वरूपस्य स्वप्रकाशत्वेपि
स्वस्यैवाभिमतिरूपत्वेन तदाश्रयत्वाभावात् । नचाहमित्यभिमति नास्मिति
परामर्शप्रसंगः, ज्ञानभावस्य स्वरूपाप्रकाशत्वात् ; अह नवप्रकारकत्वस्य
स्वाप्रकाशत्वाच्च । अहमर्थस्तु परामृश्यते अहमस्वात्ममिति । अतस्तस्मात्
मावश्यकं । अहमेव पूर्वं सुप्तइति प्रत्यभिज्ञाविरोधाच्च । नच चैतन्य स्वरू-
पस्य सत्त्वात् तद्रूपपत्तिः, तावन्मात्रस्याहमर्थत्वाभावात् । नच जातिवि-
षयाप्रत्यभिज्ञा, पुरुषान्तरेरि तथा प्रत्यभिज्ञाप्रसंगात् । नापि भ्रमः, बाध-
काभावात् । अनेनाहमर्थेन पूर्वाहमर्थस्या ननुभवेन संस्काराभावेन
भ्रमासम्भवाच्च । किञ्चानुभव-स्मरणयोः वैधिकरण्यं, कृतहानादि प्रसंगश्च ।
नच सूक्ष्मरूपेण परिहारः, संस्कारधर्मादेः पूर्वाहंकारगुणत्वे तद्वि-
कारद्रव्यत्वे च तद्विनाशविनाशात् । नन्वेक मेवान्त-करण द्रव्यं
क्रमेण स्थूलसूक्ष्मावस्थे आपद्यतइति द्रव्यैक्यात्राति प्रसंगलेशोपि, स्थू-
लावस्थस्याहमर्थत्वात् सुषुप्तावहमर्थाभावात् प्रसंगश्चेति चेन्न ; -
स्वरूपविषयत्वासम्भवेन कथञ्चि त्रिविंहणीयाया लयश्रुतेर्लाघवेन
सम्प्रतिपन्न जन्यज्ञानविषयत्वोपपत्ता वन्त-करण लयपरत्वक-
ल्पनाया अनुपपन्नत्वेन . निरुक्तमक्रियार्या कल्पकाभावात् ।
किञ्च " स्यथाशकुनि स्तूत्रेण प्रबद्धो दिशंदिशं पतित्वान्प-
त्रायतनं मलब्धावन्धन मेवोपाश्रयते एषमेव खलुसोम्यैतन्मनोदिशं दिशं
पतिषा न्यत्रायतनमलब्धा प्राणभेदोपाश्रयते प्राणवन्धनं हितोत्पन्नः "
इति मनसो व्यापारोपरममात्रं श्रूयते । अविद्यावच्छिन्नस्यैवानुभवः
परामर्शश्चेति पक्षेच देवदत्तानुभूतस्य यज्ञदत्तेन स्मरणप्रसंगः ।

यच्च सुखाभिव्यक्तयेस्वापे प्रवृत्तिः, अहंकारात्मघादे तत्रपुञ्जप-
दिति । तन्न, स्वापजन्य सुखांगलाषवाद्यर्थ स्वापे प्रवृत्तिसम्भवात् ।

किंच अभिव्यक्तिर्न प्रकाशमानं, तस्यनित्यसिद्धत्वात् । नाप्य
विद्यानिवृत्तिः, ज्ञानसाध्याया स्तस्या. स्थापसाध्यत्वात् ।

यत्तु सुखमहमस्वा प्समिति परामर्शः परस्यानुपपन्नइति । तन्न
परामर्शा सिद्धेः । सुखविशिष्टाहमर्थस्येदानीं मनुभवात्स्वापस्यानुमा
नात् । तस्मिन्प्रकाशमानेऽप्य प्रकाशमानत्वादिति हेतुर्प्यसिद्धः । यथाचाह
मित्यभिमन्यमानेनास्वाप्समिति परामर्शस्तथोक्तम् । प्रत्यक्षबाधितानि
चानुमानानि, दुःखाद्याश्रयस्य तद्द्रष्टृभद्रानु भवात् । नच
चैतन्य तादात्म्यारोपात् तद्द्रुपपत्तिः, तथासति मामहं जानामीति
नस्यात्, अहं ममदृशिरित्येव स्यात् । बाधकाभावाच्च न भ्रमः ।
नच दुःखिनो ममात्मेति प्रक्ष तद्द्रष्टृकस्य दुःखादे रतद्भ्रमंत्वनि-
यमतर्कं सहकृतं बाधकम्, अपयोजकत्वेन नियमासिद्धेः ।

किंचेयं प्रतीति लौकिकानां वैदिकानां वा ? नाद्यः, लौकि
कानां हि आत्माहंत्वेनवा ज्ञानाद्याश्रयतयावा प्रतीयते । नच ममाहमिति
वा ममज्ञानीतिवा प्रतीतिरस्ति । न द्वितीयः, शास्त्रतो देहातिरिक्त तदधि
ष्ठात्रात्मज्ञानेसति अनाद्य विद्यावशात् देहे अपरोक्षतोह भ्रमस्य विद्यमान
तया शरीरसम्बन्धित्वेनैवतद्द्रुपपत्तेः । दुःखस्यापि शररिद्ध्यासात् दुःखिनो
ममात्मेति प्रतीत्युपपत्तिः । अन्यथा हमर्थसम्बन्धितयैव प्रतीतौ केन
रूपेणात्मा प्रतीयते? नतावदहंत्वेन ज्ञानित्वेन वेत्युक्तं । ममसाक्षी
त्यादिस्वेच्छा कल्पित ज्ञानंतु न प्रमाणं । नचा नुमानेन बाधः, तर्काणां
निरासात् । तस्मादबाधित प्रत्यक्षबाधितान्यनुमानानि ।

किंचाहमनुभव विषयः स्व द्रष्टा, ज्ञानाश्रयत्वात्, व्यतिरेकेण
घटवदिति । नचा प्रयोजकता, अहमर्थस्य द्रष्टृभेदे ईश्वरस्याहं
बुद्धयभावप्रसंगात् । श्रयतेच-“ हंताहमिमास्ति स्र” इत्यादिना । स्मयंते
च “ अहं कृत्स्नस्य जगत ” इत्यादि ।

किंच “ आत्मानं चै द्विजानीयामहमस्मी ति पुरुषः ।

वस्तु-व्येदमश परकीयानुमाना दृश्यत इति चेत् ? तर्हि तत्रैवेद
 मप्रत्यय गोचरे प्रत्यगशोपि सिद्ध इति तद्वदेन घटादिष्वपि तत्क
 ल्पनाप्रसंग । नात्र परात्मनोद मश प्रतीयते, अपिव्येकमेव व
 स्त्वशभेद मन्तरेणापि प्रतिसम्बन्धिभेदेना हन्त्वेदन्त्याभ्या प्रकाशत
 इति चेन्न, अहमर्थप्रकारो व्येकस्येव पुत्रत्वेन पितृत्वेन प्रतीतिवत्
 इदमशभानप्रसगात् । तत्रापि कदाचिदय महमस्मीति प्रतिभतीति
 चेन्न देवोह मित्यादिषु देवादिशब्दवत् विशेषणविरक्षया तत्रेद
 शब्दप्रयोगात् । तस्य चाशस्या स्माभिरपि परत्वाभ्युपगमात् ।
 प्रतिसम्बन्धिनिग्न्योहमर्थो न स्वरूप भ्रितु गर्हतीति चेन्न, - पुत्रा
 दिष्वपि तत्प्रसगात् । प्रतिसम्बन्धिनिरपेक्ष मनुष्यत्वाद्याकारान्तर दृश्यते,
 अत एतन्न दोष इति चेन्न, अत्रापि वस्तुत्वचेतनत्वाद्याकारान्तरसिद्धे ।

नन्वहशब्दप्रत्यभिज्ञाना दहकार एवाहमर्थ इति निश्चीयते,
 सच क्षेत्रान्तर्भूतो भगवता परिगणित, “महाभूता-यहकारो बुद्धि
 रव्यक्त भेवच” इत्यारभ्य “एतत्क्षेत्र”मिति वचनात्, “निर्ममो निरहकार”
 इत्यादिषु च हेयतया यमुपदिश्यते, अतो नात्मा भ्रितु गर्हतीति । तद
 सत्, बुद्धिशब्दप्रत्यभिज्ञानेन भवदभिमतसन्निदोपि बुद्धिपर्यायवाच्य
 महत्त्वानतिरेकप्रसगात् । अन्यतयायाद्यकार्योपकरणत्वभात्रेण
 तत्र बुद्धिशब्द इति चेत् ? तर्हि अनात्मनि देहे अहमभिमानाद्यकार्यकर-
 तया त्राप्यहकारशब्द इति भाव्यम् । अहम्भावात्तरहेतुव न शब्द
 शक्त्या प्रतीयत इति चेन्न, अभूततद्वाप्यर्थच्चिप्रयय मुत्पाद्य व्यु
 त्पत्त्या तदुपपत्ते । क्षेत्रा तर्भावपरिगणन तु बुद्धे रप्यत्रिशिष्टमिति । स-
 विदोपि क्षेत्रबुद्धिनिक्षिपे नैरात्म्यवादप्रसग, समाधि श्व समान एव ।
 निरहकार इत्यादिषु गर्भपर्यायोहकार उत्कृष्टननामानहेतुवा दनर्थ
 हेतुरिति हेयतयोपदिश्यते, न पुन रहमर्तोऽहकारतत्त्व वा, तयो रूपापि
 मन्तरेणानर्थहेतुत्वाभावात् । तथाचस्यु पने रेव हेय वापत्ते । नचा
 हभान स्वरूपेणसक्त शक्य, त्यागमुद्धावपि तदनुप्रवेशान् । ९

मूर्छादिषु तस्यागाभ्युपगमेपि नासौ स्वशक्त्या, देवादापन्नत्वात् । अहं
भावस्य चोपादेयत्वमेव श्रुत्या प्रतीयते-“ अथातोहंकारादेशः, अहमेवा
धस्ता दह मुपरिष्ठात् ”-“ त्वं वा अह मस्मि भगवो देवते अहं चैत्वमसि
भगवो देवते तद्योहं सोसौ ये सौ सोह ” मित्यादिषु । “ तत्त्वमसि ” निरू-
पणे चैत्रा मन्नाधितं सामानाधिकरण्य मनुसन्धेय मिति सिद्धमनारो-
पितज्ञातृत्वविशिष्टोहमर्थ एवमेति ॥

इति श्रीकवितार्किकोसहस्य सर्गतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य वेदान्ताचार्यस्य
कृतिषु शतःपूर्ण्यां अहमर्थात्मत्वसमर्थन भंगवादः पट्विंशः ।

किमहं कस्यकामाय किमर्थमनुसचरेदि ” ति निष्कृष्टात्मविषयकं
ज्ञानमहंत्वप्रकारतयाभिलपन्तीश्रुतिः अहमर्थस्यानात्मत्वे विरुद्धयते ।
“ अनात्मन्येष न दोषाय शब्दोहमितिपो द्विज । अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दोवा
भ्रान्तिलक्षण ” इति स्मृतिश्च । तत्रहि दोषत्वं भ्रान्ततापादकत्वं, उत्तरत्र
भ्रान्तिलक्षण इत्युक्तत्वात् । शब्दोहमित्यत्र बुद्धिरपिवाक्षिता, उत्तरत्रात्म
विज्ञानमित्युक्तत्वात् । साच बुद्धिरहमिति शब्दसमानविषया अहमिति
बुद्धिरेव । सैवोत्तरत्रात्मविज्ञानमित्युच्यतइति स्वरसतः प्रतीयते ।

किंच “ विरजा विषाप्माभूयात् ” “ ब्रह्मलोक मभिसम्भवानी ”
ति अहमर्थ सम्बन्धितया मुक्तिरप्याभिलप्यते । योहं बाल्येपितराधन्वभूवं
सोहं नपुत्राननुभवामोत प्रत्यभि ज्ञानविरोधाश्च । नच चैतन्यस्वरूपेष्टा
स्थूलावस्था, अन्तःकरणकवळितस्यैवाहमर्थत्वात् । नच जातिविषया प्रत्य
भिज्ञा, सएवा हन्नतवोन्यइति प्रतीतिः । न भ्रान्तिः, बाधकाभावात् ।

इति श्री चण्डमारुते अहमर्थात्मत्वसमर्थनभंगः

पट्विंशः स्कन्धः ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथ सप्तविंशो वादः ।

समाश्रये यस्मिन्नेवचेतनाना मेकोवहूनां विदधाति कामान् ।

शक्तिःपरायस्य समस्तसूतिः स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिय च ॥

यदाहुः - ज्ञातृत्वादिप्रकाशोभ्रान्तिः, देहात्माभिमानवतएव जायमानप्रकाशत्वात्, स्थूलोऽहमित्यादि प्रतीति वदिति । तदसत् हेत्वसिद्धेः । नहीश्वरस्य योगिनां भुक्तानांवा देहात्मभ्रमः, नच तेषा ज्ञातृत्वादिकं नप्रकाशते । यथा परंब्रह्मैवसंकल्पयति 'हन्ताहभिमारितस्रोदेवता'इत्यादि । अस्तिच 'वेदाहं समतीतानी' त्यादि भगवद्गीतावाक्यशतम् । तथा "तद्वै तत्पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहंमनुरभवं सूर्यश्च " " सर्वहपश्यः

(ज्ञातृत्वादीति) अहं जानामीत्यादिव्यवहारहेतुभूतः प्रकाशः पक्षतया विवक्षितः, तेनान्तःकरणगततया ज्ञातृत्वादिगोचर ईश्वरज्ञाने नाशतो वाधः । आदिपदेन कर्तृत्वादिपरिग्रहः । अशत स्तिद्धसाधनस्य दोषत्वपक्षे देहाविषयत्वन विशेषणीय (भ्रान्तिरिति) अत्र विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वं विवक्षित, नमित्यत्र, कर्तृत्वादेरात्मन्यौ पाधिकत्वस्य सिद्धाध्यायेषितत्वात् (दहेति) देहात्माभिमानक्षण एव जायमानत्वविवक्षायां तदक्षण जायमानस्य तदाभिव्रतयासिद्धसाधनं, कदाचिद्देहात्मभ्रमवतो जायमानत्वं विवक्षित अविद्यानिवर्तक चरमज्ञाने व्याभिचार इति चेन्न; - देहात्मभ्रमप्रवाहाधिकरणकाल एव जायमानत्वस्य विवक्षितत्वात् । एवकारोषटादेज्ञान व्यभिचारव्यारणाय (तदसदिति) इदानीन्तन घटज्ञाने व्यभिचारादितिभावः । देहात्माभिमानशून्ये असम्भाव्यमानत्वं विवक्षायां दोषमाह (हेत्वसिद्धेरिति) चरमब्रह्मसाक्षात्कारे व्यभिचारानुद्धारश्च द्रष्टव्यः । आसिद्धिमुपपादयति (नहीति) देहात्माभिमानोच्छेदवत्य सम्भाव्यमानत्वं विवक्षित, अतोनास्तदोषद्वयमाह (यागिनामिति) (सर्वहेति) अनयाश्रुत्या मुस्तस्यज्ञातृत्व

पश्यती"त्यादिभि र्योगिनां मुक्तानां च हन्व ज्ञातृत्वादिप्रतिपत्तिः। अन्यथा संविस्वरूपप्रतिभानस्यापि भ्रान्तिवत्प्रसंगः । देहात्म भ्रमनिवृत्तावपि तत्प्रतिभासो स्तीतिचेत् ! कुतः? श्रुतेरितिचेत् ! तुल्यम् । किंच ज्ञातृत्वावभासो निरधिष्ठानस्साधिष्ठानोवा? नायः, अपसिद्धान्तात् । न द्वितीयः, सावेदधिष्ठानत्वे तत्सामानाधिकरण्येनानुभवितुः ज्ञातृत्वंज्ञानमिति प्रकाशप्रसगात् ; इदं रजतमिति शुक्तिसामानाधिकरण्येनैव रजतस्य । अधिष्ठानांतरस्येतु परमार्थस्यानभ्युपगमात् , अपरमार्थस्याप्यन्ततस्सविदधिष्ठानत्वेनोक्तदोषानपायात् । दर्पणादिषु न्यधिकरणतयामुखाद्यध्यासस्ताहिं कथमितिचेन्नः- उक्तोत्तरत्वात् । तत्रहि परमार्थभूते दर्पणे मुखदेशत्वमध्यस्यते । तत्रच सामानाधिकरण्यमस्येव । किंच सत्यस्य

सिद्धे स्तत्सामानाधिकरणमहंत्वमपि सिद्धमेव, सर्वं पश्यतीति तद्विषयकदर्शनसिद्धे रहंजानामीतिप्रतीति स्सिद्धिरित्यर्थः (अन्यथेति) अस्ति ह्यचभावइत्यर्थः (श्रुतेरिति) स्वप्रकाशनित्यत्वादि श्रुतिभिः (तुल्यमिति) उक्तश्रुतिभिरहमन्नमित्यादि श्रुतिभिश्चेत्यर्थः (तत्सामानाधिकरण्येनेति) तच्छब्दोज्ञातृत्वपरः, अनुभवितुः चिद्रूपस्यात्मन इत्यर्थः । किं ज्ञानत्वेन प्रतीतिःध्यासः, उक्त स्वरूपतः? आद्येज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रतीति प्रसंगादित्यर्थः । द्वितीयेज्ञातृत्वमिति निरधिकरणतया भासेतेतिभावः । संविदोन्य दधिष्ठानं च्चेन्नदोषइत्यत्राह (अधिष्ठानान्तरस्येति) उक्तदोषे सति सदिदंरजतमिति रजतस्यसत्तेवात्रापि स्वाधिष्ठानाधिष्ठान संविदासामानाधिकरण्या त्पूर्ववत् ज्ञातृत्वं ज्ञानमिति प्रकाशप्रसंगादित्यर्थः । " दर्पणादिष्वि " ति अभ्यस्तस्याधिष्ठानगततया प्रतीतिमात्रे दृष्टान्ततयोक्तं, ननुप्रतिबिंबत्वं, ततश्च ज्ञातृत्वाद्दत्तवयो ससविद्यद्दद्यात्सादृहं ज्ञातेति साश्रयतया प्रतीतिरूपपथतइत्यर्थः । किमुक्तमध्यस्यते, उक्तमुक्तसंगति विकल्पमभिप्रायाद्ये दोषमाह (सत्यस्येति) ज्ञातृत्व

दर्पणस्याधिकरणत्वं मुखस्यचारोपितस्याधेयत्वं पश्यामः, अत्रतु सत्य तयाम्युपेतायासंबिदएव मुखवदारोपितत्वाभिमतोहमर्थएवाधिकरणतया प्रतीयते । एवं मुखदर्पण संसर्गाध्यासपक्षेप्यधिकरणसत्यत्वादसिद्धिः । ननु दर्पणे मुखदेशत्वारोपः मुखेवा दर्पणदेशित्वारोपः, एव मत्रापि संबिद्यहमर्थदेशित्वारोपइति क.पक्षपातः, यथा संप्रतिपन्नस्य देव दत्तस्य गन्धर्वनगरदेशित्वारोपइतिचेन्न; सामग्रीसम्भवा सम्भवाम्यां विशेष पात् '।' तत्रहि दर्पणप्रतिर्हंतप्रतिस्त्रोत.प्रवृत्त नयनालोकेन देशत्रियुक्त मुखमात्रग्रहणे ऽ नुकूलस्त्रोतंसाच दर्पणदेशे गृह्यमाणे देशत्वादिसाम्या न्मुखदेशभेदाग्रहणाच्च मुखदेशत्वारोपसम्भवः, मुखेच यत्किंचिदेशैव त्तिनि दर्पणदेशवृत्तिवस्त्रन्तरेण देशित्वादिसाम्यात् अन्यदेशवृत्तित्वाग्रहाच्च दर्पणदेशित्वारोपः, अत्रतु संबिदिनिर्देशेपायां देश्यन्तरसाम्यासम्भवात्तद्दे दाग्रहासम्भवाच्च कथमहमर्थ देशित्वाध्यासः । अहमर्थे तर्हि संबिदेश त्वाध्यासइति चेन्न ;—तदध्यस्तस्य अहमर्थस्य तत्सामानाधिकरण्य प्र तीतियोग्यस्य रजते शुक्तिदेशत्वाध्यासव त्तदनुपपत्तेः । मणिप्रभावि-

ध्यासोऽहंज्ञानामीतिप्रतीतिः, तत्र च ज्ञानमेवाधेयतया अहमर्थएवाधि करणतया प्रतीयते, तच्च नोपपद्यतइत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह (मुखदर्पणेति) (सत्यत्वादिति) अहमर्थरूपं सदेवाद्वि- तीयमिति संबिदोमिध्यात्वंस्यादित्यर्थः । नन्वन्यतरास्मिन् अन्यतरा- ध्यासे नतयो स्सत्यत्वमिध्यात्वनियमः, दर्पणमुखयो स्सत्यत्वादितिशंकते (नन्विति) तथाप्यधिकरणस्य सत्यत्वंस्या दित्याशंक्याधिकरण मिध्यात्वे दृष्टान्तमाह (यथेति) (तदध्यस्तस्येति) अहमर्थदेशित्वा- रोपपक्षेप्ययं दोषो बोद्धव्यः । ननुमणिप्रभायां सप्रभाकमण्यात्तत्त्व- यथाधिष्ठानत्वप्रतीति मणिगतत्वप्रतीतिश्च, तद्वत्त्वज्ञातृत्वविशिष्टस्या हमर्थस्य संबिद्यध्यासात् संबिदभेदप्रतीतिः संबिदाश्रयत्व प्रतीतिश्चेत्ति- शंकते (मणिप्रभेति) मणौप्रभानारोप्यते, स्वतस्त्वप्रभाकएवमणि-

पयसप्रभाकमण्यारोपेन तस्यैव मुपपन्नमिति चेन्न, प्रभाश्रयस्य परमार्थमणे
 स्सम्प्रतिपन्नत्वेन तस्य तत्प्रभाया तत्साम्यादिभिरारोपस्योपपत्ते ।
 अत्रापि यदि ज्ञानाश्रयस्सत्यङ्ग्यते ज्ञानस्य सत्यसाधर्म्यं, तदा तद्धर्मं
 ज्ञाने कुतश्चित्तदारोपस्सम्भवतीति शक्येत । नच तत्साधर्म्येपितस्यसम्भव,
 प्रभात्तद्धर्मभूतस्य ज्ञानस्य धर्मिणमन्तरेण कदाचिदपि प्रकाशासम्भवात् ।
 धर्मधर्मिभावो न तु प्रतीतौ धर्मधर्म्यारोपासम्भवात् गगने गतृत्वारोपेन तद
 सम्भव । नहि मणिधर्मतयैव प्रतीताया प्रभाया मणिबुद्धिसम्भव ।
 स्फटिकरागाय पिण्डौष्ण्यादिवत्सविद्यापि तच्छायापत्तित्त ससर्गतोया
 ज्ञातृत्वमस्त्रिति चेन्न, जपाकुसुमवह्वादे वास्तवरागौष्ण्ययोगेन तच्छा
 यापत्तिसर्गाभ्या तद्गुणकत्वेन प्रताप्युपपत्ते, अत्र तु सविद्यहकारेच वास्त
 वज्ञातृत्वा नम्युपगमात्, अवास्तवज्ञातृत्वच्छायापत्त्यादा वन्योन्याश्रया
 नवस्थादिदोषात् । ज्ञप्तिमात्रत्वच्छायापत्त्यादौ ज्ञप्तिमात्रत्व प्रतिमासप्रस-

प्रभायामारोप्यते, अहमधर्म्यतु सविदनाश्रयत्वान्न सविदारोप्यतइति
 वाच्यम्, नपचाहमधर्मस्य सविद्भेदाग्नेपानस्यापि पूर्वोक्तदोषस्तद
 वस्थइत्यर्थ । साध्यामीकारपि दापभाह (नचति) प्रभा यथा मणि
 धर्मतया प्रत्यक्षसिद्धा तथा नानमप्यहमधर्मधर्मतया प्रत्यक्षसिद्ध, तच्छे
 यदि धर्मिणमन्तरण कदाचित्प्रतीयेत तदा तथाभासमानेध्यात्तइति
 शक्यत नच धर्मिणमन्तरण कदाचित् ज्ञानस्यप्रतीतिरस्तीत्यर्थ ।
 औपाधकभ्रनवात्रसाध्यापक्षतिशक्त (स्फटिकेति) यथासुरूप
 विवक्षितम् । अत्रद्वितीय सविद्गृहण दृष्टान्तार्थ (अन्यान्या प्रयेति)
 सविदिज्ञातृत्व महकारच्छायापया अहमारेतु तादृशसविच्छायाप-
 त्यन्यान्याश्रय । अहमारेत्यन्यच्छायापत्या ज्ञातृत्व तदातस्मि-
 न्नपि अचच्छायापस्यत्य नवस्येत्यथ । ननु नज्ञातृत्वविशिष्टस्यच्छायापत्ति,
 येनान्योन्याश्रयस्म्यात् जित्ज्ञप्तिगतस्य ज्ञप्तिमात्रत्वस्याहमर्थेच्छायापत्ति,
 तथाचाहमधर्मस्य ज्ञानत्वेसिद्धतस्य सविदिच्छाय पत्त्या सविदोज्ञानाश्रयत्व
 प्रतीतिसम्भवइत्याशयस्य एवमप्यहमधे ज्ञातृत्वभाननस्यात्, अहज्ञानमित्येव
 भानस्यादित्याह (ज्ञप्तिमात्रत्वेति) भादिशब्दन छायापत्तित्त्वे ज्ञानताका-

गात्र । अहकारवृत्तिविशेषेऽनुभवस्य उपापत्त्या ज्ञातृत्वप्रकाशइति चेन्न;—
 'शब्दगन्धरसादीना कीदृशी प्रतिबिम्बते' ति-भाषेन नीरूपस्थ च्छाया
 पत्ययोगात् । भेदाद्गहमूलभ्रमस्यापि निर्विशेषे दुर्निर्वह्यस्या-यत्र प्रपञ्चि
 तत्वात् । उभयत्रासिद्धमपि चूर्णहरिद्राससर्गजरागत्र ज्ञातृत्वप्रकाशत
 इति चेन्न, तथा सति वास्तवज्ञातृत्वप्रसगात् । आगन्तुकचैतन्यवादावतार
 स्वधिक, लोकायतत्रादावतारोत्र । तेह्येवमाहु 'पृथिव्यस्तेजोनायव एव
 तत्त्वानि, तेम्यश्चैतन्य किण्वादिम्योमदशक्तिव'दिति । ननु च ज्ञातृत्वोत्पत्त्य
 म्युपगमे स्यादिद चोद्य, न पुनरध्यासे । तथाहि- क्रियाशक्तिमा नहकारो
 व्यजकस्वभावत्वात् दर्पणइव स्वनिष्ठतया मुख स्वक्रियाःमनानुभूति
 मभिव्यनक्ति, तत एव जानामीति भ्रमइति । तदपिमद, नित्यप्रका-
 शस्यानुभवस्या भिव्यक्तिनेरपेक्ष्यात् ; अपेक्षायामपि जडस्याहकारस्य
 सविदइव साक्षाद्व्यजकत्वाभावात् । इन्द्रियादिवद्व्यजकत्वा म्युपगमेपि
 तज्जन्यज्ञानान्तरानम्युपगमेन तदसिद्धे । ज्ञानान्तराध्यासस्य त्वद्यापि

हकारस्य सच्चिदिच्छायापत्ति विवक्षिता । ननु अन्तःकरणवृ-
 त्तिविशेषे अनुभवस्य उपापत्ति, तस्यच रक्त स्फटिकादयत्र
 प्रतिबिम्बितरक्तद्रव्यस्य स्फटिकनेव घृत्यभटेन प्रतीताहमधस्य
 ज्ञातृत्वेसति तद् दाध्यासादात्मनो ज्ञातृत्वापपत्तिरिति शरत (अह-
 कारेति) (नीरूपस्येति) नीरूपद्रव्यस्येत्यर्थ (आगन्तुकेत) ज्ञातृ
 त्वादि ज्ञानमेव, तथा च जन्य ज्ञानागीकारा द्वासिद्धान्त इति भाव ।
 " क्रियाशक्तिमान् " - क्रियात्मनाभि व्यजनशक्तिमान् । अभिव्यक्त
 स्यापि सौगण्डोक्तस्य वरतलाभिःपपाव दृग्गतइत्यत्राह (अपेक्षया
 मपीति) (सविदइवति) व्यजकारानुगुण्यरूप माद्यत्यापादनाभावादित्यर्थ.
 (अभ्युपगमेपीति) दोष इति शेष । तमेवोपपादयति (तज्जन्येति)
 भाष्यासिद्धज्ञानहेतुतया इन्द्रियवद्व्यजकत्वाद्य मुपपद्यतइत्यत्राह (ज्ञानान्त-
 रेति) अन्तःकरण ज्ञानाध्यास एव हीदानीं चिरत्पते, तसिद्धयर्थ च

निरूप्यमाणत्वात् । तज्जन्यज्ञानविषयतया घटादेरिव संविदोपि त्वदु-
क्तप्रकारेणाननुभूतिरभिध्यात्वादिप्रसंगाच्च । किंच- किमनभिव्यक्तस्यैवा
हकारस्यानुभूतिर्व्यञ्जकत्व, उताभिव्यक्तस्यवा? नाद्यः, सत्याकारत्वेना
नारोपितत्वप्रसंगात् । न द्वितीयः, सविदभिव्यक्तिमन्तरेण तदनभिव्यक्तेः ।
अनभिव्यक्तायाश्च सविदोव्यञ्जकत्वे स्वयं प्रकाशत्वादि परित्यागप्रसगात् ।
तदभिव्यक्तिः पश्चादभिव्यक्तस्याहंकारस्य तदभिव्यक्तिं प्रति करण
त्वेतिरेधात्, तादर्थीन्यादिप्रसंगाच्च । पूर्वाभिव्यक्तस्याप्यनुभवस्य तद्व्यग्ये
नैवाहंकारेणविशदव्यक्तिस्साध्यते, रविकरव्यग्येन करतलेन पूर्वव्यक्त
रविकरत्रिशदाकरणवदितिचेन्न; - निद्वर्मके निरंशे स्वप्रकाशे वैशद्या
सम्भवस्यान्यत्रोक्तेः । रविकरेतु सधर्मकेसावयवे स्फुटास्फुटभावाद्युपपत्तेः ।
नच तत्रकरतलेन तद्विशदीकरणं, करतले प्रतिहितवशाद्बहुलीभूतस्याः
लोकस्य सेतुसंरुद्धस्रोतसश्च स्वयमेव बहुळतयोपलम्भान् । नच तत्र
निरोधएवनास्तीति वक्तुं शक्यं, तिरोधानवैयर्थ्यादिप्रसंगात् । नच
निरोधेऽपि जाहुल्यं नास्तीतिशंकनीयं, प्रतीपस्रोतसातत्सिद्धेः । तच्च
दर्पणादिप्रतिफलितरविकरणैर्गर्भगेहान्धकारनिरसनादिषु सिद्धं ।

अन्तःकरणस्याभि व्यञ्जकत्वाय ज्ञानान्तरस्याध्यास उच्यते, अयंचोप
पादकारण्यास उपपाद्याध्यासवदेषासिद्ध इत्यर्थः (सत्येति) मित्या-
सस्तुनः प्रतीतिव्याप्तायादित्यर्थः । किमनभिव्यक्ता संविदन्तःकरण
मभिव्यनन्ति, उताभिव्यक्ता, आद्येदोषमाह (अनभिव्यक्ताया इति)
द्वितीये संविदोभिव्यक्तिरन्तःकरणेनैवेत्य न्योन्याश्रय इत्यत्राह (तदभि
व्यक्तितइति) (तादर्थीन्येति) अन्यानपेक्षत्वरूप स्वप्रकाशावहानि
प्रसंगइत्यर्थः । स्वप्रकाशेनैव संविदभिव्यक्ता तदभिव्यक्ताहंकारेण
प्रकाश्यत इति नान्योन्याश्रय इत्यत्राह (पूर्वाभिव्यक्तस्येति) किमति
रिक्त धर्मप्रकाशो वैशद्यं, उतावयवविशेष प्रकाशः, उतस्वरूपप्रकाशः;
चित्तस्यस्याप्यसम्भवं पदत्रयेणाह (निधमहायादिना) (रविकरोव्यति)

मद्य तावताकरनलादुपरिष्ठादपि बहुलोपलम्भप्रसंगः, मूलाग्रयोरालोकानां घनविरक्तभावस्य सर्वत्र दीपादिष्वप्युपलब्ध्या प्रतिहतालोकस्याप्यग्रवैरक्त्योपपत्तेः । नच मात्रयापि पार्श्वालोकात् करतलो परितनस्या लोकस्य न वैशम्यं दृश्यतइतिवाच्यम्, सूक्ष्मस्य वैषम्यस्य दुर्ग्रहत्वात् । अन्यथा मध्यं दिनं मार्ताण्डमण्डला लोकमध्यजाज्वल्यमानप्रदीपालोकसन्निधाने तत्रत्यालोकमण्डलस्य बहुळतरवेन ग्रहणप्रसंगात् । नच करतलप्रतिहतौ मूलेपितप्रसंगः, उपलम्भव्यवस्थाप्यत्वा दुपलब्धियोग्यबाहुल्यस्य । किञ्च— यत्स्वनिष्ठतयाभिव्यक्तेः प्रयोजकव्यञ्जकत्वं तर्किकज्ञानत्वं, उत्तज्ज्ञानजनकत्वं, यद्वा इन्द्रियत्वं, उत्ततदनुग्राहकत्वं, उत्ततत्सम्बन्धहेतुत्वं, यद्वा बोद्धव्योपयोरन्यतरगत प्रतिबन्धनिराकर्तृत्वं, अथवा साह्यादिमते घटादिप्रतिदण्डादेरिव स्वानतिरिक्तस्वाभिमतानुमूर्ति प्रतिजनकत्वमेवेति । नाद्यः, असिद्धेः; विरोधाच्च । उत्तरे कल्पासर्वेषु संविदे ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनैव निरस्ताः । विशेषतोपिब्रूमः । न द्वितीयः, इन्द्रियादिभिरनैकान्त्यात् । न तृतीयः, असिद्धेः । अहंकारजन्मनामेकादशानामेव इन्द्रियत्वं श्रूयते । न चतुर्थः, अदृष्टेश्वरादिभिर्व्यभिचारात् । अत एव न पञ्चमः । इन्द्रियक्रियादिभिश्च व्यभिचारोधिकः । न षष्ठः, शमदमादिभिर्दीपादिभिश्चानैकान्त्यात्; दर्पणादिदृष्टान्तस्य च साधनवैकल्यात् ।

पीताद्यविशेषस्या घषयविशेषस्य च प्रागभातस्य भानमस्तीत्यर्थः (तदनुग्राहकत्वमिति) दीपादिषु इन्द्रियानुग्राहकत्वं । "तत्सम्बन्धहेतुत्व"-दर्पणादिवत् ; इन्द्रियसम्बन्धहेतुत्वं (विरोधादिति) घटादिज्ञानस्य स्वनिष्ठतया घटाद्यभिव्यञ्जकात्वा दर्शनादित्यर्थः (ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमेनेति) जन्यत्वानभ्युपगमेनेत्यपि द्रष्टव्यम्, तेन चरमाधिकल्पनिरासः (अतएवेति) अदृष्टेश्वरयोः कार्यमात्रहेतुत्वादिति भावः (शमदमेति) शमा-

नचाहंकारापनेयं किञ्चिद्भूतिविषयज्ञानोपत्तिप्रतिबन्धकं सम्भवति, बाह्यस्यान्धकारादेरिवान्तरस्य किल्विपादेरस्य हंकारनिवर्त्यत्वाभावात् । अज्ञानस्यापि भावरूपस्याभावरूपस्यवा ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् । भवद-
भिमताज्ञानस्य स्वरूपाश्रयविषयादि दुर्निरूपत्वस्यान्यत्र स्थापनात् । नच ज्ञानप्रागभावस्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकः, प्रागभावस्य कैश्चित्कारण-
त्वाम्युपगमात्; अन्येषामपि कार्यस्य तन्निरसनरूपत्वेन कार्योत्पत्तेः प्रागभावानरसनापेक्षाया माभाश्रयप्रसंगात् । किञ्च- व्यञ्जकानां स्वनि-
ष्ठतयाभिव्यंग्याभिव्यंजनस्वभावत्वे सौगतसौहार्दं प्रकाशितम्भवति । अप्रामाण्यंस्वत इतिहि तैरंगीक्रियते । स्वतः प्रामाण्यभगेचा पौरुषेयो
श्रुतिरपि न प्रमाणंस्यात् ।

अथमन्यसे- आत्मातान्निर्विकारइति श्रुतिसिद्धम्, तस्य च ज्ञातृत्वाम्युपगमे विकारित्वप्रसंगः, ज्ञातृत्वं हि गन्तृत्वविक्रियावेशपकर्तृ-
त्वरूपत्वा द्विक्रियात्मकम् ; अतः कृतिशक्तिमतोन्तःकरणस्य सैव कृति शक्तिशक्तिरूपत्वात्मनिधानेन ज्ञानरूपेवभातीति न कचिदपि
तात्त्विकं ज्ञातृत्वं । प्रयोगश्च-ज्ञानृत्वकर्तृत्वाहंत्वादिकं नात्मधर्मः, विक्रि-
यात्मकत्वात्, दृश्यत्वात्, दृश्यनिष्ठत्वात्, अहमर्थसमानाधिकरण-
तया प्रतीयमानत्वात्, सम्प्रतिपन्नवत् । अत्रैवविकारिद्रव्यस्यमिति
वा साप्यम् । निप्रतिपन्नोहंप्रत्ययो नात्मगोचरः,

द्विषोद्धृत कल्मषनिवर्तकः. दीपादिवोध्यगततिमिर निवर्तकः ।
भासिद्धिमप्याह (नचाहंकारेति) (अभावरूपस्येति) प्रतियोग्यतिरिक्त
निवृत्त्यभ्युपगमेनोक्तम् । अहंकारस्याभावरूपा ज्ञाननिवर्तकत्वापि न-
प्रतिबन्धकत्वं, प्रागभावस्या प्रतिबन्धकत्वाद्धित्याह (नचज्ञानेति)
(कारणत्वेति) कारणस्याप्रतिबन्धकत्वाद्गतिभावः (अन्येषामिति) निरसन
निवृत्तिः तथा च कारणभूताभाव प्रतियोगित्वाभावाच्च प्रतिबन्धकतरत्ययः
(किञ्चेति) व्यजकस्य ज्ञानस्यम्भानिष्ठतया । उपयाभेध्यजकत्वं सर्व
ज्ञानाप्रामाण्यापत्तिर्गतिभावः । इष्टावृत्तिश्चिराकरोति (स्वतः प्रामाण्येति)

अहंप्रत्ययत्वात्, देहाह म्प्रत्ययमदिति; यद्वा - ध्यान वा ज्ञातृत्व
 कर्तृवाहनत्वादिरहित, निर्बिकारात्वात्, अन्त करणरूपपाहकारव्यतिरिक्त
 त्वात्, अजडत्वात्, प्रत्यक्तत्वात्, आत्म्यादित्यादिभिश्चेति । अत्र
 म्रम, यत्र निर्बिकारत्वमात्मनश्श्रुति सिद्ध तथा ज्ञातृत्वमपि तत्तत्प्रसिद्ध ।
 तथाहि "अथयोपेदेद जिज्ञाणीति स आत्मे" त्यादि, तथा "एषहि रूपाश्रो
 ते" त्याधारम्भ "विज्ञाना मापुरुष" इत्यादिभिरात्मनएव साक्षाज्ज्ञातृत्वश्रूयते।
 निर्बिकारश्रुतिविरोधात् भ्रान्तिसिद्धविषया ज्ञातृत्वश्रुतिरिति चेन्न, वि-
 परिवर्तप्रसगात् । निर्गुणनिरूपणेच विषयव्यवस्थाया निर्बहणद्रष्टव्यम् ।
 कथं च ज्ञातृत्वस्य विकारात्मत्वं ? नतामृषिण्डादिवस्वरूपान्य
 थाभावेन; तदसिद्धे । नापि धात्वर्थयोगितामात्रेण, अस्तिभरतत्यादियो
 गेनानुभूयेषि विकारितप्रसगात् । नित्यत्वादित्यादेर्विकारत्वं नास्तीति
 चेन्न, — ज्ञातृत्वेपि सगन्तवान् । ज्ञातृत्वस्य कादाचित्कतयोपलम्भा

अप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे प्रामाण्य रवतो न स्यात्, तथाच श्रुतेर्न स्वत - प्रामाण्य,
 अपौरुषेयत्वेन चकटगुणादपि नेति प्रामाण्यमेव न स्यादित्यर्थः । (क्रियाविशेषे
 ति) क्रियाविशेषाश्रयस्य रूपरवादित्यर्थः । (नञ्चिदिति) अन्तःकरणे आत्मनि
 चेत्यर्थः । ज्ञातृत्वकर्तृत्वयोर्विक्रियात्मकत्वं हेतुः । अन्यत्साधारणम् ।
 (अहमर्थेति) अहन्त्व समानाधिकरणतया प्रतीयमानत्वादित्यर्थः ।
 अहन्त्वानविरुद्धे हेतुः (समतिपत्रवदिति) गन्तृत्व घटत्व दृष्टव्यानि यथा
 योपलक्ष्यन्त (आत्मावेति) अप्रथमराहित इत्यपिसाध्य विवक्षितम्, तद-
 भिप्रायेण द्वितीयहेतुव्यतिरिक्ता व्यतिरोक्तिः । ज्ञातृत्वादिराहित्येसाध्ये
 द्वितीयहेतुस्त्वयी, तत्रादृशरपद् स्वरूपवचन । श्रुतेरन्तःकरणपरस्य
 शक्यापनुत्तये विज्ञानात्मापुरुष इत्येतद्वृत्तान्न (नतामृषिण्डादि) मृषिण्डम्य
 घटाद्यस्याया स्वरूपान्यथाभावाद्यथापदस्य तद्विचारत्व, तथा ज्ञातृत्वस्य
 स्थायां पुरुषस्यान्यथाभावानेति नतस्य विकारा मत्वन्त्यर्थः (नास्ति)
 ज्ञातृत्वज्ञापयामात्मनः साधारण्ययोगितामात्रेण पर्यः । धात्वाच्च
 त्वधात्वर्थयोगितय विचारित्वान्तिपात्रदेन जकते (नित्यत्वादिति) ज्ञातृ
 त्वे ज्ञानस्वरूपाश्रयत्वे (ज्ञातृत्वस्वेति) जानाम्पञ्चाक्षिपमिति तादायि

ज्ज्ञानं विकार इति चेन्न, - असत्यादेरपि कादाचित्कतयोपलम्भात्तस्यापि विकारत्वप्रसगात् । ज्ञाननित्यत्वश्रुत्यादिवला दस्त्यादेर्नविक्रियात्मत्वमिति चेत् २ तर्हि ज्ञातृत्वमपि श्रुतिसिद्धमेव, यथा—“ नमिज्ञातुर्विंशतेऽपि रिखोपोविद्यत” इति । एतच्च सति कर्मोपाधिक तत्तत्करणव्यापारद्वारकनियतविषयज्ञान प्रकाशाप्रकाशा वपेक्ष्य उदयास्तमयव्यदेशः । उक्तच भगवता शौनकेनापि—“यथानक्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षाळनान्मणे. । दोषप्रहाणा न्नज्ञानमात्मनः क्रियते तथा॥ यथोदपानकरणात्क्रियते नजलाम्बरम् । सदेव नीयते व्यक्ति मसतस्सम्भवः कुत.॥ तथा हेयगुणव्यसा दवबोधादयोगुणा. प्रकाश्यन्ते नजन्यन्ते नित्याएवात्मनोहि ते ॥ ” इति । एतेन ज्ञाननित्यत्वे नित्योपलम्भप्रसग इति चोद्यमपि परिहृतम्, कर्मोपाधिकसकोचप्रशात्तदप्रकाशात् । ज्ञानसकोचविकासाम्भ्या मात्मनोपिकारित्वमिति चेन्न;— साक्षात्तदाश्रयत्वाभावात्, व्यवधानेन तदाश्रयत्वप्रचनस्य स्वरूपविषयनिर्विकारश्रुत्यासहविरोधगन्धाभावात् । एव च सति प्रत्यक्षकलहशान्तिरपिस्यात् । यच्च विक्रियात्मकत्वादि त्याद्यनुमानतूलजाल, तत्रापि बाधानैकां त्यादि पवनदहनसमूर्धनम् । बाधस्ताप त्रित्यज्ञातृत्व प्रतिपदकश्रुत्यादिवशात्सर्पत्रासिद्धः । विशेषतश्च त्रम. - विक्रियात्मकत्वादिति स्वरूपपरिणामविवक्षायामसिद्धिः । क्रियायोगमात्रादिविवक्षायामस्त्यादिभिर्नैकान्त्य । दृश्यत्वात् ज्ञातृत्वधर्मइत्यस्य दूषणन्तु निर्विशेषत्व

एकतयोपलम्भादित्यर्थः (ज्ञानमिति) (अस्त्यादेरिति) अनुभूतिरासौदस्ति भविस्यतीति कादाचि एकतयोपलम्भादित्यर्थः (ज्ञाननित्यत्वेति) वा लक्ष्यातीतादिरूपत्वात् तत्तत्कालावाच्छिन्नरूपेण सत्त्वस्याप्यतितत्वादि व्यवहारादित्यर्थः (श्रुतिसिद्धमिति) नित्यतयेति शेषः । आत्मनोज्ञातृत्वे विचारित्वप्रसंगइति तर्कं दूषयित्वा अनुमानमपि दूषयति (यच्चेति) (नित्यज्ञातृत्वेति) औपाधिकत्वव्यावृत्त्यर्थं नित्यपदम् । “ जानात्येताय ” मिति नित्यज्ञातृत्वप्रतिपादकश्रुतिः । “ वर्तावोद्धे ” ति घट्टंत्वश्रुतिः । “ आत्मन्येष नदोषाय शब्दोदामिति योद्विजे ” ति अहन्त्वाश्रयेप्रमाणं । (क्रियायोगेति)

निराकरणेप्राह्यम् । दृश्यनिष्ठत्वादित्ये तदप्यात्मनो दृश्यत्वसमर्थनेन परि
 हृतम् । यदि पुनर्द्रष्टृनिष्ठत्वनिषेधे तात्पर्यं, तदा व्याघातः; नहि
 ज्ञातृत्वमेव ज्ञातृनिष्ठत्वमवतीति सम्भावयामः । यच्चा हमर्थसमाना
 धिकरणतया प्रतीयमानत्वादिति, तदप्यात्मत्वेना नैकान्तिकम् । अस्ति
 ह्यहमात्मेत्यपि सामानाधिकरण्यात् । आत्मातावदस्ति, तस्यात्मत्वंनाम
 किमपि नास्तीति कुत्रनैकान्त्यमितिचेत् ? तर्हि ज्ञातानाम कश्चिदस्ति
 ज्ञातृत्वंनाम किञ्चिन्नास्तीति परिभाष्य तत्पक्षीकारेण प्रयोगं परित्यज्य
 तूष्णीमास्य । एषुच ज्ञानमात्रमधर्मत्व निषेधे त्वप्रसिद्धविशेषणता ।
 ज्ञानधर्मत्वमात्रनिषेधे ऽशतस्तिद्धसाधनता । ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे स्ववच
 नविरोधापसिद्धान्तौ ।

विकारिद्रव्यस्थामिति साध्येप्यात्मनोपि शरीरसम्बन्धादि मात्र
 विकाराभ्युपगमेन सिद्धसाधनता। उत्पत्तिविनाशादि विकारिद्रव्यनिष्ठमिति
 साध्येपि बाधाप्रयोजकत्वादि रपरिहार्यः ।

क्रियापदं धारवर्षपरं, तच्च भावप्रधानम् । आदिशब्देनजन्यत्वंविधक्षितम् ।
 “ अस्त्यादि ” भिरित्यत्र संयोगादिविधक्षितम् (आत्मनोदृश्यत्वसमर्थ
 नेनेति) अमयोजकत्वं, अस्त्यादिभि र्नैकान्त्यंचेतिभावः । प्रत्य
 क्तवमात्मत्वमिति विधक्षायां दोषउक्तः, ज्ञातृत्वमात्मत्वमिति विधक्षितंचेद्वा
 धोपीत्याह (यद्विपुनरिति) बाधमुपपादयति (नहीति) (तर्हीति)
 तथाचाश्रयासिद्धिरितिभावः (अप्रसिद्धेति) निधर्मकासिद्धेरितिभावः
 (अंशतइति) यत्किञ्चिज्ज्ञानधर्मत्वनिषेधे धर्मभूतज्ञानं प्रत्यधर्मत्वात् सिद्ध
 साधनतेत्यर्थः । “ अंशतः ”- अंशेन, ज्ञानैकदेशं धर्मभूतज्ञानमादा
 येतिषावत् । सामान्यतोज्ञानधर्मत्वनिषेधे “ बोद्धाधिज्ञानात्मापुष्टय ”
 इति श्रुतियाधः, ज्ञातृधर्मत्वनिषेधे प्रतिज्ञाविरोधापसिद्धान्ताभ्यां निग्रह
 इत्याह(ज्ञात्रिति)(षाधेति) आत्मनोनिर्णयत्वात्ज्ञातृत्वयोः श्रुतत्वादितिभावः ।

एव महम्प्रत्ययोनात्मगोचरः, अहम्प्रत्ययत्वादित्यत्रापि ज्ञानमा
त्राह मर्थाद्यात्मशब्दार्थ विकल्पेन सिद्धसाधनत्वाप्रसिद्धविशेषणत्व
विरोधापसिद्धान्तादि द्रष्टव्यः ।

नच भ्रान्तिस्थलेहम्प्रत्ययस्यानात्मविषयतया अन्यत्रापि तथै
व भवितव्यम्, अति प्रसंगात् । यश्चात्माज्ञातृत्वादिरहितइति साध्ये निर्वि
कारत्वादितिहेतुः, सच विकारत्रिकल्पेन निरस्तप्रायः । यस्त्वन्तः
करणरूपा हंकारव्यतिरिक्तत्वादिति, सोपितेनैवात्मनो ज्ञानरूपत्वमपि
निषेद्धं शक्यमिति प्रसजकत्वात् दप्रयोजकत्वाच्च परिहृतः । ज्ञातृत्वा
भ्युपगमे जडत्वपराक्त्वानात्मत्वादि प्रसंगइति विपक्षे व्याप्ति
सिद्धेः प्रयोजकत्वमिति चेन्न; ज्ञातृत्वे प्यजडत्वादिकं भवत्विति
त्वत्प्रयुक्तप्रसंगव्याप्ता षपि पर्यनुयोगावतारात् । एतेनाजडत्वादित्यनु
मानमपि निरस्तं भवतीति ।

यथाहंकारस्य ज्ञातृत्वमिच्छति, सकथं दृश्यत्वप्रकृतिपरिणामवा
दिभि देहस्याचेतनत्वंसाधयति । यदिपुनं दृश्यत्वाद्यविशेषेपि
देहस्याचेतनत्वं मन्त.करणस्य ज्ञातृत्वंच देहत्वादिवद्भवस्थितम्मन्येत,
तदान्त.करणस्यैव दृशित्वमपि साधयेत्, पर्यनुयोगपरिहारयोस्तुल्यत्वात् ।
विकारिद्रव्यविशेषस्यैव परिणाम विशेषवशा ज्ञातृत्वमिच्छन्नुनं

(एवमहम्प्रत्ययइति) अत्रापि ज्ञानमात्रात्मविवक्षायां अप्रसिद्ध
विशेषणता, ज्ञानमात्रेतिविवक्षायां पूर्ववदंशत स्सिद्धसाधनत्वादि,
ज्ञातिरप्युक्तावपसिद्धान्तः, अहंकारस्य तन्मते ज्ञातृत्वात् , अहमर्थत्वमात्म
त्वमित्युक्ते प्रतिज्ञाविरोधइत्यर्थः । अप्रयोजकतांचाह (नचभ्रान्तीति)
(सचेति) धात्वर्थायोगित्वमसिद्धं, असयादियोगात् , अन्यथाभावरहि
त्यम्प्रयोजकम् , असयादियोगवज्ज्ञातृत्वस्यापि सम्भवादित्यर्थः ।
(ज्ञातृत्वइति) पर्यनुयोगादित्यन्वयः (एतेनेति) अप्रयोजकत्वादित्यर्थः
(यश्चेति) चेतनत्वं ज्ञातृत्वं दृशित्वमिति देहस्यात्मात्वंसिद्धमितिशायः ।
(विकारीति) आत्मनोपकृष्टस्य ज्ञातृत्वादेः शरीरेस्थापनत्वम्भवात् ,

भूतचैतन्यवादमेवाभिप्रेत्यात्मापद्मवादिषु भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन प्रवर्तत
स्यायातम् । अतस्सिद्धं ज्ञातृत्वमात्मन एव, तच्चा नभ्यस्त सत्यमिति ।

इति श्रीकवितार्किकर्षिहस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
श्रीमद्वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्या ज्ञातृवाध्यास्तनान्नाद

स्सतविंशः ॥२७॥

आत्मापद्मव. सुकरइति तदाभिप्रायइत्यर्थः ।

नर्वाणस्तु - “ असंगोऽज्ञायपुरुषः, ” “ असंगोनहि सज्जते ”
“ दृष्ट्वैषपापच पुण्यंचे ” ति श्रुतिभिः वर्तृत्वभोक्तृत्व निषेधात्तमा
कर्ताभोक्तावा । नच करोमिभुंजइति प्रतीत्यनुपपत्तिः, अन्तःकरण
गतस्यैव तस्य प्रतीते. तस्याहमनुभवे प्रकाशमानत्वात् । नचात्र
मानाभावः, विरुद्धधर्माध्यासानुपपत्त्या ऽहमनुभवगोचरस्य द्वयैरूपाव-
श्यम्भावात् । तथाहि - आत्माज्ञानरूपः, ज्ञानं च नचैतन्यविषयः,
नचैकस्य चैतन्यविषयत्वाविषयत्वे सम्भवतः । दुःखत्वपरमप्रेमास्पदत्वे
अपि परस्परार्संकीर्णं स्वाश्रयव्यवस्थापयतः । परमप्रेमास्पदत्व हि सुख
त्वेन , नच सुखस्य दुःखाश्रयतासम्भवति, तयोर्विरोधात् । एवमपि
परिच्छिन्ने अहमर्थेपरिच्छेदानुभवोपि द्वैरूप्येमानम्; अहमिहैवास्मीति
परिच्छेदानुभवात् । नच देहपरिमाणमेवारोपयतइति वाच्यम्, आत्म
ग्रहणस्यैव तदासम्भवात्; तद्गत परिमाणग्राहकेन्द्रियस्यैव तद्गव्य
ग्राहकत्वात् । तस्मात्परिच्छिन्नमेवान्तःकरण स्वसाक्षितादात्म्यापन्नमह
मनुभवविषयइति वाच्यम् । किंच दुःखाद्याश्रयस्य पराभिमतान्न
इन्द्रियग्रहणयोग्यत्वेपि तन्नप्रतीयमानं परिच्छिन्न परिमाणमनारोपितम्,
तन्नतद्वाधकाभावात्; तस्यैवात्मत्वे घटादिवदनित्यावप्रसंगेन मुक्तयन्तु

पपत्तेः , तत्तादात्म्यात् सर्वगतोपि दृगात्मापरिच्छिन्नतयाभासत इ-
त्यहमर्थोद्विरूपः । तदुपाधिकमेव तत्तादात्म्याध्यस्तात्मकर्तृत्वादि
न स्वाभाविकमिति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं ज्ञानविषयताप्रतीत्यर्थं मामित्यत्रात्मनोन्योभासत
इति । तन्न, तथापि मामित्यात्मनोपिभासमानतया तस्यविषयतावश्यम्भावे
तदन्यकल्पनस्य व्यर्थत्वात् । नन्वन्तःकरणस्यविषयता, तदभेदादात्मन
औपाधिकमितिचेत् ? अहंप्रतीतिविषयमन्यं तस्याभेदाध्यासञ्च कल्पयित्वा
तदुपाधिकविषयताकल्पनादपि घटादिगताया अहनवगताया वा विषय
ताया आरोपस्य लघुत्वात् । वृत्तिविषयत्वस्यैव वा प्रतीतौ को
विरोधः । स्वविषयकवृत्त्यभिन्नतया चैतन्यस्य प्रतीतेः तन्नियन्धन
एव वा ज्ञानविषयत्वव्यवहारोस्तु । किञ्च प्रकाशत्वमात्रं न स्वप्र-
काशत्वम्, मीमांसकनैयायिकयो रविवादप्रसंगात् । अतो भेदगर्भ
विषयत्वातिरिक्तं प्रकाश्यत्व मात्मनोस्त्येवेति तद्ज्ञाने को विरोधः ।
किञ्च कर्मत्वं हि न विषयत्वं, गमनादे निर्विषयस्य कर्माभावप्रसं-
गात्; विषयोपि कर्मत्वेतावत्, किन्तु क्रियाजन्यफलभागित्वं; ततश्च
ज्ञाधात्वर्थरूपस्वजन्यव्यवहारशास्त्रित्वात् ज्ञानकर्मत्वप्रतीतौ को विरोधः ।
नेतु घटं जानामि मां जानामीति प्रतीत्यो वैषम्यानुपलम्भे कथं क्वचि
द्विषयत्वं भासते क्वचित्कर्मत्वमिति वैषम्यमिति चेन्न; - सर्वत्र कर्म
त्वस्यैव प्रतीतेः । वस्तुतस्तु व्यवहारप्रयोजकीभूतो ज्ञाननिरूपितः
क्वचिदतिशयो व्यवहारविषये भासते, मां जानामीति स एव भासते,
सतु ज्ञानातिरिक्तगतो विषयनेत्युच्यते, सोत्र न भासते । किञ्च
धर्मभूतज्ञानविषयत्वस्यात्मन्यनुभवात् न कश्चि द्विरोधः । नच ज्ञा-
नाश्रयत्वे घटवदज्ञानत्यप्रसंगः, “ विज्ञानात्मा पुरुषः ” “ जानात्येषायं
पुरुष ” इत्यादिभिरप्रयोजकसहचारमात्रमूलतर्कानुमानयो र्बाधात् ।

यदुक्तं मुखस्य दुःखाश्रयत्वं न सम्भवतीति । तत्तुच्छं, तथा-
त्वे चाधकाभावात् । मुखस्य दुःखाश्रयत्वाददर्शनमेव बाधकमिति

चेन्न; - आत्मन स्सुखरूपत्वं तद्युक्तन्यायेन श्रुत्या च सिद्ध मेव ।
तस्य दुःखाश्रयत्वं च प्रत्यक्षश्रुतिभ्याम् । किमतोषिकं दर्शनं नाम ।
वैषयिकसुखस्य दुःखाश्रयत्वाददर्शनमात्रेणात्मसुखस्यापि तदनाश्रयत्व
साधने तद्देव नित्यत्वानाश्रयत्व मन्वित्यत्वं वा स्यात् । नचैवं
दुःखस्यापि सुखाश्रयत्वसंगः, आकस्मिकापादनस्य सर्वत्र सुलभ
तथा सर्वव्यवस्थाभावसंगात् । तद्देवनिष्ठनिदर्शनं च ज्ञानस्यापि
ज्ञानाश्रयत्वस्योपपादितात्वात् दृश्यत एव ।

यच्च परिच्छिन्नत्वेन द्वैरूपसाधनम् । तदपि न, देहस्यपरिच्छि
न्नतया देहात्मभ्रमादेव तदुपपत्तेः । नचेन्द्रियेणाभग्रहणासम्भवः ;
परिमाणग्रहणाभावेपि त्वचा घटादिग्रहणदर्शनात् । तथा चन्द्र
समुद्रयो ग्रहणदर्शनाच्च । समुद्रेपि परिमाणमात्रग्रहणाभ्युपगम
साहसस्यात्मन्यप्यनिवार्यत्वात् ।

किंच स्वमिहास्तइति चाक्षुषधीमूलाद्वाक्या दहमिहास्मीति जाय-
मानाधी शरीरविषयैव, तदविशेषादन्यत्रापि तथा।यच्चपरिच्छिन्न परिमाण
मनारोपितं बाधकाभावादिति, तत्र किमन्तरेणोपाधिमात्मन्यपि परिच्छे-
दारोपोस्तीत्यभिमत, उतपरिच्छिन्नान्तःकरणतादात्म्यारोप मात्र
मिति? आद्ये अनारोपित मित्यनुपपन्नम् । देहातिरिक्त परिच्छिन्न
वस्त्वन्तरकल्पनागौरवमधिकम् । द्वितीये परिच्छिन्नतयाप्रतीपमान
देहतादात्म्यारोप एवास्त्विति ।

यदप्याह- "आत्मेन्द्रियमनोपृक्तं भोक्तेतत्पाहुर्मनीषिण"इति श्रुतिरेव
मनस्तादात्म्यापन्नस्यात्मनो भोक्तृत्वेमानम्, मनस्तादात्म्यस्यैव मनोयो-
गत्वात् । "ससमानः सन्नुभौल्लोकावनुसंचरति ध्यायतीव छेलाय-
तीवेति" श्रुतिरप्यवमानम् । इवशब्दस्य मिथ्यात्वद्योतकत्वात् ।
भगवानपि केवलतात्मनिकर्तृत्वं निषेधति- "तत्रैवं सत्तिकर्तारमात्मानं
केवलं तु यः । परपरकृतबुद्धित्वान्नस पश्यति दुर्मतिरि" ति । श्रीगभादते

भगवद्वचने- शोक हर्ष भय क्रोध लोभ मोह स्पृहादयः । अहं-
कारस्य दृश्यन्ते जन्म मृत्युश्च नात्मनः ” इति । सूत्रमपिमान “कर्ता-
ग्रास्नार्थवत्त्वात्” “यथाच तन्नोभयधे” ति । यथावाभ्यादीतरकारक
सविधानप्रयुक्त कर्तृत्व तदसमवधानतु स्वाभाविक मकर्तृत्वमेव,
तथात्मनोपि शरीरेन्द्रियादि समवधानप्रयुक्त कर्तृत्व, तदसमवधानदशायां
नेतिनतस्य कर्तृत्वं स्वाभाविक मित्यर्थ इति । तत्र, तथाहि- शरीरेन्द्रिय
साधारणयोगस्थैव मनसात्मभवात् नात्मोन्द्रियतिष्ठतिरत्रप्रमाणम् । ध्या-
यतावेत्यत्रद्वशब्दो ल्यार्थः, भुक्तमिवेतितवत् । स्वदित चिन्तयत्रका-
स्त्वेनचिन्तायितु शक्नोति, स्वदित चरत्रकास्त्वेनचरितु शक्नोती
त्यर्थः । “ कर्ताबोद्धा विज्ञानात्प्रा पुरुष ” इति इममेव पुरुषं प्रत्य
भिज्ञाप्य कर्तृत्वादिकथनात् । यद्वा “ तस्मादेवविद्वान् वीवनृत्येत्
प्रेवचलेत् इत्यत्र यथा चिन्तये प्रचलनत्वे सत्यपि
तत्प्रयोजकत्वेनो न्मत्तेसिद्ध स्यान्मादस्याभावा दिवशब्दप्रयोगः ,
एवमिहापि भगवति सकल्पप्रयोजकस्य सत्यसकल्पत्वस्य प्रयुक्तिप्र-
योजकस्या प्रतिहतशक्तित्वस्य च जीवेऽभावादिषु शब्दप्रयोगः । यद्वा
“तस्यैवाश्रुतिः यत्रैतत्कर्णावपि निशुद्धानेनद् मिवनदगुरिवाग्नेरिवञ्चलत
उपशृणोती” त्यत्र यथा प्रसिद्धवैधर्म्यादिव प्रयोगः; एव मिहापि । वैधर्म्य
च प्रायुक्त अन्यप्रेयत्वादिक च । उपक्रमे उभौ लोकौ संचरतां
त्यभिधाने कर्तृत्वनिषेधालम्भघादेव मेवार्थस्य वाच्यत्वात् । स स-
मान सन्नितिबुद्धिवैशिष्ट्याभिधानात् औपाधिकत्वमेव कर्तृत्वस्योच्य
त इति चेन्न,- तस्य तत्प्रतिपादकत्वात्सम्भवात् । यदाह शंकरः-
“ समानः सदृशः सन्, केन? सन्नितिन्त्वा द्भृदपेन. हृदि च पुण्ड
रीकाकारो मांसपिण्डः तास्थपात् बुद्धिर्हृत्, किंपुन स्तामान्यं? अथ
महिषव द्विवेकतोनुपलब्धिः. अत्रभास्यावभासकयो विवेकतोनुप
लब्धिः प्रसिद्धा, आलोकोद्भवभास्येन सदृशो भवति, यथा
रक्त मवभासयन् रक्तसदृशो रक्ताकारो भवति, तथा पत

लोहितं घावभासय आलोक स्तत्सदृशो भवतीति ” । तन्न,
 हृच्छब्देन मांसपिण्डस्यैषोपस्थानात् , सुख्यार्थवाधकाभावेन लक्षणा
 सुपपत्तेः । तत्तु अत्र न घृष्टे संसन्निधिः । तस्मात्समानस्तस्माभि
 मान इत्यर्थः । “ तत्रैवं सति कर्तार मात्मानमि ” तितु भगवतैव
 निर्व्यूढम् । श्लोकहर्षेत्यादिश्चाचार्यैरेव निर्व्यूढम् । सूत्राच्च न त्वदुक्तार्थ
 सुपलभामहे; किन्तु सापेक्षत्वमात्रमिति ।

इति . श्रीवाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
 धिगत परावरतत्त्वयाथात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरण
 परिचरणपरायणेन तत्रसादृशमहाचार्यापर
 नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
 शतदूषणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
 ज्ञातृयाभ्यासभंगः

सप्तविंशः स्कन्धः ॥२७॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनमः ।

अथाष्टाविंशोवादः ॥

चतुर्दशविधस्यापि साक्षिवर्गस्य साक्षिणे ।

स्वतस्सर्वविदेतस्मै नमस्तर्नन्तरामने ॥

यत्पुनराहुः— आससार मज्ञानसाक्षित्वेन ब्रह्मावतिष्ठते । श्रूय-
तेहि- “साक्षीचेता केवलो निर्गुणश्चे” त्यादि । नच स्वप्रकाश
प्रत्यक्षा दैन्द्रियकप्रत्यक्षाच्चातिरिक्त साक्षिप्रत्यक्ष नाम नकिञ्चिदुपलभ्यत
इतिवाच्यम् , सुखमहमस्वाप्स मेतावन्त काल न किञ्चिदह मज्ञासिप
मिति सुखाज्ञानयो. साक्षित्वेन सुप्तोस्थितस्य स्वात्मपरामर्शादिति ।
अत्रोच्यते । तत्र तावत्स्वरूप सुखप्रकाशः स्वप्रकाशान्तर्गतः,
न पुनस्ताक्षिप्रकाशगम्य । वैश्वयिक सुखप्रकाशास्तु सुप्तिकाले न

(चतुर्दशेति) यथा साक्षिवर्गस्य साक्षित्वं न विषयावभासा
रूपकत्वं, तथा भगवतोर्पाति भावः । किं तर्हि भगवत स्साक्षित्व
मित्याकांक्षायां सर्वसाक्षाकर्तृत्वमेव सर्वसाक्षित्व मित्याह (स्वत
इति) अद्वैतश्रुतिबलात् ज्ञानस्वरूपमेव वाच्य मित्यत्राह (सर्वा
न्तरामने इति) विशिष्टाद्वैत एवाद्वैतश्रुते स्तात्पर्यमिति भावः ।
(सुखमह मिति) सुखाज्ञानयो स्साक्षित्वेनैव सुखमहमस्वाप्समि -
त्येतावन्तं कालं न किञ्चिद्वेदियमिति च सुप्तोस्थितस्य स्वात्मपरामर्शा
दित्यन्वयः । अयं परामर्श स्स्वापकाले साक्षिणा सुखाज्ञानयोः प्रकाशा
देव, नान्यथेत्यर्थः । “ स्वरूपसुखमकाश. ” - स्वरूपसुखस्यमकाश
इत्यर्थः (साक्षिप्रकाशगम्यइति) साक्षिप्रकाशात्वेनावगन्तव्यइत्यर्थः ।

सम्भवति । अज्ञानमपि तदानीं तनस्मृत्यभावेनानुमोयते, तत्कालादि
 चत् । नहि सुषुप्तिकालोपि तदानीं मेव साक्षिणा गृहीत इतीच्छसि ।
 इष्यमाणत्वेपि कालोपाधेरपि कस्य चिद्गृहीतव्यतया जागरनिर्विशेषत्व
 प्रसग । तदग्रहणे पुनरेतावन्त कालमिति कालविशेषणोपादाननिरोध
 स्यात् । किंच किमिदं साक्षित्वमिति निरूपणीय । किं साक्षाकर्तृत्वं,
 उत साक्षात्कारत्वं, उत विद्यकप्रकाशप्रतिहेतुत्वं, उतान्यत्किञ्चित् इति ।
 नाथ, ब्रह्मणोवास्तवज्ञातृत्वानभ्युपगमात् । लोकेपरमार्थं द्रष्टारमेव सा
 क्षीति व्यपदिशन्ति । भाविद्यकस्यापि ज्ञातृत्वस्या हकारनिष्ठत्वाभ्यु
 पगमेन विलीनाहकारेषु सुषुप्त्यादिकालेषु तदसिद्धे । न द्वितीय,
 “साक्षाद्दृष्टरि सज्ञाया” मित्यनुशासननिरोधात् । आहचाह
 मर्थात्मत्वसमर्थनमध्ये “साक्षित्वं च साक्षाज्ज्ञातृत्वमेव, न ह्यज्ञातृत्वा-
 क्षित्वम्, ज्ञातृत्वहि लोकवेदयोः साक्षीति व्यपदिश्यते, न ज्ञानमात्र, स्मर
 तिचभगवान् पाणिनि ‘साक्षाद्दृष्टरि सज्ञाया’ मिति साक्षाज्ज्ञातृत्वेन
 साक्षिशब्द”मिति । औपचारिकसाक्षित्वाभ्युपगमेपि ससाक्षात्कारं किं
 स्वात्मन, उत विद्यायाः नाथ, स्वप्रकाशस्याप्येवमुत्पत्तेन दृग्धीन
 सिद्धेर विद्यायाएव सिद्धिप्रसगात् । न द्वितीय, मिथ्याभूता विद्या
 गोचरत्वेन वृत्तिज्ञानवत् ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वप्रसगात् । एतदपेणावा
 धितस्यापि वृत्तिज्ञानस्य विषयमिथ्यात्वादेवाहि मिथ्यात्वमुपगणित

(तदानीं तनेति) तदानीन्तनतयास्मृत्यभावेनेत्यर्थः । तत्कालादिवदि
 स्यनुमेयत्वे दृष्टान्तः । ननु तनस्मृत्यभावेनानुमानम्, ब्रह्मस्वरूपमेवाहि वाच्यं,
 सस्य च ग्रहणं मत्स्येधेत् शक्यमानप्रत्याह (इष्यमाणत्वेपीति) सिद्धाद्य
 पिषितं साक्षित्वं किमिति विकल्प्यदूषयति (किञ्चेति) भाविद्यक
 ज्ञातृत्वमभ्युपगतमेवेत्यत्राह (लोकइति) (भाविद्यकरूपापीति) तेना
 तन्मन्योपाधिकाध्यासोपि निरस्तः । उपाधिविलये नोपाधिकाध्यासा
 सम्भवात् (स्वप्रकाशस्येति) स्वात्मन इत्युक्त्वा स्वस्यैव प्रकाश

सविषयमिध्यात्न वादिभि । स्वगोचर एव साक्षात्कार पुनरविद्यागोचरइव
भातीतिचेन्न, तथप्यविद्याया असिद्धिप्रसगात् । नह्यन्यगोचरस्य
ज्ञानस्य ततोऽन्यगोचरत्वेनभ्रम, अनुव्ययसायस्य विषयाच्छिन्न ग्राह
कत्वात् । तद्भ्रमेपि नतेन ज्ञानेनतसिद्धि । किञ्च स्वगोचर
एवाय साक्षात्कारो अविद्यागोचरइव कस्यभाति? नतावद्ब्रह्मण, अहम
विद्यागोचरइति ज्ञातुमसमर्थत्वात् । नाप्य विद्याया, अह ब्रह्मणो
गोचरइव भातीति तस्या अपि ज्ञानुमशक्यत्वात् । नचान्यस्य, तदु-
भयन्यतिरिक्तस्यकस्यचित् सुपुण्यादिषु अप्रकाशमानत्वेनतदयोगात् ।

इत्यभिधानात् अन्यवैमुखयसिद्ध्याविद्याया असिद्धिमसंगइत्यर्थः
(स्वगोचरइति) ततश्च मिध्याविषयत्वाभावात् न मिध्यात्वमितिभावः
(तथापीति) तथेकतावपीत्यर्थः । दोषोस्तीतिशेष । कुतइत्यत्राह
(अविद्यायाइति) तदुपपादयति (नहीत्यादि) (अनुव्यवसायस्येति)
व्यवसायोपनीतस्यैवा अनुव्यवसायविषयत्वादितिभावः । अंगीकृत्या-
प्याह(तद्भ्रमेपीति) (तेनेति) अविद्यागोचर भ्रमविषयेणेत्यर्थः । तद्विषय
स्यैव तत्साधकत्वादित्याशयः । यद्वा तादृश भ्रमोङ्गीकारेपि न
तद्भ्रमेणतसिद्धिः । पारतन्त्र्येण तद्विषयक ज्ञानस्य तदसाधकत्वादिति
भावः । दोषान्तरमाह (नहीति) हिरवधारणार्थः । हेतौ पूर्व
भ्रममङ्गीकृत्य तेनासिद्धिरुक्ता । इदानीं तेनासिद्ध्यापि तद्भ्रमविषय
भूतज्ञानेनसिद्धि शक्याहिराकरोति (तद्भ्रमेपीति) (अहमिति) अहमर्थ
स्यैव भ्रान्तिज्ञानाश्रयत्वान् ब्रह्माविद्ययो रतथात्थान्नतयो रुक्तभ्रान्ति
मितिभावः । (अहंब्रह्मणइति) इवशब्दएवार्थः । अहं ब्रह्मणोगोच
रएवेतिवा भातीतिवा ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थ । दृषयति (तदुभयेति)
(तदयोगादिति) अविद्यागोचरत्वभाना योगादित्यर्थः । ननुस्यादेष
मन्ययाखपातिपक्षे तद्विषयत्वस्याभावाद् विद्यायाअसिद्धिः, अस्मात्तु
भ्रमेसति मिथ्याभूत मविद्याविषयत्वात् मस्यस्तीति स्याद् विद्यासिद्धि

नच न कस्यचिदिति वक्तुं शक्यम्, भाती यादे प्रतिस्मन्निधन म तरेण प्रयोगादृष्टे । मिथ्यासाक्षित्वमिति चेन्न,—

साक्षित्वं यदि मिथ्या एवात् सत्यं तर परिग्रह ।

नचेदाधारभावेपि मिथ्यात्वं मनुवर्णताम् ॥

नत्रासमार मविद्याया स्सत्मानं श्व प्रकाशो ब्रह्मण , अपवर्गेतु स्वत्मान एवेति नियम इति चेत् ? किमपवर्गदशाय मविद्याया प्रकाशो निवृत्तो नवा? निवृत्त श्वेत एतन्मैव निवृत्त स्यात् । अग्नि वृत्त ने त्वविद्यापि तदाना मनिवृत्ता स्यात् । प्रगपि प्रकाशमात्राग्निन सिद्धि हिं सा । यदिच ब्रह्मस्वरूपसाक्षत्कार एवाविद्यामपि प्रकाशयेत्? ब्रह्मणो विद्याया श्व तादात्म्य पसन्नेत । स्वरूप मेव हि तेन प्रका

रिति विचेत्यत मायुकदोषस्योद्धारशकते (मिथ्येति) (साक्षित्व मिति) तथाच मिथ्याभूत साक्षित्वसाधर साक्ष्यन्तरवाच्य, तत्रापि तथेत्पनचस्येत्यर्थं । नच साक्षित्वमपि स्वस्मिन्नवाध्यस्वतइति न साक्ष्यन्तरमितियाच्य, तथाप्यनन्त साक्षित्वब्रह्मनया अनवस्थाया दुस्तरत्वात् । साक्षित्वविषय [वा] भावेपि साक्षि व म्मिथ्यास्त्वित्यत्राह (नचेदिति) तथासति ब्रह्मणस्त्ववाधिष्ठानतया निरधिष्ठानत्वा दनध्य स्तस्यापि साक्षित्वस्य मिथ्यात्वमस्तु, अनध्यस्तत्वाविशेषादितिभाव । यद्वा यथा साक्षित्वस्याध्यासाभावेपि मिथ्यात्व, तथा ब्रह्मणः स्ववाधिष्ठानतया निरधिष्ठानस्यापि मिथ्यात्वं मस्तु, उपपादकरा हित्या विशेषादितिभाव । नन्वज्ञानागोचरम्यैव तद्गोचरत्वमाध्यक्षिकमिति ब्रूम, स्वरूपमेवतु बह्वं आसत्सारमविद्यागोचर अतो नाविद्याया असिद्धि नापिमिथ्यात्व, यावत्स्वरूप सत्यविषयत्वेन घटादिज्ञानवत् सत्यत्वादिति शकते (नन्विति) (निवृत्तस्यादिति) स्वा

शनीयम् । अस्वरूपप्रकाशत्वे वृत्तिवन्मिथ्यात्वं प्रागेवोक्तम् । विषया
पहार एव वा स्वरूपापहारोपि वा यद्वा तद्वा मिथ्यात्व मस्तु । किंचा
विद्यासाक्षित्वं ब्रह्मण स्वरूप मेव, ततोऽन्यद्वा? पूर्वत्र स्वरूपस्य
नित्यत्वा न्नित्य मविद्यासाक्षित्वप्रसंगः । उत्तरत्र तत् किं परमार्थ
भूत मुतापरमार्थभूतम् ? आद्ये ब्रह्मज्यतिरिक्तसत्यत्वानभ्युपगमेनाप
सिद्धान्तः । द्वितीये तत् किमविद्यास्वरूप मुत तदारब्धम्? नाद्यः,
विषयस्वरूपमात्रस्यैव साक्षिस्वरूपत्वे घटादे र्यावद्विनाशं व्यवधानादि

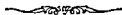
रहनपवाविद्या प्रकाशत्वादित्यर्थः (प्रागेवेति) नच सारविषयकरत्वा
त्सरयता, सत्यशुक्तिविषयस्यापि रजतधूमस्यमिथ्यात्वांगीकारादिति
भावः । (विषयापहारपवेति) विषयापहारइति परमतेन, स्वरूपाप
हारइति मापिनतेन । यदिमिथ्याविषयवृत्तेः स्वरूपापहारः, ब्रह्मण्यपि
तथास्यात्, यदि ब्रह्मणिविषयापहारएव, वृत्तावपितथास्यात्, सर्वधावृत्ति
साक्षिणोर्न वैषम्यंस्यादिति तात्पर्यं (विषयस्वरूपेति) अविद्यासाक्षित्वं यद्य
विद्या तर्हि घटादिसाक्षित्वमपि घटादिरेवस्यात्, ततश्चविषयेविद्यमानेपि
साक्षित्वाभावस्य वस्तुमशक्यतया सर्वधाभानप्रसंगइत्यर्थः । नच घट
प्रकाशदशायां साक्षी न स्वकीयइति वाच्यम्, तदा अर्थान्तरस्याप्य भानप्रसं
गात् । नवृत्त्यभावादप्रकाशः, अहमर्थं तद्ब्रह्माज्ञानादीनामप्य प्रकाशप्रसं
गात् । नचान्तःकरणोपहितचैतन्यसम्बन्धाभावादप्रकाशः, शुद्धचिं
दाश्रयाविद्याया अप्यन्तःकरणोपाधिकभेदवच्चैतन्यासम्बन्धेना प्रकाशप्रसं
गात् नन्वन्तःकरणोपाधि नंशुद्धचैतन्याद्भेदं सम्पादयति, अतो विद्याप्रका
शइति चेत्? तर्हि घटादिरपिभासेत, अविद्यावच्छुद्धचैतन्ये कल्पितत्वात् ।

एतेनान्तःकरणोपहितस्साक्षी, साक्षित्वंच अकर्तृत्वेतद्विद्वृत्तं, द्रष्टृ
त्वंच नदर्शनक्रियाकर्तृत्वं, अकर्तृत्वव्याघातात्, किन्तु वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं
प्रतिसम्बन्धितं, इदं च विषयघटितं नस्वरूपं, स्वरूपभूतं साक्षित्वन्तु उदा

दशाया मप्यविच्छेदेन प्रकाशप्रसंगात् । न द्वितीयः, साक्षित्वाधीन
सिद्धे रविद्यायाः साक्षित्वजनकत्वायोगात् । साक्षित्वस्याप्यनादित्वा
भ्युपगमेनापसिद्धान्ता च ।

एतेनाविद्याप्रकाशं प्रति हेतुत्वपक्षो निरस्तः, अनादे ह्येव
पेक्षणात् । नापि चतुर्थः, तस्यापि स्वरूपान्तर्भावबहिर्भावादिविक-
ल्पदुस्थत्वादिति । अतो न कथंचिदपि निर्विशेषज्ञानमात्रस्य सा-
क्षित्वं सम्भवतीति साक्षिचोपदेशसामर्थ्यादेव ज्ञातृत्वादिक मात्मनो
वश्याभ्युपगन्तव्य मिति ।

इति श्रीकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतस्य श्रीमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतदूषण्यां साक्षित्वभंगवादोष्ठाविंशः ॥१८॥

सौनमिति नवीनजल्पितंनिरस्तं ; उक्तरीत्या भजानप्रकाशघटादिप्रका-
शयोः प्रसंगात् । किंच एवमपि साक्षीचेतेति श्रुतिप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणि साक्षि-
त्वस्यानिर्वाहः । यच्चो दासीनबोधामावं स्वरूपभूतंसाक्षित्वमिति । तत्र,
अनुशासनविरोधस्योक्तावात् ।

(साक्षित्वस्येति) नच साक्षित्वव्याविद्या तदारब्धंवेतिवाच्यं, अ-
विद्यान्यस्यानाविद्याकस्यमिथ्यावायोगात् । तदधीनत्व न्वनादे नंसम्भ-
वतीत्युक्तं (अनादेरिति) ब्रह्मस्वरूपस्यैवाविद्या प्रकाशत्वादिति भावः ।

इति श्रीवाधूलकुलतिळक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासमधिगत
परावरतावयाधात्म्येन तदेकदेवतेन तच्चरणपरिचरण परायणेन
तामसादलब्ध महाचार्या परनामधेयेन रामानुजदासेनविरचितायां
शतदूषणी व्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां साक्षित्वभंगः

अष्टाविंशस्स्कन्धः ॥ २८ ॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

अथैकोनविंशो वादः ॥

विदित मनुवदन्तो विश्व मेत यथाथ
 द्विदधति निगमागताः केवल यन्मयत्वम् ।
 अविदितबहुभूमा नित्य मन्त विभ्रत्ता
 हयवरवदनोसौ सन्निधि स्सन्निधि नः ॥

यदाहुः- शास्त्रप्रत्यक्षयो विरोधे शास्त्रं बलीयः । अन्यथा
 ऽद्वैतशास्त्रस्य प्रामाण्योच्छेदप्रसंगात्, अपरोक्षदेहात्मभ्रमादेश्च दुर्निरासत्वा

(विदितमिति) यथावद्विदितमित्यन्वयः । प्रत्यक्षेण स्वप्नेनद्विविधं
 प्रतीयते, तच्च प्रत्यक्षं यथार्थं, ततश्च निषेधकत्वाभिमतश्रुते धर्मिग्राहक
 विरोधा तन्मयत्वएव तात्पर्यमितिभावः (केवलमिति) नतुनिषेधन्तीत्यर्थः ।
 अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षात्प्राबल्यं वक्तुं सामान्यतरशास्त्रस्य प्रत्यक्षाद्वली
 यस्त्वमाह (शास्त्रेति) (अपरोक्षेति) देहातिरिक्तात्मासिद्धौ शास्त्र-
 मात्र प्रामाण्योच्छेद प्रसंगइतिभावः । नतु प्रत्यक्षविरुद्धशास्त्रस्य प्रत्यक्षा
 त्प्राबल्यव्युत्पादन मद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वार्थं हि क्रियते ।
 तच्चापुक्तम्, अद्वैतशास्त्रस्य प्रत्यक्षविरोधाभावेन व्युत्पादनवैय
 र्थ्यात् । तथाहि- न शास्त्रप्रत्यक्षयोर्विरोधः, अधिष्ठानत्वेन घटाद्यनुगत
 सन्मात्रस्यैव प्रत्यक्षग्राह्यत्वात्; घटादेः प्रत्यक्षग्रहणायोग्यत्वात् । तथाहि
 इन्द्रियव्यापारानन्तरं घटादिस्त्वर्धतोभिन्नएवाहं प्रतीयते, संशय विपर्यया-
 दर्शनात्; भेदस्यप्रतियोगिकेक वित्तिवैयस्य न प्रत्यक्षेण ग्रहःसम्भवति,
 सर्वेषां प्रतियोगिनाम सन्निकर्षात् । नच प्रतियोग्यंशोऽस्मृतिः, तथापि

पातात् । नचात्र विरोध एव न सम्भवतीति वाच्यं, भेदप्रपञ्च

वैशिष्ट्यांशे तदभावात् । नच तदंशेऽपि प्रत्यक्षत्वं, सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षं वि-
नातदसम्भवात् । तस्मात्प्रत्यक्षायोग्य प्रतियोगिन रतदेक वित्तिवेद्य
भेदस्य तदेकवित्तिवेद्यघटस्य च प्रतिभासो भ्रम इति केचित् । अन्येतु
घटोऽपि प्रत्यक्षः, सत्त्वं त्वधिष्ठानगतमेव भःसते, न घटादिगतमिति
न प्रत्यक्षविरोध इत्याहुः । अपरेतु सत्ताजाति र्वा विद्यमानत्व
लक्षणं वा सत्त्वं प्रत्यक्षेण प्रतीयते, नत्वनाध्यत्वरूपं, असौ न विरोधः
इत्याहुः । इतरेतु “सत्यस्य सत्यं प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्य”मिति
श्रुतिबला न्मन्मय मन्मथ इतिवत् सत्यत्वोत्कर्षापकर्षप्रतीतिः प्रकारा
न्तरेण तदसम्भवात् व्यवहारकालावाध्यत्वं सर्वकालावाध्यत्वमित्येवो
त्कर्षापकर्षयो र्वाच्यत्वात् प्रपञ्चे व्यवहारकालावाध्यत्वं विषय इति
न विरोध इत्याहुः । तस्मा त्सर्वधाविरोध एव नास्तीत्याशङ्क्याह
(नचात्रेति) अथ माशयः- आद्यपक्ष स्तावदनुपपन्नः, सर्वस्माद्भेदस्याग्रहेऽपि
कोट्यनुपस्थिते विशेषादर्शना द्वा संशयाभावोपपत्तेः ;
क्वचित्संशयस्यैव दर्शनाच्च । किञ्च सदंशेऽपि मिथ्यार्थप्रतियोगिकभेद
संशयादर्शनात् तद्ब्रह्मोवाच्यइति तज्ज्ञानमपि भ्रमस्स्यात् । किञ्च प्रतियोग्यंशे
कारणाभावेन भ्रमत्वेऽपि घटांशे भेदांशेऽपि प्रत्यक्षत्वे नानुपपत्तिः, अन्यथा
सत्यपितयाप्रसंगात् । किञ्च प्रतियोग्यंशेऽस्मृतिः, भेदे तद्वैशिष्ट्यांशेऽपि प्रत्यक्ष
मस्तु; नच सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षाभावा न्न सम्बन्धप्रत्यक्षं स्यादिति वा-
च्यम्, मुख्यसम्बन्धप्रत्यक्ष एव तद्धेतुत्वात् ; नच लाघवा त्सम्ब-
न्धत्वमेव कार्यतावच्छेदकप्रविष्टमिति वाच्यम्. जगत्सत्यत्वे अति
प्रसक्तत्वेना सत्यत्वे प्रत्यक्षत्वस्यैवाभावेन सम्बन्धप्रत्यक्षत्वस्या कार्यता
वच्छेदकत्वात् । द्वितीयपक्षोऽप्यनुपपन्नः; तत्र घटादौ सदभेदप्रतीति
रस्ति नवा? नाद्यः, विरोधस्यापरिहारात् । अन्ये सन्घट इति विशि
ष्टव्यवहारानुपपत्तिः । भेदाग्रहा तदनुपपादने अनिवचनीयत्वायुच्छेदः ।

गोचरत्वतन्निषेधाभ्यां विरुद्धविषयत्वोपलम्भात् । नच देशकालस्वरूपा दिभेदेन निषेधः संकोच मर्हति, “नेह नानास्ति किंचन” तस्मान्नविज्ञान मृतेस्ति किंचित्कचित्कदाचि द्विजवन्मुजात ” मित्यादिभि र्सर्वदेशसर्वकालवर्तिनां ब्रह्मव्यतिरिक्तवस्तूनां सर्वप्रकारनिषेधोप लम्भात् । “त्रय आवसथा स्रयः स्वप्ना” इति च स्वपत्येव जागरसुपुतयो रपि मिथ्यात्व मेवहाच्यते । नच जागरादिवस्वप्नस्यापि सत्यत्व मुच्यत इति विपरिवर्तः, स्वप्नशब्देनैव तयो रूपचरितत्वात् । स्वप्न

वृत्तयोप्यनुपपन्नः, सच्छब्दस्य लोके जात्यादावेव व्युत्पन्नतया सदेव सत्यं ज्ञानमित्यादौ पारमार्थिकत्वासिद्धिप्रसंगात् । चतुर्थो प्युक्तः, किंचित्कालविशेषितावाध्यवग्रहणे तत्रैव सत्यपदव्युत्पत्तेः पूर्वोक्तदो- पात् । ननु लोके बाधाभावमात्रे व्युत्पत्तिरिति चेत्? केनचिद्बाधाभावस्य शुक्तिरजतेपिसन्वात् . याध्यत्वसामान्याभावस्यग्रहे विरोधानिस्तारात् । तस्माद्विरोधस्सर्वथा दुष्परिहरइति ।

ननु विधিনিषेधयो देशकालान्तर विषयत्वेन वा विधेयनिषेधयोः स्वरूपभेदेनवा संकोचा न्न विरोध इत्यत्राह (नच देशेति) भादिशब्देनप्रकारो गृह्यते । सम्भवति हि ब्रह्मणोन्य- रस्वतन्त्रनाम्तीति स्वातन्त्र्यादिप्रकारेण निषेधः (सर्वप्रकारेति) विज्ञा नमृतइति ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृच्छ्रस्यापि निषेधा त्पारतन्त्र्यादेरसिद्धेर्न स्वातन्त्र्यादिना निषेधइतिभावः । ननु “त्रयः स्वप्ना स्रय आवसथा”इति स्वप्नोपलक्षितावस्थान्नयस्य भावसथशब्देनावसथवत् सत्यत्वमेवोच्यत इत्यत्राह (नच जागरादिवदिति) (स्वप्नेति) प्रथमश्रुतस्यावसथस्यैवो द्देश्यत्वात् स्वप्नशब्देन उपचारात् स्वप्नकल्पत्वं विधीयत इत्यर्थः । अस्तु वा स्वप्नइत्यस्यैवाद्देश्य समर्पकत्वं ; तथा प्यावसथशब्देन नसत्यत्वविधिः , तस्य तत्राप्रसिद्धत्वादि

शब्दस्य च मिथ्यार्थेलोकप्रसिद्धत्वात् । अन्यत् तदभावात् । न ह्यावसथशब्द
 स्सत्ये प्रसिद्ध । न च भेदविधायकश्रुतिबलात् भेदनिषेधकश्रुतीना
 मन्यपरव, निषेधस्यैव प्रसगसापेक्षत्वेन विध्यपेक्षया परत्वात् अपच्छेद
 न्यायेन बलीयस्त्वात् । न च सिद्धवस्तुविषययो स्समुच्चयविकल्पादिसम्भ्र
 इति निर्गुणवादे निरूपितम् । अतो व्य तविरोधे रज्ज्वधिकरणसर्पभूविदळन
 वत्कम्बुकळधौतवच्चोभयबाधोन्यतरबाधोनावश्यभावी । तत्रनाद्यस्सम्भ्रति,
 पारमार्थिकत्वापारमार्थिकत्वातिरिक्तकोटिदर्शनाभावात् । निषेधकतया पर-
 स्य च शास्त्रस्य निषेधकात्तरदर्शनात् । न च विधिरेव निषेधस्य निषेध
 इति वाच्यम्, तस्य स्वरूपत स्वार्थानगाहित्वात् । निषेधस्य तु प्रतियोगि

त्याह (अन्यत्रेति) ननु तुल्यप्रमाणेन भेदशास्त्रेणा भेदश्रुतेरन्यपरत्वसिद्धे
 र्ण प्रत्यक्षस्य शास्त्रविरोध इत्याशक्याह (नचेति) नन्वरुणैकहाय
 नीव द्वीद्वियववद्वा विकल्प स्समुच्चया वास्वित्यत्राह (नच सिद्धेति)
 अत उक्तरीत्यासकोचाभावा द्विराध- शास्त्रप्रत्यक्षयोरिति शेषः । किंच
 यदि निषेधक मुभयो रस्ति तदाध्यस्याद्भयबाधः । नचोत्तरस्य निषे
 धक मन्य दस्ति । नच प्रत्यक्षमेव तन्निषेधक, तथात्व हि घटादिप्रत्य
 क्षस्य घटाभावो नास्तीत्यद्वैतशास्त्रवेद्यमिथ्यात्व घटकाभावप्रतिक्षेप
 रूपतया वाच्यम्, तथाच तादृशाभावप्रसगसापेक्षत्वेन शास्त्रात्प
 रत्वं स्यात् , ततश्च प्रत्यक्षशास्त्रयो रन्योन्याश्रयः, तस्मा दुभयो
 निषेधाभावा चोभयबाध इत्याह (निषेधकतयेति) निषेधकतया परस्ये
 त्युक्ति प्रत्यक्षस्य निषेधकत्वे तदपेक्षत्वेन तत परत्व न स्या दित्य
 भिप्राय । ननु प्रतिक्षेपरूपत्वाभावेपि प्रतियोगिन एवाभावाभावात्वेन
 प्रत्यक्षस्य तन्निषेधकता स्यादित्याशक्याह (नचेति) स्वरूपतः प्रतियो
 ग्यवगाहनमात्रा न्न निषेधकत्व बाधकत्व वा, शुक्तिरजतप्रतीत्या तद्
 भावस्य निषेधबाधयो रदर्शनात् ; अपितु प्रतिक्षेपरूपत्वादेव, तच्च

प्रतिक्षेपा मरुतयैव स्वरूपलाभः । विनाशादिषु क-मिति
 चेन्न, तत्रापि प्रतियोग्यपक्षत्वात् ॥ * ॥ विनाशादिषु
 शब्देषु नास्तिशब्दस्यगोचरः । ननुपक्षेपवैयुष्यात् केवल प्रतिपद्यते॥*॥
 अतोन्यतरबाधोपशिष्यते । बाधश्चबलवतादुर्बलस्यैव नचप्रत्य
 क्षपरोक्षयो प्रत्यक्षत्व परोक्षत्वाम्बामेव प्राबल्यदौबल्ये, शुक्तिप्रत्यक्षेण
 शुक्तिरजतप्रत्यक्षबाधस्य दीपशिखादिभेदानुमानेन दापैक्य प्रत्यभिज्ञान
 बाधस्यच परित्यागप्रसगात् । नचोपजीव्योप जांकभावात् प्रत्यक्षशास्त्रयोः

प्रत्यक्षस्य नास्तीत्यर्थे । ननु घटो विनष्ट इत्यादिषु प्रतियोगिनिषेध
 रूपता दृश्यते , प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतातु नास्ति, नत्रो श्रवणादिति
 शकते (विनाशादिष्विति) (केषलमिति) प्रतियोगिप्रतिक्षेपरूपतारहित
 इवापाततो ज्ञाप्यत इत्यर्थः (अत इति) ननु कथं मनिधारणेना न्यतर
 बाधपरिशेषः? निषेधकस्य परस्य शास्त्रस्य निषेधकान्तरादशनादिति
 पूर्वोक्तया निषेधकशास्त्रस्य प्रत्यक्षबाधकत्वस्पर्षसिद्धत्वादिति चेन्न-
 तत्रहि निषेधाभावे बाधो न सम्भवतीत्युक्तं, ननु निषेधस्त्वर्षो बाधक
 इति, अनन्यथासिद्धत्वेनैव बाधकत्वस्य घट्यमाणत्वात् (बाधश्चेति) ननु
 बलवतो बाधकत्व चदतः प्रत्यक्षस्यापि बलवत्त्वे बाधकत्व मभिमतम्;
 तच्चापुक्तं, निषेधरूपत्वाभावेन विधे बाधकत्वाभावस्योक्तत्वादिति चेन्न-
 विधेरपि निषेधमुद्धिद्वारा बाधकत्वस्याभिमतत्वात्; विधे स्त्वमतिपक्ष
 निषेधकत्वं च बलवत्त्वकृतमिति न पूर्वोक्तविरोधः (शुक्तीति)बाध्यत्व
 प्रयोजकाभावेपि बाध्यत्व दृश्यत इत्यर्थः (दीपेति) बाधकत्वप्रयोजका
 भावेपि बाधकत्व दृश्यत इत्यर्थः । एतेन प्रत्यक्षत्वं परोक्षबाधकत्व
 प्रयोजकं परोक्षत्व प्रत्यक्षबाध्यत्वप्रयोजकमिति निरस्तं; व्यभिचारात् ।
 शुक्तिप्रत्यक्षरजतप्रत्यक्षयो बाध्यबाधकभावे अननुगमात्वेदं प्रयोजकम्,
 अनुगतस्य वक्ष्यमाणत्वाच्चेति विवक्षितं (नचोपजीव्येति) उपजीव्य

प्राबल्यदौर्बल्ये, व्याप्तिग्राहक प्रत्यक्षेपजीविनानुधानेन ज्ञालैक्य
 प्रत्यक्षबाधस्योक्तत्वात् । नच पूर्वत्रादुपक्रमवत् प्रत्यक्षप्राबल्य, पूर्वत्रमात्र-
 स्थापच्छेदेपरस्यैव प्राबल्यनिश्चयेना प्रयोजकत्वात् । नच परत्वस्यबाधप्रयोज
 कत्वे माध्यमिकमर्यादया त्रय्य तानामपि बाध्य प्रमितिबाध्य, परत्वमात्रस्य
 बाधकत्वेनानुपन्यासात् । अन्यथाद्विचन्द्रज्ञानादिना प्राक्तनचन्द्रैकत्व ज्ञा-
 नादिबाधप्रसगात् । तस्माद्द्वयोर्ज्ञानयोर्विरोधेसात्रकाशत्वादन्यथासिद्धबाध्य,
 अत्रकाशत्वादनन्यथासिद्धबाधकम् । अवकाशश्चाविरुद्धप्रियलाभोप्रमाण
 कोटिनिवेशोना । तत्रपूर्वस्येहासम्भयो दर्शित । उत्तरस्तुकारणदोषेपर्यव
 सित । नच शास्त्रज्ञपज्ञानस्य दुष्टकारण प्रसूतत्वं, कर्तृभोजनैव भ्रमिप्र-
 लम्भप्रमादाशक्तिमूलत्वंशकोच्छेदात्, अविच्छिन्नसम्प्रदायवेन शथिल्यावा
 पोद्वापादि विचारस्यैदेशिकत्वात्, उपबृहणब्रह्ममीमांसाद्यनुग्रहेण प्रतिपत्त-

जातीयत्वेन प्राबल्यं विवक्षित । अत एव नरशिरः कपालशुचित्वात्
 मानस्याशुचित्वबोधकागमबाध (माध्यमिकेति) "न सत्रासन्नसदसन्नचा
 प्यनुभयात्मक"मिति मित्यात्वरूपचतुर्थकोटिरपि तेन निषेधा द्वाव
 स्यादित्यर्थ (परत्वमात्रस्येति) शास्त्रान्तरापेक्षया शास्त्रस्य परत्व
 प्राबल्यप्रयोजक, न परत्वमात्रमिति भाव (ज्ञानयोरिति) ज्ञायते ननेति
 ज्ञान ज्ञानकरण, यथाश्रुते विरुद्धयोर्ज्ञानयोः वक्ष्यमाणाविरुद्ध विषय-
 लाभासम्भवात् (अन्यथासिद्धमिति) प्रतीयमानार्थे प्रामाण्यविनापि स-
 भाचितोदयत्व मन्यथासिद्धत्व (उत्तरस्त्विति) अप्रमाणकोटिनिवेशस्य
 कारणदोष विना ज्ञातुं मशक्यत्वात्तस्य बाध्यत्वप्रयोजकत्वोक्ति
 स्तत्प्रयोजककारणदोषे पर्यवस्यतीत्यर्थ (कारणदोष इति) कारणगता
 दोषः, प्रमातरि प्रमाणे प्रमेये वादोषाद्धि अप्रमाण ज्ञान भवति (नच
 शास्त्रेति) अत्र नच शास्त्रदुष्टमिति वक्तव्ये ज्ञानस्य दुष्टकारणप्रसूतत्वा
 भाववचनलाघवार्थं, अन्यथा हि नापि प्रतिपत्ता दुष्टः, ब्रह्ममीमांसादि

दोषाणामपि निर्मूलत्वात् । अत इशब्दप्रमाणदोषतया संप्रतिपन्न
समस्त सम्भावनाविरहे शास्त्रजन्यज्ञानस्य निर्दोषकारणप्रसूतत्वेन
प्रामाण्यात् प्राबल्यं प्रतिष्ठितम् । नच प्रत्यक्षदोषतया संप्रतिपन्न
काचकामीलादि दोषविरहात् गगनपवन दहनसलिल वसुधादि
गोचरप्रत्यक्षस्यापि प्राबल्यं स्थितमितिवाच्यम्, भेदवासनायाः प्रत्यक्ष
दोषत्वेन वासनामूलाभेदभ्रमेदृष्टत्वात् ; भेदवासनायाश्च बीजाकुरन्यायेन
प्रवाहानादितया तत्तत्प्रत्यक्षमूलत्वोपपत्तेः । अतोदुष्टकारणप्रसूत भे-
दज्ञानं निर्दोष निगमान्त जन्मना निर्विशेषाद्वैतज्ञानेन वाच्यत इति ।

अत्रोच्यते । यदुक्तं- शास्त्रबलीयस्त्वामात्रे सत्य द्वैतशास्त्र प्रा-
माण्योच्छेद प्रसंग इति । तदसत् , प्रत्यक्षाविरोधिन्वेवा
द्वैते द्वैते वा तत्प्रामाण्यस्य निर्वाहिन्यान् । यच्च
प्रत्यक्षप्राबल्ये देहात्मभ्रमादौ दुर्निरसत्वमिति । तदयुक्तं, देहात्मभेद
प्रत्यक्षानुसारिणैव शास्त्रेणतन्निरसनात् । अन्यथा प्रत्यक्षाच्छास्त्रस्य
वर्तीयस्त्वे यूपादित्यैक्यवाक्येन यूपादित्यभेदप्राप्ति प्रत्यक्षबाधप्रसंगात् ।
यच्चोक्तं निषेधस्य सर्वविषयत्वोपलभेन संकोचो नयुज्यत इति ।
तदपिमन्दम्, सर्वविषयत्वे सत्येवहि प्रमाणान्तर विषयात् संकोचो

मत्यादिति प्रतिज्ञान्तरं स्यात्; तत्र भागाधिद्विवारणायं मद्द्वैततत्पर्यं
निश्चयवान् प्रतिपत्तेत्यपि विशेषणायं स्यात् (प्रामाण्यादिति) प्रामाण्या
च्छास्त्रस्या प्रमाणकोटिनिवेशासम्भवा त्प्राबल्यं प्रतिष्ठित मित्य
प्याहारेणयोग्यं (वासनामूलेति) ताविमौ चन्द्राविति प्रत्यभिज्ञादिष्वि
षयः (देहात्मभेदति) ममशरीरमिति प्रायशं विवक्षितं । ननु शिष्टापुत्र

कस्य शरीरमिति वदौपचारिकमिति चेन्न; - ममशरीरमित्यादौ
 ससंबंधिकत्व नियमदर्शनस्यैव तत्र संबन्धित्वोपचार निबधनत्वात् । किं-
 च अहं शरीरमितिप्रतीतिः कदाप्यदर्शनात् ममशरीरमिति प्रतीति
 भेदनिबन्धनैव । नन्वेवं भेदग्रहेषति स्थूलोहमिति कथमभेदारोपः ?
 कथं वा जपास्फाटिकसन्निधानेसति जपा रक्तरूपे इदमस्माद्भिन्नमि
 ति भेदग्रहेषती मे रक्तरूपेइत्य भेदाभ्यासः? कथंच स्फाटिककुसुमे
 इति भेदे गृह्यमाणएव स्फाटिके रक्ताभेदभ्रमः? यदिचेदन्त्वेन भेदग्रहस्य
 तदीयैतदीय रक्तरूपत्वेनाभेदग्रहाविरोधित्वा जपास्फाटिकत्वाभ्यांभेदग्रहे
 पि रक्तत्वस्फाटिकत्वाभ्या मभेदग्रहाविरोधित्वाच्च उपाधिमाहात्म्या भ्रमः,
 तर्हीहापि अहनव शरीरत्वरूपेण भेदग्रहेपि अहनवस्थूलत्ववरूपेण भेद
 ग्रहाभावात् तेन रूपेणाहं स्थूलइत्यारोप उपपद्यतइति पश्य । अहमर्थे
 अहनत्वमेव शरीरभेदः,शरीरेच शरीरत्वमेवाहंभेदः, अतस्ताभ्यां रूपाभ्याम
 भेदग्रहोनसम्भवति।स्थौल्यत्वाहमर्थभेदः,नचाहनवं स्थूलत्वावच्छिन्नप्रतियो
 गिकभेदः, अतस्तद्गृहेपि भ्रमोपपत्तिः । ननु चन्द्रमादेशिकत्वप्रत्यक्षस्या धि
 कपरिमाणबोधकशास्त्रेणबाधः,अप्सूपलब्धस्य गन्धस्य'उपलभ्याप्सुचेद्गन्धं
 केचिद्गुरुरैषुणाः । पृथिव्यामेव तंविद्यादपोवायुं च संश्रित' मिति शा
 स्त्रेण बाधोदृष्टइतिचेन्न;- यो दूरतो यत्परिमाणतयोपलभ्यते सततोधिक
 परिमाणइति प्रत्यक्षेणव्याप्तिग्रहा त्परिमाणबोधकागमस्य प्रत्यक्षमूलत्वाच्च
 दूरत्वस्याल्पपरिमाणभ्रमजनकत्वस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणाद्दोषजन्यत्वेननिश्चि
 त्तस्य प्रत्यक्षस्य संवादकव्याप्ति प्रत्यक्षवला न्मूलप्रत्यक्षगौरवाच्च
 बाधोपुक्तः । वस्तुतोबाधोप्रामाण्यज्ञापनं, तच्चात्रदोषजन्यत्वनिश्चयादेव
 फृतमिति नतस्य शास्त्रेणबाधः, किंतु प्रत्यक्षेणबाधितेनिर्बाधं शास्त्रेण परि
 भाणविशेषबोधनम् । अप्सुगन्धप्रत्यक्षमपि पूर्वतत्तद्गन्धगून्पतयोपलब्धानां
 पश्चात्कुसुमादिसंसर्गस्तदुपलब्धेस्तदपादेच तदननुपृत्तेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 कुसुमादिसंसर्गस्याप्सु गन्धोपलब्धौ दोषत्वनिश्चयात् , दोषजन्यत्वेन

युज्यते । अन्यथा नहिंस्यादित्यस्या मिशामीयनाक्येनापि संकोचे

निश्चितं शास्त्रेण बाध्यते दोषादेव बाधितं वा शास्त्रस्यावकाशं ददाति , शास्त्रं चैतन्नचापमूलकमेवेति (अन्ययेति) नन्वर्थवादत्वात् स्वार्थपराणि यूप्यादित्यादिवाक्यानि, नतु प्रत्यक्षविरोधात्; नचैवं देवताविग्रहाद्यसिद्धिः, अन्यपरादपि मानान्तराविरुद्धार्थसिद्धे स्सम्भवात्; मानान्तरविरोधेतु अन्यपरत्वात् न स्वार्थसाधकत्वमिति चेत्? अन्यपरत्वंहि वाक्यान्तरोपयोग्यप्रतिपादनमुखेन तच्छेषत्वं, ततश्च शब्दस्वाभाव्या दध्ययनविधिबलाद्वा यत्स्वार्थपरत्वं द्वैतवाक्यसाधारणमवगतं तदेव विधिवाक्यार्थोपपादनार्थं मप्यावश्यकं मभूदिति अन्यपरत्वेन वेदान्तवाक्यादपि स्वार्थतात्पर्याव्यतिरेक एव सिद्धयेति नतु तात्पर्यव्यतिरेकः । अहो यत विवश्चितामपि कुलक्रमागतं मिदं महादाढर्यं, यत्तुर्गाधिरुद्धतुर्गविस्मरणन्यायं मनुसरति । अद्वैतवाक्यानां प्रत्यक्षविरोधास्तीति वदन्ति, तत्रैव षड्विधतात्पर्यलिंगमपीति । नहि किञ्चिदपूर्वत्वं महाभूतं, किन्तु प्रत्यक्षविरोधः, तदधीनहेतुविशेषात् । षड्विधेष्वपि लिंगेषु अपूर्वत्वमेव प्रधानं, तस्मिन् सतीतरेषा मसत्त्वेपि तात्पर्यसिद्धेः, असति तस्मिन् इतरेषां सत्त्वेपि तात्पर्यसिद्धेः । तच्च द्विरूपं 'ताद्रूपेण परिच्छिन्तिः तद्विपर्ययतोपि वे'ति । तत्र कथं प्रत्यक्षविरोधे जायति अपूर्वत्वं? कथं चोपक्रमः? कथंचोपसंहारः? कथंचाभ्यासः? प्रत्यक्षविरोधे नेषां मत्परत्वासिद्धेः । फलार्थवादप्रयोगपनयोगे प्रत्यक्षविरुद्धार्थस्यैव । किञ्च- तात्पर्यवायेपि न श्रुतेः प्रत्यक्षात्मावल्यम् , रूपरस परावृत्ति मृदुभाषणपर्यन्तं मुख्यश्रवणस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वेन उष्णोष्णमात्रेक्षणभाष्युपगमात् । तत्त्वमसिवाक्यस्यापि त्वंपदवाच्ये तत्पदवाच्याभेदस्य मापदाविरुद्धतया निष्कृष्टचैतन्यस्यैव लक्षणाभ्युपगमात् ।

ननुवेदस्य निर्दोषत्वात् प्रामाण्यंनियतं, नतु प्रत्यक्षस्य, तस्य तु सविषयत्वान्नियतं, अतोवेदस्य सर्वथापि प्रामाण्यं रक्षणार्थं, प्रत्यक्षस्य तु सविषयत्वं रक्षणीयम् ; ततश्च वेदस्य प्रतीतिकार्ये प्रामाण्यस्वीकारे यदि प्रत्यक्षस्य सविषयत्वञ्जल-भ्येत तदाश्रुते रन्यत्रप्रामाण्यंवाच्यं, यदि यथाश्रुतांगीकारे प्रत्यक्षस्य निर्विषयत्वं ना पद्यते तदाश्रुतेः प्रतीयमानार्थेष्व प्रामाण्यम् ; एवं स्थिते न सृपादित्यभेदग्राहि प्रत्यक्षं प्रातिभासिकविषयं, यावद्ब्रह्मवहार मनुवर्तमानत्वात्; नापि व्यावहारिकविषयं, ब्रह्मव्यतिरिक्त सकलमि-थ्यात्य प्रतिपादक षड्विधतात्पर्यं ळिगयुक्तानेकाद्वैत श्रुतिविरुद्धेन एकेनादित्योपपत्तिवाक्येन पारमार्थिक यूपदित्यैक्य प्रतिपादना सम्भवात्; अतोयूपदित्यवाक्य मन्यपरं, अद्वैतवाक्य मनन्यपरमिति । उच्यते- प्रमाणानां प्रामाण्यंस्वतः, ततश्च विरुद्धतया प्रमाणद्वयो पस्थितौ यद्येकस्यान्यपरत्वेन प्रामाण्यंसम्भवति तदान्यपरत्वमेवग्राह्यम् । किंच वेदवाक्यस्य प्रामाण्यनियमः कुतभागतः? वाक्ये कलुप्तदोष व्यतिरिकादितिचेत्? तर्हि प्रत्यक्षे कलुप्तदोष व्यतिरेकात् घटादि प्रत्यक्षेपि प्रामाण्यन्नियतमेव । श्रुतिविरोधात् प्रत्यक्षे ऽपूर्वदोषकल्पनायां प्रत्यक्षविरोधा दद्वैतवाक्येवा पूर्वदोषः कल्पेत । किंच वाक्य एव दोषकल्पममुचितम् , न्यायामवि सन्धानदशायां समभिव्याहारविशेषस्या न्यत्रापिदोषत्वदर्शनात् इहापि तस्यैव दोषत्वस्यकल्पत्वात् । एव दोषकल्पनाया मप्यर्थान्तरपर-त्वेन वेदप्रामाण्यस्य निष्प्रत्यूहत्वाच्च । तिष्ठतु प्रत्यक्षविचारः । भेद वाक्यस्य नियतप्रामाण्यस्य कथमद्वैतवाक्येन बाधः? अपच्छेद न्या-यादितिचेन्न; - दोषविधुरस्यापच्छेदन्यायसहस्रेणापि बाधकल्पना-योगात् । अपच्छेद न्यायवलादेवदोषः कल्पतइतिचेन्न;- तदपेक्षया द्वैतवाक्ये विषयान्तर कल्पनस्यैवोचितत्वात् । यस्तुस्तु प्रमाण

लक्षणपरीक्षित प्रमाणभावानां वेदानां मापात्प्रतीत्या मिथोविरोधोप-
 स्थितौ तच्छ्रमने किञ्चिदवलम्बनमात्रस्या पेक्षितत्वा तन्मुखेन प्रामा-
 ण्यसंरक्षणार्था एतेन्यायाः । एकस्मिन्प्रयोगे क्रमेणोभया पच्छेदे
 विकल्प-शास्त्रार्थः ; उत्तोरत्रप्रतिहर्षपच्छेदाभावाभाववत्प्रयोगे अदक्षिणसं-
 स्थापन कर्तव्यं, उत्तरत्रोद्गात्रपच्छेदाभावाभाववत्प्रयोगे सर्ववेतसदानं
 कार्यमिति शास्त्रार्थः ; इत्यपेक्षाया मष्टदोष दुष्टविकल्पस्य गत्यन्तराभाव
 स्वीकार्यतया वाक्ये किञ्चिदवलम्बनाभावेऽपि अनुष्ठानकाले निमित्त
 पौर्वापर्यनिमित्त नैमित्तिकशास्त्रार्थं कर्तव्यतावुद्धि पौर्वापर्यमवलम्ब्य
 परस्य क्वचिद्वाधकत्वदर्शनां तावन्मात्रेण स्वार्थस्यलेशादिनेव वाक्यार्थ
 निर्णयः क्रियते । नचैवतावता अपौरुषेयत्वाद्दि दृढतरन्यायसिद्धस्य
 भेदधिपय वेदवाक्यप्रामाण्यस्यभंगोयुक्तः । परस्य पूर्ववाधकत्वं हि न्यायः,
 तच्च चन्द्रैकत्वज्ञानानन्तरभावेति द्विचन्द्रज्ञानेव्यभिचारितम् । परत्वेऽपि
 दोषवशादप्रामाण्ये दोषतदभावपारेव प्रामाण्या प्रामाण्यप्रयोजकत्व
 मिति सिद्धम् ।

किंचानेन न्यायेन भेदवाक्यस्याप्रामाण्ये षोडशिश्रद्धणवाक्य मग्रहण
 वाक्येन बाध्येत । अपिच अदाक्षिण्यनिमित्तस्य पूर्वत्वे तस्यैव परवाधकत्वं
 स्यात्, निषेधरूपत्वात् । तस्मान्नात्रापच्छेदन्यायः प्रभवति । परन्तु
 पक्रम न्यायस्य । नचायमेकवाक्यस्येति निपन्तुंशक्यः, न्यायस्यास्म
 दर्धानताभावात् । पूर्वस्यानुपसंजातविरोधित्व मुत्तरस्योपतिदशाया
 मेव सन्देहावष्टब्धत्वं हि न्यायः । अय मिहाप्य विशिष्टः, पूर्वस्य
 भेदवाक्यस्यानुपसंजातविरोधित्वेन निश्चितायात् ; अद्वैतवाक्यस्य
 उत्पत्तिदशायामेव भेदवाक्यविरोधेन सन्दिग्धत्वा च ।

(सर्वत्रिपयत्वे सत्येवहीति) सर्वत्रिपयत्वोपलम्भे सत्येवही
 त्पर्यः (अन्यथेति) "यत्किञ्चित्प्राचीन मग्नीषोमीयानिनोषांशुचरन्ती"ति
 यत्किञ्चिच्छब्देन उपांशुत्वस्याग्नीषोमीया र्नाचीनकृतस्त्रिपयत्वोपल

नस्यान् । नचात्र प्रत्यक्ष विरोधमात्रेण सकोच', प्रकरणाद्यापन
 विशेषेणापि तस्मिन्नेः । तथाहि - यत्र परमात्मान प्रति अपृथक्सिद्धत्वं
 विशक्षितं तत्र प्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्य निषेधे तात्पर्यम्, नतु ब्रह्मविशेषण
 भूतसमस्त निषेधे । यथैक एव देवदत्त स्तिप्रति ना-यत् किञ्चिदित्युक्ते
 तत्तुल्यपुरुषान्तर निषेधे तात्पर्यं, न पुन स्तदयमगुणजत्वादिनिषेधे ।
 तदुक्त संवित्तिद्वौ - " यथा चोऽनृपः सम्राड द्वितीयोक्तिभूतले ।
 इति तत्तुल्यनृपतिनिवारणपर वचः । नतु तत्पुत्रतद्भृत्यकञ्चूत्रादि
 निवारणम् ॥ " इति । यत्र पुन जीवाना स्वाभाविकस्वरूपप्रतिपादने
 तात्पर्यं तत्र देहात्मभ्रमप्रतिक्षेपाय देहादे स्तरिगन्ध्यात्स्वभाव मुच्यते ।
 न पुन स्वरूपेण मिथ्यात्वं । यथा शुक्तौ रजतस्याव्यस्तत्वेन शुक्ति
 रजतमिथ्यात्वे न रजतमात्रमिथ्या न तद्वत् । यत्र तु जीवानां
 परिशुद्धानां परस्परसाम्ये तात्पर्यं तत्र देवादिरूपस्य तत्प्रयुक्त सुख
 दुखादिरूपस्य च वैधर्म्यस्यौपाधिकत्वेन स्वाभाविकत्वनिषेध एव

म्भेपि " यावत्या वाचा कामयीत तावत्यादीक्षणीया यामनुज्जयादि "
 त्यनेन संकोचः, तथा " नेह नानास्तिक्वचने " त्यादिषु किञ्चन
 शब्दस्य सकोच इति भावः (यत्र परमात्मान प्रतीति) वृद्धदा
 रण्यके " नेह नानास्तिक्वचने " त्तिवाक्ये " यस्मिन् पच पच
 जना, भाकाशश्च प्रतिष्ठित " इत्यपृथक्स्तिद्धत्वावगमा त्स्वातन्त्र्य
 निषेधे तात्पर्यम् । कठवल्ल्यां " नेह नानास्ती " त्यत्र " यतश्चोदेति सूर्यो
 धस्तं यत्र च गच्छति । तं देवास्त्वर्वेपिता स्तद्गुनात्येति कश्चने "
 त्यपृथक्सिद्धत्वावगतेः स्वातन्त्र्यनिषेधे तात्पर्यम् । आदिशब्देन
 श्रुत्यन्तरं विशक्षितम् । अन्तर्यामिब्राह्मणादौहिं अपृथक्सिद्धत्वं
 मवगम्यते (यत्र पुन रिति) " ज्ञानस्वरूप मत्यन्तनिर्मल पर
 माद्यत " इत्यादिषु (यत्रत्विति) " तस्यामपरदेहेषु सतोप्येकमव

क्रियते । यथैकजातीयानां रक्तानामुपरञ्जकद्रवान्तर संसर्गप्रयुक्त वर्णं
वैषम्यादेर स्वाभाविकत्व मुच्यते । निर्गुणवादादेश्च हेयगुणनिषेधे तात्प-
र्यमित्यन्यत्र स्थितम् । सदेवेत्यादि च सद्विद्यानिरूपणसुगमार्थम् ;
रुं सर्वत्रोद्दाम् । यत्पुन. 'त्रय स्वप्ना' इति जागरसुप्तयोरपि स्वप्नसाम्य
मुच्यतइति । तत्र जागरसुप्तयो स्स्वप्नसाम्ये विवक्षितेपि नमिष्यात्वाकारेण
साम्यमिति पश्यामः । यथापैंगळ्यातिशयविवक्षया कश्चिदग्निर्माणवकइ
त्युपचरति, कश्चिद्भूमज्ज्वलविवक्षया, कश्चित्तपश्चर्यादिप्रयुक्त परिशु-
द्धिविवक्षया, एवमत्रापि प्रमाणान्तराविरोधाय स्वप्नसाधर्म्यान्तरे तात्पर्यं
ग्राह्यम् । तच्च यथा स्वप्नस्य ईश्वरसृष्टत्वेन जीवस्य कर्मानुगुणनियत
देशकालस्वरूप तत्तत्स्वप्नफलभोगादौ न स्वातन्त्र्यं तद्वजागरसुप्-
तयोरपि कर्मफलत्वेनेश्वराधीनत्वान्न तत्र जीवस्य स्वातन्त्र्यमित्येवमादि
रूपेण प्रमाणाविरोधेन ग्राह्यमिति । ततश्च —

औपचारिकवाक्येषु योग्य मेवोपचर्यते ।

तत्तत्प्रकरणादिभ्यस्तद्विशेषोपि सिद्ध्यति ॥

यत्तु भेदनिषेधकश्रुतीनां भेदविधायकश्रुत्यपेक्षयापरत्वेन बलात्
स्वामिति । तत्रापि नापच्छेदन्यापविषयत्वमिति निर्गुणनिरूपणोग्राह्यम् ।

यच्चाद्वैतगोचरशास्त्रस्य निषेधकान्तरं न दृश्यतइति । तदपि परमसुहृदं
माध्यमिकं विस्मृत्योच्यते । सहि शून्यमेवतत्वमिति वदन् संविदद्वैतमपि
निषेधति । नच तद्वाक्यं दोषमूलत्वेनाप्रमाणत्वात्परमस्य किञ्चित्करमिति
वाच्यं, वेदान्तवाक्यस्यापि अत्रिशास्त्रदोषमूलत्वमभ्य त्वयैववर्णयित्वात् ।

हि यत् । 'विज्ञानं परमार्थोद्दी' " त्यादिषु (निर्गुणवादादेरिति)
" साक्षीचेता केवळो निर्गुणश्च " त्यादिषु (संविद द्वैतमपीति)
एवं चाधिष्ठानस्यापि निषेधात् मिष्यात्वमपि न स्यादिति भावः ।

दोषाणामवान्तरभेदस्तु नबलाबलहेतुः, भ्रमविप्रलम्भादीनामितरेतरभिन्न
 त्वेषि दोषत्वस्याविशेषात् । तथापि प्रामाण्यभ्रमो वेदेषु ब्रमुळ् म्पलम्यत इति
 चेत्? किमतः, तत्त्वस्थितिनिरूपणेनुपकारकत्वात् । अतएवशास्त्रप्रत्यक्षयोः
 प्राबल्यदौर्बल्यहेतुरपि निर्मूलः, अविद्याह्य दोषमूलत्वाविशेषात् । नच
 भेदवासनादोषः; शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धेहि तद्विपरीतसंस्कारात्म
 नो भेदवासनाया दोषत्वकल्पनासिद्धिः, तदोषत्वेचसातितमूला
 त्प्रत्यक्षात्प्राबल्येन शास्त्रतो निर्विशेषाद्वैतसिद्धि रित्यन्योन्याश्रयात् ।
 शास्त्रेण निर्विशेषत्वे सिद्धे स्या द्वेदवासनादोषः, तदो
 षभावेच सिद्धे स्या निर्विशेषधीः । नच क्वचिद्वेदवासनादोष
 इतिलोके सर्वत्र प्रसंगः, अभेदवासनायामपि तथा प्रसगात् ।
 तस्यापि च भेदवासनाह्यदोषस्य शास्त्रेपि दुस्त्यन्त्वाच्च ।
 अन्यथा प्रकृतिप्रत्ययपदवाक्य तदर्थादिभेदस्या कांक्षासन्निधयो

ननु वक्तृभ्रमादिदोषाभावा द्वेदप्राबल्य मित्यत्राह (दोषाणामिति)
 नन्वविद्यादोषः शब्दस्वरूपाध्यासहेतुः. ननु तस्याप्रामाण्यप्रयोजक
 इति चेन्न;- वातगत्यादिदोषमूलभ्रमसिद्धवाक्या द्वक्तृदोषाभावेऽप्य
 नाश्वासात् (शास्त्रत इति) ननु निर्विशेषसिद्ध्याभेदवासनाया
 दोषत्वं न कल्पते, किन्त्वन्यत्र दोषत्वेनदृष्टत्वा दित्यत आह (नच
 क्वचिदिति) इदं सुपलक्षणं, अपूर्वचैत्रादिवैलक्षण्यज्ञाने वासनास-
 म्भवा दित्यपि बोध्यम् । ननु प्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वनिश्चया च्छा-
 स्त्रस्य ततः प्राबल्यं न ब्रूमः, किन्तु शास्त्रं निर्दोषत्वेन निश्चितं,
 प्रत्यक्षन्तु न तथा, किन्तु दोषमूलतया सन्दिग्धं, विपरीतवास
 नाया दोषत्वसन्देहा दित्यस्मादेव वैषम्या त्प्राबल्यं ब्रूम इति चे
 तत्राह (तस्यापि चेति) (अन्यथेति) भद्वैतवाक्यजज्ञानस्य लक्षणा
 तात्पर्यनिर्णयार्थं बर्कात्मकवाक्यार्थज्ञानसापेक्षत्वा तदर्थं वाक्यार्थस्यापि

ग्यतादिभेदस्य चानुपलभे वाक्यार्थविशेषप्रत्ययस्या नुदयप्र
सगान् । नच भेदवासना प्रत्यक्षस्यैव दोष इति वाच्य, वि
परीतसस्कारात्मना दोषत्वे काचिदोषता काचिन्नेति नियम
काभावात् । आकारान्तरेणतदोषत्वस्य दुष्प्रतिपादनात् ।
तदोषत्वे सति तन्मूलस्य भ्रान्तत्व, तद्वा तत्त्वेच सिद्धे
तदोषत्व मिति च परस्पराश्रयणात् । प्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्व तद्वा
न्तत्वे निर्विशेषत्वं प्रतिपादन तत्प्रतिपादने भेदवासनाया दोषत्व

ग्रहणमुपपन्नं(विपरीतसस्कारात्मनेति)विपरीतसस्कारोद्दितद्विरुद्धविषयः,
सच विरुद्धविषय एव दोष स्यात्, ननु तस्मिन्नेवेति चेन्न, - अभेद
ज्ञानेपि प्रतियोग्यादिभेदभानादिति भाव । किंच विपरीतवासना
त्वाविशेषेपि भेदवासनाया प्रत्यक्ष एव दोषत्व नान्यत्रेत्यय नियमः
प्रत्यक्षस्य भ्रमत्वनिश्चयादेव वाच्यः, नियमज्ञान्तराभावात्, एव
चा-योन्याश्रय, निर्विशेषत्वप्रतिपात्तवला दोषत्वसिद्धिविषयाया
चक्रकं वेत्यादिक वेत्याह (तद्दोषत्व इति)

ननु शास्त्रतो निर्विशेषानिश्चयेपि निर्विशेषस्वारस्यसम्भावित
दोषप्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वकल्पन, अतो भेदवासनादोष इति चेत्
उच्यते । प्रत्यक्षस्य दोषमूलत्वकल्पन मनुपपन्न, दोषमूलत्वसम्भावना
विधुरयहुतरभेद गोचरवेदवाक्यसवादात् । किंच दोषसम्भावनाविधुर
स्यापिर्हि भेदपरवाक्यस्य दोषमूलत्व (सया कल्पनीयम्, तथा बहुतरप्रत्यक्ष
भूयस्तरभेदवाक्य रूपोभयविध प्रमाणानुसारेण,ल्पतराद्वैतवाक्यस्य
दोषमूलत्वकल्पन मेघोचितम् ।

वस्तुतस्तु प्रमाणस्य दोषमूलत्वन्नवय कल्पयाम', अपिनु विषयान्तर
सम्भावना विधुरोत्तोभयविधानतप्रमाणानुसारेण सम्भावितविषया-
न्तरा द्वैतवाक्यजन्य त्वदीय कुमतिमानस्य । दोषश्च सर्वाचीन न्या-

गिति चक्रकश्चात्रा नुसंधेयम् । नचा द्वैतवाक्यार्थं ज्ञानेत्य भेदवा-
सनामूलं, अत एव ध्यानादिविध्युपयोगइति वाच्यम् ; अभेदवासना या
अप्यन्ततो भेदवासनामूलत्वात् । नह्य भेदज्ञान भेदज्ञानमन्तरेण
सम्भवति । स्वय मेव प्रतियोग्यादि भेदवासनावहत्वात्, नचा

याननुसन्धातदशायां समभिव्यारविशेषइति प्रागेवोक्तं । किञ्चदोष
मूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यस्यप्रामाण्यं त्वयादुर्वचम् । दोषमूलत्वाभावेपि
शुभितरजतसुखादिषाक्षिणो प्रामाण्यस्वीकारात् । किञ्च घटादिप्रत्य-
क्षस्यापि नित्यचैतन्यरूपतया दोषमूलत्वाभावेना द्वैतवाक्यत्वप्रामाण्यं
दुर्वारम् । अर्थरूप दोषजन्यः, तद्विषयत्वेनैव ज्ञानम्याप्रामाण्यम्, एवं
चा द्वैतवाक्यस्य प्रामाण्य मितरेषा मप्रामाण्यंच सिद्धमितिचेन्न,- परो-
क्षभ्रमस्य दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेन प्रामाण्यप्रसंगात् । ननुपरोक्ष
भ्रमे दोषजन्यत्वम प्रामाण्यप्रयोजकं, अपरोक्षभ्रमे दोषजन्यार्थविषयत्व
मितिचेन्न;- अविद्याभ्रमरूपे साक्षिणि दोषजन्यार्थविषयत्वाभावेना प्रा-
माण्याभावप्रसंगात् । अन्यवासनाया अन्यत्रहेतुत्वात्सम्भवात्, वास-
नाया स्वर्धवात्सम्भवाच्च नभेदवासनाया दोषत्वम् । अथभेदवासनायाः
प्रकृत्यादि भेदज्ञानहेतुत्वंपि ना द्वैतज्ञानहेतुत्वं तद्विद्वद्भावेद वासना-
राएष तद्देतुत्वादित्यत्राह (नचाद्वैतेति) (अभेदवासनायाइति) न
देवलं प्रकृत्यादिज्ञानएव भेदवासनाहेतुः, अपित्वभेद वासनायामपि,
अभेदज्ञान प्रतियोगिभूतभेदविषयत्वादित्यर्थः । दोषान्तरमाह (स्व-
यमिति) नच वाच्यमित्यनेनान्वयः । अभेदवासनाहि प्रतियोगिषि-
शिष्ट ज्ञानाजन्या तज्जन्यां भेदवासनामप्याक्षिपति, अतश्चाभेदवासना
जन्यज्ञानस्यापि विशिष्टविषयत्वा द्वैदवासनाहेतुरित्यर्थः । किन्निप्रति
योगिकस्वरूपधीः स्वप्रकाशस्वरूपमेव, किंवा तद्विषयकज्ञानान्तरमिति

भेदवासना निष्प्रतियोगिक स्वरूपधी हेतुरिति वाच्यम्, नित्यस्फुरि-
 तस्य चिन्मात्रस्य निष्प्रतियोगिकत्वेऽपि तस्य वासनामूलत्वं तन्मूल-
 प्रत्यक्षादि विषयत्वस्य त्वयैव प्रतिक्षेपात् । अतो भेदानिषेधकाद्वैत वाक्या-
 र्थज्ञानस्यापि भेदवासनामूलत्वं तदापादकत्वं च फलितं ततश्च तुल्य-
 दोषत्वे किं कस्य वाचकं बाध्यं वा । किंचा भेदवासनाया दृष्टरूपेणा-
 दृष्टरूपेणवा तत्त्वमस्यादिवाक्या द्वाकार्थज्ञानोपकारकत्वं ? नाद्यः,
 वाक्यार्थ वासनामन्तरेणापि वाक्यस्य यथा सम्भवंसत्यासत्यस्वरूपस्वार्थ

विकल्पमभिमत्याह (नित्येति) ननुब्रह्मण श्विदविषयस्वरूपावेषावेषि-
 ष्टिविषयं सम्भवतीतिचेन्न;- अभेदवासनाया निष्प्रतियोगिक ज्ञानज-
 नकावेना न्योन्याश्रय प्रसंगेन तादृशज्ञानजन्यत्वाभावा ज्ञानकीभूतज्ञा-
 नस्य अभेदप्रतियोगिभेदविषयतया तज्जन्याया वासनाया निष्प्र-
 तियोगिक स्वरूपधी हेतुत्वात्सम्भवा ज्ञानकीभूते ज्ञानस्याभेदवासना-
 जन्यत्वाभावेन भेदवासना जन्यत्वसम्भवाद् प्रामाण्यप्रसंगात् तत्समा-
 नाविषयतयोत्तर ज्ञानस्याप्यप्रामाण्यप्रसंगाच्च (अतोभेदेति) जीवब्रह्माभेद-
 वाक्यार्थज्ञानस्य विशिष्टविषयत्वोक्त्या भेदप्रपञ्चनिषेधक वाक्यार्थ-
 ज्ञानस्यापि प्रतियोग्यादिभेदविषयत्वेन विशिष्टविषयत्वलाभा ज्ञेदवा-
 सनामूलत्वं तदापादकत्वंच फलितमित्यर्थः । प्रपञ्चनिषेधस्य ब्रह्ममसि-
 वाक्यार्थ ज्ञानोपयोगित्वात्तज्जन्यभेदवासना मादायापि तत्त्वमसिवाक्या-
 र्थज्ञानस्य भेदवासनामूलत्वं दर्शापितुं तदापादकत्वंच फलितमित्युक्तम् ।
 (अदृष्टरूपेणेति) विहितनिदिध्यासन जन्यादृष्ट मभेदवासनैवेत्यर्थः ।
 (वाक्यार्थवासनामिति) एतेनभेदवासनानिरसनद्वारा त्वययोगइति
 निरस्तम् । असत्पार्यज्ञाने विपरितवासनास्तरेवपि वाक्यार्थ ज्ञानांगी-

बोधकत्वस्य भवद्विरपि स्वीकर्तव्यत्वात् । उक्तंचाभि युक्तै -
 “ अत्यन्तासत्यपिज्ञान मर्थे शब्द. करोति ही ” ति । अन्यथाह
 चिदप्य परिचितविचित्रवाक्यार्थं प्रत्ययो न स्यात् । तथा च सति
 गतकर्तीना प्रार्थीण्येन, भवता च पूर्वपक्षविज्ञानेन, श्रुतीनाचा
 प्राप्तार्थसमर्पणार्थसामर्थ्येन । नापिद्वितीय, शक्युपवृंहित ज्ञान
 निवर्त्यत्वाकृष्ट प्रपंचसत्यत्व भीरुभि र्भ्रमद्वि रनभ्युपगमात् । अभ्युप
 गच्छता मप्याकाशादित्रय परामर्शादिरूप दृष्टसामग्री घटनमन्तरेणा
 दृष्टस्योपयोगाभावात् । अत्र चा द्वैतानुध्यानजन्य वासनामन्तरेण
 तत्प्रलय सामग्रीसिद्धेः । अन्यथा तच्छ्रवणस्याप्यनुपपत्त्या वासना
 जनकस्य तद्धानस्यापि असिद्धिप्रसगात् । नचापरोक्षरूप वाक्या-
 र्थज्ञानजननार्थं दृष्टद्वारेणा दृष्टद्वारेणवा तदुपयोगइति वाच्यम्,

कारोक्तेः । अवखण्डनसम्प्रतिमाह (उक्तंचेति) (शक्तीति) न
 ह्यभेदवासनारूपम दृष्टमवधारणे अपरोक्षेवा उपयुज्यते, प्रमाणस्वभा-
 वाद्विषयस्वभावाच्च तदुपपत्तेः ; एककोटिका नवधारणत्वानिरासात् ;
 किंत्वविद्या निवृत्त्यनुकूल शक्तिविशेषे, तथा च शक्तिविशेषविशिष्ट
 ज्ञाननिवर्त्यत्वे ज्ञानत्वेन ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावात् सत्यत्वापत्तिरित्यर्थः ।
 ननु सर्वैरपिकार्यमात्रस्या दृष्टजन्यताभ्युपगमात् ध्यान जन्यवासनारूपा दृ
 ष्टस्य वाक्यार्थज्ञान एवोपयोगोस्तु, नाविद्यानिवृत्त्यनुकूलशक्तिविशेष
 इत्यत्राह (अभ्युपगच्छतामिति) आकाशादिपरामर्शस्य वासनातः प्राग
 पित्रत्वा त्रसदृघटनेनोपयोग रत्नयासुवच इति भावः । ननु शब्दा
 वप्राक्परोक्षज्ञान मेव जायते, पश्चा दद्वैतानुध्यानजन्य वासनामहिम्ना
 अपरोक्ष जायते, ततश्च सत्यत्वापत्ति रपीत्याशंस्याह (नचेति) ज्ञा-
 नस्या विधेयत्वे एतद् द्रष्टव्य इत्यनूय ध्यानविधिस्त्यात्, आविधेय
 त्वं चनिराकृत मिति दर्शनरूपतापद्रव्यानस्य मोक्षोद्देशेनैव विधे
 नंवासनाया दर्शनउपयोग इत्यादिशब्दस्य भावः । न केवलं

शब्दजन्यप्रत्यक्षादेर्दूषणात् ॥ * ॥ न शब्दजन्य प्रत्यक्ष प्रत्यक्षा
 दधेतत् । व्यवसायभजनेतुस्यात् सर्गानेषु सत्तर ॥ अन्य प्रत्यक्ष
 वेद्यन्त ब्रह्मचेदधिकान्तितम् । स विशेष लभेयस्या न्नेत्र प्राग्ब्र
 ससृति ॥ * ॥ अत एव शास्त्रप्रत्यक्षजन्य ज्ञानयो परोक्षवापरो
 क्षत्वलक्षण वैषम्यनिषेधोपि प्रत्युक्त ।

यद्योपजीव्यस्यापि प्रत्यक्षस्य ज्यालाभेदानुमानेन बाधोदृष्ट
 इति । तदप्यतिस्थत्राय, तत्र उपजीव्यविरोधाभावात् । नहि तत्र
 ज्यालैक्य प्रत्यभिज्ञादिक भेदानुमानस्योपजीव्यम् । नच भेदानुमान
 स्वोपजाव्यव्याप्तिप्राहक प्रत्यक्षविशेष वापते । तथा प्युपजीव्य
 जातीयस्यापिप्रियोधे तद्वा तादृग्नेति न कश्चि द्विशेष इति चेत् १
 सामान्यत उपजीव्यजातीयस्यापि ज्यालैक्यज्ञानस्य विशेषतोपि दृष्ट

प्रत्यक्षस्य शब्दजन्यत्वेतिप्रसंग., तदभ्युपगमे प्रयोजनमापिनास्ती
 त्पाह (अत्येति) आद्येभ्रमत्वादनित्वर्षकत्वं, अन्ये स्वरूप प्रकाशव
 दितिभाव (अतएवेति) शब्दजन्यज्ञानस्या परोक्षत्वभगादित्यर्थ. । ए
 वच जात्या प्रत्यक्ष प्रचलमित्युक्त भवति । विरुद्धप्रमाणातिरिक्ता
 निदिता प्रामाण्यशक प्रत्यक्ष विरोधिनः परोक्षाद्व्यलीपस्तथा तस्या प्रा-
 माण्यभावादयति । अतएव हि यूपादित्यैक्यबाध. । एतदभिप्रायेणैवा न
 न्यथासिद्धं प्रत्यक्षव्यलीपइति भगवतावेदार्थसंग्रहे नुगृहीत - " प्राच
 ल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषुस्मृतम् "इति । अत्र प्राचल्यनिर्दोषत्व(सामा-
 न्यतइति)तैलनाशस्य दीपनाशहेतुत्व प्रत्यक्षसिद्धम् । एष धर्तिनाशस्यापि ।
 दीप याश्रयनाशवत्त्व तैलनाशकत्वच । एव चतुर्भि कारणताप्राहिप्रत्यक्षै
 रनन्यथासिद्धं विरोधादृष्टदोषत्वात् । प्रत्यभिज्ञान्तरसजातीयतया प्रत्यभि
 ज्ञान्तरदोषत्वैना वधारितत्वाद्यस्य इहापि दोषत्वसंभवा द्योपमूल्येन
 शकित्वा प्रत्यभिज्ञाभेदानुमानेन बाध्यत इत्यर्थ । प्रत्यभिज्ञान्तरे दोष

दोषजातीय मातृ । अचिरनिर्मापितारोपितप्रदीपेषु निर्वाणादर्शनस्तदेवे
दमिति दृढप्रत्यभिज्ञानमुदेत्येव । तत्रापि हि भेदादर्शनसादृश्यादिक
दोष । सोत्रापिसम्भ्रमन् ज्वालेक्यज्ञानस्य निर्दोषत्व निर्णय प्रति
रुणाद्धि । तावतिचानुगमन मत्राधितमुदेतीति न दे पगन्ध. । इह तु
सोपजीव्यं तज्जातीय च कृत्वा प्रत्यक्ष बाध्यत्वेन प्रसक्तमिति स्थित.
सव्याघात । अत उपजीव्यप्रत्यक्षमाधेन शास्त्र नोदेतुमलम् ।

दर्शनं मुपापद्यति (अचिरिति) एकवर्तिका स्थित्व मेकपात्रगतत्व
चादिपदायः (संभ्रमन्निति) शक्यमान इत्यर्थः । ननु वर्णपदवाक्यस्वरूप
पाशप्रत्यक्षं मुपजीव्यं, तत्र बाध्यते, सत्यत्वाशस्तवनुपजीव्यं, स एव
बाध्यते, तस्मात्सोपजीव्यबाध इति चे तत्राह (अत इति) अयं भावः
अभावबुद्धिलक्षणो बाधः प्रपञ्चे प्यविशिष्टः, अन्यथा तस्यमिथ्यात्वा
सिद्धेः । नापि विरोध्यभावधी बाधः, तत्र किं प्रत्यक्षेण प्रपञ्चे स
त्यत्व गृह्यते, उत न? अन्ये सत्यत्वाशगत्यक्ष बाधोक्त्यसम्भवः ।
आद्येपि किञ्चित्कालावाध्यत्वलक्षणस्य व्यावहारिकस्य प्रत्यक्षप्राप्तत्वे
तन्निषेधासम्भवः, मिथ्यात्वात् । निषेधे प्रपञ्चस्यैव तत्सम्भवा तस-
त्यत्वपर्यन्तधावनवैयर्थ्यम् । सत्यत्वनिषेधेपि प्रपञ्चनिषेधसिद्ध्या उप
जीव्यविरोधस्या वर्जनीयत्वात् । त्रिबालबाधायोग्यत्वरूपस्य ब्रह्मधर्म
स्य काल्पितस्य प्रपञ्चे ग्रहे अन्यथा ल्यातिः । प्रपञ्चगतस्यैव तस्य
ग्रहणे व्यवहारदशाया बाध्यस्य तस्य प्रपञ्चसमान स्वभावतया प्र-
पञ्चसमसत्तामिथ्यात्वासम्भवः । ननुपजीव्यस्वरूपस्योप मर्दो यथा
न भवति सत्यत्वस्य च तस्मिन्नुपमर्दो यथा भवति तथा प्रपञ्चस्य
प्रतियोग्यविरोध्यभावः प्रतिपाद्यते, श्रुक्तिरजतवदिति विवक्षितमिति चेन्न,
" यस्मिन् यौरि " त्याद्य ध्यारोपकवाक्यावगत प्रपञ्चब्रह्मसम्बन्धनाप्रत्य
मिथ्यात्वेन ब्रह्मणि प्रपञ्चविरोध्यभावमिपादने प्रपञ्चम्यरूपानुपमर्दस्य
ब्रह्मत्वरूपतत्सत्यत्वानुपमर्दस्य च सम्भवात् प्रपञ्च मिथ्यात्वासिद्धेः ।

किंच शास्त्रप्रत्यक्षयो र्वलावल परीक्षकप्रमाणमपि ब्रह्म
व्यतिरिक्त भेदगोचरत्वेन शास्त्रेणैव बाध्यत इति स्वेनैव स्वबलं प्रति
क्षिपत शास्त्रं कथं प्रत्यक्षात्प्रबलं भावेभ्यति । असत्यात् सत्यप्रति
पत्यादिकन्तु दूषयिष्यते । अतः प्रत्यक्षादिसिद्धानुपमर्देनैव भेदनिषेधरु
श्रुतीनां तात्पर्यमुपपादनीयमिति ।

इति श्रिकवितार्किकसिंहस्य सर्वतन्त्रस्वतस्य श्रिमद्वैकटनाथस्य
वेदान्ताचार्यस्य कृतिषु शतद्रूपण्यां प्रत्यक्ष शास्त्रविरोधपरिहार
एकोनत्रिंशोवादः ॥ १५ ॥

एव मेव च युक्तम्, प्रत्यक्षस्या बाधितार्थकत्व लक्षणप्रामाण्यसिद्धेः
प्रसंगमिथ्यात्वेपि सम्बन्धमिथ्यात्वस्यावश्यकत्वा तावन्मात्रमिथ्यात्वेन
सर्वप्रमाणप्रमेया बाधस्थापनस्य युक्तत्वात् । नन्व सत्यादपि सत्य
सिद्धे स्तत्र तत्र दर्शनादसत्यमेवशास्त्रं निर्विशेष सिद्धयुपयोगीत्यत्राह
(असत्यादिति)

इति श्रीबाधूलकुलतिलक श्रीनिवासाचार्यपादसेवासम-
धिगत परावरतत्वयाधान्येन तदेकदेवतेन तच्चरण
परिचरणपरायणेन तत्रसादलब्धमहाचार्यापर
नामधेयेन रामानुजदासेन विरचितायां
शतद्रूपणीव्याख्यायां चण्डमारुताख्यायां
प्रत्यक्षशास्त्रविरोधपरिहारभंग

एकोनत्रिंशः स्कन्धः ॥२९॥

श्रीरस्तु ।

श्रीमतेरामानुजायनम ।

अथ त्रिशोवाद् ॥

सत्यैरेव सदातनोक्ति निग्रहे सत्यप्रमाहेतुभि
 सत्य ज्ञानमनन्तमेकममल यद्ब्रह्मनिर्दिश्यते ।
 तःसत्यै. परिकर्मित गुणगणे सत्याभिसन्धिक्रिय
 सत्यानन्दनिभूतिक विचिनुम सत्यस्य सत्य मह ॥

(सत्यैरिति) सदातनत्ववत्सत्याद्यमपि प्रामाण्यप्रयोजकमिति
 भावः (निवहैरिति) भेदाभेदषट्कश्रुतिभेदः, आराधनाराध्यगुण
 विभूतिश्रुतिभेदः, कर्मोपासनतत्त्वश्रुतिभेदश्च विवक्षित. (सत्यप्रमे-
 त्यादि) सत्यप्रमाहेतुभि रित्यनेन सत्यास्वरथात्पत्तिः, नासत्यादि-
 त्युक्तम् । सत्य मित्यारभ्य निर्दिश्यत इत्यन्तेन सत्यादेव सत्य
 ज्ञानि नां सत्या दित्युक्तम् (सत्य ज्ञान मित्यादि) ब्रह्मसत्यज्ञाना
 नन्दात्मक मेक ममलं सर्वविधैरपि वेदान्तवाक्यैरिति परैरुच्यते,
 तत्र सत्यस्यैव वेदस्य तत्प्रतिपादकत्वा द्वैतसिद्धे सत्यगुणविभूति
 विशिष्टमेव ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति भावः. (सत्येति) सत्यैरभिसन्धि
 प्रकार उक्तः । अनेन कारणत्व मुक्त भवति । इदं च विभूतिवैशिष्ट्येहेतुः
 (सत्यस्येति) निर्धारणे षष्ठी । चेतनेषु सत्य मित्यर्थः । सत्य
 शब्देन नित्यत्वं विवक्षितम् । नित्येष्वपि नित्यम् । सर्वचेतनानां नित्य-
 त्वेपि सोहमिति प्रत्यभिज्ञाप्रतिबन्धक कादाचित्कत्वभेदभ्रमजनक
 न्मसम्बन्धोक्ति, ईश्वरस्य तन्नास्तीत्येषु नित्यतया ईश्वरो निर्धा-

योय मसत्य प्रकृप असत्यादपि शास्त्रादे स्तत्यस्य ब्रह्मण सिद्धि
 स्मम्भवति । अस्तिचा सत्या तस्योत्पत्ते मसत्य प्रतिपत्तेश्च लोके
 बहुळ सुपलम्भ , आरोपितै रेव शुक्तिरजतरञ्जु सर्पशकात्रिपभावित
 गृहडादिभि सत्यस्य हर्षभयमरणगरळहरणादे दर्शनात् । तथा
 स्वाप्रार्थेन शुभादि , प्रतिविम्बेनविम्बतत्व, लिप्यक्षरै रक्षराणि, रेखा
 गणयादिभिस्तत्यगणयादि , चित्रपरूपादिभि पुराणवृत्तातादि ,
 नादविशेषोपाधिक शब्दनानात्तेनार्थभेदश्चेति अमत्यैरेव सत्यानि
 निश्चीयन्ते । तथा बाष्पारोपित धूमादिभि र्यदृ-ठासन्निहित धूम
 घञादिसिद्धि । नचात्र सर्वत्र तत्त त्समित्तरूपभेज सत्य कारण
 मिति वाच्यम् , ज्ञप्तिस्वरूपमात्रम्य कारणजे ज्ञप्तयन्तरादपि तदुत्पत्ति
 प्रसगात् । त्रिपयत्रिशेष त्रिशेषितायास्तु कारण भोक्तो नागृहातत्रिशे
 षणन्यायेन त्रिपयस्यापि कारणत्वाजश्यम्भावात् । नचा सत्यास्तत्यसिद्धौ
 लिङ्गाभिभ्रमा त्साध्यसिद्धिप्रसगइति वाच्यम् , यादृच्छिकसत्राददशाया
 मिष्टप्रसगात् । तन्निद्विनियम प्रसज्यत इति चेन्न,— तदनियमस्या
 सत्यत्व प्रयुक्तत्वाभावात् । अपित्व व्याप्तिनिबन्धनत्वात् । व्याप्त

यन्ते । पूर्वार्धेन वादार्थसग्रहः । उत्तरार्धेन तत्फलसग्रहः । (असत्या
 दित्यादि)सिद्धिः - ज्ञप्तिः । असत्या तस्योत्पत्तिप्रदर्शनं दृष्टान्ततया ।
 उत्पत्तौ निदर्शनं मारोपितत्वादि । शंकाधिपभावितगरुडनिदर्शनं परोक्षे
 प्यनिर्वचनीयागीकारेण । “तथेत्यादि” ज्ञप्तौ निदर्शनम् । प्रतिविम्बे विम्ब
 भेदाध्यासा तद्विशिष्टरूपेणास्त्यत्वम् । “लिप्यक्षरैः” लिपाध्यायस्ताक्षरैः ।
 एव मुत्तरत्रापि विवक्षा ग्राह्या (नादेति) नगो नाम इत्यादौ कल्पित
 ह्रस्वद्वैष्ट्यादिविशिष्टत्वेन भिन्नस्य शब्दस्यार्थभेदधीदेगुत्थमिति भावः
 (लिङ्गाभिभ्रमादिति) लिङ्गरूपा द्विभ्रमात्, अर्थाध्यासा दित्यर्थः ।
 त्रिपयस्याहेतुत्वेपि असत्या तस्यसिद्धि रपरिहायां, ज्ञानस्या प्यस्त्यत्वा

हि साधनं । नह्यसन्धूमाभासो बहि व्याप्तः । बहुलत्वोद्धवत्वादिवदना
 रोपितत्वस्यापि व्याप्युपयोगितया न्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । प्रति
 विम्बादेश्चासत्यस्यापि सत्यमुखादिसिद्धौ अन्वयव्यतिरेकाभ्या व्याप्ति
 सिद्धे । प्रतिविम्बस्यासत्यत्वेपि विम्बप्रतिविम्बयो र्व्याप्तिस्तत्या,
 तद्वशा तत्र विम्बसिद्धिरिति चेन्न;— व्याप्ति हि सम्बन्धत्वाद्वाचाप्य
 व्यापकसापेक्षा, कथं तयो रन्यतराभावे सा सत्याभवेत् । अतो व्याप्यं
 प्रतिविम्बादिक मसत्यमेवेति तद्वताव्याप्तिरपि तद्वतमाख्यत्वादिवदसत्यैवा
 नच विषयमिथ्यात्वे तद्विषय इतिसत्यत्वसिद्धि १ नहि नभ प्रसून
 मिथ्यात्वे तत्परिमळपारमार्थ्यम् । अतदशास्त्रादे मिथ्यात्वनिश्चयेपि
 ततः परमार्थनिर्विशेष ब्रह्मनिश्चय उपपद्यते । नच सहसाशास्त्रस्या

दित्याह (नचेति) नन्वसत्या सत्यसिद्धिसम्भवेपि कथ मसत्यतया
 ज्ञाता च्छास्त्रा त्तिसिद्धिः; यद्यपि शास्त्रेण ज्ञानोत्पत्तेः प्राङ्छास्त्रं
 नासत्यतया ज्ञातम्, तथापि ज्ञानोत्पत्तिदशायां तथा मर्षति रनन्तर
 मनाश्वासप्रसंग इत्यत्राह (अत शशास्त्रादेरिति) असत्यस्य सत्य
 ज्ञापकत्वे सिद्धे अनाश्वास एव नोदेतु मळम्; अन्यथा सत्यत्वे
 स्यनाश्वास एव स्यात्, सत्यतया ज्ञातादपि भ्रमदर्शनात्; अपौरु-
 षेयत्वादिना तन्निरासश्च तुल्य इति भावः । एव मसत्यतया ज्ञान
 मभ्युपगम्योक्तं, यस्तुतस्तु तदेव नेत्याह (नचेति) श्रवणदशा
 मारभ्य निवर्तकज्ञानोद्धपर्यन्तं शास्त्रस्यासत्यता न धिय मारोहति,
 अपितु तदतिरिक्ताना मेव, आपातत स्ववृत्तिविरोधप्रतीतिः पश्चान्मनन
 निधिध्यासनाभ्या मसम्भावनाविपरीतभावनानिरासे सति अनन्तरो-
 त्पन्नज्ञानमेव शास्त्रस्या प्यसत्यतां विषयीकरोतीत्यर्थः । ननु शार्चं
 प्रपंचनिवर्तकज्ञानेनैव निवर्तते, उतान्येन? आद्ये निवर्तकज्ञाननिवृ-
 त्त्यर्थं ज्ञानानन्तर मपेक्षणोदम्, द्वितीये स्वनिवृत्त्यर्थेनापि; अत
 उभयथाप्यसत्यतया ज्ञातस्य शास्त्रस्य ज्ञानोत्पादकत्वं मावश्यक

सत्यताधिपमधिरोहति, स्वजन्यविश्व निवर्तकाद्वैत बोधजन्मन.प्राक्मत्य
तथैवावभासात् । अतोबोधनदशायां स्वयमपि सादित्यवभासात्
स्वजन्य बोधसामर्थ्यादेव स्वस्यापिनिवृत्तिसिद्धौ पुनः बोधान्तरस्या
नपेक्षितत्वेन तदुत्पादकत्वाभावाच्च न कश्चि द्विरोधः । नच वाच्यं
सत्यतया प्रयक्षादिसिद्धस्यापि प्रपचस्थशास्त्रेणैव शास्त्रसिद्धसत्यत्व
स्यापि ब्रह्मण केनचिद्वाधेमिथ्यात्व सम्भवतीति , अदर्शनादेव
तन्निरासात् । नच कारणदोष निश्चयात् फलित प्रतीति विषयबाधः,
यादृच्छकसत्त्वादि लिंगविभ्रमादिभि रेवानैकान्यात् । अतो वस्तुतो
मिथ्याभूतादपि शास्त्रादेः परमार्थसिद्धितीयब्रह्मनिश्चय उपपद्यत इति ।

मित्यत्राह (अतो बोधनदशायामिति) (स्वयमपीति) अर्धवदिति
भावः । स्वस्यार्पात्यपिना स्वव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् निव
र्तकज्ञानमपि गृह्यते । बोधनदशाया मित्यनुधादस्या सत्यताज्ञानं
विरोधितया शंकितुं योग्य परिहृतम् , शकान्तरपरिहार स्वीपत्कर इति
भावः । सदित्यवभासा त्वजन्येत्यन्वयः । यद्वा प्रपचमिथ्यात्वावगाहिपूर्वं
ज्ञानातिरेकेण ज्ञानान्तरेणैव शास्त्रस्य मिथ्यात्वावगाहन मित्युक्तत्वात्तद-
व्यवस्थेन मिथ्यात्वावगाहनमिव शास्त्रस्य प्रपंचनिवर्तकज्ञानातिरेकेण
स्वनिवृत्तये द्वितीयज्ञान मपेक्षेत, तथा च सत्यतया ज्ञातस्यैव शास्त्र-
स्यद्वितीय ज्ञानजनकत्वं वाच्यमिति कस्यचिच्छका जायेतेति ता-
न्निरास्यति (अतोबोधन दशायामिति) मननादिभि रसंभावनादि निरा
स्येन स्ववृत्तिविरोधशंकानिरासात् न ज्ञानान्तरापेक्षेति भावः । नन्वेव
म्महता प्रयत्नेना सत्यात्सत्यसिद्धिः किमर्थं साध्यते, बाधादेव प्रपं
चवद्ब्रह्मणोपि मिथ्यात्वसंभवा दित्यत्राह (नचवाच्यमिति) एवं तदस्य
शंका त्रिराकृत्य नच सदस्येत्यादिनोक्तं प्रकृत मुपसहरति (अतो
वस्तुतइति) वादार्थोपसंहारोवा । पूर्वस्मि न्पक्षे यस्तुत इति पद
स्वारस्यम् । द्वितीययोजनाया मुसंहारान्तराभाषो निमित्तम् । यद्वा- बाधा
प्रपंचासत्यत्वं साधयता त्वया ब्रह्मण सत्यात्वं नांगीकर्तुं शक्यम्,

अत्रोच्यते । यदुक्तं मसत्या तस्योत्पत्तिर्दृश्यत इति । तदसत्, सत्यैर्ज्ञानादिभिरेव तत्र तत्र तत्सिद्धेः । यत्तत्रोक्तं- ज्ञप्तिस्वरूपमात्रस्य कारणत्वे ज्ञप्तचन्तरादपि तत्सिद्धिप्रसंग इति । तदपि मन्दं, ज्ञप्तिस्वरूपाणां परस्परविचित्रशक्तित्वात् । विषयविशेष मन्तरेण वैचित्र्यं कुत सिद्धमिति चेत् ? किमयं मृत्युपत्तिप्रश्नः, उत ज्ञप्तिप्रश्नः ? आद्ये तत्सामग्रीवैचित्र्यमेवोत्तरम् । तदेव च कुत सिद्धमिति चेन्न; - सामग्रीवैचित्र्यपारवश्यस्य सार्वत्रिकत्वात् । सामग्रीवैचित्र्यादेव हि

अत्रापि बाधसंभवात्, अतः कथं त्वन्मते सत्यस्य सिद्धिरिति सिद्धान्तिशंकां परिहरति (नच वाच्यमिति) (तन्निरासादिति) बाधकज्ञाननिरासादित्यर्थः (नचेति) द्रष्टृकारणजन्यत्वस्या प्रामाण्यव्याप्तत्वात् न च तन्निश्चयस्य सत्त्वात्तत्कार्यं प्रामाण्यदानुमितिः कल्प्यते, तदंतर्गततया विषयाभावसिद्धेर्बाधकज्ञानं फलितमित्यर्थः (यादृच्छिकेति) लिंगविभ्रमस्थले दोषजन्यत्वे सत्यप्रामाण्याभावाद् द्रष्टृकारणजन्यत्वमप्रामाण्यं प्रत्यनेकान्तिकम्, अतो दोषनिश्चयस्या कारणत्वाच्च तद्वलाद् बाधकप्रमाकल्पनमित्यर्थः (ज्ञानादिभिरिति) आदिशब्देन लिपिस्वरूपादिः । ननु सर्वत्रापि विषयविशेषादेव ज्ञानवैचित्र्यसिद्धिः, नान्येन, अतः शक्तिरूपवैचित्र्यमपि विषयविशेषादेवेति शक्यते (विषयविशेषमिति) (आद्येति) ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यादेव ज्ञानवैचित्र्यं च विषयविशेषादित्यर्थः । सामग्रीवैचित्र्यमपि विषयविशेषादेवेति शक्यते (तदेवेति) सामग्रीवैचित्र्यं तत्सामग्रीवैचित्र्यादेवेत्यर्थः । ननु ज्ञानसामग्रीवैचित्र्यप्रयोजकं तत्सामग्रीवैचित्र्यं विषय एवेत्यत्राह (सामग्रीति) तत्प्रयोजकमिति भावः । ननु सामग्रीवैचित्र्याधीनं वैचित्र्यविशिष्टं, ज्ञान हेतुरिति वाच्यं, स च विशेषस्तत्तद्विषयत्वमेव, अन्यस्यासंभवात्, तस्य च तत्तद्विषयस्वरूपत्वाद् द्विषयस्यापि भयादि हेतुताप्राप्ते र्पाशंका निरा

तत्तद्विषयत्वानियमोपि सविद । नच तत्तद्विषयत्व मेव सामग्र्यधीनो विशेष इति वाच्य, एकविषयत्वेपि सामग्राविशेषा त्वयक्षत्रपरोक्षत्व स्मृतित्वानुभवाप्रकारनिवर्तकत्व तदशक्तत्वादिविशेषदर्शनात् । नच विषयोपि ज्ञतिसामग्र्यनुप्रविष्ट इति वाच्य, अतीतानामतन्नुमन्ना दिषु तदयोगात् । अस्मदादिप्रत्यक्षज्ञानमात्र त्रिद्वयसम्प्रयोगाधारतया तस्य कारणत्व मिथ्यते । नच मिथ्याभूतस्य विषयस्य सम्प्रयोगाधारता, प्रकाशात्पूर्व तत्स्वरूपाभावात् । प्रकाशस्य च सम्प्रयोगसमन तरभावित्वेन चक्रसाश्रयप्रसगात् । द्वितायेपि स्वयम्प्रकाशादनुभवसायादे वा यथाभिमान तात्सिद्धि । तथाप्यत्र तत्रचित्रयो पञ्चमे विषयविशेष एव कारणमिति चेन्न, विषयविशेषस्यैव तत्र तदन्तरचेित्रचरूपत्वात्, तत्रप्रकाशप्रति सत्यस्य दोषद रेऽ प्रयोजकत्वात् । मिथ्याभूतस्य विषयस्थन च तत्रप्रकाशप्रयोजकत्वे सत्या

करोति (नचेति) (एकेति) तथाच, ज्ञानवैचित्र्य विषयादेवेति नियमोऽसिद्धइति भाव (ज्ञप्तिसामग्र्यनुप्रविष्टइति) ततश्च विषयादेव ज्ञानवैचित्र्यसिद्धिरिति शक्यार्थ । ननु रज्जुसपादि ज्ञानस्य प्रत्यक्षावात्तत्र विषयो षण्य सामग्र्यनुप्रविष्ट इत्याशङ्क्याह (अस्मदादीति) सम्प्रयोगाधारत्व, प्रकाशात्प्रविष्टिशेष । चक्रव विषयस्योग प्रकाशानाद्रष्टव्य । ज्ञप्तिप्रगपक्ष दूषयति (द्वितीयात्) (यथाभिमानमिति) प्रत्यक्षायादिर ममतभेदन स्वमवाशा दनुष्ययछाया द्वा, शक्ति स्त्वादिशब्दग्राह्यानुमाना दित्यर्थ । ननु भयजननशक्ता परोक्षेषु स्वर्णशङ्खादि भ्रमषु भ्रान्तरवैचित्र्य विषयविशेषादय ज्ञाप्य, तथाच तत्रासत्यस्य सत्यवैचित्र्यम हेतुव सिद्धमिति शक्यते (तथापीति) प्रयोजकत्वेसत्यादित्य वा सत्यादितिच्छेद । एष शक्तिवैचित्र्या दतिमलग निरासटन, सम्प्रतिविषयवैचित्र्या दति

दसत्यप्रतीतिमात्रसिद्धे । तदुपलक्षितस्य ज्ञानस्य च हर्षभयाप्ययादिहेतुत्वे
 प्युपलक्षणस्य तस्य हेतुत्वाभावात् । नहि कारणोपलक्षण मपि
 तत्कार्यकारण भवति, अतिप्रसगात् । अ वयव्यतिरेकभ्या नाति
 प्रसग इति चेन्न. विषयस्यैव निरपेक्षहेतुत्वविवक्षायामप्रतीयमाना
 दपि सर्पादे भयादिप्रसगात् । ज्ञातिसापेक्षत्वविवक्षया तदुपलक्षण
 मात्रेणा-वयव्यतिरेकयो रन्यथासिद्धे । तहि ज्ञेते रपि निरपेक्षया
 हेतुत्वे ज्ञस्य-तरादपि तदुत्पत्तिप्रसग, सविषयाया हेतुत्वे विषयोप
 लक्षणत्वमिति विपरिवर्तप्रसग इति चेन्न, - ज्ञेते रूपलक्षणत्वे तदुप
 लक्षितस्य विषयस्थाज्ञायमानदशाया मपि भयादिहेतुत्वप्रसगात् ।
 कार्योत्पत्तिदशाया मपि कारणोपलक्षणारस्थानापेक्षया नामात्तरेण
 तस्यापि कारणत्वस्वीकारात् । नचैव विषये प्यस्त्विति वाच्य, विष
 योल्लेख म तरेण विषयिणो ज्ञानस्यावस्थानाभावा देव केवलज्ञाना

प्रसगनिरास्येपि दोषहत्याह (तदुपलक्षितस्येति) (अतिप्रसगादिति)
 चन्द्रोपलक्षकशाखाया क्षुद्रकार्यविषय प्रकाशहेतुता प्रसगादित्यर्थ ।
 (विषयस्यैवेति) यदिविषयस्यैव निरपेक्षस्य ज्ञानविषयत्व मनपेक्षया
 पि हेतुत्व मभ्युपगम्येत तदापर मन्वयव्यतिरेकयो रन्यथा सिद्धिः,
 नचैषोभ्युपगमस्तवशक्यः, अप्रतीयमाना दपि सर्पादे भयोत्पत्तिप्रसगेन
 ज्ञानस्या हेतुतापत्त्या विषयस्य कारणभूत ज्ञानोपलक्षणत्वेन कारणत्वा
 नुपपत्तेः, एवं च सापेक्षस्य हेतुतावाच्या, तन्वयव्यतिरेकयो रन्यथा
 सिद्धिरेवेत्यर्थ । “ निरपेक्षया.”- सर्पादिविषयकृतवानपेक्षया । यथा
 ज्ञानाभावदशाया तदुपलक्षिता द्विषया द्रव्यादिप्रसगः तथा विषया
 भावदशायां तदुपलक्षिताव ज्ञाना द्रव्यादिप्रसगस्तु न वक्तुं शक्यः,
 तदानीमपि सर्पादिविषयोल्लेखे तस्येष्टत्वा दित्याह (नचैवमिति)
 अनुल्लेखस्य विद्यमाने ज्ञाने अस्मभवादेव न तद्दशाया भयादिप्रसगा
 वकाश इत्याह (विषयोल्लेख इति) ननु सिद्धान्ते विषयानुल्लेखेनापि

त्तदुत्पत्तिप्रसंगस्या नवतारात् । अप्रसृतनिर्विषयाम्युपगमपक्षेपि प्रस-
रावस्थाविशेषविशिष्टस्य कारणत्वस्वीकारात् । ज्ञान मन्तरेण विषय-
स्याप्यवस्थानं कथं मिति चेन्न; - क्षणभंगात्मख्यात्यादिप्रसंगात्
त्वयापि तत्प्रतिक्षेपात् । तथापि लिंगतज्ज्ञानयो र्विवात्रापि विषयविष-
यिणो द्वयोरपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न; - तत्र द्वयो रप्यनन्यथासिद्धा
न्यव्यतिरेकत्वात् , अर्न्तु विषयस्या न्यथासिद्धत्वा द्विपयिण श्व
हेतुताया दुस्सज्जत्वात् । लिंगज्ञानेपि विषयस्योपलक्षणत्व मस्त्विति
चेन्न; - लिंगभ्रमे प्युपलक्षणत्वसिद्धेः तदुपलक्षितेन ज्ञानेन लिंगिसिद्धि
नियमप्रसंगात् । अतो न लिंगज्ञाने विषयोपलक्षणत्वम् । अत्रापि
तर्हि विषयान्तरोपलक्षितज्ञाने प्युपलक्षणत्वं सिद्धमिति ततो हर्पादिसिद्धौ
घटकुट्ट्यां प्रभात मिति चेन्न; - तद्विषयोपलक्षणज्ञानसिद्धिरूपविशेष-
स्यैव तत्कारणत्वस्वीकारान् । यथा गुणविशेषोपलक्षितजात्यादि

ज्ञानस्वरूपावस्थाना दतिप्रसंग स्तुल्य इत्यत आह (अप्रसृतेति)
ज्ञानावस्थाविशिष्टं कारणम् , तदेव च विषयोपलक्ष्यं, तच्च प्रस-
रणविशेषदशायामेवेति नानुल्लेखावस्थाया मतिप्रसंग इत्यर्थः । ननु
यदि ज्ञाने विषयस्योपलक्षणात्वा न्न भवादिहेतुत्वं, तदा लिंगकरण
तापक्षे लिंगस्य कारणता न स्या दित्याशङ्कते (तथापीति) लिंग
ज्ञानस्या प्यन्यथासिद्धिरेवेति शङ्कते (लिंगेति) ननु लिंगविभ्रमा
दपि अनुमिति भवत्येव भ्रमरूपेत्यत्राह (तदुपलक्षितेनेति) प्रमा
रूपानुमितावेष हेतुत्व मित्यर्थः (विषयान्तरेति) ज्ञानमात्रं सर्पाद्यप-
लक्ष्य मविशेषादिति भावः । “ सिद्धौ ” - सिद्धिप्रसंगे । सर्पा-
दिना तद्विषयकमेव ज्ञान मुपलक्ष्यमिति परिहरति (तद्विषयोपलक्ष-
णेति) भयं बहुव्रीहिः (यथेति) पाकजल्पसमानाधिकरणद्रव्याव-
साक्षाद्ग्राह्याप्यजातिः पृथिवीत्व मित्यत्र जातिविशेषः पृथिवीत्वशब्दाच्चो-
क्तः । तदेव विषय इत्यर्थः । अस्तुतो न लिंगं करणं, परमार्थ

स्वरूपस्य वाच्यत्वे गुणस्य वाच्यबहिर्भावः, तथात्रापि विषयस्य कारणबहिर्भावः । भवतु वा परमार्थधूमाद्युपपन्नं ज्ञान कारणमिति, तथापि भवतो न कश्चिद्दृष्टावः, तत्रापि विषयस्या कारणत्वात्, सर्वत्र ज्ञानस्य सत्यस्य कारणत्वसिद्धेः ।

किंच —

कार्यकारणभावेहि पौर्वापर्यं मुदीर्यते ।

असत्यत्वे कथं पूर्वभावेन कस्य चिद्भवेत् ॥

ननु तत्तद्विषयाणां मिथ्याभूतानां मपि कारणत्वशास्त्रतस्ति-
द्वयति, “स्वप्ने व्यगम्यागमनच धन्य” मित्यादिभिस्तद्विषयाणां भेद-
हेतुना शुभाशुभादिसिद्धिहेतुना स्वमाध्यायादिषु पठ्यते, इति चेन्न; -
उपचारादपि प्रयोगसम्भवात्, तद्भ्रमस्यैव तत्र हेतुत्वात्तस्य च
सत्यत्वात् । स्वप्नार्थानां ईश्वरसृष्टत्वपक्षे तन्मिथ्यात्वासिद्धेः च ।

यत्तु लिप्यक्षरैरक्षरग्रहणमिति । तत्र लिपिस्वरूपसंकेतो
वर्णबुद्धिश्च न मिथ्याभूता । नच वर्णबुद्धिरेव तद्वर्णबुद्धिहेतुः, आत्मा
श्रयप्रसंगात् । नच लिपिषु वर्णभ्रमः सत्यवर्णबुद्धिहेतुः, गौरवात् ।

धूमोपपन्नज्ञानस्यैव प्रमानुमिति हेतुत्वात्, भवतो न तद्दृष्टान्ता-
नुसंधादपि विषयो हेतुः रित्याह (भवतु चेति) इदं च सर्वभ्रमतान्तर-
रीत्योक्तं, स्वप्ने प्रमाया उत्पन्नोऽस्य तत्स्वप्नकारात् (तथापीति)
तथा चेत्यर्थः (शुभेति) धनं प्रयोजनमस्येति विग्रहे “स्वर्गादिभ्यो
यदि” श्रुत्युत्पन्नं यत्प्रत्ययान्तेन धन्यशब्देन धनहेतुत्वावगतं । “संकेतः” -
अस्या लिपे रयं वर्णो बोद्धव्य इति बुद्धिसंकेतः । वर्णबुद्धेर्लिप्यक्षर-
पदेन विषयायां दूषणान्तरमाह (नचेति) भ्रमप्रमाभेदात्तत्राश्रय

स्वप्नतन्ना देव तसिद्धा वर्णभ्रमस्य कारणत्रकल्पने प्रमाणाभावात् ।
भ्रमेपि तत्पारमार्थिकत्रयोक्तं वा च ।

रेखागत्रयपि स यादव रेखासन्निवेशसादृश्यमात्रात् पूर्वांशु
भूतगत्रयस्य पुरुषस्य प्रथम गत्रयस्मृति । अननुभूतगत्रयस्य तु
न गत्रयस्मृतिरिति, रेखासादृश्यात्रोधनात् । कदाचि दासत्रयमेव
गत्रयोपलक्षणात्पश्चाद्द्रेखाया मपि कस्यचिद्भ्रमस्य स्तम्भमेदमि,
तस्यापि न तत् पर किमपि तत् स्तन्यगत्रयज्ञानमिति समस्तीति
नासत्यात् मत्वधी ।

चित्रपुरपादिभिः पुराणवृत्तान्तादिज्ञानेपि उपदेशो वा, प्रत्युत
पुरुषलिखितव्यवसाये सति लिंगं वा, निदानं, नतु चित्रगोचरं
पुरुषभ्रमः ।

नादनिशेषोपाधिकशब्दनानात्रेपि तत्तन्नादाभिव्यक्तरूपेण स-
म्बन्धग्रहणसदृकतशब्दस्वरूपं मेवार्थधीहेतुः । तच्च विशेषणेन सह

इत्यर्थं (सर्वेतेति) भ्रमेपि सकेतस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।
यद्यपि यत्र गौसदृशो गवय इत्युपलक्षणेन गवयप्रतिपत्तिः तत्र तत्
पश्चाद्द्रेखागवयेपि गवयभ्रमस्सम्भवति, तथापि तेन भ्रमेण
ततः परं कस्याप्यर्थस्यासिद्धेर्ना सत्यात्सत्यसिद्धिरित्याह (यत्र
त्विति) (चित्रेति) छचिच्चित्रं प्रदर्श्यं तदनुरूपपुराणवृत्तान्तस्यो
पदेशात् यत्रतु चित्रम्भणीयपुरुषलिखितत्वनिश्चयं तत्रानुमानात्पुराण
वृत्तान्तज्ञानमित्यर्थं (नादेति) नगो नाग इत्यादौ न कल्पितह्रस्व
दैर्घ्यादिविशिष्टशब्दत्वेन कारणत्वं, किन्तु ह्रस्वदीर्घादिनादाभिव्यक्त
त्वेन, तथैव सकेतग्रहेपि, तत्र च ह्रस्वादिनादाभिव्यक्तावविशेषण
शब्दस्वरूपं च सत्यमेवेत्यर्थः । इदञ्चाभ्युपेतयोक्तम्, वस्तुतो नाना

सत्य मेव । नचौपाधिक शब्दनानात्, एतद्रूपस्य शब्दस्य ना
लम्भात्, कल्पकाभावाच्च । क्रमयौगपद्यादिविकल्पदुस्थत्वेन वर्णाना
बोधकत्वे निरस्ते बोधकान्तर किञ्चि क्लृयते, तच्च सामर्थ्यादि
शास्त्रिभि प्रत्यक्षयितु मपि शक्यते, “ स्फोटस्य वर्णसश्रय ” इति
गद्गाभारते प्युच्यत इति चेन्न, वर्णाना स्फोटव्यजकत्वेपि क्रमयौग
पद्यादिविकल्पावतारप्रसगात् । परिहारस्य च समत्वात् । “ स्फोट
स्य वर्णसश्रय ” इत्यस्य वर्णाना मेव स्फुटीकरणशक्तिमात्र त्रिपय
त्वात् । समाधिप्र धेष्वपि शब्दब्रह्मापरनाम्नो वाचनेतरस्यैव कस्यचि
द्वाचकहेतो परब्रह्मानुसन्धानोपकारकतया ऽ नुम धेय त्रिषुधे, तावत्
एव च योगिभि साक्षात्करण त । स्फोटदृषणविस्तार स्त्राचार्यादि
प्र ये ध्वनुस धेय ।

वष्पारोपितरूपेण यादृच्छिन्नाग्निशिद्धि स्तु न भ्रमसामर्थ्या
धीना, अन्यथा सर्वत्र तद्भवे तत्सिद्धिप्रसगात् । अत एव हि तत्र
प्रामाण्यमपि नागीक्रियते । अगापि यादृच्छिन्न ब्रह्मसद्भवे शास्त्रादे
स्वय मप्रमाणत्वात्प्रमाणांतरासम्भवाच्च, न तत्सत्यत्वव्यवसाय शक्य ।

तदेव लोकदृष्ट्या अगदृष्ट्या च सत्यादेव सत्यस्य सिद्धि ।
भवदृष्ट्यात्सत्या दसत्यस्यैव सिद्धिरिति न कश्चिदप्यसत्या तस्य
सिद्धि रदाहर्तुं शक्यते । असत्यस्यापि प्रतीति सत्यादेव दोषादे
र्भवति किं पुन सत्यस्य ।

इव स्वाभाविक मित्याह (नचति) कल्पकं शक्यते (क्रमेति)
उपलम्भोप्यस्तित्याह (तच्चेति) आगममपि प्रमाणयति (स्फोट इति)
एव च पदस्फोटे सिद्धे लाघवा तदैक्ये कल्पितदैर्घ्यादिभेदादेवार्थ
भेदधीरिति भावः । प्रनिबन्धापरिहारानुरोधा न्न वर्णस्फोटो ऽत्र
विवक्षितः । स्फुटीकरण मयबोधन (अग्निशिद्धिरिति) सिद्धिः प्रमा-
णाभावप्रयुक्तास्त्वशक्तापिच्छिन्ना । “ अत एव ” - अग्निशिद्धिसामं

ननु उपलक्षणत्वं नाम ज्ञाप्यबहिर्भावे व्युपलक्ष्य ज्ञानहेतुत्वं, तथा च मिथ्याभूतस्य विषयस्य उपलक्षणत्वांगीकारे पुनरपि हेतुत्वं सिद्धे मिति चेन्न; - उपलक्षणं हि न स्वरूपेण ज्ञापयति, अपितु स्वज्ञानेन; तथा च ज्ञानगत मेव हेतुत्वं न पुन विषयगतं, विषयस्य मिथ्यात्वेन हेतुत्वायोगात् । अन्यथा कुलालविज्ञानविषयभूतस्या गामिघटस्य घटं प्रतिहेतुत्वं स्यात् । नच तद्युज्यते, नियतपूर्ववृत्तित्वाभावात् । नच तावता विषयस्य हेतुत्वाभावे कुविन्द्रज्ञानस्यापि हेतुत्वं स्यादित्यतिप्रसंग इशक्यते वक्तुम् । तद्वदत्रापि । कार्यस्य कारणकालासन्निधाना तत्रां हेतुत्व मिति चे तुल्यं, अधिशेषा दसान्निध्यस्य । अथाप्यत्र पुनः अतिप्रसंगात् तत्परिहारार्थं विषयस्यापि हेतुत्व मकामेनापि स्वी- कर्तव्य मिति चेत् ? तर्हि कर्तृज्ञानविशेषणे घटादात्रापि किं न स्वीकार्यं । कार्यकारणभावनियमस्या वश्यांगीकार्यत्वात् कारणाद्यत्त मेव वैषम्यन्तेषु तेषु स्वीक्रियत इति चेत् ? तुल्य मत्रापि । तर्ह्यसत्त्वेपि कारणत्व मस्त्विति चेन्न; - व्याघातात् । नियतपूर्वभा- वित्वं हि कारणत्वम् । व्याघातारिक मपि कारणत्वं तेनैव रूपेण निर्वहन्ति दुर्बेतण्डिकाः । पूर्वभावित्वं हि पूर्वकालसत्त्व मेव । कारणं

धर्माभावादेव । तद्वचनेः प्रमाजनकार्ये सत्यपि प्रमाणमिति न व्यव- ह्रियत इत्यर्थः (कुलालेति) आगामिघटज्ञानस्य तच्चिकीर्षाद्वारापट निर्माणप्रयोजकत्वादिति भावः । " तत्र " - आगामिघटे (असन्नान्निध्यस्येति) असत्त्वस्येति शेषः । आगामिघटादेरपि हेतुत्व मस्त्वित्यभिप्रायेण शङ्कते (अत्रापिति) व्याघातोपपादनं (नियतेति) इदं युष्माकमपीष्ट मित्याह (व्याघातारिकमिति) कारणवदार्थं विवेचनेन कारणस्य सत्त्व मुक्तं, मकारान्तरेणापि तदाह (कारणमिति) ननु भावित्वांशं परित्यज्य नियमेन यस्मात् पूर्वकाले यत् तत्त्वं कारणाद्य मित्युच्यते, इदं चास-

हि पूर्वाभिधि । अत्राभिधौ च स्वसद्भावेनैव । कारणानां नियतपूर्वत्वमिति सामान्यनिर्देशेऽपि तत्र सद्भावे सद्भावे वा कश्चिद्देकपरिशिष्यते, परस्परविरोधात् । तत्रासद्भावापक्षस्वकारणलक्षणत्वात् दबभूयते । सद्भावपक्षस्ववशिशिष्यते । अतो नागामिनः कारणत्रयं । चाप्यत्यन्ता सतः । तेन सत्यादेव कारणार्थस्य ज्ञापकाद्वा ज्ञाप्यस्य सिद्धिः । श्रुतिरपि — “ कथं गसतस्सज्जायेते ” इति, “ सम्भूया ” इति, “ सदेवसोम्येदमग्र ” इति च । ननु मिथ्यार्थज्ञानस्योपलक्ष्यज्ञानहेतुत्वेऽपि तज्ज्ञानोपलक्षणार्थमिथ्यार्थस्य हेतुत्रयमिति चेन्न, - तत्रापि तज्ज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । तथाचानत्रस्थेति चेन्न, अवश्यवेद्यत्वाभावात् । तथा च सत्यमध्येऽज्ञानस्य हेतुत्रयमिति नासत्यात्सत्यसिद्धिः ।

सोऽपि समानमित्यत्राह (नियतपूर्वत्वमिति) नियतपूर्वत्वमित्यनेन योर्बोधिधीयते, तस्य निर्देशोर्पात्यर्थः । (तत्रति) नियमेन यदित्यत्र साकांक्षत्वाद्दस्तीति वा नास्तीति वा वक्तव्यमित्यर्थः । ननु अस्ति नास्तीत्युच्यते, अस्तित्वगर्भलक्षणदण्डादिषु, नास्तित्वगर्भमृत्सु इत्यत्राह (परस्परवि) एकस्मिन्नात्रये अस्तित्वनास्तित्वयोर्विभागेनान्वयो न सम्भवति, आवृत्त्या वाक्यभेदमसंगादनुगतलक्षणालिङ्गे च, तत्र च यस्मात्पूर्वं नियमेन यदस्ति च नास्तित्वेति समुच्चितास्तित्वनास्तित्वत्वाभ्यामन्वयो वाच्यः, तत्र च विरोध इत्यर्थः (अकारणेति) सम्प्रतिपत्तेः कारणे दर्शनादकारणे दर्शनाच्च कारणलक्षणत्वासम्भवादित्यर्थः । “ सिद्धिः ” - उत्पत्तिः ज्ञप्तिश्च (अवश्येति) उपलक्षणवन्पेति शेषः । विम्वानुमानेऽपि ज्ञानस्यैव हेतुत्वमिति पूर्वोक्तत्वायेन सिद्धं, इदानीं लिङ्गस्य हेतु

किंच प्रतिबिम्बा द्विम्बसिद्धौ विप्रतिपन्नः प्रतिबिम्बो विम्बपूर्वकः
 प्रतिबिम्बत्वादिति वा, प्रतिबिम्बज्ञानं विम्बज्ञानपूर्वकं प्रतिबिम्बज्ञानत्व
 दिति वा अनुमानप्रवृत्ति । उभयत्रापि सत्यादेव ज्ञाप्यसिद्धि, प्रति
 बिम्बस्य ज्ञानस्य च सत्यत्वात् । नहि चन्द्रा दित्यनुमान
 प्रयुज्यते, व्यभिचारात् । अपितु च सत्त्वेना रोपित वा दिति । चन्द्र
 त्वेनारोपितत्व सत्य मेव । यथा रजतत्वेनारोपित मिद गिति ज्ञान
 परमार्थत्रिषय मेव, बाधकज्ञानत्वात्, तथा प्रतिबिम्बचन्द्रोपनिधि ज्ञानं
 परमार्थत्रिषयमेव । ततो वा नासत्या सत्यसिद्धि ।

किंचासत्यत्वेपि प्रतिबिम्बादेर्ज्ञातृत्वज्ञानाद्यनेकसत्योपक्षेपेणैव
 सत्यबुद्धिहेतु वसिद्धि ।

त्वेपि तत्र नासत्या सत्यसिद्धि रित्याह (किंचेति) “ विप्रतिपन्न”
 इति पक्षविशेषपर, ननु विप्रतिपत्तिपरम्, स्वार्थानुमानत्वात् (इति
 धानुमानप्रवृत्तिरिति) एतत्प्रयोगानुरूपं मनुमान मित्यर्थः (ज्ञानस्येति)
 भावमधानो व्यपदेशः (नहीति) यदि चन्द्रत्वादिति प्रयोगानुरूपं
 मनुमान स्यात् तदा प्रतिबिम्बचन्द्र चन्द्रत्व हेतु च प्रातिभासिक
 मर्गीकृत्य तत्रासत्या सत्यसिद्धि शक्येतापि, ननुतधानुमान, व्य-
 भिचारादित्यर्थः । ननु प्रतिबिम्बत्वस्य हेतुत्वेपि तदेव प्रातिभासिक
 म्यादित्यत्राह (अपित्विति) एतज्जलोपाधिकं चन्द्रत्वप्रकारकारोपविषय
 शब्दसन्निधानवान् जलोपाधिकचन्द्रत्व प्रकारकारोपविषयत्वा दित्य
 नुमानम् । इदमेव प्रतिबिम्बत्वमित्यभिप्रायः । यद्य सत्यस्य मित्यपत्त्या
 (यथेति) तद्व्याधकज्ञानत्वा दित्यर्थः. (ततोवेति) लिङ्गज्ञान हेतुरिति
 पूर्वोक्तपक्षेण विकल्पः । स्वार्थानुमानत्वेपि असत्या द्विगात्सत्यसिद्धि
 षदता त्वया एव हि तदनुमान मभिलषनीयमिति प्रयोगमदर्शन
 तात्पर्यं । विषयस्यासतः कारणत्व मर्गीकृत्यापि मिथ्याभूतशास्त्रा द्रष्टा
 सिद्धिमाह (किंचेति) ज्ञातृत्व ज्ञानस्य च । भादिपदेन ज्ञानादेः

यत्तूपलक्ष्यबहिर्भूतत्वे सत्युपलक्ष्यप्रतीतिजनकान्मुपलक्षणत्व,
ततश्च ज्ञानोपलक्षणतया विषयो यद्यभिमत स्यात्तर्हि तत्रेयासत्या
सत्यप्रतिपत्तिरिति ; तन्न , वस्तुतो विषयस्योपलक्षणत्वं गपि नाम्यु
पगच्छाम , स्वेनेन वा स्वविषयज्ञानान्तरेण वा सविषयज्ञानस्वरूप
प्रकाशस्य प्रागेवोक्तत्वात् । अभ्युपगम्यापि वदाम । नहि भ्रमविषय
स्यापि सर्वथा मिथ्यात्वं ब्रूम , सामान्यरूपेण देशकालान्तरादिषु
सत्त्वाभ्युपगमात् । रजतज्ञानमिति तेन रूपेण उपलक्षणे तु सत्य
मेवोपलक्षणम् । शुक्तिरजतज्ञानमिति प्रबुद्धपरामर्शेपि शुक्तिरजतत्वं
तत्ससर्गाणां स्वरूपतः सत्यं वात्, शुक्तिगतत्वं ताभावप्रतियोगिनोपि

परिग्रह । असत्त्वं मुपलक्षणत्वं च विषयस्याभ्युपगम्य परिहृत,
अथानभ्युपगम्य परिहर्तुं मनुष्यदति (यत्त्विति) स्वप्रकाशेन ज्ञानेन
ज्ञानविषययो र्युगपदेव महान्नविषयज्ञाप्यत्वरूप मुपलक्ष्यत्वं ज्ञान
स्थास्ति, अनुभववन्नावपक्षेपि विशेषणज्ञानस्या हेतुत्वात् सास्तीत्यर्थः ।
उपलक्षणात्मानभ्युपगमेनोक्त, तदभ्युपगमेना प्याह (अभ्युपग
म्यति) (सर्वधेति) न स्वरूपतः, किंतु प्रतिपन्नदेशकालयो
रित्यर्थः (सामान्येति) देशविशेषानिर्धारणेन क्वचिद्देशेकस्याचि
द्विषी सत्त्वाभ्युपगमा दित्यथ । द्रूपणान्तरमाह (रजतेत्यादिना) किं
रजतज्ञानमिति ज्ञाने असत्यस्योपलक्षणतया हेतुत्वं मुच्यते, उतशुक्ति
रजतज्ञानमिति ज्ञानइति विकल्पमभिप्रेत्य प्रथमे दोष माह (रजतज्ञान
मिति) रजतज्ञानमित्यत्रोपलक्षणत्वेन रजनत्वेनोपलक्ष्यता स्यात्, तथा
च सत्यमेवोपलक्षणमित्यर्थः । द्वितीयमाह(शुक्तिरजतेति) किं शुक्तिरज-
तज्ञानमित्यत्र शुक्तिपदस्य सप्तम्यन्ततया ज्ञानान्वयेन शुक्तिविशेष्यः
रजतरवप्रकारकज्ञानमिति विवक्षित, उत शुक्तिपदस्य षष्ठ्यन्ततया रजत
पदावयेन शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमान यद्भ्रजतरव तस्य ज्ञानमिति
विवक्षितमिति विकल्प्य, आद्यमाह (शुक्तिरजतत्वेति) द्वितीये
(शुक्तिगततेति) "विशेषण विशेष्यतःसंबन्धादे" रित्यादिशब्देन वि

रजतस्य शुक्तिनिष्ठतया प्रतीयमानताया अपि सत्यवात् । शुक्ति
निष्ठतया प्रतीयमानप्रतिशेषितरजतज्ञानमिति विशिष्टरजतेनापक्ष
णेपि न विशेषणविशेष्यतस्तस्मिन्धादे रसयत्र प्रपश्याम । अतो न
क्वचिदपि असया तस्यसिद्धिः । यद्यपि चासत्यानां केषाञ्चिदत्र
व्यतिरेकनियमा तस्यसिद्धिहेतुनियमः, तथापि नासत्यादेरसत्यरस
सिद्धिनियमो व्यवहर्तुं शक्यते, अदर्शनादत्रव्यतिरेकासिद्धेः ।
सम्भावनानामपि यादृच्छकृमयादिलिंगविभ्रमादिवत् प्रमाणसम्भावात् ।
असत्या तस्यसिद्धिः निर्णायकस्यापि प्रमाणत्वानुपगमेन

शेषणविशेषग्रहः । असत्यस्य सत्यसिद्धिहेतुत्वनास्तौत्पुत्रतः, इदानीं
तदभ्युपगम्यापि शास्त्रात्सत्यब्रह्मसिद्धिर्न संभवतीत्याह (यद्यपि चैति)
(असत्यानामिति) प्रतिषेधात् न व्यव्यतिरेकनियमा हेतुसाम-
र्थ्यादेव सर्वत्र प्रमाणाभावप्रयुक्तास्तवशतान्वितं कप्रमितिहेतुत्व,
ननु पटच्छासवादिहेतुत्वद्वय इत्यर्थः (असत्यादेवेति) प्रमा-
णान्तरसवादेन विनासत्यमेव ब्रह्मसिद्धिर्व्यतीतिनिर्धारणं न संभवति, अस-
त्यशास्त्रब्रह्मसिद्धौ प्रतिषेधवदस्यत्र व्यव्यतिरेकादर्शनादित्यर्थः ।
ननु एवमपि " एतदेवितधूमादिव सत्यस्यापि ब्रह्मसिद्धौ न वि-
रोध इत्यत आह (सभावनेति) प्रमाणत्वाभावात् " - मानाभावापत्ता सत्य-
शकानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थः । ननु सत्यब्रह्मसिद्धौ न सभावना-
मात्रम्, किंतु " वेदात्ताश्चैतान् सुनिश्चित्पुथा " इत्यादिप्रमाणैस्सत्यब्रह्म-
सिद्धिहेतुत्वनिर्णयिते, सूत्रसंगणाय विपर्ययव्यवच्छेदादित्यत्राह
(असत्यादिति) तेषामपि प्रमाणानां मसत्यतया तैस्सत्यब्रह्मसिद्धेर्वि-
द्यमानाया भविष्यमानायाश्च घोधनासम्भावात् सत्यब्रह्मसिद्धिर्भवतीति
निरूप्यो न विपर्ययः । ननु यथाभावाद्ब्रह्मसिद्धिस्सत्येत्याह

निराक्षितासिद्धे च । बाधाभावात्परिहरिष्यमाणश्चात्र ।

यत्तु निपयमिथ्यात्वे तद्विषयज्ञतेऽपि सत्यत्वमसिद्धतीति ।

तदपि हास्यं, कारणमिथ्यात्वे कार्यमिथ्यात्वस्य च तुल्यन्यायतया दुस्त्य
जत्रेणा सत्यात्सत्योत्पत्तिभावात् । एव ज्ञानकमिथ्यात्वे ज्ञाप्यमिथ्यात्वमपि
स्यात् । इदञ्च स्वभिद्धान्तोच्छेदनमनपेक्षमाणे रूपते, मिथ्याभूतप्रपञ्च
सिद्धिरूपस्य ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रमगात् । ब्रह्म स्वप्रकाशात्मकमेव, तथापि
साक्षिप्रकाशो वृत्तिप्रकाशोऽपि प्रपञ्चसिद्धिरूपइतिचेन्न, तयोर्ब्रह्मव्यति
रेकेण सत्यत्वे भेदादावतारात् । अव्यतिरेकेण सत्यत्वेतूक्तदोषानतिक्र
मात् । असत्यत्वे तु तयोरेपि ब्रह्माधीनसिद्धित्वेन तत्रैवोक्तदोषप्रमगात् ।
अस्तु ब्रह्मणोऽपि मिथ्यानिपयत्वं मिथ्यात्वेन च, तथापि बाधाभावात्
सत्यत्वमितिचेत् ? तुल्य । सनिपयावृत्तिस्तु बाध्यतइतिचेन्न, स्वमा
दिषु दर्शनमस्यैव, अर्थास्तु नमन्तास्यैव बधकप्रत्ययोदयात् । निपया
भावे कथं निपयित्वा, विषयित्वाभावे च कथं ज्ञानमितिचेन्न, अतीत
विषयानुमानादिषु निपयाभावेऽपि निपयित्वादर्शनात् । यद्देशकालादिवृत्ति
तथा यस्य प्रतिभास तद्देशकालादिवृत्तितया तस्य सद्भावे कथं तत्रनिप
याभावइतिचेन्न, अत्रापि यथा कथञ्चिद्विषयस्य विद्यमानत्वात् ।
तदुक्तं “अन्येकत्रभिन्नेना तत्रा काला तरेपिवा । तद्देशेऽन्यदेशेऽपि
स्वमज्ञानस्यगोचर ” इत्यादि । तथापि प्रतिपन्नोपाधिसम्भेदेन निपयस्य
विद्यमानत्वं नास्तातिचेन्न, तावतापि ताद्विषयत्वस्यानपेक्षात् । प्रागा
प्यमात्रमेवहि ततो निवर्तते ।

(बाधेति) (तुल्येति) मिथ्याप्रतिसंबधिकत्वस्था विशेषादित्यर्थः । (ब्रह्मा
धीनेति) मिथ्याभूतयो वृत्तिसाक्षिणो प्रकाशाधीनसिद्धित्वं वाच्यम्,
तत्रच ब्रह्मान्यत्र प्रकाशाकारेऽनवस्थाप्रसगात् ब्रह्माधीनसिद्धित्वम्,
तथाच विषयमिथ्यात्वाद्ब्रह्ममिथ्यात्वस्यादित्यर्थः । “ मिथ्यावेद्यत्व ”-
मिथ्याभूतशास्त्रवेद्यत्व (तुल्यमिति) रज्जुसर्पज्ञानादिवृत्ति शेषः (वि-
षयित्वेति) तस्य ज्ञानस्वभावत्वादित्यर्थः (अनपेक्षेति) अन्यथाख्याते

अत्रात्यादिपक्षे च कचिदपि त्रिपयमिथ्यात्वा नभ्युपपन्नात् , त्रिपयमिथ्या तस्यच दूरतो निरस्तत्वात् , असत्त्वात् तत्रस्यैवान्तत स्तत्वात् , तदसत्त्वे तत्पश्चात्कारस्यैवानुपपन्नत्वात् , उपपन्नत्वागीकारे चा नियमान् , न कथञ्चिदप्यसत्यास्तत्रप्रतिपत्तिरुदाहर्तुं शक्यते ।

यत्तु वस्तुतोस यस्यपि नसहसा पुनश्शास्त्रस्य स यता धियमाधि रोहतीति । किं तत ? निर्भिशेषबोधक प्रवचसायोपपत्ति रितिचेन्न, तदुपपन्नत्वापि त प्रमात्यासिद्धे । अत्रोपिताङ्गिणेन लिङ्गिगृह्यत् । ततश्च सत्यब्रह्मव्यवसायासिद्धि । नच शास्त्रस्य असत्यता सस्मैत्र धियन्नापिरोहति, ब्रह्मव्यतिरिक्त समस्तमित्यात्वश्रवणवेळ्याभेन शास्त्रस्य तत्प्रामाण्यस्या प्येकप्रहारेण धीव्यमानत्वात् । अन्यथा सजातीय विजातीयादि समस्तभेदशून्य ब्रह्मप्रताप्यनुदयप्रसगात् ।

एतेन प्रमाणस्वरूप मिथ्यायेपि प्रामाण्यमस्तीति विप्र र्भन्व्यवहारोपि दत्तोत्तर । नच वापितानुवृत्त्या सादितिप्रतीय

रितिभाव' (अत्रात्यादीति) आदिपदेन यथार्थत्वात्परिग्रह' (असत्त्वात् त्वस्येति) रजतविषयत्वादे सत्यत्वागीकारेपि असद्विषयत्व स द्विषेय त्वपेष्टव्य, अन्यथा मिथ्या चपश्चात्कारस्यैवा नुपपन्नत्वादित्यर्थ । रजताभावे रजतविषयत्व मनुपपन्नम्, विषयास्तथै असद्विषयत्व मु पपन्नत्वा दगीत्रियत् इत्यत्राह (उपपन्नेति) त्वमपि विषयस्यासत्त्वे तद्विषयत्व मसदिति नियमो भग्नइत्यथ (एकप्रहारेणेति) प्रपचेन सदैव शास्त्रस्यापि मिथ्यात्वेन ज्ञापमानत्वा दित्यथ (अन्यथेति) शास्त्रतत्प्रामाण्ययो मिथ्यात्व ज्ञानाभाव इत्यर्थ' । नच स्ववृत्ति विरोधर्था , तथासति शास्त्रमसदेव नियतंज्ञाना त्माक्त्वा नहापत इति त्वदुक्ते रप्यसम्भवाद । अद्वैतप्रमाणस्या सत्यायेपि प्रामाण्यस्य सत्यत्वा दारोपिताङ्गिणेप्रामाण्यस्यापि मिथ्यात्वा दत्र तद्विषय्या सत्य ब्रह्म सिद्धिसम्भवात्ति केनाप्युक्त निरस्यति (एतेनेति) प्रामाण्यस्या प्येकप्रहारेण

नवृत्तेः शास्त्रस्य कारणत्वम्, बाध्यार्द्रा बाधितानुवृत्त्या वृणाद्विभ्रमे
वर्तमानेषु धूमध्वजानुमानायदर्शनात् ।

यत्तु मिथ्याभूतशास्त्रप्रतिपन्नस्यापि ब्रह्मणो बाधो नःश्यत इति ।
तदसत्, कारणदोष निश्चयादेव बाधसिद्धेः । तदुक्तं— “ दृष्टका
रणबोधेतु सिद्धेपि विषयान्तरे । अर्त्यात्तुल्यार्थतां प्राप्य बाधो गो
दोहनादिव ” इति ।

यत्तत्रानैकान्त्यमुक्तम् । तदपिमंद, संवादकान्तराभावात् सहकृत
कारणदोष निश्चयस्य बाधाव्यभिचारित्वात् । शून्यमेव तत्रमिति-
गाध्यमिकवाक्येन च साक्षाच्च बाधो दृश्यते । तद्वाक्य दोषमूलत्वेना
'प्रमाणत्वान्बाधकमितिचेत्? तर्हि वेदान्तवाक्यान्पि दोषमूलत्वेन भवतैत्रा
भ्युपगतानि नविश्वबाधकानिस्युः । दोषावा-तरभेदकल्पन चाप्रयो-
जक मेव । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदान्तानां प्रामाण्यसिद्धि रिति
चेत्? किं तद्व्यावहारिकत्वं? अप्रामाणिकत्वेपि प्रामाणिकत्वं त्प्रति

बाध्यमानत्वादित्यर्थः । बाधो निषेधधीः (यस्मिन्) अत्रापि बाधोनि
षेधधीः (कारणदोषेति) इयं प्रतीति स्तदभाववति तद्गोचरा, दृष्ट
कारणजन्यत्वादित्यनुमाना त्वाध्याभावानुमिते रसम्भवा द्वापनिश्चयात्मक
सामग्रीबलादेव बाधकज्ञानं सिद्धमित्यर्थः । अनेकान्त्यं यदृच्छासंवा
दिद्विगविभ्रमादिभिरुक्तं (संवादकेति) निश्चये न तात्पर्यं, दोषस्यैवाङ्ग
त्वात् । बाधोत्रसाध्याभावः । यद्वा ' बाधाव्यभिचारित्वा ' दित्यत्रा
व्यभिचारोत्तानैकान्त्याभावः, किन्तु बाधावश्यकत्वं, विषयाभाव प्रतीति
र्बाधः (साक्षादिति) दोषज्ञाना द्वाधरूपानुमिते र्न धरनामात्रं,
किन्तु बाध्याद्बाधः प्रत्यक्षतोदृश्यतइत्यर्थः । नन्वाविद्यादि दोषमूल
त्वेपि घकृद्भ्रमादिदोषजन्यत्वाभावा न्माध्यमिकवाक्येषुपम्या द्दे नबाध
इत्यत्राह (दोषेति) अन्यथा दुष्टेन्द्रियादेरपि घकृद्दोषाभावा त्प्रामा
ण्यप्रसंगादितिभावः (व्यावहारिकेति) व्यावहारिकप्रामाण्यंचनपरागम
इतिभावः । व्यावहारिकप्रामाण्यं दूषयति (किमिति)

भासमानत्वमिति चेन्न, — माध्यमिक रपि तच्छास्त्रस्य तथैव प्रामा
ण्याभ्युपगमात् । तदनभ्युपगमस्य प्रयोजकत्वे तदनभ्युपगमस्यापि
तत्प्रमणाच्च । एतन्नुपपन्नत्वे ध्युपपन्नप्रज्ञासमानत्वं मित्यादेर्न्यपि
लक्षणानि निरन्तानि । व्यावहारिकव्यवस्थया वेदप्रामाण्यं च त्वया
दृष्टपपाटमिति स्थितं मन्यते ।

अतस्त्रयपक्षस्थापकप्रमाणपारमार्थ्यानभ्युपगतौ न कश्चिदपि
स्त्रसिद्धान्तसिद्धिरिति सिद्धं सत्यादेव सत्यस्य प्रमाणं सिद्धिरिति ।

इति श्री शतदूषण्या मसत्या तस्यसिद्धि भग

त्रिंशो वाद ॥ ३० ॥

“तथैव”-अप्रामाणिकत्वेऽपि प्रामाणिकत्वं भासमानत्वेनैव, प्रामाण्यस्या
भ्युपगमादित्यर्थः । उक्तव्यावहारिकत्ववत्प्रामाण्यस्य मयानभ्युपगतत्वा
द्व्यावहारिकप्रामाण्यं तत्र नास्तीत्यत्राह (त्वदिति) यद्वा (माध्यमिकैरि
त्यादि) “तथैव”-अप्रामाणिकत्वे सत्येवेत्यर्थः । प्रामाण्याभ्युपगमा
त्प्रतिभासमानत्वं सिद्धम्, अभ्युपगमरूपैव प्रतिभासत्वादित्यर्थः । मां प्रति
प्रमाणवदवभासमानत्वं व्यावहारिकत्वमित्यत्राह (त्वदिति) “प्रयोजकत्वे”-
अप्रामाण्यप्रयोजकत्वे । यद्वा व्यावहारिकलक्षणं दृश्यति (माध्यमिकैरिति)
(तथैवेति) यथा तदागमार्थस्य प्रामाणिकवदवभासमानत्वात्प्रकं व्याप
हारिकत्वं भवति तथा तदागमप्रामाण्याभ्युपगमादित्यर्थः । तान्प्रतिवर्त्यस्य
प्रामाणिकवदवभासमानत्वात् व्यावहारिकत्व स्यादिति भावः (सत्यादे
वेति) अपौरुषेयत्वेन हि वेदप्रामाण्यं साध्यते, अपौरुषेयत्वञ्च भ्रमादि
वस्तुदोष शंकानिरसनमुत्प्रेषणं प्रामाण्यप्रयोजकं, एवञ्च घटपदे जड
पदाभ्यासेन जायमानायाः चाक्षरार्थप्रतीति भ्रमाद्य दर्शनात्सात्पाद्य
विशिष्टएव भ्रमाद्यभावः प्रामाण्य प्रयोजकदृष्टियाच्च तद्वच्च वेद
स्यासत्यत्वे न ततस्तत्प्रमाणसिद्धिरिति भावः ।

इति श्री शतदूषणीव्याख्याया चण्डमारुताख्यायां

असत्यासत्यसिद्धिभग

त्रिंशः स्कन्धः ॥३०॥